

ЖАББОР ХАЛИЛ

ДОВУЛ

РОМАН

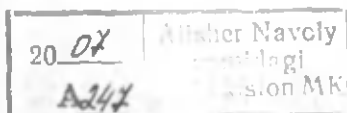

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2006

84(59)6-4

Вақт буюк ва одил ҳакам. Тарихни тўқиб бўлмаслиги эса инкорсиз бир ҳақиқат. Мана, ўтган машъум етмиш йил давомида тўқилган «ёлгон тарих» вақт дарахтидан ҳазонга юз тўтган кўзги япроқлар мисол тўкилиб кетди. Муқаддас истиқлол боис – тамга босилган шарафли ўтмишимиз қайтадан бор бўй-баста билан гавдаланмоқда. Истеъдодли ёзувчи Жаббор Халиловнинг мазкур «Довул» китобини мутолаа этар экансиз, асримиз бошида миллат гурури ва эрки учун жон фидо этган шаҳрисабзлик ёвқур инсонлар ҳаёти билан яқиндан танишасиз.

Тақризчи:
Наим КАРИМОВ,
филология фанлари доктори

Ю 32769
29

ISBN5-633-01970-9

© Жаббор Халил, «Довул». «Янги аср авлоди», 2006 йил

ДАРЁ СОҲИЛИДАГИ ҲЙЛАР

Ҳазрат Сулаймоннинг узугида «Ин ҳам мегузарад», яъни «Бу ҳам ўтади», деган ёзув бўларди. Дарҳақиқат, ҳамма нарса ўткинчи. Абдулла Орипов айтгандай, даврлар шамолида ҳатто қасрлар ҳам капалак қанотидай тўзғиб кетади. Йиллар ўтаверади, даврлар ўзгараверади, шунга қараб инсон руҳияти, дунёқараши, тафаккури янгиланаверади. Демак, адабиётда ҳам эврилишлар, янгилинишлар нимадандир кечиш ва ниманидир бунёд этиш жараёни кечаверади.

Ҳеч бир нарса макон ва замондан ташқарида мавжуд бўлмаганидек (худодан бошқа албатта) ёзувчи ва унинг ижоди, яратган асарлари ҳам макон ва замонда мавжуддир. Шундай экан, ижодкор ўз асарида даврнинг бадий талқинини беради. Замоннинг, тузумнинг ютуқ ва камчиликларини турли тимсолларда ифодалайди, ҳулосалар чиқаради. Ана шу жараёнда бир қатор ижодкорлар замонни мадҳ этиш йўлидан борадилар. Собиқ шўро даврида «Эккан пахтаг Кремлга гул бўлсин» қабилидаги мадҳиялар авж пардага чиққан ва умуман, чоп этилган ҳар қандай китоб ўша тузумни тараннум этарди. Тарих учун унча катта бўлмаган даврда бундай асарларнинг қиммати ўтди, маънан эскирди. Бугунги ёш авлодни тарбиялашга яроқсиз бўлиб қолди.

Ёзувчи қўлига қалам оларкан, нима сабабдан ҳазрат Навоийнинг газаллари бугунги кунда ҳам юракларимизни ларзага келтириши, беш асрдан кўпроқ вақт ўтишига қарамасдан бизга шавқу завқ бериб ижод ва илҳом манбаи бўлиб хизмат қилаётгани тўғрисида ўйлаб кўрмоғимиз жоиз.

Бундан ўн аср муқаддам яшаган Мурасаки Сикибунинг «Гендзи зи ҳақида қисса» романи жаҳон адабиётининг ноёб дурдоналари сафидан жой олган. Нега шундай? Худди ўша

даврда яшаган Сей Сёнагон тизган сатрлардан нима учун бугунга қадар дилимиз ҳаяжонга келади? Нега улар маънан эскирмайди. Шекспир, Толстой, Достоевский-чи? Абу Аъло ал Маърий фалсафаси ҳам мана қарийб минг йилдирки, қимматини йўқотиш ўрнига борган сари яшнаб кўринади.

Жаббор Халиловнинг «Довул» китобини ўқирканман, ана шу оғриқли фикрлар кўнглимдан қайта-қайта ўтди. Бадиий асарнинг дунёга келиши жуда кўп омишларга боғлиқ ва бу гоёят мураккаб жараён. Ёзувчи қандай образ яратмасин унда озми-кўпми муаллифнинг ўзи бор. Ёзувчи ўзидан зарра-зарра улуш олиб асар қаҳрамонларига беради. Образ қиёфасини, шаклу шамойилини тасвирларкан, замондошларини четлаб ўтмайди. Воқеа ва ҳодисаларга ҳам ўз дунёқарашидан келиб чиқиб тус беради.

Асар қаҳрамонларининг кўпчилиги тарихий шахслар бўлиб, уларнинг номлари баъзилари бироз ўзгартирилган ҳолда, баъзи бирлари эса айнан берилган. Роман уч қисмдан иборат. Унинг биринчи бўлими гоёят муарккаб ва чигал даврда кечади. Асримизнинг дастлабки чорағи. Шўролар, қизиллар, босмачилар ва халқ. Ким дўсту ким душманлигини англашнинг ўзи осон эмас. Тузум учун бўлаётган курашларда халқ жабр чекади. Шунинг учун ҳам, муаллиф асарнинг бош қаҳрамони Боёр Амин зиммасига жуда оғир вазифа юклайди. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, Боёр Амин тарихий шахс. У кишининг ўғиллари, набиралари ҳаёти билан боғлиқ воқеалар романнинг иккинчи ва учинчи қисмларини тўлдиради. Уч авлод кураши, уч хил қисмат, уч давр. Ёзувчининг мақсади ана шу «уч»ликларни бир-бирига солиштириш ва ҳар қандай даврда ҳам халқ учун қайғурган, халқнинг манфаатини кўзлаб яшаган бир сўз билан айтганда халқпарвар кишилар улугланади, уларнинг номлари унутилмайди деган ҳақиқатга бориб тақалади. Зеро, ижод аҳлининг зиммасига бош вазифа халқнинг юрагидаги дардни куйлашдир.

Халқнинг юрак дардини куйламаган қалам аҳли аросатда қолади. Шоир Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарида шундай воқеа бор: Гуноҳларини ўлчатиб икки пайса етишмаганини англаган шоир у дунёнинг ишларидан ҳайрон. Падари бузрукворини сен демагани, сувга чўкаётган қизалоқни қутқазганини рўкач қилиб тарозибонга мурожжаат қилади. Аммо тарозибон шоирнинг гуноҳи нимадалигини шундай шарҳлайди:

«Сен худонинг айтганини бажармадинг, гулларни куйладинг, ой ва юлдузларни мадҳ этдинг, лекин халқнинг юрагидаги дарди қолиб кетди», дейди.

Ғоят ибратли ва ҳамма даврлар адабиёти учун дастур бўладиган гап. Биз ушбу дебочанинг дастлабки сатрларида ҳамма нарсанинг ўткинчилиги тўғрисида фикр юритгандик. Энди шу ўринда ҳамма нарсанинг нисбийлиги тўғрисида ҳам эслатиб ўтмасак, нотугалликка йўл қўйган бўламиз. Яъни айтмоқчимизки, бадиий асарлар ҳам ўз умрини яшайди ва улар ҳам нисбийлик назариясига бўйсунди.

Энди бевосита асарнинг мазмун ва мундарижасига қайтадиган бўлсак, китобхонни Шаҳрисабз ва унинг теграсидаги қишлоқлар ҳаёти, асримизнинг йигирманчи йиллари билан боғлиқ воқеалар гирдобига тортамиз. Энг аввало шуни айтиш керакки, ёзувчи асар қаҳрамони Боёр Аминни воқеадан воқеага томон ўсиб боровчи инсон сифатида эмас, балки унинг дунёқарашидаги тадрижий жараённинг шаклланиб бўлган курашчи сифатида гавадлантиришга ҳаракат қилади.

Боёр Амин билан далада, Бугдойли қирларида, қўш ҳайдаб турган пайтида танишамиз. Ҳосилдорлик камайиб кетган, қургоқчилик, хусусан Сахвант ҳамда унинг атрофидаги бошқа қишлоқлардаги қийинчиликлар шаҳар бегини безовта қилади ва у аҳволни ўрганиш, бирор чора-тадбир белгилаш мақсадида оби ва лалми ерларни айланиб юриб тонг маҳали ер ҳайдаётган ёш навқирон йигитга дуч келади. Унинг гайрат ва шижоати бекка ёқади. Қисқагина савол-жавобдан шу нарса англашиладики, йигит нафақат кўринишдан шижоатли, балки ақлу заковати ҳам жойида. Шу суҳбат боис бекнинг кайфияти кўтарилади. Йўлда бораркан, доимий маслаҳатчиси ва мирзосига савол беради. «Мирзо, энг чиройли одам деб кимни айтиш мумкин?» Зукко табиат ва кўпни кўрган Мирзо мулоҳаза қилиб кўриб Бугдойли қирларида қўш ҳайдаётган йигитни кўз ўнгига келтиради. Ўша гўзал манзара, инсон билан табиатнинг бақамти мулоқоти, меҳнат қилаётган йигитнинг келбати...

«Ишлаётган одам — энг гўзал одам», дейди Мирзо. Хуллас, ўша йигит, яъни Боёр аминликка сайланади. 20 ёшида амин бўлиб кўтарилади. Ана шу лаҳзадан бошлаб унинг мураккаб ҳаёти бошланади. Амин яна янги ариқлар қазिश, кўприк қуриш, тоқзорларни кўпайтириш, бог-роғлар бунёд этиш билан боғлиқ ишларни амалга оширишга киришиб кетади.

Агар ҳаёт шундай кечганда роман ҳам сокинлик билан ўз маромида давом этган бўларди, аммо ҳаёт тезоқар тоғ дарёсидек ўзанини ўзгартиради. Қисқа вақт ичида ҳамма нарса алгов-далгов бўлиб кетади...

Воқеалар тафсилоти билан танишувни китобхоннинг ўзига ҳавола этамиз, зеро ушбу сўзбошидан кўзда тутилган мақсад ҳам асар мазмунини сўзлаб бериш эмас. Маълумки ҳар қандай бадиий асар образли фикрлашдир. Аммо биз айрим ҳолларда китобхонга бадиий асар сифатида тақдим этилаётган китобларда қуруқ воқеабозликни кўрамиз. Ваҳоланки, воқеани гапириб бериш ёзувчининг вазифаси эмас. Оддий гишт терувчи, чўпон ёки деҳқоннинг оғзидан ҳам кўп қизиқ воқеаларни эшитиш мумкин. Ёзувчининг вазифаси инсоннинг ички дунёсини кўрсатиш, унинг руҳий ҳолатларини ташиқи воқеа-ҳодисалар жараёнида бериш ва қаҳрамонларни, манзараларни ўқувчи кўз ўнгиде жонлантиришдан иборат. Фақат шунинг ўзи ҳам эмас, бадиий асар биринчи навбатда инсонга бекиёс завқ бериши, ҳузур-ҳаловат бағишлаши, яшашга, курашишга, яратишга ундамоғи лозим.

«Довул»— муаллифнинг учинчи йирик асари. Бундан аввал чоп этилган «Тазарру» ва «Қонли йиллар хотираси» совет даврининг инқирозга юз тутиш арафасини ҳамда немис-фашистлари билан бўлган уруш даври фалокатларини акс эттирган бўлса, мазкур учинчи асарда муаллиф тарихнинг яна ҳам чуқурроқ қаватларига томон кириб боради. ХХI аср остонасида туриб қарийб бир аср нарисидаги воқеаларни китобхон кўз олдиде жонлантиришга ҳаракат қилади. Халқ норозилигининг аста-секин кучайиб бориш жараёнини кўрсатиб беради. Бу норозилик охир-оқибатида халқни галаёнга келтиради. Зулмга қарши курашининг бошқа йўлини билмаган халқ гуруҳ-гуруҳ бўлиб калтак кўтариб шаҳар марказига томон йўл олади. Намойишчиларнинг бор қуроли калтак ва юракларни қамраб олган газабдангина иборат эди. Улар ҳали кураш йўлини билмасдилар, шунинг учун ҳам, ҳокимтўра маҳкамасининг деразаларини уриб синдира бошлайдилар.

Ана шу йигинда биз шаҳар зиёлиларнинг вакили Маъдалихон исмли ёш ва билимли йигит билан танишамиз. У оломонни маърифатга чақиради. Ҳамма мушкулни илм билан маърифат билан ҳал этиш мумкинлигига ишонтирмоқчи бўлади. Аммо унинг гапларида кураш йўлини кўрмаган оломон бинога ҳужум бошлайди. Натижада отишма бошланиб кетади. Милтиқлар, пулемётлар ишга тушади, қон тўкилади.

Тинч аҳолини қиргин қилиш, қамоқлар, сургунлар авж олади. Боёр Амин, Мулла Равшаний, Омон оқсоқол, Маъдалихон ва бошқалар халқ ҳаракатига бошчилик қиладилар. Шу ўринда Мулла Равшаной образига бироз

тўхталиб ўтиш жоиз деб ўйлайман. Чунки, асардаги энг «кўзга яқин» ва ҳамиша китобхоннинг диққат марказида турадиган қаҳрамонлардан бири ана шу Мулла Равшанийдир. Унда ҳарбий салоҳият бор. Гарчи тоат-ибодат билан шугулланса-да, аскарларни бошқариши, ҳарбий машқлар ўтказиши ва ўт очувчи қуроллардан фойдаланишни яхши билиш дастлаб китобхонни биров ажаблантиради. Қишлоқда содда одамлар орасида яшаган кишида бундай иқтидор дабдурустдан пайдо бўлиб қолмайди албатта. Ана шундай эътирозга ўрин қолдирмаслик учун муаллиф авж олиб турган воқеалар тизимидан чекиниб Мулла Равшанийнинг ёшлик ўсмирлик йилларини тасвирлайди. Асарнинг энг қизиқарли чиққан саҳифалари ҳам худди шу ўринлар десак хато бўлмайди. Ўрусия шаҳарлари полковник Мараховский хонадони, шўх-шаддот аёл Адилаида хонимнинг Мулла Равшаний билан мулоқотлари ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

Асар инсонпарварлик руҳи билан сугорилган. Албатта, жангу жадаллар, отишмалар, қон тўкишлар бўлиб турган бир пайтда инсонпарварлик тўғрисида гапириш ножоиздек туюлади. Аммо масаланинг илдизига қаралса, уларнинг инсонпарварлик булоқларидан сув олаётганлигини кўриш мумкин. Ўрусия ўрмонларида тўрт йил сургунда юриб яна қишлоғига қайтиб келган Қосимқулдан тортиб Боёр Амин, Мулла Равшаний, Омон оқсоқол, Маъдалихон каби қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва курашларида инсонпарварлик бор.

Муаллиф воқеалар ривожининг талаби билан ўрис, поляк, тожик, нўғой каби миллат вакилларини тўқнаштиради, лекин ана шу турли миллат вакилларида фойдаланиб, ҳеч бир халқни настга ўрмайди, миллатчиликка, миллий ифтихор туйғуларининг топталишига йўл қўймайди. Турли миллат вакилларининг ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг туб сабабини тузумда эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бундай ҳолни лоақал Боёр Аминни ушлаб кетиш учун келган нўғой кишиси мисолида кўриш ҳам мумкин. Амин уни ўлдирishi мумкин эди, ўлдирмайди, нўғой кишиси ҳам Аминнинг мардлигига мардлик билан жавоб беради. Унинг ўз оиласи, болалари олдида бир оқшом қолиш учун қилган илтимосини бажаради. Аминнинг қамоқдан қочишига ҳам маълум даражада кўмаклашади. Бундай воқеалар тафсилотида ҳам тўхталмаймиз ва уни китобхон ҳукмига ҳавола қиламиз.

Албатта асар камчиликлардан ҳам холи эмас, хусусан, қизиллар, оқлар шўролар ва тарих саҳнасида ҳаракат қилаётган

бошқа кучлар қандайдир муаллақ ҳолатда намоён бўлади. Уларнинг манзили, мақсади, шаклу шамойили бамисоли тумандек тарқоқ. Китобхон айтайлик қизилларнинг жойлашган манзили, уларнинг турмуш тарзидан беҳабар қолади. Қизил аскарнинг ёки босмачининг қиёфасини кўз олдига келтиролмайди. Аммо бундай қусурлар ва сакталиклар китобхонга у қадар сезилмаслиги мумкин, чунки зулмкор кучларга қарши курашаётган тараф — Боёр Амин ва унинг дўстлари китобхон кўз ўнгида ҳамisha бор бўй-баста билан гавдаланиб туради.

Гапнинг хулосасига келадиган бўлсак, олтмиш баҳорни қаршилаган Жаббор Халилов умрининг катта қисмини ижодий ишга бағишлашига қарамасдан токи ватан мустақилликка эришмагунга қадар бундай жиддий ва йирик асарга қўл урмаганди.

Мақолалар, лавҳалар, кичик ҳикоялар ёзиш билан чекланганди. Унинг ҳақиқий ижоди 1991 йилдан кейин бошланди. Гўё дарё ўзанига қўйилган дамба очилиб кетгандай бўлди. Қисқа вақт ичида токи мустақилликкача бўлган даврдагига нисбатан яъни қарийб ўттиз-ўттиз беш йиллик ижодига нисбатан кўп ва салмоқли ижод қилди. Гўё мустақиллик мудраб ётган булоқлар кўзини очиб юборди. Энди унинг шарқираб оқишидан умидвормиз. Асарнинг номи ҳам шунга шама қилаётгандай туюлади — «Довул»

Дарвоқе, оқар дарёлар ҳеч маҳал тўхтаб қолмайди, оқаверади, далалар, бог-роғлар томон югураверади. Жаббор Халилов ана шу тошқин дарё соҳилида турибди. Балки унинг хаёлидан шу аснода ўтаётган фикрлар мумтоз шоиримизнинг қуйидаги мисраларига ҳамоҳанслар:

Дедимки, дарёга бормагил ахир,
Бордингми, ўзингни тўфонга топшир.

Неъмат АРСЛОН

БИРИНЧИ ҚИСМ

ОҶАР ДАРЁЛАР

*О, сен Ватан, киндик қони томган жой,
Тупрогингни ўнмай бўлурми?
Бобо тупрогидан бино бўлган жой-
Невараси учун ҳеч ёт бўлурми?*

*Абдулла Орипов,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон халқ шоири*

I

Кутилмаганда берилган саволнинг жавобини ҳамроҳининг юз ифодасидан изларкан, Мирзо унга синчков назар ташлади, аммо унинг нигоҳида ўйчанликдан бўлак ҳеч нарсани пайқамасди. Бек отнинг жиловини бўш қўйиб узоқдаги қирларга, дам қирлар орасидаги лалмикор ерларга синчиклаб боқар ва айни дамда берган саволини унутгандай бир алфозда отнинг қадам босишига мос тебраниб борарди.

Бек чарчаганди. Уч кундирки, Шаҳрисабзнинг экинзорларию, боғ-роғларини кезади. Мақсадини аниқ айтмайди. Бунинг устига кутилмаганда: «Мирзо, айтинг-чи, қандай кишини энг чиройли одам дейишади?» деб сўраб қолди. Авваллари ҳам Бекнинг шундай одати бор эди, дафъатан сўроққа тутиб қоларди. Аммо кўпни кўрган ва кўп мутолаа қилган, ҳамда Бекнинг ёнида юрaverиб феълига тушуниб кетган Мирзо сира довдираб қолмас, сўровларга пухта, аниқ жавоб қайтарарди.

Мирзо Бекнинг саволини кўнглида қайта-қайта мушоҳада этиб кўраркан, кўз ўнгидан Бугдойли қирларини шудгорлаётган йигит ўтди. Магарки гўзаллик тўғрисида сўраяптими, устига-устак ўша йигитга термулиб турибдими, демак, қўш ҳайдаётган деҳқон йигитга ҳаваси бор. Мирзо, Бекнинг саволи ўшанга тааллуқли эмасмикин, деган ўйга борди. Кейин йигитнинг бақувват билаклари, офтобда қизарган бўйни, юзидаги ўктамлик ва беғуборлик, кулиб туриб ўзини эркин тутиб гапириши Бекка жуда ёққани хаёлига келди.

Йигитнинг ўзи ҳам, ҳўкизлари ҳам дажам ишларди. Кун чошгоҳга яқинлашган палла. Бек от жиловини тортиб унинг ишига разм солди. Оёқ остида омоч қолдирган изга қаради. Янги ҳай-

далган нам тупроқ ҳидидан тўйиб олмоқчидек кенг кўксини тўлдириб нафас олди. Шу пайт йигитнинг ўктам овози янгради:

— Парч бо! Парч Бо!

Бекнинг лабларида ним табассум зуҳур этди. Эгардан бир томонга залворини чап ёнга ташлаганча келаётган ҳўкизларга ва унинг қаттиққўл соҳибига қараб тураверди. Йигитнинг кўкси очик, эғнида сарғиштоб яккақат желак, пешонасини яшил дурра билан танғиб олган, қўлида узун гаврон. Юзида шижоат...

Мирзонинг дили рашван тортди. Саволнинг жавобини топганга ўхшарди. Ўз хулосасининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун бўлиб ўтган суҳбатни эслади:

— Шу жойдан ҳосил олишингга ишонасанми, йигит? — сўради Бек жиддий оҳангда.

— Ноумид шайтон — деди йигит қаддини ростлаб пешонасидан оқаётган реза-реза терни артаркан.

— Ҳўкизларинг бақувват кўринади?

— Иш қуrolинг соз бўлса, машаққатинг оз бўлар, — деган жавоб бўлди йигит томонидан.

— Лекин меҳнатинг зое кетмаса деб қўрқаман — деди Бек унга бошдан-оёқ назар ташлаб — бу жойларда биров деҳқончилик қилганини сира эшитмаганман.

— Тўғри, — дея тан олди йигит, — бунда ерга уруғ қадашни унутиб юборишган.

— Нима, аввал экин экилган дейсанми шу қирларда?

— Экилган.

— Сен қаердан биласан?

— Номидан.

— Номи нима экан?

— Бугдойли.

— Демак, бир пайтлар бугдой экилган-да?

— Ҳа, шунақа шекилли.

— Ақлли йигит экансан, исминг нима?

— Боёр.

— Майли, белинг совимасин, ишингни қилавер, — деди Бек ва от бошини бурди. Сўнг анчагина жим борди ва икки-уч қир ўтиб сўради: «Мирзо қандай кишини энг чиройли одам дейдилар?»

Ана шу манзара кўз ўнгидан ўтаркан, Мирзонинг руҳи тетиклашди. Бекка юзланиб томоқ қириб олди-да, деди:

— Ишлаб турган одамни-де, ҳурматли Бек.

Бек ошкора мамнуният билан ҳамроҳига қаради ва лаҳза ўтмай бунинг сабабини изҳор этди:

— Отдан ирғиб тушиб, қўлидаги гавронни олиб ер ҳайдагим келиб кетди, ишонасизми, Мирзо! Кўлдан бери қалбимда бундай жўшқин ҳиссиёт сезмаганман. Балки баҳор ҳавосининг таъсиридир, балки... лекин сиз тўғри топдингиз, агар шундай йигит норғул гавдаси билан бекор ўтирганида, ёки кўчада санқиб юрганида эди, бу қадар юлдузи иссиқ кўринмаган бўларди.

— Унақа йигитлардан эмас бу. Гапни ҳам, ишни ҳам билади. Жавобларини қаранг, асли ота-бобоси халққа бош бўлиб катта-катта жамоаларни бошқариб ўтган одамлар.

— Шундай демайсизми, Мирзо, кимнинг уруғи экан?

— Дўст Амин ҳақида эшитганмисиз?

— Ҳа, хўш-хўш?!

— Отаси Юсуф Амಿಂದан кейин Сахвантга бош бўлгандилар.

Кўп диёнатли, орияти қаттиқ киши бўлганлар. Ўша Дўст Аминнинг ўғли шу йигит.

— Ундай бўлса, Сахвантнинг эгаси шу йигитнинг ўзи эканда, Мирзо. Қаранг-а, шундай мурувватли эгалари бўлган музофот кимларнинг қўлига тушиб патрот топиб ётибди. Бу ишни ҳеч кечиктирмай, эртагаёқ келинг-да, халқни тўплаб Боёрни ота бобосидан мерос қолиб келаётган музофотга амин этиб тайинлаб кетинг. Яхши одамларни бекорга оқар дарёга менгзамайдиларку, ахир.

II

Бекнинг қишлоқлар бўйлаб қилган сафари шунчаки томоша ёки кўнгил ёзиш учун эмасди. У музофотни ташвишлантириб турган муҳим масала, экинларидан олинадиган ҳосилнинг кескин камайгани сабабларини аниқлаш учун келган эди. Гўзал аёлнинг икки ўрим сочидек тўлғаниб бир ёнда Танқас, иккинчи томонда Қизилсув дарёлари оқиб ётарди-ю, экинзорлар сувсизликдан қақраб дуруст ҳосил бермас, хусусан, ёғингарчилик кам бўлган йиллар лалмикор майдонларга ташланган уруғ меҳнатига яраша ўзини қопламас эди.

— Мирзо, — дея гап бошлади Бек ниҳоят бир қарорга келгандай, — менимча, бу йилги деҳқончиликнинг серунум бўлмагани-

ни фақат табиатга боғлаб ўтириш тўғри эмас. «Сендан ҳаракат, мендан баракат», деган ҳикмат бор. Деҳқонда ҳам айб йўқ. Ҳазрат Навоийнинг мана бу сўзларини ўзингиздан кўп марта эшитганман: «Деҳқонким дона сочар, ер ёрмоқ била ризқ йўлини очар» деб деҳқонларни улуглаб юрардингиз. Биздан ҳозир икки қир нарида меҳнат қилаётган Дўст Аминнинг ўғлини кўрдингиз, ерни ёриб ризқ йўлини очишга уриниб ётибди. Биз ана шундай танти деҳқонларимизга кўмак беришимиз зарур. Икки дарё пишқириб оқиб ётса-ю, сувдан фойдалана олмасак, бу қандай гап.

— Фикрингиз кўп маъқул Бек, — деди Мирзо азбаройи ҳаяжонланганидан товуши бироз турланиб, — икки ёнидан икки дарё оқаётган бу жойларни кичик Мовароуннаҳр дейиш мумкин. Аммо Дўст Аминлар даври бошқа эди. Орадан вақт ўтиб хайру барака йўқолди. Унинг ўрнини эгаллаган киши ўз маишатидан бошқани ўйламади, оқибатда нималар бўлганини мана ўзингиз гувоҳи бўлиб турибсиз. Сиз айтгандай, ўша ёш йигитни амин этиб тайинлаймиз, аммо мен бироз истиҳола қилиб турибман. Боёрнинг ёшлигидан фойдаланиб пихини ёрган баъзи каззоблар ишга тўсиқ бўлмасмикинлар.

— Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Мирзо, буни ўзингиз яхши биласиз. Ундан кейин Боёрнинг ақлу заковатини ҳам кўриб турибсиз. Сўзларидаги маъно, кўзларидаги жасоратни кўриб шунга амин бўлдимки, албатта, бу йигит отамерос касбни эплайди. Гапни ҳам чўрт кесиб, қисқа қилиб гапираркан. Хуллас, эртадан кечиктирманг.

Эртаси Сахвантда катта йиғин бўлди. Яхшиларнинг назари тушиб эндигина йигирма ёшга қадам қўйган йигит — Дўст Аминнинг ўғли Боёр Шаҳрисабз беги томондан амин этиб кўтарилди. Аввал-аввалдан ота-бобосининг мулки бўлган Сахвант ва унинг атрофидаги ўн икки қишлоқ ери суви билан Боёр Аминнинг қўлига ўтди.

III

Дала йўлидан эниб келаётган отлиқ қирлар орасидаги ҳамлик олдида тўхтаб нималарнидир ўйлаб қолди. Олдинроқда отини йўрғалатиб кетаётган ҳамроҳини тўхтатмоқчи, унга нимадир демоқчи бўлдию, сўнгги дамда бу фикрдан қайтди. Ёлғизоёқ йўлнинг ҳар икки бетида мавж уриб ётган ғалла майсаларига

завқ ичра қараркан, ўн йил муқаддам бўлиб ўтган воқеа хаёлида жонланди. Худди куни кеча юз бергандай. Суҳбат мавзуси ҳам, отлиқларнинг қиёфаси ҳам аниқ-тиниқ ёдимда. Оқ отли кишининг меҳр билан тикилиб туриб айтган гаплари, мийиғида жилмайиб савол бериши, қараб туриши қалбида муҳрланиб қолганини яна бир бор ҳис этди. Ҳа, вақтнинг шиддат билан ўтишига тараф йўқ.

Тонг саҳарда ҳўкизларини олдиға солиб йўлга тушганди ўшанда Боёр. Ҳали осмонда юлдузлар хирагина милтираб турарди. Бугдойлиға етиб келди-ю, отаси бирор ишни бошлашдан олдин айтадиган гапни такрорлади: «Дил ба ёру, даст ба кор». Бу ҳикмат дилиға қувват бағишлади. Омоч тишини қўли билан пайпаслаб кўрди. Ўткир, катилмаган. Ҳўкизлар ҳам дажам. Ишни тезроқ бошлаб юборгиси келарди. Ана шундай иштиёқ билан ҳўкизларни жуфтлаб қўйиб бўйинтириқларни тақди, қўлиға гавронни олди, снг шимариб, желак барини белбоққа қистириб олиб иш бошлаб юборди. Ҳали чошгоҳ бўлмай беш танобча ерни шудгорлаб қўйди. Худди шу пайтда дала йўлида икки киши пайдо бўлди. Бирининг оти оқ, иккинчисини қора қашқа...

Қандай яхши одамлар эди улар. Айниқса, раҳматли Бекнинг юзидан нур, кўзларидан меҳр ёғилиб турарди. У пайтларда ўша лавозимдаги кишини Бек дейишарди. Энди унинг ўрнини эгаллаган турқи совуқни «ҳоким тўра» дея қўшша ном билан атайдилар.

Боёрнинг кўзига ҳоким тўранинг ғазабнок афти кўриниб кетди.

— Ҳар йил баҳорда кўприк қурамиз, сел олиб кетади, — дея вазиятни ётиғи билан тушунтиришға киришди Боёр, — Шўх оқар дарёнинг дастидан уч-тўрт ойлаб инсон тугул, мол-ҳол ҳам ўтиб қайтолмайди.

— Нима зарурати бор ўтиб қайтишни, ўз уйларингда яшайверинглар, — деди ҳоким тўра масхараомуз илжайиб.

— Ерларимизнинг бир қисми нариги бетда, яйловларимиз бор. Халқ бозор-ўчар қилиши керак. Дарё оқизиб кетганлар бўлаяпти. Бироз ёрдамлашиб юборасизми деб келгандим ҳузурингизға тақсир, — деб фикрини очиқ айтди Боёр Амин.

— Сиз қурган кўприкни ҳар йил оқизиб ўрганган дарё меникини оқизмайдими?

Ҳоким тўра «меникини» деган сўзға урғу бериб айтди ва бу беўхшов ҳазили ўзига нашъа қилиб мириқиб кулди. Аммо Боёр

Аминнинг бир туки ҳам қилт этмади. Зўр бир гап тилига айланиб келди, аммо мақсади даҳанаки жанг эмаслигини фаҳмлаб индамади. Кел, шу одамлар учун шунинг гапини ютсам ютдим-да, қабилида иш тутиб сўнгги чорани қўллади:

— Халқ сизга умид кўзини тиккан, хайру саховатингиздан умидвор, сизни орқа тоғи деб билади, уларнинг ишончини оқласангиз, кўмагингиз билан мустаҳкам кўприк қурсак, ҳоким тўрам...

— Сиз Амин, шуни пухта билингки, эл-юртнинг ғам ташвишлари ўша жойнинг мутасаддилари зиммасида. Ҳоким тўраларнингда қилатурғон юмушлари бор. Манимда ташвишларим бошимдан ошиб, тоғдек сарбаланд бўлиб турғонини сиз қаёндан билурсиз, булардан беҳабардурсиз.

— Бу гапларни-ку билардим, лекин ҳоким тўраларнинг эл-юрт ғамидан фориг эканликларидан беҳабар эканман, — деб ўрнидан даст турди. Дили хуфтон бўлган кўйи Сахвантга қайтиб келди. Дилига тугилган қатъий ният билан қишлоғига қадам қўйди.

Шу жойда ўтмиш хаёлларига нуқта қўйишга тўғри келди. Боёр Амин теграсига назар ташлаб ҳамроҳининг анча узоқлашиб кетганини кўрди: «Замон ўзи шунақа, худди чархпалакка ўхшаб айланаверади» деган гапларни хаёлидан ўтказиб отини қичади. Дўстига етиб олди-да, гап бошлади:

— Мулла Равшаний, Қизилсувдан бир тегирмон сувни шу томонларга бошланса, шоли экилса зап иш бўларди-да, дўстим. Шолининг ҳосилига тараф йўқ. Бирга юз оласиз-да.

— Бу иш амалга оширилса хўп яхши бўларди. Қизилсув бизнинг ер майдонларимизга нисбатан юқориқадан оқади, фақат орада тўсиқлар кўп. Лекин пастдан юқорига сув чиқарганга нисбатан юқоридан қуйига оқизиш анча осон иш. Катта-кичик билан маслаҳатлашиб кўрайлик, қулайроқ бир жойини топиб бир-галашиб уриниб кўрсак зора натижа чиқса.

— Оқсоқол! — дея чақирди Боёр Амин ортига ўтрилиб.

— Лаббай, мана ҳозир! — деганча отини қичаб, ҳангомалашиб келаётган ҳамроҳларидан узиб Боёр Аминга яқинлашди Омон оқсоқол.

— Биз Мулла Равшаний билан бир фикрга келиб қўйдик, қани сиз нима дейсиз бу гапга? — сўради Боёр Амин, — қароримиз қатъий.

— Аввал мен билай, қани нима тўғрисида экан қарор?

— Қарор айнан сизга бориб тақалади, оқсоқол. — Боёр Амин атайлаб фикрини очиқ айтмай, ҳазилу чин қилиб гапирарди ва тагостиндан қараб жавоб кутарди.

— Нега энди айнан менга келиб ёпишаркан ўша қарор? Бизлар ўзимизча ўтган-қайтгандан гаплашиб келаётгандик-ку!

Боёр Амин билан мулла Равшан бараварига кулиб юборишди. Бу шўхликни пайқаган бошқалар ҳам гапга қўшилиб, ҳангома бошланди:

— Балиқ овламай қўйганимизга ҳам анча бўлди-ёв, — давом этди Боёр Амин қувлик билан.

— Қўйинг-э, Амин, қилғиликни ўзингиз қиласизда, яна ҳаммага ёйиб юрганингизга ўлайинми!

— Хўш, қани ўзингиз холисона айтинг қани, балиқни сиз овладингизу, биз сув кечмадикми? — гапга қўшилди Мулла Равшаний.

— Мен сизларни сувга кирмади, дедимми?

— Ундай бўлса нега биз иштонимизни ечиб қурутмадик?

— Мулла, — деди Омон оқсоқол қошлари ўртасидаги тугунчаси ўйнаб кетди, — Амин билан икковингизнинг қилиғингизни ёш бола ҳам қилмайди. Ҳа, Аминнинг-ку баъзи ишларига қараб туриб ёш гўдак дейсиз, сиз-чи? Сизга нима бало бўлган? Аслида уни сиз оқизиб юборгансиз.

— Нимани? — ўсмоқчилаб сўради Боёр Амин.

— Худди билмагандай сўрайсиз-а, Амин. Нимани бўларди? Иштонимнида — дея жаҳл қилган бўлди Омон оқсоқол. Гурр этиб кулги кўтарилди.

Омон оқсоқол қирқлардан ошиб қолган бўлса ҳам афтидан ўттизёшлардаги йигитларга ўхшарди. Ўта соддадиллигидан ҳаммаша дўстлари ўртасида кулги бўлар, аммо бу кулгу беғараз бўлиб бирорта давра Омон оқсоқолсиз қизимас, шу боис қаерга боришмасин, дўстлар аввало оқсоқолни йўқлатишар, уни доим бирга олиб юришарди. Полвонсифат, девқомат ва ғайратли бу одам ишни ҳам кўрдим демас, ёлғиз ўзи уч-тўрт йигитнинг ишини бажариб кетаверарди. Дўстларининг кулгу ва ҳазилларини ҳеч қачон кўнглига олмас, ҳамманинг хурсандчилиги учун қилинган мutoй-ибаларга кўникиб, ҳатто бундай шўхликларни қўмсаб турарди.

Ўша балиқ тутиш воқеаси ҳам роса кулгуга сабаб бўлган ва анчадан бери қурдошларнинг ёдидан кўтарилмасди. Ҳамма ишга

астойдил киришадиган Омон оқсоқол қизиқиб кетиб борлиқни унутди, белигача сувга пишинди. Икки пақир балиқ тутишганидан кейин ҳамма қатори у ҳам кийим-бошини қуритишга киришди. Ҳеч кимга қарамас, хаёлида ҳамон балиқ тутар аслида эса оқ иштонини ечиб сиқиб сувини селгитиш билан овора эди. Дўстлари уни зимдан кузатиб туришар ва имо-ишора билан нимадир қилишни, бир-бирларига тушунтиришарди. Оқсоқол иштонни янтоқ устига ёйиб қўйиб узун қора тўнани кийди-да, устидан белбоғини боғлаб челақда типирчилаётган балиқларни томоша қила бошлади. Пайт пойлаб турган Мулла Равшаний Боёр Аминнинг имоси билан янтоқ устига ёйиб қўйилган оқ иштонни секин олдию, дарёга улоқтириб юборди. Омон оқсоқол ҳамон балиқлар билан овора эди. Иштон оқиб кетиб кўздан пана бўлиши билан дўстлардан бири шошилганча гап бошлаб қолди:

— Э, э, Амин бува, кечикибмиз-ку. Меҳмондорчилик нима бўлди. Ошни дамлаб кутиб ўтиришгандир, бу ёғи қандоқ бўлди?

— Кетдик, кетдик — дейишди бошқалар ҳам.

Ҳамма қатори Омон оқсоқол ҳам шошқин бир тарзда отга минди. Дўстлар жим боришди. Ҳамма чарчаган, қоринлари очикқан, совқотишганди. Аммо ички бир кулгу уларни қизитиб турарди. Белгиланган жойга етиб келишгач, бир уйга кириб ўз мавқеларига қараб кўрпачалардан жой олишди. Вақт ўтиб борар, аммо ҳадеганда дастурхондан дарак бўлмади.

— Нима бало, паловларинг қудуққа тушдими, тишнинг кири-ни сўриб ўтиравсрамизми? — деди Омон оқсоқол сабри чидамай.

— Чидаганга чиқарган, — деди дўстлардан бири, — ўзимиз айбдор, вақтида келмадик, мана энди сабзи-пиёзга уринишяпти. Эшитмаяпсизми оқсоқол, капгир қозонга урилиб, ёғ жар-жур қиялпти.

— Э ўргилдим бундай меҳмондорчиликдан, айтинглар-е, ҳеч бўлмаса нон-пон олиб келишсин, — деди оқсоқол ялинган овоз билан.

Қозонда эса палов эмас, ҳалиги ушлаб келинган балиқ қовурилаётганди. Воқеадан хабардор бўлган бошқа дўстлар бепарво ўтиришарди. Катта товоқлару лаганларга тўлдирилган балиқни дастурхонга тортиш пайтида ташқаридан кимдир томоқ қирди. Шунда Мулла Равшаний тўрга чиқиб, чордона кўриб олган оқсоқолга қараб кулгили бир тарзда қичқириб юборди:

— Ийе! Ийе! Ўлинг-е, оқсоқол, иштонингиз қани?!

Омон оқсоқол эгилиб оёқлари орасига бир қаради-ю, «э, савил қолсин», деб бирданига тўнининг бари билан олдини беркитди. Сўнгра ирғиб ўрнидан турди-ю, «савил иштон янтоқнинг устига қолиб кетибди», деганча шоша-пиша далага йўл олди. Дўстларининг гулдурас кулгулари остида ҳовлига чиқиб отининг ипини қозикдан ечди, бошига юган солди, минниш учун дарвозадан ташқарига етаклаб чиқди. Омон оқсоқолни «Иштонингиз Мулла Равшанийнинг қўлтиғида экан», — деб йўлдан қайтариб келишди.

— Ҳамма ишни сиз қилгансиз, баққа олинг иштонни, — деб Мулла Равшанийнинг қўйини титкилай кетди оқсоқол.

Шунда Боёр Амин ҳеч ким билмасин дегандай кафти билан оғзини ярим беркитиб: «Энди иштонингизни Қамаши билан Қарши ўртасидаги юлғунзордан топасиз, оқсоқол, беданани бир нима билан ўрангда таомга қаранг», — деди. Токчага олиб қўйилган бир лаган балиқни оқсоқолнинг олдига келтириб қўйишди.

«Балиқ ови» воқеасини дўстлар тез-тез эслаб туришарди. Боёр Амин Қизилдарёдан сув олиш тўғрисидаги маслаҳатни бир жойга қўйиш учун орқароқда бир гуруҳ ҳамроҳлари билан ҳангома-лашиб келаётган оқсоқолни ёнига чорларкан, Аминнинг гапига жавобан «Нега энди қарор менга ёпишаркан?» — деди оқсоқол, шоша-пиша ва яна дўстларининг кулгусига сабаб бўлди.

— Оқсоқол, — деди Амин жиддий тусда, — мана шу лалми-кор ерларни оби майдонларга айлантириш учун Қизилдарёдан сув олиб ўтса бўладими, йўқми? Мен сиздан шу хусусда маслаҳат сўрамоқчи эдим. Сиз бўлсангиз «Нега менга ёпишаркан», — деб ҳамманинг ичагини уздингиз.

— Кўп савоб иш, муҳтарам Амин, фақат... — дея чайналди оқсоқол.

— Лекингиз нимаси? Фикрингизни аниқроқ айтинг, — деди Амин.

— Лекин деганимнинг боиси шуки, муҳтарам Амин, — тараддудланди оқсоқол, — бу иш ёш бўлсангиз ҳам кўпроқ сизга боғлиқ. Агар ўзингиз бош бўлиб, «Туш дарёга», десангиз, яна туша-верамиз.

— Иштон ҳўл бўлса ҳам, — деди кимдир, аммо гап жиддий масала томон бурилгани боис ҳеч ким кулмади.

— Раҳмат сизга оқсоқол! — деди Амин. — Лекин, қарор чиндан ҳам сизга бориб «ёпишади». Очикроқ айтадиган бўлсам, шу катта ишга ўзингиз бош бўласиз.

— Сиз айтган ишдан бўйин товлаган жойим бўлганми, ҳурматли Амин, ишни бошлаб юборайликчи, Қизилсувда лалми ерларга шарқираб сув оқмаса, отимни бошқа қўяман.

IV

Орадан уч-тўрт кун ўтмай ҳашар бошланиб кетди. Ариқнинг тарhini Боёр Аминнинг ўзи чизиб берди. Кетмон, теша, замбил кўтариб далага чиққаннинг сон-саноғи йўқ. Халқ Аминни ҳурмат қилар, ақл ёшда эмас, бошда деб унга қаттиқ ишонарди.

Қуёш чарақлаб турарди ўша кунлар. Дарахтлар эндигина баргак таққан, ердан ҳали баҳорнинг нами кетмагани сабабли тупроқ юмшоқ. Кунлар қизғин меҳнат билан ўтар, ўйин-кулгу ва ҳазил-мутойибани ҳам унутишмасди одамлар. Кексалар Аминнинг дуойи жонини қилиб худодан унга мадад сўрашарди. Ариқ ўзани қирлар орасидан ўтиб Қизилдарё соҳилига тақалиб келгандан сўнг тўғон қуришга киришилди. Шу пайтгача дам одамларни ишга ундаб, дам ўзи ҳам белкураклаб тупроқ отиб энг бақувват йигитлардан ҳам ўзиб ишлаган оқсоқол энди чаққон бўлиб сувга кирди. Атрофдаги чангалзорлардан кесиб келинган ёғочлардан сепоя ясар ва уч-тўрт йигитни ёнига олиб, сепояни дарё ўртасига жойлаштирар, унинг орасига тош ва шох-шабба бостирадди у. Гувраниб оқаётган дарё шовқинида унинг овози гулдираб баралла эшитилиб турар ва бу овоз йигитларга далда берарди. Омон оқсоқол шиддат билан белига урилаётган ва кўкрагига сапчиётган тўлқинларни ёриб олға интиларди.

Ҳафта охирида сув кўтарилиб ариқча қуйила бошлади. Бобоёр Аминнинг уйдан келтирилган икки қўчқор сўйилди, қозонлар осилди. Кўм-кўк майса гиламлар устида чордона қурган одамлар олдига таом тортилди. Янги ариқдан оқаётган сувнинг майингина шовуллаши эшитилиб турарди. Ёш болалар овқатларини апил-тапил еб бўлиб сув ортидан югура кетишди. Коса-товоқлар йиғиштириб олингач Мулла Равшаний сув ва деҳқончиликка атаб узундан-узоқ дуо ўқиб, фотиҳа қилди. Шарқираб сув оқаётган ўзанга «Дамба ариқ»деган ном берилди. Шундай қилиб, узоқ йиллардан бери қақраб ётган лалмикор ерларнинг катта қисми оби майдонларга айлантирилди. Ўша йили ғалла мўл бўлди. Шоликорлар чоғроққина майдонга уруғ қадаб тўрт қоп уруғликдан бир юз олтмиш қоп ҳосил олдилар. Қилган хизмати-

га қараб шолининг қирқ қопи Омон оқсоқолга тегди. Аммо у ўз улушининг тенг ярмини бева-бечораларга бўлиб берди.

V

Сахвант заминига баҳор кириб келди. Дарахт новдаларида яна баргаклар. Қир адирларда чучмомаю қизғалдоқлар очилган. Қўй-қўзиларнинг маърашидан тортиб, хўрознинг қичқиришигача кишига завқ беради. Токзорда ишлаётганларнинг дилида завқ, кимдир хиргойи қилади, кимдир суҳбат баҳона ҳордиқ чиқариш учун дўстини уватга етаклайди. Аминнинг яқинлашиб келаётганидан хабар топган деҳқонлару боғбонлар бирин-кетин пешвоз чиқишар, у киши ҳам ҳол-аҳвол сўраб, отдан тушиб кўришарди.

Токзорга яқинлашиб келаркан, отдан тушиши билан ёшгина йигит чаққонлик билан етиб келиб отнинг жиловидан тутди. Токзор тароватли кўринарди. Узумлар ранг-баранг бўлганидек, тоқларнинг ҳам туси турлича: кишмиш узумининг новдалари оқ, ҳусайни новдалари қизғиш, тоипи оқиш, қора шивирғони қорамтир тусда.

Ёш боғбонлардан бири дала ўчоқда қайнаб турган қўмғонни кўтариб келди. «Чой совиб қолади биродарлар тушликка чиқмайсизларми», — деб бош кўтармай боғбонларга овоз берди. Амин ҳам токпилла тутунининг ўзига хос ҳиди анқиб турган чойни мақтаб-мақтаб ичди, сўнгра кузда ўз қўли билан кесиб берган ток қаламчаларининг қандай кўклаганини билиш учун эски токзор ёнидаги майдонча оралаб кетди. Боғбонлар бирин-кетин уватга томон чиқиб келишаркан, Амин ҳам ортига қайтди-да, чой қайнатиб келган йигитнинг елкасига қўлини қўйиб, «Бор хуржунни қара, аянг бир нималар солгандай бўлаятувди», — деди.

— Умринг узоқ бўлгур, келин аямиз кўп фаҳму фаросатли-да, бой ота, — деди кекса боғбонлардан бири, — олдимизга сизни ҳеч маҳал қуруқ қўл билан юбормайдилар. Ёки ўзингиз, «қуруқ қошиқ оғиз йиртар», — деб уларга айтиб қўйганмисиз?

Бу илмоқли гапга ҳамма қатори Аминнинг ўзи ҳам кулди:

— Ҳа, чоли тушмагур, «Берган худога ҳам ёқибди», — деганларидай ҳали гўшт-пўштгина қовуриб келинг, дерсиз. Майли, майли — ҳазил қилди Амин.

— Оҳ! Оҳ! тилингизга асал, бой ота, паловхон тўраниям келинимиз зап боппайдилар-да. Қачон борсам тўйиб-тўйиб зигир ёққа пиширилган паловларидан еб қайтаман.

Йигит тугунни очиб тўртта иссиқ патирни дастурхонга олиб қўйди-да, чамаси уч килолар чиқадиган қора майизни ўртага ёйиб ташлади.

— Палов бўлса палов-да, отахон. Тушликка чиқиб уйга борсангизлар ёки ёшлардан бирни зингиллатиб жўнатсангиз бас, буғи чиқиб турган паловхон тўра ҳузурингизга келади, қўйди-да, — деди Амин.

— Отахон ҳазиллашадилар, хўжайин, — деди боғбонлардан яна бири, кечагина аямиз бир карсонтовоқ тўла палов билан яна ҳалвойитар, ширгуруч бериб юборган эдилар.

— Э, ҳа, аёлларнинг одати-да, кеча бибисешанба қилишаётганди, эслади Амин.

Майиз ва нон билан яна бир неча қўмғон чой ичилди. Чой устида токзорларни янада кенгайтириш, қаламчани саккиз-ўн бўғиндан қилиб қирқиш, кишмишни алоҳида, ҳусайинни қаторларда экиш ҳақида ва шу тахлит гаплар бўлди.

— Янги токзор оралиғига нима экамиз, — сўради кекса боғбон.

— Ўзингиз биласиз, отахон, — жавоб қилди Амин.

— Менга қолса, қовун-тарвуз экканимиз маъқул. Ҳам ҳосил оламиз, ҳам тоқлар яхши ривожланади.

— Майли, бир ёқдан бола-чақа сйди, ўзларингиз ҳам баҳраманд бўласизлар, ортгани бозорга чиқади.

VI

Боёр Амин атлас кўрпачада чордона қуриб ўтирибди. Хон-тахта устида гирлипи яппил ипак билан қўшқатор қилиб тикилган дастурхон. Дастурхонда бир коса шинни, яна бошқа идишда ивигилган гўлин, кичик тақсимчаларда эса ёнгоқ мағзи аралаш майиз. Ўртада бир жуфт иссиққина буғдой нон ҳид таратиб турибди.

«Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм», — деб Боёр Амин кимҳоб тўнининг енгларини юқорироқ тортди. Бўрсилдоқ нондан бирини ушатди-да, бир бурдасини косадаги шиннига ботириб оғзига солди. «Бай-бай-бай яратган нозу неъматингга шукур» деганча гул-

дор косани ўзига яқинроқ тортиб яна бир бўлак нонни шиннига ботирган дамда эшик тиқиллаб очилди.

— Ассалому алайкум, зерикмайгина ўтирибсизми, отаси? — деб сўрашганча хитойи чинни чойнакни кўтариб ая кириб келди. Назокат ила ўтирди-да, «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм» деганча чойни қайтарди.

Ҳинд чойининг хушбўй ҳиди таралди. Иштаҳа билан шинни тановул қилаётган Амин ғўлин ивитилган идишини қўлига олди. «Чой бироз дам еб турсин, биласиз-ку, ғўлин шарбати бошга, юракка шифо», — деб қалқиб турган шарбатдан икки марта ҳўплади-да, косани аяга узатди:

— Мана, ўзингиз тайёрлаган лаззатдан бир тотиб кўринг-чи, таърифларимиз тўғрими, нотўғрилигини кейин айтасиз.

— Ичинг, ҳузур қилиб симиришингизга ҳавасим ортиб турибди.

Ая шундай деди-ю, эрининг чўзилиб турган қўлидан идишни тезроқ олмаслик одобдан эмаслигини ўйлаб косани қўлидан олди-да, шарпа чиқармайгина икки қултум ютди. «Таърифингизга тасанно» деди ва косани қайтарди.

— Бай-бай-бай! Аввалгисидан ҳам ширин бўлиб кетибди.

— Лаззатингиз кайф ато айлаб аввал биза.

«Қалбдан лаззат олиб қайтди сўнг сиза», — жавоб қилди ая эрининг ҳазилига ҳазил билан.

— Офарин! Қалб ўтига май сепиб ўн саккизинчи баҳоримизни қайтарганингиз учун яна офарин! Агар ёнимда сиз райҳон мисол бўй таратиб, гулдек очилиб турсангиз, яна ўша ёшлик баҳоримиз қайтаверади, жоним!

— Ҳазилингиз ҳам бор бўлсин сизнинг. Олинг, олдин ўзингиз таърифини келтирган ғўлин шарбатини ичиб қўйинг? — дея сурма тортилган кўзларини сузиб ҳазилга нуқта қўймоқчи бўлди ая.

Лекин шўх-шўх гаплар давом этиб гулдор коса яна икки-уч бора айлангач, тугаб сувда етилган ғўлинлар ажралиб қолди.

— Қиёмига етган экан, таъмини қаранг-а, — дерди Боёр Амин ва шеър баҳсида ҳамиша аядан енгилиб келса-да, қоп-қора мўйлабини силаб қошларини кериб ҳазил-мутойибани давом эттиришга уринди.

Ая бошини қуйи солиб сукут қиларди.

— Бу даргоҳда кам таъм нима бор ўзи? Ҳаммаси бир-биридан лаззатли. Мана, майизингиздан ҳам тотиб кўринг-чи.

Ая майиз билан ёнгоқ мағзи омухта қилинган тақсимчани эрининг олдига суриб қўйдики, бу билан ҳазил аралаш баҳсни жиддий ўзанга бурмоқчи эканлиги сезилиб турарди. Олдида турган чойнакдан чой сузиб, чап қўли билан ўнг қўлининг енгидан тутганча пиёлани эрига узатди. «Майиздан олинг» деганда ая эрининг шомуроти майизни бошқа майизларга нисбатан яхши кўришини ҳисобга олиб ҳазил ўрнида айтганди.

— Бу шамангиз билан куз фаслидаги хизматимни эслатмоқчисиз шекилли, офарин! Фаҳму фаросатингиз каби хотирангиз ҳам ёқут каби тиниқ. Боз устига, тасанно, демасдан иложимиз йўқдир. Сиз биласизки, шомуроти майиз қуёш тафтида ўз меъёри билан пишиб етилади, қуриydi. Ишқориси номи ҳам айтиб турибдики, аччиқ ишқор ёрдамида тайёр бўлади. Зеро, узумнинг асл таъмига нима етсин.

— Худонинг яратган ноз-неъматларига бўлган зукко зеҳнингизга қойилман бегим! Сизнинг ёқмили бу одадингиз менгагина эмас, даргоҳингиздан рўшнолик кўриб юрганларнинг барчасига аён.

Аянинг мақтовига ўхшаш содда ва пишиқ гапларини тинглаб ўтирган Амин қўлидаги хитойи пиёладан чой ҳўплаб гўё унинг гулларини томоша қилаётгандай бармоқлари орасида айлантириб ўтириб гап бошлади:

— Кўприк қуриш, ариқ қазиш ишларидан қўлим бўшамай, анчадан буён деҳқончилик ишларидан беҳабар бўлиб қолдим. Эртага бир дала айланиб деҳқонларимиз ҳолидан хабар олиб қайтсам дегандим.

— Кўп яхши ният қилибсиз. Йўлингиз равон бўлсин. Эртага узоқ йўл юришингизга тўғри келаркан, энди мириқиб дам олинг, — деб чиқиб кетди ая.

Боғ ва токзорларда меҳнат қилаётган кишиларга, хизматкорларга ҳар кун иссиқ овқат етказиб берилса-да, Амин меҳнаткашлар олдига ҳеч қачон қуруқ қўл билан бормаслигини, шу билан бирга, менга, фалон таомни пишириб беринг, демаслигини ҳам ая яхши биларди. Унинг бундай хислатига ўзининг ҳам ҳиссаси борлигидан ажабланмасди. Шундай хаёллар оғушида омборхонага кириб ҳаммадаги ғўлин қоқидан икки коса, майиздан ҳам шунча, шафтоли қоқидан тўрт коса олиб дастурхонга солди. Ёғоч сандиқдаги шомуроти майизга бўш косани тўлдиргандан кейин ҳаммасини қўшиб тугиб ташқарига чиқди. Қозиққа илин-

ган хуржуннинг кузига туртта нон ва оқ сурп матоҳга тутилган шпираторларни жойлади. Ая бу ишларни бажараётганда хизматкор отни отхонадан етаклаб чиқиб яккамихга боғлади. Хуржунга озиқ-овқат солиняптими, демак, хўжайин йўлга чиқадилар, деган фикр билан супургини олиб отнинг сағриси ва оёқларини тозалади, ёлларини тараб қўйди. Инсон қўлининг тафти ёқаётган жонивор бўйнини чўзиб керишди, майингина кишнаб қўйди. Содиқвой исмли бу хизматкор ҳар ишни сидқидилдан бажарарди. У доимий одатига кўра жониворни силаб-сийпалаб эгарлади. Отни шайлаб бўлгандан сўнг, гўё қилган ишнинг узоқдан томоша қилмоқчи бўлгандай, ҳовлининг бир бурчагига бориб чўнқайди. Вужуди тасмадай сипта, қора қизғиш тусдаги бу от йўлга чиқиш тадоригини сезгандай, тишлари орасидаги сувлиқни шақирлатиб, кишнаб қўйди. Жонивор бошини баланд тутиб, мағрур қиёфада, ёлларини силкитиб турарди..

Ая бу мўмин қобил йигитнинг нечоғли садоқатлилигини билса ҳам унинг ишларини зимдан кузатиб турарди, негаки, Аминнинг нозик табиатини хотинидан ортиқроқ тушунадиган киши бор, деб бўлмасди. Озгина пала-партишлик унинг офтобдай чарақлаб турган таъбини булутли кунга айлантириб қўйиши ҳеч гапмасди.

Боёр Амин томоқ қириб ичкаридан чиқиб келаркан, Содиқ отни ўнгарди, хўжайиннинг ўзи эпчиллик билан отга мина олсада, узангидан тутиб турди. Хўжайин сариқ мис узангига оёқ қўйиши билан унинг тирсагидан тутиб енгилгина ҳимо қилиб юборди. От енгил пишқириб дадил қадам ташлади. Ая дарвоза олдигача от ёнида юриб борди. Амин ҳовлидан чиқиб кетгандан кейин ҳам дарвоза дарҳол ёпилмади. Хўжайиннинг йўли ҳаммиша дарвозадек очик бўлсин деган ақидага кўра шундай қилинарди. Аслида бу одат аянинг ёшгина қизлик дамларига бориб тақаларди. Бир сафар отаси сафарга отланиб ҳовлидан чиқиб кетиши ҳамон қиз югуриб бориб дарвозани беркитди-да, қўлига супурги олиб ҳовли супура бошлади. Унга кўзи тушган онаси жаҳл қилди:

—Роҳатой бу нима қилганинг, қани дарров ташла супургини!

Авваллари бундай қаттиқ гапни сира эшитмаган қиз: «Ўзингиз қизи бор ҳовли чиннидай тоза бўлиши керак деб уқтирасиз-да, супурсам, яна уришасиз», — деб йиғлаб юборди.

Онаси юпатди:

— Қўй, йиғлама қизим, айб ўзимда экан, мен нодон ҳали сени ёш деб, удумларимизни ўргатмаган эканмиз. Буни ҳозир пайқаб

қолдим. Ота-боболаримиз уйдан чиқиб кетган кишининг орқасидан дарҳол шарақлатиб дарвозани ёпишни, меҳмонлар ўтирган ўринга дарров супурги уришни бехосиятлик аломати деб билганлар. Агар ўша дамда супурги урилса, «Изингни ўчирай, бошқа келмагин», деган маънони англатган. Тушундингми, қизим? Бу гапни ёдингдан сира фаромуш қилма.

Роҳатой онасининг берган бу панд-насиҳатини тўғри қабул қилди. Энди ўзи ҳам оила аъзоларига ва хизматкорларга бундай урфларни ўргата бошлади.

VII

Тўриқ дала йўлидан бир маромда қадам ташлаб борарди. Қир устига кўтарилгач, эгасининг салгина ҳимоси билан таққа тўхтади. Жонивор ўн йил аввалгидай асов тойчоқ эмасди. Энди соҳибининг имо-ишорасига тушуниб етган тулпорга айланди. Балки ўн йил аввал кўрсатган «ўйин»лари учун еган қамчилари ҳамон ёдидадир.

Ўшанда хомлик қилиб илк бор устига оёқ оширган эгасини йиқитиб қочган, иккинчи марта ҳам шаталоқ отиб ўша ҳунарини такрорлаган, ҳатто тишлаб ҳам олганди. Бу ҳунарини учинчи марта такрорлаганда баданида қамчининг оғриғини ҳис қилди. Зарба устма-уст такрорланди. Ўшанда той эгасига ёвқараш қилди, ҳар зарб тушганда сакраб қочмоқчи бўлардию, яккамихга боғланган арқонни узолмасди.

Кейин ярашув бўлди. Боёр тойни обдан силаб-сийпалади. Оғзига кўм-кўк беда тутди. Жонивор аста секин кўника бошлади. Энди кўк бедани кутадиган, ўзига хос ингичка овозда кишнайдиган бўлди. Бир кун Боёр унга икки дона оқ қанд берди. Ширинликнинг таъмин олган той лаблари билан қандни илиб олиб қарсиллатиб чайнардикан, эгасининг қоп-қора соқолига тумшугини ишқалади. Унинг бу қилиғи Боёрга ёқди ва чўнтагидан яна икки дона қанд олиб кафтига қўйди-да, отга тутди. Жонивор бағоят лаззатли бу емиш учун миннатдорчилик изҳор қилди, эркаланиб тумшугини чўзди, пировардида эгасининг салласини тушуриб юборди. Боёр тойчоқнинг шўхлигидан астойдил қувониб кетди. «Мана, биродар, энди дўстлашадиган бўлди», — деб кула-кула ерда чуваланиб ётган саллани олди.

Шу-шу бўлди-ю, Тўриқ оғир-вазмин, вафодор отга айланди. Эгасининг қандай киши эканлигини жониворларга хос ҳиссиёт

билан англади. Ўша кунги эркалаб айтилган «Тўриқвой» деган сўз унинг номи эканлигини жонивор яхши тушунади.

От қир устида тўхтади. Боёр Амин кафтини пешонасига қўйиб, узоқ-узоқларга қаради. Ҳисор тоғлари. Чўққилар устида оппоқ қор қуёш нурларида ялтирайди. Бу йил сув мўл бўлади, хаёлидан ўтказди Боёр Амин. Сўнг дарёга қаради. Тошдан-тошга сакраб ўйноқлаб оқаётган сувнинг шовуллашига қулоқ тутди. Соҳилда қизғиш ва пуштиранг юлғунлар, ундан нарида бугдойзорлар, янги барпо этилган тоқзорлар, боғлар, теракзорлар...

Аминнинг чеҳраси ёришди. Ўзининг меҳнати, ақлу заковати туфайли тароват кашф этган манзаралар қалбини қувончга тўлдирди. Айниқса, барқ уриб ўсаётган бугдой майсаларига қараркан, «Ҳазрати Хизр бобо назар қилган кўринади», деган хулосага келди. «Илоҳим, Оллоҳнинг ўзи бева-бечораю етим-есирларнинг ўз паноҳига олсин», — дея юзига фотиҳа тортди.

Қия йўлдан пастга томон энаркан, сира мавриди бўлмаса ҳам Азимвой исмли деҳқоннинг гапи ёдига тушди. «Амин буванинг савлатидан қўрқиб сира олдиларига боролмайман, фикримни қандай қилиб айтсам, деб юрибман» дерди у дўстига. Дўсти эса далда берарди: «Мен ҳам даставвал чўчиб юрардим. Бир кун и боғдорчилик иши билан уйларига бордим. Ўтириб роса гаплашдик. Жуда дилкаш, соддадил ва беғараз одам эканлар. Шундан кейин, ака-укадек бўлиб кетганмиз», — деди у.

Қирдан эниб келаётган киши ҳақиқатан ҳам ғоят басавлат кўринади. Остида тўриқ от. Тароқи хуржунинг ипак сочиқлари ёлпушнинг рангларига уйғунлашиб кетган. Елкалари кенг, узун бўйли. Дид билан тоза кийинган. Бошида оппоқ салла. Қоп-қора соқоли, мўйловига оралай бошлаган якка ярим оқ толалар ҳуснига-ҳусн қўшган. Босиқ табиасти, чертиб-чертиб гапириши энг муҳими, қатъияти ва бир сўзлилиги ҳаммага ёқарди. Фуқаро назарида уни яна ҳам савлатли қилиб кўрсатарди.

VIII

Тўриқ устидаги кишининг залворини сезмагандай енгил одимлаб, кўксини ксрганча бошини адл тутиб бир маромда йўргалаб борарди. Боёр Амин пастда ястаниб ётган тоқзорлардан кўзини узмай келарди. Жиловни от ёли устига ташлаб эгарнинг қошидан ушлаганча эгилди, хуржун кўзидан бир сиқим майиз олиб

қаддини ростлади. Қуёш тигида қиёмига етган йирик-йирик бамисоли зардолидай сап-сариқ майиз. Шомуроти майизнинг ҳам энг сараси.

Амин бол боғлаб қолган майиздан битта-битта оғзига солиб маржондек терилган оппоқ тишлари билан чайнар, соқол мўйлаби майиз кавшашига мос равишда ҳаракатланар, Тўриқвой бир текис йўрғалаб борарди. Майиз шу қадар хуштаъм эдики, унинг лаззатидан ҳузур қилган Амин « Ёнлаб ўтиб кетиш тўғри эмас, аввал тоқзорларга бориш керак, шундан кейин далаларга йўл оларман», деган қарорга келиб от юганини чапга бурди.

Жонивор бирдан ҳушёр тортди. Қадамини янада тезлатди. Биринчи қирдан ўтгач, халқобликда ястаниб ётган боғлар кўринди. Майиз кавшаб, оддийгина ток чўпларидан шундай неъмат яратилишини ўйлаб табиатга тасаннолар айтиб бораётган Амин отнинг қулоқлари динг бўлиб қаттиқ пишқирганча ер депсиниб тўхтаб қолганидан ажабланди. Жониворнинг бундай саркашлиги йўқ эди. Атрофга қараб йўлдан анча наридаги тут тагида қандайдир латта-путталар уюмига кўзи тушди. Отни шу томонга ҳайдади. Тут тагида аёл кишининг гужанак бўлганча ётганини кўрди... Эпчиллик билан отдан тушиб яқинига борди. Аёлниң ранги униқиб кетган йиртиқ-ямоқ кўйлаги танини дурустроқ ёпишга ҳам ярамаган, унинг елкаси ва кўкраклари очилиб қолганди. Сезилар-сезилмас нафас оларди аёл. «Эҳ бечора!» — деди Амин ва кимларнидир ёрдамга чорламоқчидек атрофга қаради. Нариги бетдаги тоқзорда куймаланиб юрган боғбон хўжайиннинг (боғбонларнинг кўпчилиги Аминни хўжайин дейишарди) отдан тушганини ва тараддулланиб қолганини кўриб ундан кўз узмай қараб турарди. Сўнгра аста-аста одимлаб келаверди. Унинг шарпасини пайқаган хўжайин «Тезроқ буёққа югур!» деган маънода қўлни тўлгаб имо билан чорлади. Боғбон йигит елкасидаги кетмонини қўлига олганча югуриб етиб келди.

— Буни қара ўғлим, ким бўлди экан бу бечора?! — деди Амин қайғудан ўзгариб кетган кўзларини йигитга тикиб

— Билмадим-е, отахон, тирикмикан ўзи?

— Тириқ!

Иккала эркак бир лаҳза нима қиларларин билмай саросима ичра қолишди. Ниҳоят шошқин буйруқ қилди:

— Хуржунни олиб кел! Югур, ўғлим! — деди бирдан Боёр Амин.

Боғбон ҳамон қўлида тутиб турган кетмонни ерга ташлаб икки ҳаққалашда отнинг олдиға борди, хуржунни олди ва Аминнинг оёқлари остиға келтириб қўйди. Амин хуржун кўзидан бир ҳовуч шомуроти майиздан олиб боғбонға узатди:

— Чаққон бўл, ўғлим. Майизни эзиб-эзиб оғзига тиқ, шариат деб қараб ўтирма! Агар ўзига келса, тирик қолса, бундан ортиқ савоб бўлмайди.

Йигит ерга, аёлнинг бошсарисига тиз чўкди. Икки дона майизни бармоқлари орасига олиб, эзғилаб аёлнинг қонсиз лаблари орасига қистирди. Гезариб кетган лаблар қимтинмас, жағлар очилмасди. Аёл ожизона ингранди. Майиз ширасини сезиб, тамшанди. Боғбон шу усулда яна икки дона майизни едирди. Эркакларда умид пайдо бўлди.

— Ютяпtimi?! — тоқатсизланиб сўради Амин.

— Қимтиняпти — жавоб қилди боғбон.

— Дадилроқ бўл, едиравер — деди Амин боғбоннинг елкасига кафтини қўйганча ёнига тиз чўқаркан. Уларнинг ҳаракати полапонига дон едираётган қушларга ўхшаб кетарди. Аёлнинг узун киприклари пирпираб кетди, қалдирғоч қанотидек қийиқ қошлари ўртасида тугунча пайдо бўлди, кўзлари оҳиста очилди. Кўм-кўк осмон, боши узра эгилиб турган икки эркак... Аёлнинг дастлабки ҳаракати очилиб ётган кўксини беркитиш бўлди. Нозик бармоқлари билан қўйлаги ёқасини тутди, аммо мажולי етмай ингранди. Кўп ўтмай хира кўзлар равшан тортди. Кафтини ерга тираб, тирсакларига таянганча қаддини кўтарди. Қўйлагининг этагини тортиб тиззаларини ёпди. Ғамгин қиёфада ўзига тикилиб турган эркакларга қараркан, киприкларида ёш томчилари кўринди. Очлик ва мажолсизлик чекиниши билан унинг ўрнини уят ва орият эгаллади. Аёл узун, ориқ бармоқлари билан юзини тўсди. Кўз ёшлари бармоқлар орасидан сизиб чиқа бошлади.

— Ўксинма қизим, — далда берди Боёр Амин, аммо бошқа гапиролмади, овози титраётгани ва кўзига ёш келгани боисидан юзини четга буриб теграсига алангларкан, нарироқда, ариқ бўйида ётган рўмолига кўзи тушди. Рўмол ичида икки-уч ҳовуч пудана ва беш-ўнта қўзиқорин бор эди. Аёл егулик қидириб чиқиб, очликдан йиқилиб қолгани ва ўзидан кетгани маълум бўлди.

— Кимнинг фарзандисан? — сўради Амин ўзини бир оз тутиб олгач кўз ёшларини ичга ютиб.

— Хўжайинимни... Ўрусияга олиб кетишган, — деди аёл ва йиғлаб юборди.

— Э, Галамайдонлик Қосимқулнинг аёлимисиз? — сўради боғбон йигит бир нимани эслаб қолгандай.

Амин хуржундан катта дастурхон олиб боғбонга узатди:

— Аянг буни сизларга бериб юборганди. Лекин бу аёлнинг ризқи экан. Бер унга уйига олиб бориб болалари билан баҳам кўрсин.

— Давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин Амин бува, худога минг қатла шукур. Сизнинг паноҳингизда баҳоли қудрат яшаб юрибмиз. Хорлик-зорлик кўрганимиз йўқ. Майли шу бечорага беринг, — деди боғбон йигит аёлнинг пудана тугилган рўмолини ҳам дастурхонга солиб тугаркан.

— Эй парвардигор, ожиз бандаларингга ўзинг раҳм қил, зolimларга инсоф бер! — деди аёл йиғи аралаш.

Амин изтироб билан бошини қуйи этганча отга яқинлашди. Боғбон хуржунни Тўриқ устига ташлаб югандан ушлади. Жонивор ҳам инсон изтиробларини ҳис қилдими, ёки соҳибининг авзойи, қадам олишидан кайфиятини пайқадими, бошини солинтирганча оғир пишқириб қўйди.

— Нарироққача узатиб қўй, яна бирор жойда йиқилиб қолмасин, замон ёмон, — деди Амин отга минаркан. Сўнгра қадамлари чалкашганча кетиб бораётган аёлнинг ортидан бироз қараб турдида, от бошини кескин ортга бурди. Боғбон йигитга бўлак иш буюрмади.

IX

Отнинг кишнашсини эшитган хизматкор югурганча бориб дарвозани очганда ҳали пешин бўлмаганди. Тўн қавиб ўтирган ая ўрнидан туриб матоҳларини йиғиштирдию, даладан бундай барвақт қайтиш одатлари йўқ эди-ку, деган хаёл билан ҳовлига чиқди. Отдан тушаётган Аминнинг ҳорғин ва тунд авзойига разм солди. Хизматкор отни етаклаб кетди. Аянинг офтобани кўтариб турганини кўрган Амин енглари юқорироқ тортиб чўнқайиб ўтирди-да, кафтларини бир-бирига ишқалади.

— Ичкарига кириг, — деди ая офтобани ерга қўйиб юшмоқ пат сочиқни михга иларкан.

Боёр Амин тўн ва салласини ечиб, эгнига желак кийди. Бошига оқ қалпоғини оҳистагина қўндирдию, хонтахта теграсига тўшалган кўрпачага ёнбошлади. Унинг ҳаракатларини кузатиб

турган ая «Мен ҳозир келаман», деганча ташқарига чиқди-да, зум ўтмай патнис кўтариб кирди. Чой қуйиб узатаркан оҳиста сўради:

— Ҳорғин кўринасиз, тинчликми?

— Галамайдонлик Қосимқул деганни эшитганмисиз? — саволга савол билан жавоб қилди Амин.

— Мардикорликка мажбурлаб олиб кетилган бечорани айтасизми? Қулоғимга чалингандай бўлувди.

— Ўшанинг аёли болаларига домни ризқ излаб чиққан экан, йўлда йиқилиб қолибди. Аввал ўлиб қолибдими деб қўрқдим, синчиклаб қарасам нафас оляпти. Нима қилишимни билмайман аёл кишига қўл тегдириб бўладими. Яхшиям боғбонлардан бирови кўриниб қолди. Икковлашиб ҳушига келтириб олдик.

— Бечорагина! Ўрнидан туриб узини эплаб кетдими ишқилиб.

— Кетди. Дастурхонни бериб юбордим.

— Умрингиздан барака топинг, яхши қилибсиз. Балки шундай раҳмдиллигингиз учун ҳам худо сизни ярлақётгандир. Фақат худо хайрингизни берсин ортиқча ўйловларга берилиб ўзингизни уринтириб қўйманг, ўғилларингиз бошига омон бўлинг, дейман.

Ая бу гапларни насиҳат қилиб эмас, ёлвориб айтди. Аминнинг яғриндор, барваста қадди бироз чўккандай, юзлари сўлигандай эди. Шаҳарда бўлиб ўтган «қоракалтак»ка қатнашганида норғул йигит эди. Тахтиқорачагача душман билан олишиб борган, ҳа деганда дараги бўлмагач уни ўлдига чиқаришганини эслади ая. Бу зукко аёл шу кунларда яна Ўрусиянинг совуқ изғиринлари Тошкент томонларда эса бошлаганини ўйлаб Боёр Аминнинг юрагини изтиробга тўлдираётганини ҳам пайқаб юрарди. Аммо Аминнинг ўзи бундай ташвишларни аёлига ҳам, хизматкорларига ҳам билдирмасликка, уларни таҳликага қўймасликка интиларди.

— Эртами-индинми фурсат топиб ўша аёлнинг ҳолидан бир хабар топиб қайтсангиз...

— Дилингиз бир бечорага мадад бериш билан ёришадиган бўлса, мен ўша кўнгилни ҳозироқ чароғон этишга тайёрман. Галамайдон билан Сахвантнинг орасига қир тушибдими, бир қадам масофа.

— Йўқ, ҳозир эмас, ундан кейин бир ўзингиз борманг. Хизматкорлардан бирортаси қўшилиб борсин.

— Тушундим, дадаси. Фаҳми ожизимча, ўша бечоранинг кори ҳолига асқотиб турадиган у бу олиб боринглар демоқчисиз шекли?

— Балли! Муҳтожлик кўп ёмон. Бир бечоранинг кўнглини шод қилиш, Макка вайрон бўлса обод қилишча бор, деган эканлар Ҳазрат Навоий. Ҳазали ёдимда йўғу, маъноси шундай...

Бу гапдан аянинг баҳри дили очилиб, юзи табассумдан ёришиб кетди. Ҳофиз Шерозийнинг худди шу мазмундаги ҳазалидан икки мисра айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, истиҳола қилиб жим бўлди, бунинг ўрнига пиёлани олиб қайноқ чой қўйиб узатди.

Эртаси куни Роҳатой ая Галамайдон томон йўл олди. Унга қўшниси Анбарой опа ҳамроҳ бўлди. Хизматкор Содиқвой отда, аёллар аравада. Суҳбат мавзуи кеча юз берган воқеага бурилди. Яшаш қийинлашиб, одамларнинг аҳволи оғирлашиб қолгани тўғрисида ташвишланиб сўзларди Роҳатой ая.

— Мен ўша Қосимқулни танирдим, — деди Анбар опа, — соғломгина, бақувватгина киши эди. Айтишларича қанчадан норғул йигитларимиз Ўрусия ўрмонларида очликдан совуқдан ўлиб кетишаётганмиш.

— Уларнинг хотин-болалари-чи? Боқувчисиз қолган оила нима бўларди. Қосимқулнинг болаларидай абгор бўладида, — гапга аралашди Содиқвой.

Гап-гап билан қишлоққа етиб келдилар. Суриштириб Қосимқулнинг ҳовлисини топишди. Содиқвой аравадан бир қоп унни елкалаб ичкарига олиб кирди. Сўнгра ярим халта гуруч, икки шиша зигир ёғи бир тугунчада ёнғоқ, майиз ва бошқа егуликларни туширди.

— Синглим, — деди ая билаклари пилтакачдек бўлиб қолган, ўзидан ҳам кексароқ кўринган аёлга меҳрибончилик билан, — буларни болаларингиз билан еб-ичиб ўтиринг. Худо хоҳласа, эрингиз эсон-омон келади. Иншооллоҳ, кўрмагандай бўлиб кетасиз. Ойнинг ҳам ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ. Бой отангиз сизни ноқулай ҳолатда кўриб кўп изтироб чекдилар.

Аёл ўзини қўярга жой тополмай қолди.

— Ҳозир индаманг, — деди ая, — ҳар замон у кишининг ҳақларига дуо қилиб қўйсангиз шунинг ўзи етарди.

— Дуо қилмаган куним борми. У киши учрамаганда билмадим ҳолим нима кечарди. Илойим менга қиёматли ота бўлсинлар. Болаларимга боболик қилсинлар!

— Қайғурманг, болаларингизга эҳтиёт бўлинг, — насиҳат қилди Анбарой опа ҳам.

Ая мўлтириб қараб турган болаларнинг бошини меҳр билан силади. Сўнгра хайрлашиб йўлга тушдилар.

Х

Қишлоқ муаллимини ўлдириб кетилгани битун қишлоқ аҳлини ваҳимага солди. Ўша қотиллик юз берган тундан ҳам қора эди бу мусибат. Мудҳиш хабар шамолдай эшикларни бирма-бир очар ва дилларга шафқатсизларча қутқу соларди. Умуман, кейинги пайтларда бундай номусулмонларча ~~фожалар~~ анча кўпайиб қолганди. Нафақат тоғларда, хилват гўш~~аларда~~, мактабу масжидларда ҳам қотиллик юз бермоқда эди. Ерли халқнинг осойишталиги бузилиб уларнинг дилига ваҳима ўз тамғасини босмоқда эди. Шу боис бир-биридан шубҳаланиб, одамлар бегоналашиб бермоқда эди. «Мусичадай беозор бир йигитни ўлдириб кетган қотилни тутиб сазойи қилиш керак», дейишарди қишлоқ йигитлари.

Эртаси куни икки миршаб Салим бобо билан Мулло Пўлатни елкасига найзали милтиқ тираб олиб кетганлигидан одамлар баттар саросимага тушиб қолдилар. «Муаллимни шу иккови ўлдирганмиш», деган гап тарқалди. Қаерда тўртта одам тўпланса, шу тўғрида баҳсу мунозара бўларди. «Қотилларни шўролар ҳукуматининг одамлари аниқлашганмиш ахир» дейишарди соддадил кишилар астойдил ишонч билан.

Ёмғир челақлаб қуйиб турган рутубатли тунда яна бир қотиллик юз берди. Қўшнилар бемаҳалда эшитилган даҳшатли чинқириқдан саросимага тушиб, алғов-далғов эсаётган шамолда, бу ноланинг қай тарафдан ўрлаётганини билолмадилар. Ташқарига чиқиб қарашга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Эшик-туйнуклар тамбаланди. Эртасига яна қишлоқ шўросининг раиси Турдиалини бўғизлаб кетишгани маълум бўлди. Мусулмончиликда ўлганларни ёмонламайдилар, аммо Турдиали ёмон одам эмасди. На бой, на камбағал дегандай, ўрта~~миш~~ёна яшаб юрарди. Ким уни мансабга ундади, нимага ҳам тинчгина ҳаётини «катталикка» алмаштирди оддий одамлар учун бу ҳам бир жумбоқ бўлиб қолди.

Ўз ишини яхши бошлаганди. Галифи шим кийиб энлик камар боғлаб, қаддини ғоз тутиб юришга анчагина ўрганиб қолганди.

Айниқса, кўкрак чўнтаклари қалпоқчалик, тугмалари ялтироқ сариқ жездан, оёғида ғарч қўйилган хироми этик. Буларнинг барчасидан кўра бошидаги соябонли беш қиррали юлдузча қадалган шапкаси одамларнинг диққатини кўпроқ тортар, соддадил кишилар унга ҳуркиброқ қарашарди. Бу мундирларни қаердан олганлигини ҳам ҳеч ким аниқ билмасди.

Хуллас, Турдиали ёнига бир амаллаб беш-олти нафар камбағални уюштириб иш бошлади. У одамлар тўпланиб турган жойларда пайдо бўлиб қолар ва ҳаммани ўзига қаратиб олиб, шундай дерди:

— Аҳли қишлоқ, қаранг! Ўзингиз билан мени бир солиштириб кўринг! Мен мана бундай либосларга фақат шўро туфайли эришдим. Агар сиз ҳам шўролар тарафига ўтсангиз худди мендек башанг кийинадиган бўласиз.

Унинг гапига кимлардир қўшилишар, эътироз билдирганлар ҳам бўлар, баъзи бировларлар унга очиқ-ошкора ҳавас билан қарашарди. Ана шундай йиғинларнинг бирида «Эгамберди бойвачча» деб ном олган киши, сира чўчимай, унга қарши гап қилди:

— Қўйсанг-чи, — деди сенсираб, худди тенгдошига гапиргандай, — ўзимизнинг олача тўнимиз-у бўз салламизга не етсин. Лоақал шимингга бир қара, икки ёни қурбақа ютган илондай шишиб кетган. Белингда белқарсинг йўқ. Бошингдаги шапканг ҳам лайлак уясига ўхшайдими дейман. Яна ёш боладек пешонангга юлдузча қадаб олганинг нимаси. Ўзинг ўйлаб кўр қани, катта одамнинг ишими шу?!

Кулгу бўлди.

— Нодон экансан-ку! — жеркиб ташлади Турдиали, — Аввал ўқи, ўрган. Олдимга келиб юлдузчанинг моҳиятини сўра. Бу беш қиррали юлдузда беш иқлимнинг рамзи бор. Бутун дунёни оламиз дегани бу. Қизил рангдалигини кўрмайсанми, бу қон тимсоли. Олмасак, қонга ботирамиз дегани... ҳимм, йўқ, қон тўкиб бўлса ҳам оласиз дегани.

«Қон тўкиш» ибораси тўпланиб турганларни чўчитди. Шунинг учун ҳам жимиб қолишди. Галифи шимнинг нега шишиб туриши ёки кўйлак тугмаларидаги шакллар ва энли камар нималарни англатишини сўрашга ҳеч ким ботинолмади. Жимликни ўзича тушунган Турдиали йўғон овозда тарғиботни давом эттирарди:

— Эй, биродарлар, ерга эга бўласиз... Шўролар бойларнинг ерларини тортиб олиб сизга беради. Бир таноб еринг ўн таноб бўлса ёмонми?! Ер-сув ўзингники бўлса, бойвачча бўлиб яшайсан! Бойиб кетасан.

— Бойиб кетсак шўролар яна тортиб олмайдами? — деди йиғилганлар ичидан кимдир.

— Нега тортиб оларкан? — деди Турдиали гап мазмунини қай томон оғаетганини англаб етмай.

— Ўзинг ҳозиргина айтдинг-ку, «бойларнинг ерини шўро тортиб олади деб».

— Эй, Эгамберди... — дудуқланди Турдиали. Сен... ўзинг ўйлаб кўр...

Турдиали бундай илмоқли саволга тайёр эмасди. Нима қиларини билмай шапкасини ечиб қўлига олди, қайта кийди, сўнгра қўлларини камари орасига тиқди.

— Устозларинг яхши дарс беришмабди, — кесатди Эгамберди. — Бор олган сабоғинг юлдузча экан. Камарингни ҳам, шимингни ҳам анави хироми этигингни ҳам тушунтириб беролмайсан.

— Шўро ўзи берган бойликни ўзи қайтариб олмайди, — деди ниҳоят Турдиали ўзини ўнглаб олиб.

Машварат худди шу жойга етганда тингловчилар тўдасига яна ўн беш йигирма чоғли киши келиб қўшилганди. Кўпдан-кўп гап чиқади деганларидек, биров тоғдан, биров боғдан келиб ғалаговур бошланди.

— Шўроларнинг мақсади қон тўкиш бўлса бизга тўғри келмаскан. Динимизда бундай дейилмаган, қон тўкиш у ёқда турсин, бировнинг дилини оғритиш ҳам гуноҳи азим ҳисобланади — деди орқароқда турган чўққи соқолли қария.

— Сизларни бойитиш учун тўкади-да, лекин тўғриси, шунисига менинг ўзим ҳам қўшилмайроқ турибман... Қон тўкиш яхши эмас. Балки бу қизилликнинг бўлак мазмуни ҳам бордир, ёки мен уларнинг фикрини нотўғри англагандирман, бор-йўғи уч кунгина ўқидик-да. Бунинг устига тилмочдан ҳам кўнглим тўлмади. Жаноб полковник Логофетнинг сўзларини бузиб ўгирди-ёв. Шуниси кўнглимдан ўтганди-я! Майли, сабр қилинглар мен бунаниқлайман.

Турдиалининг бу гаплари кўпчиликка маъқул бўлди. Одамлар шўро ҳукумати-ю, унинг юлдузчаси тўғрисида, ер-сув ҳақида

ва бўлиб ўтган бошқа масалалар хусусида гурунглашганча уй-уйларига тарқалдилар.

«Қон тўкиш яхши эмас», — деб қалтис гапирди-ёв Турдиали, — Юқорида турган пристав тўраларнинг қулоғига етса галифи шимини тортиб олишмасмикин? — деди Эгамберди бойвачча ёнида илдам қадамлаб бораётган шеригига.

— Дўст-душманнинг фарқига бормайди-да, шу Турдиали.

— Шунисига ичим ачийди. Болалигида ҳам шундай лақма эди. Ҳамиша ўйламай гапириб сўнг жазосини тортиб юрарди. Ҳалиям ақли кирмабди.

— Сут билан кирган — жон билан чиқади.

Шу гапдан кейин қўшнилари хайрлашиб уй-уйларига кириб кетишди. Дарвозалар ёпилди. Ичкаридан тамбаланди. Ҳовли жойи ҳамиша очиқ-сочиқ ётадиган қишлоқ ақли кейинги пайтда ана шундай янги одатга кўника бошлаганди.

XI

Найзали милтиқ тутиб эшик олдида турган соқчилар эғнида-ги либосига қараб суриштириб ўтирмасдан Турдиалини ичкарига киритиб юборишди. Тўрдаги стол ортида ялтироқ погонли киши савлат тўкиб ўтирарди. Мўйлаби ҳам погонининг заридек сап-сариқ. Унинг кўз қараши, важоҳати, айниқса, ёнига қистирилган тўппончаси Турдиалини негадир гангитиб қўйди.

— Ҳамма йиғилган бўлса, энди мажлисимизни бошласак ҳам бўлади. Демак, Туркистон халқ комиссарлигидан олинган мактуб мазмуни билан бизни ўртоқ Иванов таништирадилар, — деди европача кийинган киши.

— После.

Ивановнинг бу қисқа лафзидан кейин йиғилиш йўриғи ўзгарди. Аввал активистларнинг ахборотлари тингланадиган бўлди. Турдиали ҳам атрофига тўплашга эришган кишилар тўғрисида батафсил сўзлаб берди. Бўлиб ўтган гап-сўзларни таржимон Ивановга тушунтириб борарди.

— Учтите, товарищи, — деди ниҳоят Иванов ўрнидан қўзғалиб, — очень опасные люди для вас эти баи и богачи, да и басмач!

Турдиали бу гаплардан фақат икки сўзни «бай» ва «басмач»-ни маъносини англаб етганди. Ёнидаги шерикларига зеҳн солди. Улар ҳам анграйганча термулиб ўтиришарди. «Активистлар»ни

сўз мазмунидан кўра Ивановнинг эғнидаги ихчам либоси, зар билан тикилган логони ва тўппончаси кўпроқ қизиқтирарди. Хат ўқиб эшиттирилди. Мактуб мазмуни «Шўрога садоқатли кишиларни, активистларни» ҳушёрликка чорлар, бойлар билан эҳтиёт бўлиб муомала қилиш, уларни кузатиб юриш ва нима билан шуғулланаётганлиги тўғрисида маълумотлар йиғишга даъват этарди.

Турдиали бу йиғиндан тўлиб-тошиб қайтди. Ҳамроҳларидан ажралиб ёлғиз ўзи кимсасиз кўчага бурилгач хаёлида ўзини Ивановнинг ўрнига қўйиб кўрди. Унинг сўзлашига тақлид қилиб «товариши!» жуда хавфли «бай и басмач!» дедию, бошқа бирорта сўзни эслолмай жим қолди. Сўнг ўзига ёқиб қолган бу олақуроқ гапни бир неча бор такрор-такрор айтди. Осмонни қуюқ булутлар галаси қоплаб олаётганини кўриб қадамини тезлатди. Ҳавонинг авзойи бузуқ эди. Фарб тарафдан эсаётган шамол «сув тўлдирилган меш»ларни шарққа томон суриб тортарди. Турдиали дарвозадан кирар-кирмас ёмғир қуйиб берди.

Гўё фалак ҳам Турдиалининг ҳолига йиғлаётгандек эди.

Қишлоқ яна мусибатдан алғов-далғов бўлди. Одамлар кўчага чиқишдан ҳадиксираб қолишди. Ҳарбий мундирдаги кишилар кўпайиб, шубҳали деб топилган кишиларни тергов қилиш бошланиб кетди. Эрларидан, болаларидан ажралиб қолишдан қўрқиб титраб қолган аёллар, «Эй худойим, туҳмат балосидан ўзинг асра», дея илтижо қилишарди.

Турдиалининг ўлимига алоқадор деб топилган ўн икки киши узоқ Сибирга сургун қилинди. Яна ўн етти киши шўроларга қарши деб, қамоққа олинди.

XII

Сахвантдан тун қоронғусида йўлга чиққан икки кишининг бири Галамайдон тарафга, иккинчиси Кўкбулоққа бурилди. Ой шом еган, тун қоронғу. Йигитлар шарпа чиқармаслик учун оёқларига чориқ кийиб олишганди. Ана шундай чориқли йигитлардан яна тўққиз нафари ўша тунда турли йўналишлар бўйлаб йўлга чиққандилар. Орадан икки кун ўтиб бунинг натижаси билинди. Сахвантдаги катта масжид олди аста-секин турли тарафдан келаётган кишилар билан тўлди. Баъзиларнинг қўйни дўппайиб турар, бошқа бировлар очиқ-ошкора қўлларига калтак кўта-

риб олишганди. Оломон орасида болта, шоха билан «қуролланган»лар ҳам кўриниб қоларди. Ёшгина ўсмир йигитчалардан тортиб оппоқ соқолли қарияларгача майдонга чиқишган.

Шовқин-сурон билан шаҳар томон йўл олган оломоннинг сафлари йўл босган сари кенгайиб, кучайиб, тўлиб, бамисоли дарёдек оқиб борарди. Дастлабки шовқин-суронлар аста-секин босилди. Бунинг аксига юракларни забт этган ҳаяжон орта борди. Энди фақат гурс-гурс босилаётган залворли қадамлар саси эшитиларди холос. Одамлар орасида энди кексалар ва ўсмирлар кўринмас, уларни ажратиб қолдиришганди. Оломон кун чошгоҳга яқинлашиб қолганда шаҳарга кириб келди.

Улар қизил гиштан қурилган қадимий бино олдида келиб тўхташди. Негадир одатдан ташқари сукунат. Атрофда инсон зоти кўринмасди. Гуё эгаси кўчиб кетган ошёндай. Ҳар доим эшик ёнида найзали милтиқ ушлаб турадиган енгларига қизил латта боғланган соқчилар ҳам йўқ эди. Бу ҳол оломонни бошқариб келаётган «сарбадор»ларни ажаблантирди, улар ҳатто бироз ташвишга ҳам тушиб қолгандай кўринишарди. Жимжитлик. Қуюқ дарахтзорлар билан ўралган бино деразаларга ўрнатилган шиша кўзлари билан ҳўмайиб қараб тургандай.

Ногоҳ деразалардан бири жаранглаб синди.

— Чиқ буёққа номард! — қичқирди сафни бошқариб келаётган йигитлардан бири.

Жавоб бўлмади.

— Биродарлар! — дея қичқирди, бор овози билан узун бўйли, ориқ, рангпар йигит бино зинасига кўтарилиб халойиққа юзланаркан. — Зулму истибдод ҳаддан ошди. Ҳар қандай нарсанинг ҳам чеку чегараси бор. Аммо бизнинг бошимизга ёғилаётган зулм беадад. Қишлоқларда аҳвол жуда ночор. Халқ икки томонлама эзилмоқда. Ҳоким тўра бор-йўғимизни шилиб олиб, ўз мансабида қолиш учун приставлар чўнтагига солмоқда.

— Йўқолсин ўрислар! — деган ҳайқириқлар оломон орасидан эшитила бошлади. Бошлар узра калтаклар баланд кўтарилди. Бу пайтда шаҳар аҳолиси ҳам ёпирилиб кела бошлаганди. Косиблар, дўкандорлар, ҳунармандлар ва бошқа турли касбу кор эгалари турли тарафдан йиғилиб келишарди.

Шу пайт четроқда турган ёш йигитлардан бири сафни ёриб ўтиб, олдинга интила бошлади. Оломон орасидан «Маъдалихон! Маъдалихон!» деган шивир-шивир тарқалди.

- Ким бу йигит? — сўрашарди одамлар бир-бирларидан
- Бухорои шарифда ўқиб келганлар.
- Ғоят доно йигит.
- Акбаралихоннинг тўнғич ўғиллари.
- Ўринбуринда ҳам Олмонияда ҳам бўлганлар дейишади.

Маъдалихон «минбар»га кўтарилиши билан ғовур-ғувурлар таққа тўхтади. Сукунатда кимнингдир ҳайрат билан «Юсуфи Канъон-ку бу йигит!» дегани баралла эшитилди. Маъдалихон ҳақиқатан ҳам шу қадар барно йигит эдики, оломон гўё ғазабини ҳам, бу ерга нима сабабдан тўпланганини ҳам унутиб қўйгандай ундан кўз узоқ қолди. Хитчадан келган, бўйчан, елкалари нозик. Қоши ва киприклари пиликдек, оппоқ юзи гўё кун билан гун бирга қўшилгандай. Мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган. Бошида ихчамгина ўралган салланинг печи кўкраги оша елкасига ташлаб қўйилган. Эғнида юпқагина нафис кўк мовут желак. Унинг остидан тўқ қизил ипак кўйлакнинг кўкраги ва ёқаси оловдек шуғлаланиб турибди. Кўйлак ёқаси бўғмача қилиб тикилган ва ён томонга тугмаланган.

— Яшасин ўрис халқи!

Минглаб кишилардан иборат олақуроқ оломон гўё бир бутун вужуддек қалқиб кетди. Кўзларда ҳайрат ифодаси, шуурда қарама-қарши фикрлар. Наҳотки, Маъдалихондан шу гап чиқса?

— Сизни азобу уқубатга қўйган ўрис халқи эмас, — деди Маъдалихон кутилмаган гап билан халойиқни ҳайратга соламан деб бироз хатоликка йўл қўйгани, бу ерда тўпланган оломоннинг катта қисми оддий деҳқонлар эканлигини ҳисобга олмаганини англаб қолиб, «Ўрис халқи ҳам худди сиз каби азоб чекапти... Ўрусияда кўтарилаётган намоийшларни наҳотки, эшитмагансиз. Бу ишларнинг бош айбдори тузум. Бизнинг ҳоким тўра-миз Ўрусия томонидан қўйилган босқинчиларнинг малайи холос», дея қўшиб қўйди.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз. Сиз йўл кўрсатинг мулла йигит! Луқма ташлади оломон орасидан уч-тўрт киши бирин-кетин. Ҳар жой-ҳар жойдан бу фикрни маъқуллаган нидолар эшитилди.

- Бегуноҳ кишиларни ўлдириб кетишяпти!
- Қишлоқнинг сара йигитлари Сибирга сургун қилиняпти!
- Шаҳарда-чи? Шаҳарда ҳам шу аҳвол!
- Бизга зolimлардан қутулиш йўлини кўрсатинг!

Маъдалихон оппоқ, нозик қўлини юқори кўтарди. Оломон тинчланиб унинг оғзига тикилди.

— Кўрсатамиз! — деди Маъдалихон босиқлик билан. Мен сизга Шаҳрисабзнинг мадраса кўрган, уламою фузалолардан таълим олган йигитларининг фикрини айтаман. Шу йўлдан борсангиз адашмайсиз. Бу илму ирфон йўли! Дўсти нодондан кўра душмани оқил авло. Билимдан кучли қурол йўқ. Билимсиз бирни енгса, билимли мингни мағлуб этади. Энг аввало, қадриятларимизни ўрганайлик. Аждодларимизни: Хоразмийни, Берунийни, Ибн Синони халққа танитайлик. Ал-Бухорийдек, ат-Термизийдек улуғларимиз борлигини билсин халқ. Калтак ўйнатиш билан иш битмайди. Лоақал қўлингизда дурустроқ қуролингиз йўқ.

Оломон орасида норозилик пайдо бўлди.

— Илм оламиз дегунча, бизнинг сўровимизни тўғрилашади! — дея қичқирди кимдир, бор овози билан.

Худди шуни кутиб тургандек, девқомат бир йигит зина устида пайдо бўлди.

— Биродарлар! Илму ирфондан маъруза эшитишга келганмисиз? Ҳамма нарсани мана бу ҳал қилади! — деди у ва гурзидек учи тумтоқ таёқни боши узра кўтариб, айлантира бошлади. Бу ҳаракатдан оломоннинг қони жўшиб кетди. Бош узра кўтарилган калтаклар кўпайди. Оломоннинг бир чети худди дамбани сув уриб кетгандек бино девори бўйлаб эшик томон йўналди. Бирдан қий-чув бошланди. Деразаларнинг жаранглаб синиши, ғазабга келган оломоннинг ҳайқириқлари орасидан «Ур муттаҳамларни! Золимларга ўлим! Йўқолсин шўролар!» деган ҳайқириқлар баралла эшитила бошлади. Худди шу пайт қарсиллаб милтиқ отилди. Кимдир жон ҳолатда чинқариб юборди. Ичкарига бостириб киришга улгурганлар пала-партиш қочиб чиқа бошладилар. Уларнинг ортида милтиқ ва тўппончалардан ўқ узганча келаётган ҳарбийлар кўринди. Зина тагида турган йигитлар калтакларини ишга солиб, таъқиб қилаётганларнинг олдинги қаторидагиларини уриб йиқитишди. Шу пайт рўпарадаги том устидан баралла ўқ узилди. Қўшқаватли бу узун бино тепасида юз нафарга яқин ҳарбийлар тинимсиз ўқ ёғдирарди.

— Қурулланиш керак экан! — ингради, кўксини маҳкам чангаллаганча бир йигит ва оёқ остида қалашиб ётган жасадлар устига йиқилди.

Ўқ овозлари ўчди. Майдон тинчиб қолди.

Қалъаи Шерон дарасининг асрий сукувати бузилган. Бир неча кундирки бу ерда ҳарбий машқлар ўтказилмоқда. Буюк соҳибқирон Амир Темурдан кейин овлоқ тоғ дараси отлар туёғи зарбидан яна ларзага келган темурий лашкарлар қарийб олти юз йил муқаддам макон тутиб ҳарбий машқлар ўтказган Қалъаи шерон энди соҳибқирон набиралари учун худди шу вазифани ўтамоқда эди.

Амин душманга қарши куч тўплаш ва ҳарбий машқлар ўтказиш учун айнан шу жойни танлаган ва бундан икки мақсадни кўзда тутганди: биринчидан Буюк Темурнинг руҳи йигитларга мадад беради, мардликка матонатга ундайди, иккинчидан, Шаҳрисабзу Яккабоғ атрофларида хуфиёна ҳаракатлар учун бу ердан қулайроқ жойни топиб бўлмасди. Танқас ўртасида жойлашган Камар, Шурҳасан, Хуммон ҳамда Вардон қишлоқларига қўйилган кишилар Аминнинг йигитларига қўшилиш ниятида турли томонлардан келадиган кишиларга ҳам йўл кўрсатишар, ҳам Қалъаи Шерон томонга бегоналарнинг ўтиб кетмаслиги учун ҳушёр туришарди. Бундай соқчилар танқаснинг юқори оқими томонга Қоратутга Қизилсув ўрасидан қишлоқлардан, асосан, Қалъаи Шероннинг дарвозаси ҳисобланмиш Вориға ҳамда Тошқўрғонга ҳам ҳушёр ва чапдаст, қўл-оёғи чаққон йигитлар пойлоқчиликда туришарди. Шунинг учун ҳам, Амин турли ҳарбий машқларни Мулла Равшаний билан бирга бамайлихотир ўтказарди.

Амин бу даранинг ҳар бир қаричида Темур лашкарларининг изларини кўрарди. Қарийб ўн минг от жойлашадиган ғор, Қизилсувнинг ўнг ирмоқидаги ёлғизоёқ йўл, тунда кўчириб олиб қўйса бўладиган кўприк, аскарлар тунайдиган шарқий тарафдаги катта ғор ҳаммаси ҳарбий мақсадда қилингандай.

Амин тепалик устида туриб Мулла Равшаний олиб бораётган ҳарбий ўйинларни кузатарди. Йигитлар от чолиш, қилич солиш, отдан отга югуриш, отда бораётган ҳолатда сакраб ўтиш каби машқларга шу қадар берилиб кетгандики, қоринлари очикқанини ҳам сезишмас, сезишса ҳам ўйинни тўхтатишга кўзлари қиймасди. Амин Мулла Равшанийнинг чаққонлигини, яхши қўмондан бўла олиш иқтидорини, бир ҳафталик машғулотлар давомида; ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилди.

Шариат ва тариқат билан шуғулланиб юрган бу кишининг милтиқ отиш, найза санчиш ва қиличбозлик каби ҳарбий ҳунарларни дурустгина билиши беасос эмас, албатта. Болалигидан жаҳонгашта бўлиб ўсганди. Унинг саргузашти Китоб темир йўл бекатида ўйнаб юриб вагонда ишлаган ва ўзи билмаган ҳолда юк поезди билан Ўринбурунга бориб қолишдан бошлаганди. Шу шаҳарда юриб бир ўрис офицерининг хизматини қилди. Унга топширилган юмуш Алпак билан Церберни парваришладан иборат бўлди. Алпак кўкимтир чиройли ва бақувват от бўлиб Офицерники, Цербар эса офицернинг хотини Адилаида хонимники бўлиб, катта инглиз доғи эди.

Жониворлар унга тез кўникишди. Равшан ҳам қўл-оёғи чаққонлиги, вазифасини сидқидилдан бажариши билан хонадон соҳибларига ёқиб қолди. Айниқса, унинг зеҳни тезлиги, ўрисчани қисқа муддатда дурустгина ўзлаштириб олганлиги, тилининг бурролиги Мараховскийни (Офицернинг фамилияси шундай эди) бефарқ қолдирмади. Кунлардан бир кун Равшанни олдида чорлаб унга худди биринчи марта кўриб тургандай бошдан-оёқ диққат билан разм солди. Равшаннинг бўйи шу ўтган уч йил ичида анчагина чўзилган, қаддини худди ҳарбийлардек тик тутиб юрарди. Мараховский унга тикиларкан, европаликларга хос белгиларни кўргандай бўлди. Бола муомалада ўзини эркин тутарди.

Мараховский балоғатга етиб қолган ўсмирга эҳди солиб қараркан, уни нафақат эркак киши ёки ҳарбий мутахассис сифатида кузатарди, балки йигитчага, унинг пиликдек қуюқ қош кўзига, хотини Адилаиданинг нигоҳи билан қараётганини пайқаб қовоғини уйиб олди. Энди унинг кўзларидаги меҳрибонлик ва қизиқувчанлик ўрнини бошқа бир ҳиссиёт таъсирида ҳосил бўлган ифодалар эгаллади. Равшан эшик олдида қаддини ғоз тутиб хўжайиннинг буйруғини кутарди.

— Пётр I тўғрисида эшитганмисан?

Равшан бундай савол берилишини сира кутмаганди. Шундай бўлса-да ўзини йўқотиб қўймади:

— Эшитганман.

— Абрам Петровични-чи?

— Эшитганман.

— Ким бўлган?

— Пушкиннинг бобокалони.

— Қасрдан ўргангансан буларни?

— Адилаида хоним гапириб бергандилар.

— Шундоқ дегин-а!..

— У киши...

Мараховский ўсмирнинг сўзини бўлди.

— Улуғ Пётр Иброҳим исмли ҳабаш боласини ўқитган, тарбиялаган, чет элларга юбориб, европа маданиятидан хабардор қилган.

— Тўғрими?

— Худди шундай.

— Кейин уни «усиновит» қилган. Тўғрими?

— Тўғри, жаноб полковник.

— Ундан сўнг уйлантирган.

Равшан бош силкиб бу гапни ҳам маъқуллаган бўлди.

— Биласанми, бу гапларни нима учун сўраяпман?

— Мени уйлантирмоқчисиз?

Мараховский кафти билан мўйлабини босиб-босиб силай бошлади, аммо бу билан кулгусини яширолмади, бошини сарак-сарак қилди ва гулдуреган овоз билан кулиб юборди. Кулгу аралаш «пши» товуши қўшилган қандайдир полякча сўзни такрорларди. Ниҳоят, қўллари билан тўзғиб кетган оппоқ сочини тўғри-лаб қўйиб, жиддий қиёфага кирди.

— Да, ты каламбур, женщинам нравишься чем я, — деди полякча акцент билан, — ҳамон эшик олдида ўша алфозда турган ўсмирга қараб.

Унинг гапида ҳақиқат бор эди. Мараховскийнинг уйида меҳмонда бўладиган хонимлар ва уларнинг қизлари Равшанга гоҳ зимдан, гоҳ очик ошкора тикилишдан ўзларини тиёлмасдилар.

Мараховский қўли билан курсига ишора қилди. Равшан хонани кўндалангига кесиб ўтиб курсига омонатгина чўкди.

— Билишимча, бу йил ўн тўртта тўласан, демак уйланишга ҳали эрта, ўқишнинг эса айна пайти.

— Не хочу учиться, я хочу жениться, — деди Равшан билимдонлигини кўрсатиш мақсадида.

Бу гап Мараховскийлар оиласида бот-бот такрорланиб турарди. Ҳатто Мараховскийнинг ўзи бирор ишни қилишни хоҳламаса ёки эринчоқлик қилса Адилаида хоним ўрис адабиётидаги «Недоросль» асаридан олинган ана шу гапни айтиб ҳангома қиларди. Умуман, Адилаида табиатан шўх-шаддод аёллар жумласига мансуб эди. Адабиётни яхши кўрар, кўп ўқир ва бундан

гурурланишини яширмасди. Итига исм танлашда ҳам адабиётга мурожаат қилди. Қадимий юнон афсоналаридаги ер ости хазина-сини қўриқлаб ётадиган уч бошли афсонавий итнинг номи билан «Цербер» деб атади. Эрининг тулпорига эса оддийгина қилиб «Алпак» яъни, гулли шоҳи матонинг отини берди. Ўзининг изоҳ-лашича, бу ном ҳам содда, ҳам жарангдор, ҳам ҳарбийларга хос эди. Бундан ташқари отнинг тусини ифодаларди.

Мараховский ўзидан қарийб йигирма ёш кичик бўлган рафи-қасини жон дилидан севарди ва рашк қиларди. Аёл эндигина ўттизга тўлган бўлса-да, ёшгина қизлардай тантиқлик қилар, ҳамиша кўтаринки кайфият билан югуриб, сакраб юрар, сочла-рини силкитиб кулар, бундай пайтда лаблари кенг ёйилиб бир текис терилган оппоқ тишлари ярқираб кетар, зарғалдоқ тусдаги сочлари елкасида кенг ёйилиб силкинарди. Кам овқат ер ва «араб аёллари бир ҳафтада икки дона хурмо ейди, холос», деб хипча қаддини кўз-кўз қилгандай ўрнидан туриб дастурхонни йиғишти-ришга киришарди. Бундай ишлар учун хизматкор сақлашмаган-ди улар. Уйни саранжом-саришта тутиш ҳам Адилаидага завқ бағишларди. Кейинчалик таом тайёрлаш ва дастурхон тузаш ишларига Равшанни ҳам жалб қиладиган бўлди.

— Ўқийсан. Сендан Абрам Петрович тайёрлаймиз. Зеҳнинг дуруст. Яхши ҳарбий чиқади сендан. Бу ерда коса-товоққа ара-лашиб юришдан фойда йўқ. Тушундингми?

— Тушундим.

— Ундай бўлса ҳозирлигингни кўр.

— Қандай ўқиш? — дейишга журъат этди Равшан.

— Кичик офицерлар тайёрлаш мактаби.

Равшаннинг бу хонадондан кетгиси йўқ эди. Ўз уйидай бўлиб қолганди. Келиб-кетиб юрган баъзи бир ҳарбий кишилар унга ёқим-сизроқ назар солиб: «Буни нега сақлайсан», — деб Мараховскийга пичинг қилишганини ҳисобга олмаганда, хонадон эгалари йигит-чага яхши муомала қилишарди. Айниқса, Адилаида кейинги пай-тларда уни очикдан-очик эркалайдиган, гоҳида сочини силаб қўяди-ган бўлди. Ҳатто бир куни эрининг кўз олдида: «Сенга бу причёска ярашмайди, мана бундай тара», — деб ўсмирнинг бошини кўксига маҳкам босганча бармоқлари билан сочига «тароқ солди». Бу ҳол-дан эркатой уялиб кетди. Равшаннинг қалбидан ажиб бир ҳисси-ётлар ўтди. Негадир, аёлнинг юмшоқ кўксидан бош кўтаргиси келмасди. Унинг ёқимли ҳиди ўсмирни элитиб юборди.

Мулла Равшаний Қалъаи Шерон дарасида бўлаётган ҳарбий машқларда ўша кичик офицерлар тайёрлаш мактабида олган сабоқларини такрорламоқда эди. Ора-сира ўрисча буйруқлар қиларди. Ўрисларнинг тилини ва ҳарбий сўзларини ўргансин деган мақсад ҳам йўқ эмасди унда. Жанг қилиш учун душмanning тилини билиш қанчалар муҳимлиги маълум эди унга. Тепаларо-расидаги сайхонликдан: “Сафлан!”, “Отлан!», “Олға!» деган кескин буйруқлар эшитилиб турарди. Отлар пишқи-рар, узанг-лар шиқирлар, қиличлар қарсиллаб уриларди.

«Сиздан бировга сира озор етмасин, тинч халқ сизнинг душ-мanningиз эмас. Сизнинг душмanningиз ўриснинг шўро тузуми. Бу сиёсатни юритувчилар, босқинчилик руҳида юртингизга келган-лар сизнинг душмanningиздир. Шу гапим ёдингиздан фаромуш бўлмасин. Оддий халқ сиздан жабр кўрмасин. Бойми, қашшоқ-ми пок ниятли кишиларга сира озор берманг», — деб уқтирарди Мулла Равшаний.

Тунда йигитлар одатдагидек ғорда тўпландилар. Шунда, Боёр Амин энг сўнгги кўрсатмаларни берди. Бу кўрсатмалар қатъий режа асосида тайёрланган ҳужум йўл-йўриқлари эди. Гулханлар ловуллаб ёнар, қумғонлар қайнар, йигитлар кечки нонуштага ҳозирлик кўришарди. Икки соат ўтиб ғор оғзида тош ва арча ёғочлари қалаб ишланган супа устида ҳамда дарё бўйида на-вбатчиликда турган йигитлар алмаштирилди. Ҳамма дам оли-ши, эрта азонда бўладиган тўқнашув олдидан ҳордиқ чиқариши керак эди.

Жанг уч кун давом этди. Охирги кун қизилларга ёрдамчи куч етиб келди. Боёр Амин йигитларига нисбатан улар жуда яхши қуруллангандилар. Айниқса, қалъа девор кемтигига ўрнатил-ган пулемёт оғзидан ўт сочар, ва қўрғошин отарди. Кейинги кел-ган ёрдамчи кучлар Туркистон генерал губернаторига қарашли бўлиб уларга таълим кўрган ҳарбийлар бошчилик қилардилар.

Боёр Амин теграсида уюшиб жанг қилаётган ўттизга яқин йи-гит ўқ ёғдираётган пулемёт устига от сурдилар. Қалъа девори та-гида қаттиқ жанг бўлди. Нариги қанотдан Мулла Равшanning асосий кучлари ҳам шу томонга қараб интилар, йигитларнинг ҳай-қириғи тобора яқинлашиб келарди. Маъдалихон бошлиқ шаҳар-лик ёш йигитлардан ташкил топган қўшин ўртада қолиб кетган ва

қизилларнинг отлиқларига қарши туролмай тобора қалъа деворидан четга чекинишмоқда эди. Боёр Амин ўқ ёғдираётган пулемётчиларга устига ёпирилиб, ўқдек учиб бораркан, саросимага тушиб қолган қизил ўқчи қўш ғилдиракли ажал аравачасини судраганча қалъа ичкарисига чекина бошлади. Дафъатан, девор тепасида ўрнатилган бошқа бир пулемёт «трр-тррт»лаганча сайраб қолди ва чекинаётган гуруҳни ҳимоя қилиб бостириб келаётган халоскорларнинг йўлини тўсиб қўйди. Бу орада Мулла Равшаний бўлинмаси деворга тақалиб келган ва душмanning асосий кучини чалғитиб турарди. Бояр Амин шу бир дамлик фурсатдан фойдаланиб, сафдан узилиб чиқди-да, қалъа кемтигига етай деб қолган пулемётчилар устига шердай ташланди.

Унинг Тўриғи шиддат билан югуриб борар, шиддатнинг тезлигидан Аминнинг сарғиш желаги ҳавода бамисоли байроқдек ҳилпирарди. Сўнгги дамда қизил пулемётчи қуролини ташлаб ўзини кемтикка урди, аммо Амин энди нақ унинг тепасига етиб келганди. Қилич яшиндек ярақлаб чўзилди. Деворга тирмашиб кўтарилаётган аскар ерга қулади. Унинг икки ҳамроҳи ҳам кемтиктан ўтишолмади. Амин ерга бир эгилишда ажал аравасини олиб олиб олдиға ўнгарди-ю, ҳайқириб: «Йигитлар орқамдан» деганча Калакон қишлоғи томон олиб борадиган тор кўчаға ўзини урди.

Мулла Равшаний бошлиқ йигитлар ҳам отиша-отиша чекинишарди. Жангда эгасини йўқотган отларни миниб олган Маъдалихоннинг косиб ва аҳли илмдан иборат «лашқари» ҳам қуюқ дарахтзорға ўзини уриб пулемётчилар ёғдираётган ўқлар жала-сидан ўзларини ҳимоя қилишди.

Кучлар нисбати қанчалик катта бўлмасин, халоскорлар битта пулемёт, ўттиздан ортиқ милтиқ ва бир нечта тўппонча ўлжа олиб яна тоғлар бағрига томон чекиндилар. Ҳориган отлар ҳарсилларди. Қалъаи Шеронга етиб келганларида борлиққа тун чўкканди.

XV

Фор ичи гулханлар алангасидан ёришди. Амин айланиб юриб йигитларға разм соларкан, уларнинг нигоҳида тушқунлик ва изтироб ифодасини кўрди. Баъзи йигитлар тошға суянганча, ўтирган жойларида ухлаб қолишибди. Руҳи тетикроқ йигитлар яра-

ланган дўстларига ёрдам беришар, яраларини боғлашар ва кўнглини кўтаришга уринишарди.

Мулла Равшан отдан тушмай ёнига уч йигитни олиб, Тошқўрғон томон йўналди. Қишлоқ оқсоқоли уч юзта нон ва бошқа егуликлар тайёрлаб қўйганди. Икки қўйни етаклаб чиқиб отга ўнгаришди. Қозон-товоқ ва ўтин олдинроқ ғамлаб, ғорга келтириб қўйилганди. Йигитлар тўртта-бештадан бўлиб, тунда тайёрланган шўрвани ичишди. Отларнинг эгар-жабдуқларини олиб совутишди. Жониворлар қизилдарё сувини симириб ичишарди. Одатдагидек, зарур деб топилган барча нуқталарга соқчилар қўйилди. Ғор ичи хуррак садоларига тўлди.

Ўша тун йигитларнинг кўнглини кўтаришга уриниш беҳуда эди. Жуда толиққанди улар. Дастлабки жанг баъзиларни гангитиб ҳам қўйган, яна кимларнингдир ҳафсаласини пир қилганди. Аммо кўпчилик жангда ҳалок бўлган дўсту биродарлари учун ҳам қасос олиш иштиёқида ёнарди. Амин жанг тафсилоти тўғрисида эрта нонуштадан сўнг гапиришиб олишни кўнглига тугиб, бурчақда турган эгар-жабдуқ устига ёнбошлади. Мудроқ босди. Кўзи илинди, аммо кўп ухламади. Ўрнидан туриб ғорнинг ичкарисини томон йўл олди. Тошларга бош қўйиб ухлаб ётган йигитларнинг юзларига разм солди. Аммо ёнаётган гулханларнинг олови сусайганлиги боис қоронғуликда уларнинг баъзиларини танимади, шундай бўлса-да, ўзи учун зарур бўлган йигитларни топди.

— Вали! Вали! Тур ўғлим! — деди дўстининг оёғини қучоқлаб ухлаётган йигитнинг елкасидан туртиб.

Йигит кўзини очди. Аминни таниб дарҳол сергакланди ва шивирлаган овозда сўради:

— Нима гап бой ота?

— Тур ўғлим. Қосим билан Ўктам қани? Уларни уйғотиб ғор оғзига бошлаб кел.

— Хўп, бўлади!

— Ювиниб олинглар, — буюрди Амин лаҳза ўтмай ортидан етиб келган йигитларга. Ўзи ҳам уларнинг ортидан дарё бўйига тушиб борди.

— Қандай дам олдинглар!

— Яхши бой ота!

— Учаланг қишлоққа борасизлар. Қурол-яроғ олманглар. От билан Вориғача борасизлар. У ердан эшак миниб отларни оқсо-

қолга қолдириб йўлда давом этасизлар. Икки кун муҳлат. Вазиятни аниқлаб келасизлар. Нима гап, нима сўзлигини, одамларнинг фикрини аниқлайсизлар. Йўлини қилиб шўронинг идорасига кирасизлар. Бу ишни ўзинг тақсимлайсан Вали. Яхшиси Қосимни юбор. Шўродан ун сўрайдими, ёғ сўрайдими, ишқилиб, гапга солсин. Йўлини қилиб қизиллар тўғрисида ҳам маълумот тўпласин.

— Айтганингиздай бўлади, бой ота.

— Уларнинг кучи қанча? Ёрдамга келган қўшин ортига қайтганми-йўқми? Қизиллар қишлоқ аҳлига тазйиқ ўтказмаяптими? Ўқтам, сен бизникига кириб чиқ. Аянгга учраш. Эҳтиёт бўл. Аянгга бундай дейсан: «Олтин қозиқ жойида, етти айиқ юлдузи унинг атрофида айланади». Уқдингми? Такрорла.

— Олтин қозиқ жойида, етти айиқ юлдузи унинг атрофидан айланади! — такрорлади, Ўқтам шивирлаганча.

Яхши. Бошқаси билан ишинг бўлмасин. Берганини олу ҳамроҳларингни ҳам кутиб ўтирмай бу ёққа қайт. Содиқ сенга отлардан энг илдамини беради. Берганини олгину... аянгни берганини ҳам олгин-да, шамолдай уч.

Амин уччала йигитга ҳам зарур топшириқларни берди. Ҳозир нонушта қилиб олиб тезлик билан йўлга тушишларини тайинлаб ортига қайтди. Орадан ўн дақиқалар ўтиб-ўтмай отлиқлар тоғ йўлидан Вори томон илдам боришарди. Тошқўрғон томондан бориш анча яқин бўлса-да, Аминга бу йўл хавфлироқдек туюлди. Шунинг учун ҳам йигитларни Қизилдарё соҳили бўйлаб йўлга солиб юборди. Шовқин чиқармай, бир-бирларини қоралаб, аммо алоҳида-алоҳида юришларини қаттиқ тайинлади.

Йигитлар айтилган муддатда исёнчилар қароргоҳига қайтиб келдилар. Уларнинг гапига қараганда қишлоқлару шаҳар уч-тўрт кун давомида қаттиқ тафтиш қилинган. Қизил командирлар шўро аъзолари ёрдамида уйма-уй кириб исёнкорларга кимлар ёрдам бергани ва унда кимлар бошчилик этгани тўғрисида маълумот тўплаётган эдилар. Ҳар қишлоқдан беш-ўнтадан одам сўроқ қилиниб, ҳибсга олинган. Шўролар маҳкамаси олдида турадиган қўриқчилар сони оширилганди. Шундан сўнг қишлоқлар анча тинчигандай эди.

Боёр Амин билан Мулла Равшаний бу гапларни диққат билан тинглаб бўлиб, маслаҳатлашиш учун тўпдан узоқлашдилар. Деҳқончилик ва айниқса, боғдорчилик ишларининг қолиб кетаёт-

гани Аминнинг тинчини бузмоқда эди. Иккинчи тарафдан халқни ҳам ўйлаш керак. «Минг ишчига бир бошчи» деганларидек, одамларни бошқариб, арзу додини тинглаб тўғри йўл кўрсатиб туриш керак. Шуларни хаёлдан ўтказаркан, ётиғи билан сўз бошлади Амин:

— Мулла, энди нима қилмоқчисиз? Бу ерда йигитларни қишлоқдан келаётган озиқ-овқат билан ушлаб туриш, менимча, тобора мушкуллашиб бормоқда. Тоғликларда ҳам кон битган эмас. Масаланинг бошқа томонини олиб қарайдиган бўлсак, ўзингиз эшитдингиз, шўро миршаблари ва қизил қўшинлар халқни тинч қўймайди. Қатағон қилаверади, сўроққа тутаверади, сургун қилиб ҳибсга олаверади. Ҳозир қишлоқларнинг энг жасур йигитлари биз билан, аммо уларнинг оилалари, бола-чақаси ким билан?! Босқинчилар эркаги йўқ уйларни ўз ҳолига қўйишига кўлам ишонмайман. Сиз нима дейсиз?

Мулло Равшаний узоқ сукутга борди. Улар ёнма-ён қадамлаганча тобора юқорига кўтарилиб боришарди. Ҳадемай қароргоҳ олдида турган йигитларнинг қораси кўринмай қолди. Ниҳоят Мулла тилга кирди:

— Қайтамиз.

Амин юришдан тўхтаб ҳамроҳига қаради.

— Мен шундай қарорга келдим. Лекин менинг қарорим — меники. Тақдиримизни сиз ҳал қиласиз. Йигитлар, жангга! Десангиз, жангга кираверамиз. «Йигитлар, уй-уйига!» десангиз бунга ҳам бўйсунамиз.

— Халқ эгасиз қолди, — деди Амин астойдил ачиниб, — қишга бориб нонсиз ҳам қолади. Унда бугунги бераётган талафотимиз, Сибир сургунидан бадтар бўлади...

— Исён кўтариб тўғри иш қилдикми ўзи?

— Ҳар қандай таёқнинг икки учи бор.

— Унда зараримиз нимада-ю, ютуғимиз нимада?

— Кўрган зиёнимиз ўзингизга аён, мен фойдамиз тўғрисида гапираман. Биз қилган ҳаракатнинг ғоят катта тарихий ва тарбиявий томони бор. Биринчидан, халқимизда исён руҳи борлигини кўрсатдик. Қилич бирлан келувчига қилич борлигини шама қилдик.

— Бу шама ҳам эмас, бу исбот, — луқма ташлади Мулло.

— Тўғри. Иккинчидан, халқни тарбиялашнинг энг яхши усули бу. Халқ босқинчига қарши курашиши керакми? Керак! Ўз ҳақ- ҳуқуқини ҳимоя этиши керакми? Керак...

— Ҳа, бу катта мактаб.

— Тўғри, қурбонлар бўлди, жасур йигитларимиздан бир нечтасини йўқотдик. Илоё, жойлари жаннатдан бўлсин, лекин босқинчиларга ўзбек халқининг жанг қила олишини, мардлигини кўрсатдик. Буюк соҳибқирон — Амир Тему́р авлоди эканлигимизни исботладик.

— Қани энди, — дея хўрсинди Мулло, — Тему́р бобомизнинг лашкарларидай аскаримиз бўлса!

— Бўлади. Агар йигитларни мана шундай тарбиялайверсак, иншоолоҳ бўлади. Юртимизни кофирларга бериб қўймаймиз. Уларнинг бу замзамалари вақтинчалик. Бобомиз айтганларидек, куч-адолатда-да! Биз шунинг учун жанг қиляпмиз.

— Хулоса шуки, тутган йўлимиз тўғри.

— Шундай, — тасдиқлади Амин, — лекин нотўғри ҳам. Мен қилган исёнимизнинг аҳамиятини рад этмоқчи эмасман, айтмоқчиманки, бундай кичик-кичик тўдалар билан душманга қарши курашиш ғоят оғир.

— Ҳа, Яккабоғда бир гуруҳ йигитлар ўзларича қаршилик кўрсатяпти. Чироқчида ўзларича, Қамашада ҳам шу гап.

— Демак, бирлашиш керак.

— Бу ишни қиламиз, Амин. Сизнинг қўмондонлигингизда мустаҳкам яхши қурулланган лашкар жамланади.

— Иншоолло!

— Биз снгамиз!

— Энди бугунги ишларни режалаштирайлик. Ҳадемай йигитларнинг қорни очқайди. Тўғри, тоғликлар бажону дил қаратиб туришибди, аммо уларнинг ўзини ҳам ўйлашимиз керак.

— Йигитларга жавоб берамиз. Битта-иккита бўлиб тарқаламиз. Фақат шу нарса қаттиқ талаб қилинади. Йигитлар ўзларини халоскор лашкар эканлигини, бир имо бўлиши билан атрофимизга тўпланишлари лозимлигини юракларига тугиб тарқалишлари керак.

— Менинг ҳам фикрим шундай.

— Аввал халқни тайёрлаш лозим.

— Буни бажарасиз. Халқни йигитларда кофирларга қарши ғазавотга унданг. Барибир тинч йўл билан ҳал қилиб бўлмайди бу ишни. «Тарқалинглари», деганимиз билан ҳам «Бўпти» деб кетаверишмайди улар. Фақат бу иш хуфиёна олиб борилиши зарур. Атрофингизга энг содиқ одамлардан, гапга уста фикри ти-

ниқ йигитлардан, тарғиботчилар гуруҳи тузинг. Ёшларимиз қизилларнинг йўриғига йўрғалаб кетмаслиги керак.

— Айтганингиздай бўлади.

— Ўзини қуролидан ўзига қарши фойдаланинг.

Мулло тушунди. Амин Мараховскийни ва умуман Мулло Равшанийнинг Ўрусияда ҳарбий таълим олганлигини ва уларнинг усулларини назарда тутаётганди. Тушундию, ғамгин жилмайди. Хаёлга чўмди. Амин унга зимдан қараб турар ва дўстининг хаёлидан шу дамда нималар ўтаётганини ўзича тахминларди. Шу пайт бирдан мулла Равшанийнинг кўз ўнгидан дилкаш, гўзал ва шўх Адилаида хонимнинг қиёфаси, эркалашлари ўтганди.

Дўстлар қароргоҳга қайтганларида йигитлар Омон оқсоқол бошчилигида ҳарбий машқлар ўтказишмоқда эди. Омон оқсоқол кураш ташкил этган, зеро, у ҳарбий ишда шундан бошқасини билмасди ҳам. Аммо ёши қирқдан ошиб қолганига қарамасдан, кураш деса ҳали ҳам ўзини томдан ташларди.

Омон оқсоқол Амин билан Мулла Равшанийнинг яқинлашиб келаётганини кўриб, уларга пешвоз чиқди. Амин бир қарашдаёқ оқсоқолнинг тоқатсизланаётганини пайқади. Унинг қорни очиққанди.

— Э, қоринам пиёзнинг пўстагидай бўлиб кетди. Амин бува, кураш тушиш осон эмас-да. Қишлоққа одам юборсакми дегандим. Лекин рухсатингизсиз бунга журъат этмадим.

— Жуда тўғри қилгансиз, — маъқуллади Амин.

— Бир кун-ярим кун оч қолсак иштонимиз дарёга оқиб кетмас, — деди Мулло Равшаний ёлғондакам қовоқ уйиб.

— Одам овқат билан тирик-да, тақсир. Иштон-иштон дейсиз, — жаҳл қилди Омон оқсоқол, — қоринда ҳеч вақо бўлмаса, оқиб кетмаса ҳам, тушиб кетади-да, иштон!

— Энди насиб бўлса овқатни уй-уйимиздан еймиз.

Аминнинг гапини қандай мазмунда тушунишнинг сўровига етмаган оқсоқолнинг боши гангиди. Икки қўли билан иштонини кўтариб қўйди ва қисиброқ боғлаш учун иштонбоғининг пўпакли учини ушлаганча яна Аминга қаради.

— Маҳкам қисиб боғлайверинг, — деди Мулло Равшаний, — йўлга тушамиз. Ҳозир машқни тўхтатинг. Йигитларни сафланг.

— Бас!

Омон оқсоқолнинг буйруғи янгради. Йигитлар рақибларини қўйвориб қад ростладилар.

— Отланинг! — буюрди оқсоқол.

Ҳар ким ўз отига югурди. Орадан уч дақиқа ўтиб отлиқлар сафландилар.

— Эшитинг! — буюрди оқсоқол ва Аминга юзланди.

Боёр Амин йигитларга бир бошдан назар солиб ҳар бирининг кўзига тик қараб, вазиятни тушунтиришга киришди. Йигитларда жанг қилиш иштиёқи баланд эди. Исёнинг дастлабки кунларида қизиллар устидан бўлган ғалаба, қуролларнинг ўлжа олиниши, айниқса, Амин ўлжа олган пулемёт уларнинг ўз кучига бўлган ишончини оширганди. Гарчи охирги кун чекинишган бўлса-да, енгилмаганларини, бу чекиниш янги ҳужум учун тайёрланиш эканлигини ҳис этиб туришарди. Йигитлар Қалъаи Шерон дарасидаги машқларда бу қуролни обдан ўрганиб олишган, энди эса, пулемётни ҳақиқий жангда синаб кўриш иштиёқида ёнардилар. Шунинг учун ҳам Аминнинг сўзларини тинглаб дастлаб уларнинг юзларида тушкунлик ва норозилик ифодалари кўринди. Аммо пировардида, бошлиғи томонидан айтилган гап, хусусан, катта, кучли, уюшган лашкар тўплаш тўғрисидаги фикрлар йигитларга жуда маъқул бўлди. Уларнинг юзу кўзларида мамнуният ифодаси намоён бўлиб, юраклари ҳаяжон билан гурсиллаб урарди. Хабар етиши ҳамон, шу жойда, Қалъаи Шерон дарасида тўпланиш тўғрисида қаттиқ топшириқ берилди. Мулло Равшаний оқ йўл тилаб, фотиҳа қилгандан кейин Боёр Аминнинг тузган режаси бўйича йигитлар иккига бўлиндилар. Биринчи гуруҳ Амин бошчилигида Танқас ўраси бўйлаб, иккинчи гуруҳ Мулло Равшаний билан бирга Қизилсув ўраси томондан йулга тушдилар. Эллик етти нафар отлиқ Вори яқинигача бирга бордиларда, сўнгра Боёр Амин ўз гуруҳини ўнг тарафга, Тошқўрғон қишлоғи томонга бошлаб кетди.

XVI

Амин ҳаётнинг томир уришига қулоқ тутиб, уч кун уйдан чиқмади. Салоҳиддин боғбон, Вали Омон оқсоқол тун ярмидан оғганда келиб туришди. Улар орқали Амин қишлоқларда бўлаётган воқеаларни тинглаб ўзича хулосалар қиларди. Хизматкор Содиқ ҳам ҳар кун одамлар орасида бўлар ва кўрган-эшитганларини оқизмай-томизмай сўзлаб берарди. Амин эшитганларидан хулоса қилиб қишлоқларда шўро ҳукумати сиёсат юргизаёт-

ган бойларнинг ер-мулкини тортиб олиш тўғрисида ташвиқот ва тарғиботнинг кучайиб бораётгани тўғрисида фикр юритар ва бунинг оқибати нимага олиб келиши тўғрисида ўйларди. Вазиятни тўғри баҳолаб иш кўриш учун унга вақтинча уйда бўлиш, шўроларнинг кўзига кўринмаслик зарурлигини Мулла Равшаний ҳам, Амин оқсоқол ҳам тайинлашган эди. «Ўзингизни хавф остига қўйманг, агар халқни десангиз шундай қилинг», — деб унинг розилигини олгандилар.

Мулла Равшан Қалъан Шерон дарасида айтилган гапларни бажаришга қатъий киришган, билимли, ақлли йигитларни тўплаб уларга Маъдалихон билан яширин тарзда алоқа олиб бориш йўллариини ўргатган ва йигитларнинг энг ақли расосини танлаб Маъдалихон билан таништириб қўйганди.

Йигирма чоғли йигит мамлакатдаги сиёсий ва ижтимоий ҳаётни ўрганишга киришиб кетишган, Ўрусия томонидан Ўрта Осиёнинг босиб олинishi, ёш бухороликлар ҳаракатидан тортиб, Сарбадорлар давлатининг тарихигача таҳсил олмоқда эдилар. Бу тўғрида Муллонинг фикрини тингларкан, Аминнинг кўзларига ўйчанлик шарпа солди, билимсиз курашиш қийинлигини тан олиб тургани ҳолда сўради:

— Маъдалихон ишончлими ўзи?

— Нима бўлганда ҳам биз ундан фойдаланишимиз керак.

— Ишончсиз бўлса ҳамми?

— Маъдалихон жуда билимли йигит. Нафақат бизнинг юртимиз, балки бутун дунёда нималар бўлаётганидан хабардор. Илму урфоннинг кучига ишонади. Шу боис йигитларимизни етук қилиб тарбиялайди. Ундан таълим олаётган ёшлар ҳозирданоқ Кўкбулоқда ҳам, Галатепада ҳам ўз атрофларига ёшларни уюштириб тушунтириш ишларини бошлаб юбордилар. Энг муҳими Маъдалихон ва унинг атрофидаги илму урфон йўлини тутган кишилар юртга қизилларнинг кириб келишига тиш - тирноғи билан қарши эканлар. Улар курашнинг қайси йўлини тутмасинлар баҳсу мунозаралари шўроларга ва қизилларга, ғайри динларга бориб тақалади. Бу одамлар «Истиқлол» деган хуфия уюшма тузганлар. Шунинг ўзи уларнинг ким эканини айтиб турибди.

— Гап уюшма номида эмас-ку!?

— Тўғри, уларнинг қалбида бор. Улар халқни озод кўришни истайдилар. Мен Маъдалихон билан кўп марта суҳбатда бўлганман. Ўзингиз гувоҳи бўлдингиз-ку, жанг пайти йигитлари билан

келиб қўшилди. Жонини аямай жанг қилди. Ваҳоланки, бир неча кун аввал қишлоқдан калтак кўтариб борган оламонга масалани тинч йўл билан ҳал қилишни уқтирганди. Унда илму ирфонни юксак даражага кўтарсак, эътиқодни мустаҳкамласак, билим билан қилинадиган барча ишларни ўзимиз амалга ошира бошласак, келгиндилар ўз-ўзидан юртига қайтиб кетади, уларда қиладиган иш қолмайди, деган тушунча бор. Шундай бўлишига қарамасдан, боя айтганимдек, ҳаёт-мамот жанги бўлаётганда қараб турмади, йигитларини бошлаб келди.

— Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлинг, Мулло ўртада халқнинг тақдири бор.

— Иншолло, худонинг ўзи тўғри йўлга бошқаргай.

XVII

Ўша оқшом Амин қатъий қарорга келди. Шўро халқни ўз томонига оғдириш мақсадида, уларга бойларнинг ер-мулкани ваъда қилмоқда. Оддий одамлар бунга ишонадилар ва қизилларга қул бўлиб қолганларини ўзлари ҳам билмай қоладилар. Гап ер хусусида бўлса, уни шўродан аввал ўзим бўлиб берай. Шундай ҳам ҳосилни бева-бечораларга, камбағалларга тақсимлаб беряпман, деган ўй билан эртаси от миниб далага чиқди.

Май ойининг бошлари эди. Қир-адирларга баҳор сеп ёйган. Табиат халқ бошига келган балодан хабарсиздай, борлиқни майсаю гулга буркаган, балки ўзининг шу гўзаллиги билан кўнгли ярим, эзилган кишиларга озгина бўлса ҳам қувонч бағишламоқчидир. Нима бўлганда ҳам баҳорнинг жонбахш нафаси кишини сархуш этарди. Ўй-ташвиш елкасидан зилдек босиб туришига қарамасдан, Амин боғ-роғларга, дала-қирларга сархуш боқди. Ўзи ўзлаштирган ерларни, Дамбаариқни айланиб ўтди. Оби ерга айлантирилган ва одамларга бўлиб берилган лалми майдонларни қаради. Ўз фаолиятига холисона баҳо бераркан, халқ мендан рози, ерига ер, сувига сув қўшдим деган хулосага келди.

Аминнинг келаётганини узоқданоқ кўрган боғбонлар унинг истиқболига шўшилдилар. Салим боғбон ҳаммадан олдин етиб келиб, бир қўли билан отнинг жиловидан ушлади, иккинчиси билан ўзангини тутиб, Аминнинг отдан туришига кўмаклашган бўлди. Улар ўн-ўн беш кундан буён Аминни кўришмаган ва меҳри иссиқ бу одамни соғиниб қолишганди. Супага жой қилинди.

Баланд, барҳаво бу ерга дарахтларни Аминнинг ўзи эктирган, ҳовузнинг тўрт бурчида тўрт туп шотут ва жануб томонида сершоҳ қайрағоч супага соя ташларди. Бир пайтлар сувсизликдан қақраб ётадиган бу жойлар қалин дарахтзорга айланган ва мана, уч-тўрт йилдирки ҳосилидан қишлоқ аҳли баҳра топиб келарди.

Амин отдан тушиб супага қадам қўйди. Ҳовуз лабига яқинлашиб тўшалган кўрпачага ёнбошлаб кўм-кўк сувга қаради. Дарахтлар акси жимираб турибди. Салим боғбон дастурхон ёзди. Қасрдандир кечикиб гуллаган жийда гулининг ҳиди келарди. Амин тоқзорнинг нариги бетида кумуш девор каби соф тортган жийда дарахтларига қаради. Тўғрироғи, Амин шундай хаёлга борди, «кечикиб гуллаган» жийда деган ўй унинг хаёлида янглиш ҳосил бўлганди. Аслида бу хокисор дарахт об-ҳавонинг келишига қараб ҳамиша апрелнинг охирида, жуда кечикса майнинг бошида гуллар ва бир ой давомида жавзогача ҳид таратиб ётарди. Қизиқ, вақт туйғуси ҳам онгимда чалкашиб кетяптими, деган ўйга борди Амин. Салим боғбон чой келтирди. Бошқа боғбонлар ҳам бирин-кетин чиқиб келишарди. Одамларнинг Аминга тўкиб соладиган дарду ҳасратлари йиғилиб қолганди. Шу боис суҳбат мавзуси тез-тез ўзгариб турар, гоҳ сиёсат, гоҳ иқтисодга томон бурилар, айниқса, бўлиб ўтган исёндан сўнг қизилларнинг бир қадар ҳуркиб қолганлари тўғрисида кўпроқ гапиришарди. Суҳбат қайси ўзанга бурилмасин, ҳамманинг дилида битта савол: «Бундан кейин нима бўлади?» Ана шу сўроққа жавоб олишни истардилар. Амин буни тушунди ва бундай деди:

— Нимадан безовта бўлаётганларингизни тушуниб турибман. Эртага нима бўларкан дейсиз, ерни ўйлайсиз, шўрони ўйлайсиз. Тўғри, нафақат инсон балки оддийгина қушу қумурсқа ҳам ўзининг тинч беҳавотир бўлишини истайди. Мен ҳозирча шуни англадимки, шўролар ер берамиз деб халқни алдаб қўлга олмоқчи. Тўғри ер ислоҳоти бошланади. Лекин, шўролар ҳаммамизни хонавайрон этади. Энг яхши ерларни ўзларига оладилар. «Қулоқ», «Сибир», «Босмачи» деган гаплар кўпаяди.

— Одамлар иккиланиб қолган, бойбува — деди Салим боғбон, — шўронинг алдовлари уларга ширин бўлиб кўриняпти. Ахир ердан шундайга ҳам тенг шерик фойдаланяпмиз-ку! Томорқамиз бор. Қолган ерлардан ҳам ҳосил оляпмиз. Ҳатто сизнинг отангиздан қолган ерларнинг ҳосилини ҳам тенг шерик қияпмиз.

— Гап шундай Салимбой, эрта шу маҳал ҳаммаларингиз мана шу супада тўпланасизлар, қолган ҳамма гапни ўшанда эшитасизлар. Аёлу эркак ҳамма жам бўлсин. Деҳқонларга ҳам хабар берингизлар. Боғбонларга топширинг, юз-юз эллик чамаси қозоқ тайёрлаб қўйишсин. Шуларни тайинлаб, Амин энди ўрнидан қўзғалаётганда олмазор оралаб келаётган кипи диққатини тортди. Қўлида боласи, ортидан бир аёл ва икки гўдак ҳам пилдирабгина келяпти.

— Ким бўлди бу?

Ҳамма йўлга кўз тикди. Ҳеч кимдан садо чиқмай қолди. «Бизникиларга ўхшамайди»,— деди кимдир шубҳалангандай. Бу орада сочлари ўсиб елкасига тушган бир кимса супа олдида ҳозир бўлди. Қўлидаги болани ерга туширди-ю, Аминнинг ёнига тиз чўкиб, унинг желаги этагини кўзига суртаверди.

— Отаҳон, сиз отамсиз. Мана келинингизни, невараларингизни олиб келдим. Хизматингизни қилай, то ўлгунимча измингиздан чиқмай, — деб келдим...

— Тўхта ўғлим, — деди Амин унинг елкасидан тутиб, — дурустроқ тушунтир олдин, ўзинг кимсан, нега мен отанг бўларканман. Нега бу аҳволдасан ўзи?

Йигит ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди.

— Бу йигитни сиз эслайсиз, отаҳон, — дея тушунтиришга тунди Салим боғбон. Галамайдонлик Қосимқул шу бўлади. Болалари ёнида турган аёл — хотини. Ёдингизда бўлса тут тагида беҳуш ётган жойидан топиб олгандингиз...

Амин аёлга қаради.

— Отажон, мен қизингизман. Сиз билан аям бўлмаганларида нима қилардим. Ўша берганларингизни эплаб, қишни чиқардим. Аям у-бу юбориб турдилар. Ўша кундан бошлаб қиёматли отам бўлинг деганман...

Аёл ҳам кўзига ёш олди. Болаларнинг эслироғи бу ҳолга тушунмай дам онасига, дам Аминга қарарди.

— Кеча ярим тунда уйимга кириб келдим, — гап бошлади йигит калта пахталигининг енги билан кўзларини артиб олиб, — Хотинимни, болаларимни соғ-омон кўрдим. Хотинимдан бор ҳақиқатни эшитдим... эшитдим ҳаммасини отажон!

Йигит бир муддат ўпкасини босолмай йиғлади.

Шу пайт болаларнинг ўртанчаси ингичка овоз чиқариб ҳўнграб юборди. Кўзларидан дув-дув ёш оқарди унинг лабчаси

бурилиб кетди. Болакай, афтидан, Амин деганлари отамни уряпти, деб хаёл қиларди. Она ўғилчасини юпатишга тушди. Болани тинчитиш учун Салим боғбон унинг бошидан дўпписини олиб бир ҳовуч майиз солиб узатди:

— Тўхтанг, — деди Амин ва қўйинини кавлаб ҳамёнини олди. Ундан бир дона олтин танга чиқариб дўппидаги майиз устига ташлади.

— Отажон, қарийб тўрт йил рўзғорига қарашиб турдингиз, аям катта бошларини кичик қилиб, неча бор хайру эҳсон билан келиб хабар олиб кетдилар. Энди буни...

Аёл олтин тангани олиб Аминга узатди. Гўё олтин бармоқларини куйдираётгандай ноқулай ҳолатда ушлаб турарди тангани. Бундай саховатни кўп кўрган Салим боғбон ва бошқа кишилар ҳам олтин танга камбағал оила учун катта бойлик эканлигини билиб жимгина кутиб туришарди.

— Танга шу йигитчаники. Уни меҳнат қилиб топди. Чунки у отасини ҳимоя қилиб, бизга карнай чалиб берди, — деди Амин таранг тортилган вазиятни юмшатиш учун ҳазил қилиб.

Амин қўлини ҳамон кўз ёшларини артиш билан овора бўлиб турган йигитнинг елкасига қўйди ва далда берди:

— Хафа бўлма, Қосимқул, ўғлим. Ҳаёт ана шундай мураккаб. Энди буёғига эҳтиёт бўл. Ўғилчаларинг ҳадемай катта йигит бўлиб қолишади. Уларнинг бахти учун, озодлиги учун кураш!

— Сиз айтганингизни қиламан, ота!

Аёл болаларини нарироққа етаклади. Қосимқул анча ўзини босиб олиб енгил хўрсинди.

— Қосимқул, сиз ўшандай узоқ Сибириядан қочиб келдингиз-а. Сира ақл бовар қилмайди, — ҳайратини япиролмай деди Жалол исми ёшгина боғбон.

— Қосим ака де! — танбеҳ берди унга Салим боғбон.

Йигитча дарҳол хатосини тўғрилади ва юзлари қизарган кўйи Аминга қаради. Амин «хафа бўлма» дегандай йигитчага кўз қисиб қўйди. Аминдан таъна эшитишни кутган йигитчанинг кўнгли дарҳол жойига тушиб суҳбатга қулоқ тутди.

— Ол, ўрис болам, — деб Қосимқулнинг олдида косадаги сумалакни суриб қўйди Гоффор боғбон. — Ўша Новосибиринг-даям сумалак қилишарканми ўзи?

— Сумалак дейсиз-а, отахон. Бир донагина олма ёки бир кафт майизни айтинг?! У ерда сумалак фақат тўққиз-ўн ой томлар-

нинг пардагирида осилиб туради... Кўплари ҳатто, шафтоли билан анорнинг фарқига боришмаскан.

— Йўғ-е, бизда энди ақлини таниган бола ҳам билади-ку, буни.

— Ўлай агар, шундай. Тарвузни арбуз, қовунни динья дейишаркан.

— Анорни-чи? — сўради боғбонлардан бири.

— Граната, дейишади.

Ғоффор боғбон ўрис боланинг олдига бир коса шўрва келтириб қўйди. Қосимқул қатпатирни бўктириб қўйиб гапни давом эттирди:

— Товарний поезд билан йигирма тўрт кун деганда Новосибир шаҳрига етиб бордик. Кета-кетгунча ўрмон. Дунёнинг учдан икки қисми сув деб эшитгандим, Ўрусияга бориб билдимки, дунёнинг учдан икки қисми ўрмон экан. Денгиз деганлари қирғоғи йўқ, чеку чегарасиз сув экан. Ичида шаҳардай-шаҳардай келадиган кемалар сузиб юрибди. Пётр деган подшоси қурган экан. Қор кўп. Молларни совуқдан асраш учун молхоналарда ҳам печка ёқиб қўйишаркан. Халқи ароққа ружу қўйган. Аёллари ҳам эрларидан қолишмайди. Бараварига ичишади.

— Вой знағарларе, бараварига ичса аёллари кўчада қандай юришади? Совуқда булбулчалари яхлаб қолмайдими? — деб ҳаммани кулдирди Ғоффор боғбон.

— Яхлатишмайди занғарлар. Эҳтиёт сақлашади. Қишда пахталик иштон кийиб юришади.

— Менга қара, ўрис ўғлим, — деб гапни атайлаб шўхликка бурди Ғоффор боғбон, — ўзингам тўрт йил деганда улардан бирортасини тузоғингга илинтирмадингми? Ёки тил билмайман деб туравердингми?

— Э, отахон, бундай ишга тилнинг нима зарурати бор. Имоишора ҳам керак бўлмай қолади ҳатто. Бир Марусия деган магазинчиси орқамдан кўп юрди. «Ты хорош-я хорош» деб. Ёшгина келишган қиз, оқ бадан...

Шундай деб, ортига ўгрилиб хотинига қараб қўйди Қосимқул. Аммо аёл болалари билан овора эди. Узоқроқда, супанинг нариги учига ўтирарди. Болалар майиз ейишарди. Хотини эътибор бермаётганига ишонч ҳосил қилиб давом этди:

— Оқ бадан, сариқ соч. Ўзимнинг қорачагина, қора соч аёлим кўзимга кўринаверди. Болаларимни ўйладиму, баҳридан кечдим. Яқинлашмадим. “Ўзингнинг мужигинг-чи”!? — дедим. “Мужигим-

нинг ҳоли хароб”, — дейди бармоқчасини букиб. “Вино ичавериб кўнглимни хушлолмай қолган”, — дейди очиқчасига.

— Аттанг-аттанг! — деди Ғоффор боғбон афсус билан бош чайқаб.

— Нет, дедим, — давом этди Қосимқул, “Ўзимнинг Ёркиной-им хорош” дедим. “Хотиним бор, баранчуклар бор” деб, зўрға қутулдим. Лекин, барибир аёллари дилбар. Эракка меҳрибон. Ёгулигини аямайди. «Тортинмай олавер» деб ўша Марусия ҳам чўчка ёғидан олиб келиб ҳоли жонимга қўймасди.

— Нима иш қилишади ўзи ўрислар? — дея гапга аралашди Салим боғбон.

— Фақат дарахт кесишади.

— Наҳотки шундай қилишса? Биз дарахт ўстирсак деймиз, — деди яна Салим боғбон атрофдагиларга қараб олиб.

— Кесиб оқизишади.

— Ҳазилингни қўй-е, ўрис болам, кесиб дарёга оқизиб юборишдан нима фойда, бошқа эрмаги йўқми уларнинг?

— Йўқ-да, отахон. Фақат шу касб. Мен ҳам тўрт йил дарахт кесдим. Учи осмонга тиралиб турган қарағайлар, дуб дарахтлари қасирлаб, инграб қулайди. Дастлабки пайтлар раҳмим келди, кейин ўрганиб кетдим. Лекин шўри қуриган одам ўрмонда адашсин экан. Тўртта туркман билан икки тожик ўрмонда йўқолиб кетди, топилмади.

— Кўп қийинчиликларни кўрибсан, Қосимқул, — деди Амин ўрнидан қўзғаларкан, — Салимбой сен Қосимга Катта қирдаги буғдойзордан беш таноб ер кўрсат. Эгалик қилсин. Қўшни қишлоқдан бўлса ҳам майли. Ер ҳам ундан чиққан ҳосил ҳам ўзиники. Сахвант ерларининг саховатини кўриб қўйсин, бу ўрис бола.

— Хўп бўлади, отахон, айтган жойингиздан ўзим ўлчаб бераман. Сизнинг давлатингиздан ер-мулклик бўлиб қолсин, ўзи билмаса худо билади-ку!

Қувончга қалби лиммо-лим тўлган Қосимқул нима қиларини билмай қолди.

— Мен қарзимни тўлай, хизматларини қилай, деб келсам — деди-ю, тилига бошқа калима келмади

— Ташвишланма ўғлим, изтироб чекма. Ўзингни-ўзинг эплаб кетсанг, мен хурсанд бўламан. Ўз мулкингни, ўз билангни, ўз юртингни ҳимоя қила олсанг бас.

Шундай деб Боёр Амин отга минди.

Эртаси кун барча қишлоқ аҳли Янги боғда тўпланди. Боёр Амин билан Мулла Равшанийга қўшилиб, Омон оқсоқол ҳам қўлида халачўп ушлаб етиб келган эди.

— Фарзандларим! — дея мурожаат қилди Амин. — Шўролар чанг солмасдан бурун, мен сизларга ерни бўлиб бераман. Ер муқаддас, кимки уни эъзозласа, ўзи ҳам барака топади. Ким ерни хор қилса, ўзи ҳам хор бўлади. Сабаби, эғнимиздаги кийимимиз ҳам, дастурхонимиздаги ризқу рўзимиз ҳам ердан. Ҳазрат Навоийнинг гапларини сизга кўп марта айтганман, бугун яна такрор қиламан: «Деҳқонким дона сочар, ер ёрмоқ била ризқ йўлин очар» — Худо ризқингизга барака берсин. Омин!

Халойиқ қўл очиб юзига фотиҳа тортди.

— Илоҳо Омин, — дея қироат билан дуога қўл кўтарди Мулло Равшаний, — ҳамманинг тану жони омон бўлсин. Амин бувамизга худо умр берсин. Деҳқончилигимизга Ҳизр бувамиз назар солган бўлсинлар!

— Бошланг! — деди Амин халачўп ушлаб турган Омон оқсоқолга.

Шу куни боғ ва экинзорлар қишлоқ аҳлига бўлиб берилди.

XVIII

Боёр Амин бозордан тўлиб-тошиб қайтди. Ая икки ўғли билан унинг ҳузурига чиқаркан, Аминнинг ҳорғин ҳолатда эканлигини пайқади. Хўрозқанд, қандпечак ва ҳар хил ўйинчоқлар шайдоси бўлган болалар бир-бир келиб, оталарини қучоқлашди-ю, хуржунни кавлаштиришга тушиб кетишди. Ота қалбидаги изтиробни гўдаклар сезмади, албатта. Аминнинг ўзи ҳам буни оила аъзоларига сездирмасликка ҳаракат қиларди.

— Қаранг, ая дадажоним менга нима олиб келибдилар! — деганча югуриб келиб, дадасининг бўйнидан қучоқлади Ғанижон.

Унинг қўлида, икки ёғоч ўртасидаги ипда, кичкина ёғоч маймунча бор эди. Ота иккинчи фарзандни бағрига босиб юзларидан ўпди, сочларини ҳидлади. «Шугинани яхши кўраман-да, Ғанижонимни яхши кўраманда ўзим», — деб қайта-қайта қучоқларкан, Ҳамиджоннинг гина аралаш овози эшитилди. Ҳамиджон ҳазилкашликни хуш кўрар ва ҳозир ҳам катта хуржунни бир амаллаб елкасига олганча ўзини аразлаган қиёфага солиб турарди.

— Ҳамиджонни ҳаммадан яхши кўраман.

— Ғанижондан ҳамми? — сўради Ҳамиджон яна ўша оҳангда.

— Сени Ғанижондан, Ғанижонни сендан яхши кўраман. Салимжонни айниқса, — деб бешикдаги кенжатойни ҳам пешонасидан ўлиб қўйди.

Фарзандларнинг шўхликлари ва ҳазиллари Аминнинг дилидаги ғуборни тарқатиб юборди. Хона болаларнинг шўх-шодон кулгуларига тўлди. Энди ака-ука хона ўртасида ўтириб олиб, хўрозқанд шимишар ва ёғоч маймунчани ўйнатишарди. Унинг қилиғини бешикда ётган укаси Салимжонга кўрсатишарди. Ака-укаларнинг шовқин-сурони авжига чиққанда, Амин оҳиста сўради:

— Кўзингизда изтироб бордай, юзингиз салқиган, нима бўлди аяси? Ё рўзғор юмушлари толиқтирдими?

Бош эгиб маҳзунгина табассум қилди ая. Унинг нигоҳидан садоқат ва меҳрибонлик балқиб турарди.

— Агар уйга кулиб хиргойи қилиб кириб келсам ҳам дилимда заррача ташвиш бўлса пайқайсиз, — деди Амин ҳайратини яширмай.

— Сизни ҳамиша шод кўрсам дейман.

— Ҳамиджон, хуржунни олиб кел ўғлим!

Ҳамид ўрнидан ирғиб туриб, хуржунни хонтахта олдига келтириб қўйди-да, яна укасининг олдига қайтди. Ая хуржундан катта гулдор тивит рўмол, хонатлас ва бошқа совғаларни оларкан, Амин унинг нафосатга тўла ҳаракатларини завқ билан кузатишда давом этди.

— Буниси Ҳамиджонга, — деди ая тивит рўмолини кўрпача устига олиб қўяркан, — буниси...

— Вой, ая, нималар деяпсиз, — аясининг сўзини бўлди Ҳамиджон, мен рўмол ўрамайман-ку.

Амин мириқиб кулди, аянинг юзига қизиллик, лабларига табассум югурди. Шу аснода, у бўлажак келинни кўз олдига келтирганди. Уни норғил ўғли ёнида тасаввур қилиб, ўз қўли билан гулдор тивит рўмолни ўраб қўйиб «муборак бўлсин» деб қутлаётган қайнона ҳолатида эди.

— Ўзингизга буларнинг ҳаммаси, худо хоҳласа ўғилларга ҳам топилади.

Ая рўмолни ўраш зарурлигини тушунди. Амин шуни хоҳлар, аммо нимадандир истиҳола қилиб дилидагини айтмай турарди.

Ая рўмолни ердан олди, ўрнидан турди ва уни бошига ташлади. Амин рўпарасида бир қучоқ гул турганини кўрди. Қора тивит устига босилган ҳар бири косадек келадиган қизил атиргуллар жонлидек, ҳозиргина боғдан узиб келтирилгандек, яшнаб турарди. Аянинг нигоҳи ерда, узун киприклари юзига соя ташлаб турибди, навниҳол қалди олдинга бирозгина энгашган, рўмол оғирлик қилгандай бошини бир ёнга эгиброқ турибди. Рўмол гулларининг рангига юзидаги қизиллик ҳамоҳанг бўлиб кетган. Рўмолнинг шокиладор учлари аёлнинг елкаси оша белигача тушиб турибди. Амин оғир хўрсинди. Бу хўрсиниқда нафақат беқиёс гўзаллик олдида ҳайрат, балки оила қайғуси, болалар тақдири, эртанги кун олдида масъулият туйғуси қоришиб кетганди.

XIX

Шаҳрисабзда Боёр Аминни билмаган, танимаган одам кам топиларди. Ҳар маҳаллада ҳунармандлардан, зиёлилардан полвону чавондозлардан дўстлари кўп эди. Шаҳарга тушаркан, «Боёр Амин қўрқоқлик қилиб ерларини камбағалларга бўлиб берибди» деган гапни эшитиб, энсаси қотди. Қилган яхшилиги ва ҳимматидан бундай хулоса келиб чиқишини сира хаёлига келтирмаганди. «Бу қандай бўлди. Боёр, сенинг ажлодингда қўрқоқлар ўтмаганди-ку. Ота-боболаринг қўл остидаги халқни адолат билан бошқариб келган мард одамлар эди. Ўз фуқароларини бировга хўрлатгани қўймасди. Ўз қаноти остига олиб номардлардан ҳамиша ҳимоя қиларди. Кўпқарига кирса, бировга улоқ бермас, полвонлар даврасидан совринсиз чиқмасди энди сен қўрқоқ бўлиб қодингми!» деган аламли ўйлардан изтиробга тушиб, бутун йўл бўйи отининг тушовини ташлаб қўйганди.

Яна бошқа бир гап ҳам унинг дилини хира қилди. Дўстларидан «шўролар бой-бадавлат кишиларни, зиёлиларни халқ душмани деб ҳибсга олаётганмиш» деган гапни эшитиб кўнгли хира тортди. Қайғуга чўмди. Отни ўз ҳолига қўйиб мулоҳаза юритаркан, аниқ хулосага келди. Балки шўролар халққа бирор яхшилик келтирар, турмуш тарзини яхшилар деган жонсизгина фикр ҳам тонгги тумандай тарқалиб кетиб, бор ҳақиқат унинг кўз ўнгиде намоён бўлди ва хаёлига келган гапни беихтиёр овоз чиқариб гўё атрофдаги дов-дарахтлар, қир-адирлар ҳам эшитсин дегандай баралла айтди:

— Агар сен адолатли ҳукумат бўлсанг, бойларни йўқотармидинг!? Зиёлини қатағон қилармидинг?! Наҳотки бир бой юзлаб камбағални боқишини, бир зиёли юзлаб омига зиё таратишини билмасанг! Сиёсатинг тўғри бўлса, бой кўпайсин, имкони бўлса, ҳамма бойга айлансин, ҳамма зиёли бўлсин демасмидинг?! Йўқ, сенга қарши курашиш керак!

Амин қамчи ўйнатиб отни шиддат билан чоптира кетди. Қирлар ортда қолди. Сўнгги тепаликни ошиб ўтаркан, кўз ўнгида боғларга бурканиб ётган Саховант намоён бўлди.

Ая бошига тивит рўмолни ташлаб гулдек яшнаб тураркан, бу ҳолни кўриб Амин оғир хўрсинди. «Мен фарзандларимни келгиндиларга қул бўлиб қолишини, хотинимнинг чўри бўлишини хоҳламайман. Шўроларнинг бутун тузумини жуфти ҳалололимнинг битта табассумига алмашмайман, болаларимнинг бахти учун жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман». — деган даъват унинг ботинида мужассам эди.

Бу даъват Аминни тинч қўймади. «Ўғилларим, отам бахтимиз учун курашган» деган фикр миясидан сизгириб ўтди. Кейинги кунларда юз бераётган воқеалар ҳар қандай хотиржам кишини ҳам эсанкиратиб қўярди. Тескай қишлоғидан подачини ўлдириб бир сурув молни ҳайдаб кетишди. Қишлоқ йигитлари подани яқин те-варакдаги сою жарларни излаб топишолмагач, ёдам сўраб Аминнинг олдига келишди. Икки кун ўтиб, Сойбўйида ҳам худди шундай воқеа такрорланди. Ширдонтепада отлар йўқолди. Кўктол ва бошқа чет қишлоқлардан ҳатто қизлар ва аёллар ҳам йўқола бошлади. Қишлоқ оқсоқоллари Аминдан ёрдам сўрашар, халқни кўтариб исёнга бошламоқи бўлишарди. Амин улардан сўради:

— Кимга қарши исён қиласиз?

— Шўрога қарши.

— Қизилларга қарши.

— Босмачиларга қарши.

— Кўрдингизми, — деди Амин, — ҳатто душманингиз кимлигини ҳам аниқ билмайсиз. Халқни қўзғаб шаҳарга бошлаб борасиз, эшик-деразани уриб синдирасиз, битта-яримта ҳукумат одамини ёки қизил аскарни ўлдирасиз, бунинг эвазига ҳаммангизни қириб ташлашади, яна ўнлаб йигитлар сургун бўлади, кўпларингиз ҳибсга олинасиз. Оилангиз, бола-чақангиз оч қолади.

— Ҳа, шўрога борсак қани ўша қотиллар, талончилар бизга тутиб беринг, жазолаймиз дейди. Сизга ер-сув ваъда қилади, аммо

ўзингизни рўйхатга тиркаб қўяди. Қизил командирларга фикримизни тушунтиролмаيمиз. Тушунтирсак ҳам «басмач, басмач», дейди холос, — деди оқсоқоллардан бири.

— Ҳоким тўрадан ҳеч ким манфаат топмайди, ҳатто биздек оқсоқолларни қабул ҳам қилмайди. Гумашталари бизни турткилаб-сургилаб, «Аминга боринглар, ҳоким тўра бандлар», деб чиқариб юборишади, — дея ўз дардини тўкиб солди бошқа бир оқсоқол.

— Биз босмачи деганини қорасини ҳам кўрмаган бўлсак, — гапга қўшилди Кўктол қишлоғидан келган муаллим, — болалар ҳам кўрқиб қолиб, мактабга келмай қўйишди. Бу туришда саводсиз қолиб кетамиз. Маъдалихоннинг шаҳар майдонида қилган ваъзини эшитгандим. Душманни енгилш учун билим керак экан. Буни ўзим ҳам тушунаман. «Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар» деганларидай ўқимаган одам ким нима деса, ўша ёққа қараб кетаверади-да. Энди қатъийроқ бир чора кўришимиз керак, Амин бува.

— Бироз сабр қилинглар, — деди Амин, — бир чорасини топармиз. Иншоолло худонинг ўзи бир томонга қараб бошқарар.

— Пичоқ бориб суякка тақалди-да, Амин бува. Бир йўлини кўрсатарсиз, деб келгандик... — деди муаллим умизсизликка тушиб.

— Руҳингиз тушмасин, — далда берди Амин, — менинг айтадиганим, ҳозирча қишлоқларга ёш бақувват зийрак йигитлардан соқчилар қўйинглар. Навбат билан алмашиб туришсин. Бир кеча-ярим кеча ухламаса ҳеч нарса қилмайди. Кўзга кўринмас душманни таниб-билиб олишимиз керак. Душманни таниб олганимиздан кейин бир йўлини қилармиз. Ҳозирча менинг маслаҳатим шу. Эртага ўзим ҳоким тўранинг олдига кираман...

Арзга келганлар бирин-кетин тарқалишди.

XX

Амин тонг саҳарда йўлга тушди. Кетаётиб ҳоким тўра билан бўладиган мунозарани ўзича тасаввур қилишга уринар, имкони борича босиқлик билан муомала қилишни кўнглига тугиб, айтилиши лозим бўлган гапларни хаёлида пишитарди. Шаҳарга кираман, ҳоким тўра ҳали маҳкамасига етиб келмаганини кўриб, соатига бир қараб олди-ю, отини Ҳазрати Имом масжиди томон-

га бурди. Фира-шира отаётган тонг Кўкгумбазнинг маҳобатли гумбази сиртида жилоланарди. Амин отдан тушиб жиловни да-рахт айрисига қистирди-да, ичкарига кирди. Ҳовлида сокин бир руҳ ҳукмрон. Гумбази Соидон қуббалари кўм-кўк осмон саҳни-да қорайиб кўринади. Амин супада ўтириб аждодлар руҳига дуои фотиҳа қилди. Сўнгра Ҳазрати Имомга ўтди. Бу улугвор обида унинг юрагини ҳамиша гурурга тўлдирарди. Дарвозадан кирар-кан, ҳатто дуои фотиҳа қилишдан ҳам олдин, азбаройи ҳаяжон-ланганидан овоз чиқариб нидо қилганини ўзи ҳам сезмай қолди:

— Шундай улуг обидаларни бунёд қилган халқ қул бўлмай-ди. Бу бинолар юксаклигида озодлик руҳи бор!

— Бир нима дегандай бўлдингизми, тақсир? — сўради ўрни-дан тураётган, аммо ҳали уйқуси очилмаган қоровул.

— Йўқ, узр, сизни безовта қилдимми? — шундай деб Амин обида пештоқларига ва тепада қаландарларнинг кулоҳидай юк-салиб турган гумбазга ҳайрат ичра тикилди.

Осмоннинг шарқий уфқида тарам-тарам нурлар ўйнаб, само ҳукмдори қуёш чиқаётганидан дарак берарди. Аминнинг дили ажиб бир хотиржамлик туйди. Назарида ҳоким тўра ҳам, ҳаёт саҳнасида еру мулк талашиб сиёсат талашиб ҳаракат қилаёт-ганларнинг барчаси, бачкана, бесамар одамлар бўлиб кўринди. «Мен ўз манфаатим учун эмас, халқ учун ҳаракат қиляпман» деган фикр ҳам бор эди унда. Шунинг учун ҳам, ҳоким тўранинг ҳузурига дадил кириб борди. Бундай ташрифни кутмаган ҳоким тўра дабдурустдан ўрнидан бир қўзғалди-ю, яна ўтириб қолди.

— Аузи биллоҳи мин аш шайтонир рожим!

Аминнинг салом бермасдан бундай дейиши, умуман унинг бор бўй-басти билан эшик олдида савлат тўкиб туриши, ҳоким тўра учун қуюшқондан ташқари бўлиб туюлди ва қовоқ уйди. Амин саломлашди. Сўнг «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм», — деб ҳоким тўрага яқинлашди.

— Сиз, албатта, диндор одамсиз, — деди заҳархандалик би-лан тўра, — лекин, назаримда «Аузибиллоҳи мин аш шайтонир рожим» деган калимани бошқачароқ оҳангда айтдингиз-а?

— Хонангизда шайтон бордек туюлди. Шунинг учун, яъни шайтони лаъинни қувиш, ҳавони поклаш ва...

— Ҳаддингиздан ошманг, Амин!

— Узр, тақсир, мен яхши ният билан келганман.

— Хонада мендан бўлак кимса йўқ эди.

— Даладан, қуёшдан кирганим учун кўринибди-да, яна бир бор уэр тақсир. Сизни «Сахвантнинг боғларига бир таклиф этсам», деб келдим. Ҳозир дарёларда сув мўл, лекин ўтишга қийналмайсиз. Кўприк қурганмиз, ариқ чиқарганмиз. Биз оби майдонларга айлантирган ерларга муборак қадамингиз тегса дегандим.

— Ўша кўприкни мақтагани келибсиз-да.

— Мен эмас, тақсир, халқ мақтапти. Халқ сизнинг дуои жонингизни қиляпти. Зеро, сиз бўлмаганингизда кўприк қурилармиди.

— Кесатманг.

— Мен халқнинг сўзини айтяпман, холос. Мана бугун ҳам фуқароларингизнинг талаби билан келдим ҳузурингизга.

— Баён этинг, нима истайди улар.

— Тинчлик истайдилар. Халқнинг тинчлиги бузилган. Халқ саросимада, бебошликлар, қотилликлар, талон-тарож уларнинг жонига теккан. Шундай давом этаверса халқ ғалаёнга келади.

— Ғалаёнга келади денг-а?

— Ғалаёнга кимлар бошчилик қилади?

Суҳбатнинг шундай тус олишини тахмин қилган бўлса-да, айнан, ғалаённинг бошчилари тўғрисида савол Аминни эсанкиратди. Шу боис бир дам сукутга борди.

— Аввалги исёнга кимлар бош бўлган бўлса, халқни яна ўшалар кўтаради. Уларнинг кимлиги эса бизга маълум. Ундан кейин бўлиб ўтган хунрезликлардан ҳам хабаримиз бор. Бу ерда пашша қўриб ўтирганимиз йўқ.

— Хабарингиз бор экан, нега сўрайсиз? — деди Аминнинг ҳам кўрслиги тутиб.

— Фойдаси йўқ, жаноби Амин.

Ҳоким тўра энди мурасага келиб айтди бу гапни.

— Йўл кўрсатинг, тақсир сиздек бир улуғ зот бизни қизилларнинг кўлига топшириб қўйишига ишонмайман, — деди Амин ҳам юмшоқ қилиб.

— Ўрусия улуғ мамлакат, кучу қудрати бениҳоя. Улар ҳеч маҳал енгилмаган. Фарангни ҳам, олмонни ҳам, шведни ҳам маҳф этган. Буни биласиз, сиз саводхон одамсиз. Таърифингизни кўп эшитганман.

— Ўрусиянинг, — давом этди ҳоким энди сирлашаётгандай овозини пасайтириб: «Ўрусиянинг тупи бор, замбарағи, ҳатто

аэроплани ҳам бор. Бизда-чи? Косов билан кетмон бор. Шундай экан, ҳолимизни билганимиз яхши. «Ҳолини билган ҳоримас» дейдилар.

— Биз буюк давлат тузганимизда Ўрусияда ҳали «давлат» деган тушунча ҳам йўқ эди.

— Йўқ бўлса, энди бор. Бўлганда ҳам жуда кучли. Ўрислар ҳарб санъати нима эканини яхши билишади.

— Яхши билса, уларни бизнинг бобомиз мўғуллар зулмидан қутқарган-ку?! Сиз ҳам илми комилсиз, биларсиз буларни.

— Қўйинг шу гапларни. Тарихга чуқур кириб кетсак чиқмоғимиз мушкул бўлади. Темурнинг ўрнида бўлсам, тахтимда тинчгина ўтирган бўлардим.

— Шунинг учун ҳам, ҳеч қачон унинг ўрнида бўлолмайсиз.

Ҳоким тўранинг кўзлари ғазабдан чақнаб кетди.

— Ҳаддингиздан ошманг. Мен, шаҳри Кешнинг ҳокими бўламан! Бутун бошли туман, шаҳар менинг тасарруфимда. Боринг қишлоғингизга — пода боқиб, кетмон чопинг, давлат ишларига аралашманг! Бу бизнинг чекимизга тушган. Қизилларми, оқларми биз мунозара олиб борамиз.

— Қўғирчоқ ўйинини кўрганмисиз, тақсир? Қўғирчоқ юради, югуради, жанг қилади, ҳатто давлатни бошқаради. Лекин қўғирчоқнинг ўзини қўғирчоқбоз бошқаради.

Тўра ўридан ирғиб турди. Шу заҳотиёқ хонада икки миршаб ҳозир бўлди.

— Олинг!

— Орқада халқ турибди!

— Олинг, зиндонбанд этинг!

Аминнинг ҳоким тўра билан теппа-тенг айтишиб турганини кўрган ва унинг шерюраклигига тан берган миршаблар каловланганча унинг қўлларини қайирмоқчи бўлдилар.

— Тўхтанг! — деди Амин қўлини осонгина бўшатиб олиб. — Мен ўзим бораман, қочмайман. Қочсам бу ерга келмасдим.

— Қочолмайсан ҳам! — қичқирди ҳоким тўра ғазабини босолмай қалтираркан.

— Қочмаслик билан қочолмаслик ўртасида еру осмонча фарқ бор.

— Лаънати ландавурлар, даф бўл ҳамманг! — чинқириб юборди ҳоким тўра ва ер тепинди.

Амин қўлларини орқасига қилганча хонадан чиқди.

Бир томони жарга, туташиб кетган йўлнинг иккинчи бети қалин қамишзорга бориб туташарди. Олдинма-кетин бораётган уч кишининг иккитаси найзали милтиқлар билан қуролланган. Улар яна ярим чақиримча йўл босишгач, бутазорлар қуюқлашиб шаҳар кўринмай қолди. «Вақт ғанимат» деди хаёлан Боёр Амин олдинда кетаётган миршаб билан ўзининг орасидаги масофани чамалаб кўриб, нима сабабдандир, «қочмайман» дегани учунми ёки унутибми, ҳар ҳолда Аминнинг қўлига кишан солишмаганди. Шундай бўлса ҳам у ҳоким тўранинг маҳкамасидан чиққан ҳолатда, қўллари худди боғлангандек орқасига қилиб келарди. Қамишзордан ўтаётганларида «Етар!» деди амин ички бир нидо билан ва икки сакрашда кўз очиб юмгунча олдда бораётган миршабга етиб олиб унинг гарданига қулочкашлаб туширди. Миршаб «ғиқ» этдию жарга учиб кетди. Кутилмаган ҳужумдан саросимага тушиб қолган ёш миршаб йигит ўзи томон югуриб келаётган Аминнинг шиддатини кўриб милтиқ учини ерга тираганча унинг затворини тортишга беҳуда уринарди. Милтиқ учини оёғи билан босиб туриб мушти билан йигитнинг юзига бир уриб ерга қулатди Амин. Сўнг милтиқни жарга тепиб юборди-да, кўрққанидан дағ-дағ титраб ётган миршабга қараб шундай деди:

— Ёш йигит экансан иним. Кел, ҳаётингга зомин бўлмай. Уйланганмисан? — деди Амин унинг мўлтираб турган кўзларига тикилиб.

«Йўқ» маъносида бош силкиди йигит.

— Сен озодсан, уйлан, бола-чақа кўр. Фақат эсингда бўлсин, бу малъунларга хизмат қилма. Ўз халқингни ўйла. Халқдан ажралиб, унга қарши бориб яшолмайсан. Маҳкамага қайтиб борма. Тўрт томонинг қибла.

— Амин бува, мени ўзингиз билан бирга олиб кетинг — ингради йигит, бир амаллаб қаддини ростларкан, — барибир қайтиб борсам соғ қўйишмайди.

— Ҳозир ўз юким ўзимга оғирлик қилади, лекин сенга йўл кўрсатаман. Ҳозир тўғри уйингга бор. Қаерликсан ўзи?

— Тошқўрғонданман.

— Ўҳў! Кўҳи баланддан экансану. Бу ерда нима қилиб юрибсан? Майли, ҳозир имиллайдиган пайт эмас, қани тур ўрнингдан. Қишлоғинг узоқ экан...

— Йўқ. Амин бува мен Мирави томондаги Тошқўрғондан бўламан.

— Барибир анча йўл экан, вақтни ўтказмай Сахвантга бориб, Мулло Равшаний деган кишига учраш. Мени айт. Икковимиз бирга юрмайлик. Сен шу қамишзорда бироз дам олиб тур, мен кетдим.

— Раҳмат Амин бува!

— Тўхта! — деди Амин бир нарса ёдига тушгандай. — Сен олдин бор. Саховатнинг йулини биласан. Мулла Равшанга бўлган воқеани гапириб бер. Боравер. Мен ортингдан жўнайман.

Йигит ўрнидан туриб милтиққа қаради.

— Ол асқотиб қолади, — маслаҳат берди Амин.

Йигит йўлга тушди. Ҳадемай, бутазорлар орасида кўздан пана бўлди. Аминнинг шууридан бир-бирига зид фикрлар кечди. Йигитнинг кўзларида самимият кўрди. Унинг хизматига қайтиб бормаслигига ишонди, шундай бўлса ҳам эҳтиёткорлик йўлини тутиб, бирор кори ҳол бўлмасин, деб уни олдин жўнатди. Ўзи бутазор оралаб жарга тушди. Атрофни кўздан кечирди. Миршаб ҳеч қасрда кўринмасди. Жар тубида ҳосил бўлган ботқоқ уни комига тортиб кетганди.

XXII

Амин борлиқ тун қўйнига чўкканда қишлоққа кириб борди. Дарвозани Содиқ очди. Унинг кўзларида ташвиш аломатларини кўраркан, уйдагиларнинг аҳволини сўради.

— Худога шукур, тинч — жавоб қилди Содиқ, фақат Аянинг хавотир олганини айтди.

— Отнинг ёлғиз ўзи кириб келиб ҳаммамизнинг юрагимизни ёрди. Тинчликми ўзи отахон? — деди у яна, Аминни ичкарига бошларкан.

— Тинчлик.

Ая аллақачон ҳовлида бўлаётган ишлардан хабар топган ва Аминнинг ҳузурига шошилиб келарди.

— Нима бўлди сизга? От эгасиз кириб келиб, юрагимизни ёрди.

— Ҳамма айб Тўриқда, — деди Амин, — мени йиқитиб қочди.

Ая эрининг юзига ҳайрон бўлиб тикилди.

— Чўчқангиз ўлсин! Ҳазилингизни ҳам, ростингизни ҳам биллиб бўлмайди.

«Чўчқангиз ўлсин», деган гапни ая жуда ранжиганда айтарди. Бу беозор, шу билан бирга, содда ва кулгули қарғиш Аминни ҳеч қачон ранжитмас, аксинча, кулгусини қўзғар, шунинг учун, шўхлиги тутиб кетган дамларда, шу гапни эшитиш учун қалтисроқ ҳазил қилиб турарди. Аммо ая ҳа деганда бу «қурол»ни ишга солмасди. Дили қанчалик хуфтон бўлмасин, шу дамда хотинининг нигоҳидаги илтижодан ҳам «қарғиш»дан ҳам хурсанд бўлди. Умуман, Амин тушқунликка берилмайдиган, ҳамиша кайфияти кўтаринки мақсадга интилувчи кишилар тоифасидан эди.

— Тўриқ хуркиб кетди-да, нима қилай бехосдан, — деди Амин кулгудан ўзини аранг тийиб.

— Нимадан ҳуркаркан жонивор?

— Шайтондан.

— Худонинг ўзи асрасин, қасрда кўра қолдингиз уни?

— Нимани?

— Шайтонни-да.

— Ҳоким тўранинг хонасида.

Кўзлари катта-катта очиб савол назари билан қараб турарди ая. Афтидан, бу гапларга ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Кўп ўқиган, саводхон бўлишга қарамасдан барча аёллар каби инсу жинсларнинг, ажинаю шайтонларнинг борлигига ишонарди у.

— Нима қиларкан тўранинг хонасида? Сиз от билан кирдин-гизми у ерга?

— Ҳа-да, тўғри от билан кириб бордим. Қарасам ҳоким тўранинг ўрнида сап-сариқ бир жонзот ўтирибди. Кўзлари чақчайган, бошида иккита шохи бор. Фақат шохлари жуда кичкина, сочининг орасидан кўриниб-кўринмай турибди. Худо тилимга солгани шохига қарадиму «Аузи биллоҳи мин аш шайтони рожим» дедим. Шундай дейишим билан шайтон ўрнида ҳоким пайдо бўлди. Англадимки, шайтон ҳоким қиёфасига кирди. Шайтон билан ҳоким бир махлуқлигини тушундим.

— Худонинг ўзи асрабди. Ҳар нима зиён заҳмат етказмаяпти! — деди ая ва ёдидан чиққан вазифасини унутиб қўйгандай шовилганча дастурхон ёзишга киришди.

Амин лўлага ёнбошлаганча булк-булк кулар ва ҳолатини сездирмаслик учун кафти билан оғзини тўсиб, соқол мўйлабини силаган бўларди. Шунча йил бирга яшаб, бу қадар қаттиқ қувонмаганди.

Тонг ёришар-ёришмас дарвоза тақиллади. Дарвоза очилди. Амин қия очилган дераза пардаси орасидан ҳовлини кузатиб тураркан, Мулла Равшанийнинг шоша-пиша, йўл йўлакай салла чопонини тўғрилай-тўғрилай кириб келаётганини кўрди. «Демак, ўхшатиб мушт еган бўлса ҳам миршаб йигит келибди, хабарни етказибди», деган ўй билан дустини кутиб олди. Суҳбат жуда қисқа бўлди. Қолган гап-сўзларни йўлда бамаслаҳат ўйлаб кўришлари мумкин эди. Шунинг учун, Амин Мулла Равшанийни кузатиб қўйди-ю, ўғилчалари ухлаб ётган хонага кирди. Тинчгина ором олаётган болаларига бир-икки дақиқа қараб турди. Аввал Ғанижонни, сўнг бешикдаги Салимжонни пешонасидан ўпди-ю, ҳаёлидан не-не орзулар ўтиб Ҳамиджонга яқинлашди. Ая эрининг ортидан жимгина кузатиб турарди ва унинг нимагадир қарор қилганини ҳис этиб, кўзларидаги мунг билан унга тикиларди. Амин ўғли Ҳамиднинг ҳам пешонасидан ўпди. Елкасига қўлини қўйди шу алфозда бир неча дақиқа қотиб турди, сўнггра ортига кескин бурилиб хонадан чиқди. Бу пайтда ая Сафар анжомини ҳозирлашга киришганди.

Хизматкор Содиқ хуржунни кўтариб чиқиб, эгар устига ташлади.

— Ҳушёр бўл! — деди Амин Содиқнинг юзига жиддий тикилиб. — Мен аянгга ҳаммасини тушунтирдим. Узоқроқ сафарга кетяпман. Мени ким сўраб келса ҳам: «Шаҳарга фалон куни тушиб кетгандилар, ҳоким тўранинг олдига бораман дегандилар, ҳанузгача қайтмадилар», дейсан. Уқдингми?

— Уқдим. Хотиржам бўлинг бой ота.

— Саломат бўл!

— Худонинг паноҳига!

Уч отлиқ Сахвантдан чиқиб қирлар оша йўлга тушганларида қуёш эндигина кўтарила бошлаганди. Ҳадемай, офтоб нурларидан олам чароғон бўлиб кетди. Қуёш чиқишини қутлаётган қушлар ўз тилларида бетиним чуғурлашарди. Айриқул дарасига етгач отлиқларнинг бири ортга қайтди. Новча қомати, ўсик сочи ва калта пахталигига қараб, унинг Қосимқул эканини пайқаш қийин эмасди. Сибирияда бўлиб кўпни кўрган, ўрис тилини баладай биладиган дарахт кесавериб бетиним қилинган меҳнат остида чайир ва бақувват йигитга айланган Қосимқул тез орада қишлоқ ёшларининг ҳомийсига айланганди. Мўйлаби эндигина сабза уриб келаётган ўсмирлар унинг ортидан бир қадам ҳам қолиш-

мас, ўзларини Қосимқулдек тутишга интилишарди. Йигитларнинг кўпи ўрисчани туппа-тузук ўрганиб ҳам олишганди. Қосим ўрмонларда турли одамлар, ҳар хил миллат кишилари билан яшаб яккама-якка муштлашишни ҳам, кураш усулларини ҳам, ҳатто пичоқ қадашни ҳам қойил қилиб ўрганиб олганди. Қишлоқ қарияларининг: «Сочингни олдиргин энди, Қосимқул?!» деган, танбеҳларига қарамасдан уларнинг айтганларини қилмади. «Халқимиз озод бўлган кун олдираман, шундай қасам ичганман», — деб қарияларни тинчитди. Аммо ўзига тақлид қилиб соч ўстирмоқчи бўлган йигитчалардан бир-иккитасига қаттиқ танбеҳ бериб, бу йўлдан қайтарди.

Икки отлиқ Қосимқулнинг орқасидан анчагача қараб қолишди.

— Ишончли йигит, — деди Мулла Равшаний.

— Ҳа, унга ишонса бўлади, — дея дўстининг фикрини маъқуллади Амин.

— Ҳозирда, қўл остингиздаги ўн бир қишлоқнинг барча йигитлари унинг олдига келишади. Бўрижарда махсус учрашадиган хилватгоҳлари бор. Йигитлари уч юзга яқин. Улар Қосимқулни ўзларига сардор қилиб сайлашган.

— Йигитлар биздан ҳам пухтами дейман, Мулло, — деди Амин астойдил фахрланаётганини яширмай, — Бўрижарга кўп борганман. Жуда қулай жой. Унга тушиш учун фақат биттагина йўлак бор. Ўша йўлак қўриқланса тамом, бошқа бирор жойдан жарга яқинлашиб бўлмади.

— Йигитлар шунинг кўзда тутишган. Жарнинг Гадой топмас тармоқлари кўп. Баъзи жойлари бемалол кўпкари чопса бўлади-гандай кенг.

Амин чўнтагидан олтин занжирли ён соатини олиб қаради ва хайрлашув они етганини билдириш ниятида томоқ қириб дўстига юзланди. Мулла Равшаний ҳам Аминнинг сўнгги топшириқларини эшитишга чоғланди.

— Яхши қолинг, Мулло!

— Худонинг паноҳига.

— Йигитларга эҳтиёт бўлинг. Ёш-ёшда, барибир бирор иш-кал чиқариб ўтиришмасин. Бошқа ҳамма гап айтилди. Қачон қайтсам ҳам ўша заҳоти сизни хабардор қиламан.

— Хотиржам бўлинг. Болаларингиздан сира ташвиш тортманг.

Амин от бошини тоғ йўлига бурди.

XXIII

Амин шу кетганча орадан бир ой ўтиб ярим тунда қишлоғига кириб келди. Дарвозани оҳиста тақиллатди. Ичкаридан шарпа эшитилди. «Қим?» паст овоз билан сўради биров.

— Содиқ, оч.

— Ҳозир! Ҳозир» — деди Содиқ Аминнинг овозини таниб.

Дарвоза очилди.

— Эсон-омон қайтдингизми, отахон?

— Худога шукр.

Содиқ отни сайисхона томон етаклади.

— Тинчликми? — сўради Амин, — шошқин қадамлар билан ичкарига йўл оларкан.

— Хотиржам бўлинг, отахон.

Тун алламаҳал бўлганига қарамасдан хонада чироқ ёниб турарди. Амин энди ўзининг хонасига ўтмоқчи бўлиб турганда, орқадан қандайдир шарпа эшитилди. Ўғрилиб қараркан, эшик оғзида наган ўқталиб турган кишини кўрди. Бир лаҳза, сўзсиз бир-бирларига тикилиб қолишди улар.

— Кимсан? Қандай ҳаддинг сизди?! — сўради ниҳоят Амин.

— Буйруқ. Энди биз билан юрасиз.

— Эртага ўзим бораман. Агар озгина инсофинг бўлса, бир кечага рухсат бер, болаларимни бир кўрай. Ҳозир келдим, мана, ҳатто счинганим ҳам йўқ.

— Кўриб турибман.

— Уч кундан бери йўл босиб келяпман. Чарчаганман.

— Биз ҳам чарчаганмиз. Бир ойдан бери пойлоқчилик қиламиз.

Шу пайт, эшик олдида пайдо бўлган ая оҳ урганча, ўзини Аминнинг бағрига отди. Нозик қадди билан уни ўқдан тўсмоқчи бўлгандек наган ўқталиб турган киши билан эри ўртасида туриб қолди.

— Четга ўтинг! — буюрди чарм курткали киши.

— Бир жон керак бўлса, от мени! — деди ая нафрат билан, — лекин бу кишига тегма. Амин халққа керак. Мен эса уйда ўтирадиган бир аёлман. Аминга бир гап бўлса халқ сенларни соғ қўймайди.

— Боринг, сиз аралашманг! — деди Амин босиқлик билан.

Ая нимадир бўлишини пайқагандай дарҳол ўзини ичкарига олди.

— Ҳой, нўғой, мусулмонсан-ку, ахир! Эртага олдингга ўзим бориб қўлимни шундай тутаман, кишан урасан. Бугун болаларимни кўрай, меҳрига қонай деяпман, тушунасанми?!

— Тушунаман, динимиз бир, лекин партиянинг йўриғи бошқа, унга бўйсунмоқ керак. Гапни чўзма Амин, қўлингни кўтар!

Амин бир силкинди. Худди шу пайт бир нарса ўқилондек учиб ўтди. Курткали кишининг қўлидан нагани отилиб кетди. Оғриқ зарбидан кўз олди қоронғулашиб букилиб қолди. Амин учун бир лаҳзалик шу ҳолатнинг ўзи етарли эди. Эшик ортида пойлаб турган тўрт нафар миршаб хонага бостириб киришганда, Амин курткали кишининг устига миниб олганча энсасига наган тираб турарди.

— Қилт этсаларинг манабини гумдон қиламан! — деди Амин босиқ ва салобатли овоз билан. Сўнг курткаликка буюрди — Айт ташқарига чиқишсин!

— Чиқинглар... ингради курткали киши.

Миршаблар буйруқни бажаришди, аммо эшик олдидан узоқ кетишмади.

— Қулоқ сол, — деди Амин наганнинг учи билан нуқиб, Амин сўзини ҳавога кеткизмайди. Мардлик қилади, лекин айёрлик қилмайди. Икки йўлдан бирини танла, ё менга бир оқшомга рухсат берасан, ёки наганнинг ўқи миянгни тешиб ўтади.

— Сенга ишонаман, Амин!

Амин ўрнидан турди. Ая ҳам уйнинг нариги бурчагида туриб, бу ҳолатни кузатиб турарди. Унинг кўзларидаги ифтихор гуйғуларидан Аминнинг кўкси тоғдек кўтарилди. Эр учун ўз жуфти ҳалоли олдида қўрқоқлик қилмаслиги, мардлик кўрсатиши ва буни аёл томонидан худди ҳозиргидек баҳоланиши нақадар муҳимлиги, бу эр киши учун ҳар қандай мукофотдан ортиқлигини албатта тушунса бўлади.

Амин «қандай?» дегандай аёлига кўз қисди ва ўрнидан туриб ерда юзтубан ётган ўлжасининг қўлидан тортди.

— Шапканг эсингдан чиқмасин, — деди Амин эсанкираб қолган чарм курткалига қараб, — Энди сизларга жавоб. Эрталаб соат нечада етиб борай?

— Саккизда.

— Бўпти.

— Фақат биз кетмаймиз. Дарвозадан ташқарида кутамиз. Бирга боришимиз шарт.

— Тушунаман, — деди Амин, — сенинг ҳам бошлигинг бор. «Мана тутиб келдим» дейишинг керак. Хизматингни кўрсатишинг, мукофот, унвон олишинг керак.

— Наганни бер, — ялингансимон сўради курткали киши.

— Ол!

— Уйдан етти бўлмай чиқишимиз керак. Отларни қичаб ҳайдасак саккизда етиб борамиз.

— Айтганинг бўлади.

— Сен яхши одамсан, Амин, лекин начора, буйруқ.

— Сен ҳам яхшисан. Мард одамларни ёқтираман.

Чарм курткали эшик олдига бориб яна нимадир демоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Хотиржам бўл, Амин алдамайди. Лекин қасам ҳам ичмайди. Агар шуни кутаётган бўлсанг, бекор қиласан.

— Йўқ, йўқ! — деди чарм курткали ва Аминнинг яқинига келиб шивирлади:

— Этик кийиб бор.

Аминнинг кўзлари қисилди. Нигоҳида савол аломати кўринди. Сўнгра «маъқул» деган маънода сўзсиз бош силкиди.

— Биз ташқарида кутамиз.

— Кутавер, уйга кирмасанг бас.

Эшик ёпилиши билан Аминнинг кўксига бош қўйди ая. Унинг қўл-оёқлари музлаб кетган, бутун вужуди билан қалтираб турарди. Бу қалтис дамларда инсон тақдири ҳал бўладиган лаҳзаларда бўладиган ҳаяжоннинг титроғи эди. Ташқарида қадам товушлари узоқлашди. Дарвоза ёпилди. Эшик ортидан Содиқнинг йиғламсираган овози эшитилди:

— Саломатмисиз отахон? Олдингизда гуноҳ...

— Киравер Содиқвой!

Содиқ лабига бармоқларини босганча ичкари кирди.

— Ҳолинг хароб-ку, ўғлим, — деди Амин ҳамдардлик билан.

— Оғзимга шапкаларини тиқиб қўйишди, лаънатилар. Олдингизда гуноҳкорман... Ғафлатда қолдим... Ёрдам беролмадим.

— Майли бор дамингни ол. Эрталаб барвақт туриб олдимга кир.

— Қандай даф қилдингиз отахон, ҳалигини?

— Ўғилларим ёрдам берди. Аянг ҳам қарашиб юборди. Булар билан хайр-хушлашмай кетолмайман-ку, ахир?!

— Отахон, орқадаги деразадан сакраб тушинг-да...

— Унақа гапларни қўй, Содиквой, уят бўлади.

Содиқ ғамгин қиёфада бош эгиб гап бошлади:

— Узр, отахон. Лекин уларнинг ҳаммалари дарвоза ёнида ғуж бўлиб туришибди-да, орқада дераза бор, қўриқлайлик ҳам дейишмайди. Шунинг учун айтаётгандим-да.

— Мард одам сўзининг устидан чиқиши керак. Мен эрта ўзим боришга сўз бердим. Сўзимни устидан чиқай, у ёғини ўйлаб кўрамиз. Майли борақол энди.

Тун сокин эди. Узоқдан тун қушларининг мунгли товуши эшитиларди. Вақт субҳи козибга яқинлашарди...

XXIV

Амин дарвозадан чиқиши билан иккала билагини жуфт қилиб чарм курткаликка тутди. Миршаблар ғимирлаб қолишди. Бири қўйнидан чилвир олиб узатди. Отлар йўлга тушди. Лойсувоқ томлар ортда қолди. Кузги боғлар мунгли эди. Дарахт япроқлари заъфарон тус олган. Йўлларда тўшалиб ётган баргихазон отлар оёғи остида шитирлайди. Ҳаво дим. Амир лабларини маҳкам қимтиб, қошларини чимирганча нигоҳини узоқ уфқдан олмай боряпти. Хаёлида эса эрталаб нонушта пайтида бўлган оилавий гап-сўзлар, болаларнинг тиниқ овози, хотиннинг ғам-андух тўла нигоҳи.

— Ҳамиджон, катта йигит бўлиб қолдинг, ўғлим.

Ҳамид дадасининг кўзларига индамай тикилади. Бола қалби ниманидир сезгандай.

— Аянгни гапидан чиқма.

Сўзсиз бош ирғайди Ҳамид.

— Энди сен уйнинг каттасисан.

Ҳамид ажабланиб қарайди. Боланинг кўзларида бир дунё савол.

— Энди ўғлим, Ғанивойни, Салимжонни тарбиялаш ҳам сенинг зиммангда.

— Ғани яна бир-икки йилда менга етиб олади, дада, — дейди ниҳоят Ҳамиджон укасининг бошини силаб қўйиб. Ҳозирданоқ ўз тенгқурларининг ҳаммасини йиқитади. У куни Ҳошим тоғанинг катта ўғлиниям олиб урди. Собир бўлмаса уч ёш катта.

— Ўзингиз ўргатган чилдан урдим-да, ака, — дейди Ғанижон уялганидан юзларига қизиллик югуриб.

— Ғанижон сизнинг ўзингиз, — ўғилларининг гапига қўшила-
ди ая. — Насиб бўлса...

Ғапнинг давомини айтилмай дастурхон пўпагини ўйнай бош-
лайди ая. Сўнг ҳали пиёлаларда чой тугамаган бўлса ҳам устига
қуяди.

— Ғанижон, аянг тўғри айтяптиларми?

— Тўғри, дада, аям ҳеч вақт нотўғри айтмайдилар. «Мана
шу оқшом даданг келадилар»,— дегандилар. Мана келдингиз.

Амин темир дарвоза олдида келиб тўхтаганларидагина шаҳар-
га кириб келганларини пайқади. Ширин хаёллари чўчиган кап-
тарлардай учди. Миршаблардан бири дарвозани тақиллатди. Дар-
воза очилди. Маҳбусларни қабул қилиб олдилар. Хона зах ва қорон-
ғи бўлиб, бадбўй ҳидлар кўнгилни айнитарди. Токи кўзи қоронғу-
ликка кўниккунча бир неча дақиқа ўтди. Хона қўш қаватли темир
эшик ва темир панжара тутилган қўлнинг кафтидеккина туйнук-
дан иборат. Даланинг тоза ҳавосига ўрганган киши учун энг қий-
ини қамоқхонанинг ҳавосига кўникиш. Бу Аминни қийнаб юбор-
ди. «Зиндон деганлари шу экан-да, китоблардан ўқирдик, эртак-
лардан эшитардик болаликда, Садриддин Айнийни зиндонга сол-
ганларидан хабаримиз бор, мана энди ўз кўзим билан кўриб ту-
рибман. Тақдирда ёзилган экан-да», хаёлидан ўтказди Амин. Кей-
ин зиндонбанд этилганлар ёлғиз ўзи эмаслиги, шу лаҳзада Фарғо-
на заминда ҳам, Хоразмда ҳам Бухорои шарифда ҳам халқнинг
неча-неча ардоқлаган фарзандлари ҳибсда эканликлари, уларнинг
тақдири ўз тақдири билан боғлиқлиги тўғрисида ўйлади. Зах бўлса
ҳам ерга ўтиришдан бўлак илож йўқ. Амин тўнини ечиб буклади-
да, тагига қўйиб ўтирди, деворга суянди. Тирқишдан кираётган
хира ёруғликка қараб пешин бўлганини ўзича тахминлади, намоз
ўқиш учун ўрнидан турди, қибланинг қай тарафдалигини аниқ-
лаш мушкул бўлди. Шунда миршаблар қуршовида кириб келган
йўлни кўз олдида келтирди. Аввал ўнг томондаги хонага кирилди.
У ерда сўроққа тутиб ҳужжат тўлдиришди. Сўнгга тўғридаги хо-
нага олиб кириб, тинтув қилдилар. Соатини, белқарсини ўша ерда
олдилар. Тинтув хонасидан чиққанларидан сўнг узун даҳлиз
бўйлаб чапга юрилди, темир эшикдан киргач, бошқа бир даҳлиз
бошланди. Бу ерда темир эшиклар қатор-қатор эди. Ниҳоят яна
икки марта чапга юрилгач ва учта темир эшикдан кирилгач мана
шу зах хонага киргизиб, эшикка қулф уришди. Шундай бўлгач,
қибла мана бу томонда бўлиши керак, — деб эшик тирқиш оралиғи-

ни белгилади-да, тунини тушаб намоз ўқий бошлади. Намоз одатдагидан узоқ чўзилди. Худога илтижо қилди. Ортидан бўзлаб қолган болаларига, хотинига омонлик тилади. Ноқулай шароитда бўлса ҳам намоз дилини равшан этди, кўнгли анча ёришди. Бундай жойдан қутулиб кетишга умид боғламаса ҳам бўларди. Аммо Амин умидсизликка тушмади. «Ноумид шайтон» деб, руҳини тетик тутишга уринди. Аммо бундай кайфиятни муқим ушлаб туриш қийин кечди. «Тутишдими— соғ қўйишмайди» деган фикр шуурини банд этиб, унинг ортидан қийноқлар, сўроқлар ва ниҳоят ҳукм ҳамда унинг ижроси билан боғлиқ хаёллар чувалашиб келарди. «Ё худо, ўзинг мадад бер»,—деб шивирларди Амин, тафаккуридаги қора ўйлардан қутилиш учун.

— Юсуф Амин шундай бўлишини ўйлаганмиди? — дея пичирлаб кўзга кўринмас кимсага савол берарди Боёр Амин, — Ёки бошимга шундай кунлар тушишини мана шу зах зиндонда ўтиришимни отам Дўст Амин хаёлига келтирганмиди?

Сўнгра саволларига жавоб излагандай зиндоннинг деворларига шифтига қаради ва ўзидан аввал бу «кошона»да кимлар истиқомат қилганлари, тўғрисида ўйлай бошлади. Бу мубҳам ўйларни ниҳояси йўқдек... Дарча хиралашиб, кўп ўтмай қоронғуликка қўшилиб кетди.

XXV

Тун беҳаловат кечди. Ўй-хаёллар лашкари уйқуга йўл бермасди. Ниҳоят мудроқ элтиб, кўзи юмилганда тонг оқариб келмоқда эди.

Амин туш кўрди. Тун эмиш. Зулумот. Йилт этган ёруғлик кўринмасмиш. Шу зулумот ичра йўлни топишга уринармиш. Бир пайт гувиллаган, шақиллаган товуш эшитилиб улкан бир дарё пайдо бўлганмиш. Тўлқинларига ҳайрат билан қараркан, наҳр уни имлаб чақира бошлабди. Бу чорловга жавоб берай деса, овози чиқмасмиш. Шунда дарё худди одамга ўхшаб гапира бошлабди. Бу нағмалар минглаб одамларнинг товушига ўхшаб:

— Аминга озодлик!

— Аминда гуноҳ йўқ!

— Амин ҳақ, шўролар ноҳақ! — деб гувранармиш, гўё.

Боёр Амин шовқиндан уйғониб кетди. Ташқаридан худди ҳозиргина кўрган тушидагидай нидолар келарди. «Ё парварди-

гор, тушимми-ўнгимми» деганча кўзларини ишқалади, ўрнидан даст туриб, тирқиш тагига бориб қулоқ тутди.

— Агар Боёр Амин озод этилмаса, бутун Шаҳрисабз оёққа туради! Курашамиз! Зиндонларингни кулини кўкка совурамиз. Нима дейсиз, йигитлар?

Бу Омон оқсоқолнинг овози эди. Амин бунни аниқ билди. Умуман, Сахвантда ҳам, унинг атрофидаги қишлоқларда ҳам Омон оқсоқолдек бақироқни топиш қийин эди. “Нима жин урди буларни”, – дея ўйларди Амин, ҳайрати ошиб – “Наҳотки намоишига чиқишган бўлса?!”

— Аминга озодлик! — дея ҳамон қичқиришарди одамлар оқсоқолнинг ҳайқириғига жавобан. Ғала-ғовур бошланди. Ҳар ким ўзича гапирар, Мулла Равшаний уларни тартибга чақирар ва кимнингдир сўзлашини эълон қиларди. Аллакимдир кўп доно гапларни айтди. Бутун мамлакатда аҳвол шундайлигини, халқнинг асл фарзандлари зиндонда азоб чекаётгани тўғрисида сўзлади. Амин бу овоз эгасини танимади. Унинг гапларига ич-ичидан қувонди. «Маъдалихон деганлари магарамки, шу бўлмаса», – деган хаёлга борди.

Амин тушида кўрган дарёнинг даъвати тўлқинланиб, кечга-ча тинмади. «Йиғилганлар камида беш-олти юз киши бор», дея тахмин қилди маҳбус ҳамон тирқиш тагида тик тураркан. Темир эшик олдида ҳам қадам товушлари тинмади. Соқчилар дамбадам темир туйнукчани очиб қарашарди. Улар бу хонадаги маҳбусни жуда қаттиқ қўриқлашмоқда эди. Шуниси ажабланарли эди-ки, исёнчиларни ҳеч ким таъқиб этмади. Уларни ҳайдаб юборишга уринишлар ҳам бўлмади. Ўқ овози эшитилмади. «Нега шундай бўлди?» Тун билан ўйлаб чиқди Амин. Қизил қўшин бор, миршаблар бор, шўролар бор, ҳоким тўра ўз ўрнида бўла туриб исёнчилар кун бўйи ғалаён қилдилар, талаблар қўйдилар, шўроларни ҳам, қизилларни ҳам лаънатладилар. Ҳатто ҳоким тўра шаънига ҳам аччиқ гаплар айтилди, бунга ҳам сукут билан жавоб беришди.

«Бу нимаси бўлди, яна... Ёки юқоридан буйруқ кутишяптими-кин? Балки халқ ғазабидан чўчиб туришгандир». Саволлар кўп, аммо жавоб йўқ эди. Бор жавоблар ҳам беқарор эди. Зиндонда ўтирган маҳбус вазиятни аниқ баҳолай олмасди. Шу боис тобора хавотири ортиб борарди.

Субҳи козиб маҳали темир эшик қулфи шақир-шуқир қилиб очилди. Фонус тутиб икки миршаб кириб келди.

— Уйғот! — буюрди эшик олдида фонус тутиб тургани.

Амин уйғоқ ётар, аммо бошини кўтармай ётаверди.

— Иккинчи миршаб яқинлашиб келди.

— Амин! Амин! — дея оёғидан турткилади миршаб. «Ухлаган кишини одатда елкасидан силкиб уйғотишарди, бу нега оёғидан турткилаяпти», деган ўйга борди Амин ва ўрнидан туриб қаддини ростлади. Шунда этик соғисида нимадир тиқилиб турганини пайқади...

XXVI

— Чиқ ташқарига! — буюрди яна ўша миршаб, атайин қилинган қўполлик билан.

— Тезроқ! — дея бақирди бошқа бир фонусли миршаб ўзини ташқарига оларкан, яқинлашиб келаётган маҳбусдан кўз узмай.

Ундан икки қадам нарида ҳам қатор бўлиб, миршаб-соқчилар туришарди. «Тезроқ!» деган буйруқ яна бир неча бор такрорланди. Маҳбусни аввал кирган томонидан эмас, бутунлай бошқа тарафдан ҳовлига олиб чиқдилар. Бу ерда қарийб ўн беш нафар қуролланган соқчи кутиб турарди. Темир йўлга етиб келганларида тонг ғира-шира ота бошлаганди. Тонгги туманлик ортидан чироқлар милтираб кўринарди. «Пичоқни нима мақсадда беришди экан, қўлим боғлиқ бўлса нима ҳам қила олардим», — деб ўйларди Амин. У поездга яқинлашаркан ҳамон «Кимнинг иши бўлди бу, мендан нима кутишяпти ўзи? Темир эшик олдидаёқ қўлимга кишан солишганди. Шундай қилишмаганда ҳам ҳар қадамда наган ушлаб турган соқчилардан қочиб қутулолмасдим. Ким томонидан берилди экан пичоқ?» — деган ўй билан вагонга яқинлашди. Ногоҳ чарм курткали кишига кўзи тушдию, жумбоқнинг тагига етди. «Ҳалиги нўғай «Этик кийиб ол», — деб бекорга айтмаган экан, ўша ерда уни асфаласофилинга жўнатишим мумкин эди; тирик қолдириб унга яхшилик қилдим, шунинг эвазига экан-да...»

Поезд бир маромда «тақа-тақ»лаб борарди. Тонг отди. Вагон тахталари тирқишидан қуёшнинг заррин нурлари кўринди. Олти нафар соқчи мум тишлагандай гап-сўзсиз боришарди. Қовоқлари уйилган, ҳаммаси дилгир, уйқудан қолгани учунми, қовоқлар

шишиб, кўз жияклари қизарганди. Поезд ғилдираклари садосига қулоқ тутгандай сукутга чўмиб боришмоқда. Соқчиларнинг иккитаси навбати билан тамаки тутатар, биттаси чўнтагидан носқовоқ олиб нос отарди. Шу зайлда қирлар оралиғидаги бир манзилга етиб келдилар. Поезд тўхтади. Соқчилар бирин-кетин пастга сакраб тушдилар. Қуёш аллақачон ботган, қош қорая бошлаганди. Кўп юрмай қандайдир бино қорайиб кўринди. У ер-бу ерда чироқлар хира милтирарди.

Қоронғу тушиб қолган бўлса ҳам бинониян росмана зиндонлигини билиш қийин эмасди. Яна гоҳ ўнг, гоҳ чапга қайрилган йўлақлардан ўтилди ва ниҳоят темир эшиклардан бири очилди.

— Бу қайси турма? — сўради Амин шунчаки ҳеч қандай мақсадсиз.

— Савол берилмасин! — деди соқчи.

Эшик ёпилди. Қулф шарақлади. Рутубат. Яна ўша зиндонларга хос димиққан бадбўй ҳаво. Яна ўша қоронғулик. Амин ҳеч нарса кўринмагани сабабли қадам босолмай эшик олдида туриб қолди. Шу пайт шифтда чироқнинг хира нури пайдо бўлди. Темир эшик тепасида фонус қўйиладиган махсус жой бўлиб, унинг ёруғи фақат шифтни ёритар ва шу туфайли хонанинг ичи бироз ёришарди. Фонус темир панжаранинг орқа томонидан қўйилгани сабабли, панжара сояси чўзилиб, эгриланиб шифтга тушарди. Амин синчиклаб қараб қоронғу бурчакда деворга суянганча ўтирган кишини кўрди. У эшикдан кириб келган янги «меҳмон»га тикилиб турарди. Бурчакда муштдеккина бўлиб ўтирган бу одам нимаси биландир ҳозиргина уясидан югуриб чиққиб, атрофга жовдираб қараб турган сичқонга ўхшарди. Амин салом берди. Шундай ҳам ҳавоси бўғиқ хонага яна бир кишини олиб келганлари ёқмаётгандими ёки янги келган кишининг басавлат қадду қоматини кўриб бошқа бир хаёлга бордими, истар-истамас кўришди-да, тўнғиллаб қўйди «меҳмон» ва нигоҳини ерга олди-да, сукутга чўмди.

Амин ҳам унинг рўпарасига ўтириб олиб деворга суянди. Зирқираб огриётган оёқларига бироз дам бериш учун этигини счаркан, этик соғисидан ерга тушган оғир жисмга сеҳрлангандай қараб қолди. Биров кўриб қолишидан қўрққандай уни дарҳол қўлига олиб, эшик томон қаради. Эшик ҳам, туйнук ҳам ёпиқ, қадам товушлари эшитилмасди. Туйнук очиқ бўлганда ҳам миршаблар хона ичини кўролмасдилар. Амин ҳар эҳтимолга қарши

пичоқни яшириш тараддудида ён верига қараркан, «мезбон» ўрнидан туриб унга яқинлашди ва шивирлади:

— Пичоқ!..

— Кўриб турибсиз-ку! — деди Амин пинагини бузмай.

Мезбон шубҳаланиб турар, пичоқдан кўз узмасди. Аминга яқинроқ жойга чўккалади-ю, сўради:

— Кимсиз биродар?

— Сизга ўхшаган маҳбусман.

— Ўхшамайсиз.

— Мендан шубҳаланаяпсизми?

— Ундай эмас-ку, ҳар ҳолда «манави» билан бу ерга кириш...

— Ҳа, бу ерга пичоқ билан кирмаслигим керак эди. Имкони-ни қилолмадим, соқчилар кўп эди, қўлим занжирбанд...

— Нималар деяпсиз, тақсир? — ҳаяжон билан шивирлаб гапира кетди «мезбон», келинг, аввал танишиб олайлик. Менинг ис-мим Мўмин. «Мўмин пичоқ» дейишади мени. Тоғданман. Уйри-қулдан. Қани ўзингиз ким бўласиз, биродар?

— Мен Боёр Аминман.

Мўмин Пичоқ ўтирган жойидан бир сакраб тушди. Нимқо-ронғуда унинг кўзлари катта-катта очилиб, ҳайрат билан қараб турарди.

— Янглиш эшитмадимми?

— Нима деб эшитдингиз?

— Боёр Амин деб.

— Демак, тўғри эшитибсиз.

— Дўст Аминнинг ўғлимисиз?!

— Шундай.

— Ё қудратингдан! Тўғри келтирганини қаранг! Учрашган жойимизни қаранг, Амин. Бизга бошқа жой қуриганмиди. Қу-лоқларимга ишонмай турибман. Ўйлагандим-а бунчалар иста-рангиз иссиқ... Зах зиндонда-я. Наҳотки сизни ҳам...

Амин пичоқни қасрга беркитишини билмай ҳали ҳам жой қиди-рарди.

— Уни яшираман деб ўтирманг! — деди қувончини яширол-май Мўмин Пичоқ. Ахир бу нарса халоскоримиз-ку!

Амин тош деворларга қаради ва ишончсизлик билан бош чай-қади. Бу ердан бирорта тош ёки гиштни кўчириб олиш мумкин эмасдек туюларди. Бу фикрини Мўмин Пичоққа очиқ айтди.

У ёғини менга қўйиб беринг.

— Бир кечада бажаролмаймиз, эртага қолса...

— Парво қилманг. Мен олти ойдан бери шу зах хонада ётибман. Деворларни қаранг, зах, шўрхок очиб қолган. Демак, пастда сув бор, тупроқ нам юмшоқ. Астойдил уринсак, мақсадга етамиз. Мени Мўмин Пичоқ дейдилар. Сувон Пичоқ, Ҳамро Пичоқ, Мўмин Пичоқ. Ота боболаримиз пичоқчи ўтишган. Қани қўлингиздагини менга беринг-чи?

Амин пичоқни узатди. У пичоқни диққат билан кечирди, салмоқлаб кўрди.

— Танидим, деди астойдил ғурурланиб, — уста Муғонники, мустаҳкам пичоқ, ҳозир синаб кўраммиз!..

Мўмин Пичоқ хонанинг узоқ бурчагига борди-да, девор тубига тиз чўкди ва пичоқ учи билан ерга ётқизилган ғишт оралиғини кавлай бошлади. Ерга ётқизилган ғиштлар тўрт бурчак шаклда бўлиб, ҳар томонининг узунлиги ярим қулоч келарди. Мўмин Пичоқ шу қадар берилиб ишлардики, пешонасидан оққан тер ғишт устига тушиб чак-чак томарди. Кейин пичоқ Аминнинг қўлига ўтди. Тупроқ ҳақиқатан ҳам юмшоқ ва нам эди. Аммо бир қарич кавланди ҳамки, ғишт ўрнидан кўчмасди.

— Шуни кўчириб олсак, у ёғи ҳолва, — шивирларди Мўмин пичоқ.

Аммо қанчалик уринмасинлар, бир-бирига зинч қилиб терилган ғиштни қўлга илинадиган, ушлаб тортса бўладиган «тутқичи» йўқлиги сабабли қўпориб олишнинг имкони бўлмади. Маҳбуслар умидсизликка тушиб ўтириб қолишди. Уларнинг юзларидан тер оқар, елкаларидан буғ кўтариларди.

— Наҳотки, қўлимизда шундай пичоқ бўлса-ю... — деганча чорасиз елка қисарди Мўмин Пичоқ.

— Бунинг тутқичи бўлганда-ку, бир зарб билан кўтариб отардим, — деди алам билан ғиштни гурсиллатиб муштларкан Амин.

— Тутқичи дейсизми? — ўйлаб қолди Мўмин Пичоқ. Сўнгра бармоқлари билан ғиштни лайпаслаб кўрди-да, унинг устига узунчоқ шакл чизди. Ўнғайроқ ўтириб олиб, қайтадан ишга киришди. Тун яримдан оға бошлаганди. Мўмин Пичоқ тонгга яқин ишни тугаллади.

— Мана, тақсир тутқич ҳам тайёр!

Амин даскалла дастасидай қалинликдаги тутқични ушларкан, «Фақат силтаб тортманг, узилиб кетмасин», — дея огоҳландирди Мўмин Пичоқ. Улар икковлашиб ғишт атрофини яна би-

роз чуқурлатишга муваффақ бўлдилар, Амин бақувват қўллари билан «ё пири дастгир!» деб бор кучи билан тортганди, гишт лапиллаб кўтарилди.

— Ҳа, жониворнинг бўйи-басти ҳам анчагина бор экан-да, — деди Мўмин Пичоқ, — қарийб тўрт қаричлар бор.

Эшик ортида қадам товушлари эшитилди. Миршаб йўталиб қўйди. Деворлар қалин бўлганлиги боис хона теграсидан товуш эшитилмас, фақат темир эшиккина маҳбусларни соқчилар ҳаётидан хабардор этиб турарди. Соқчи туйнукчани очиб қараган бўлди ва яна ёпиб қўйди. Бу иш шунчаки, расмиятчилик учун, соқчиларнинг сергак турганларини англатиб қўйиш учун қилинди.

— Лаҳм қазिशни эртанги тунга қолдирамиз, — деди Амин гиштни эҳтиёткорлик билан ўрнига жойлаштираркан.

Амин девор тагига, Мўмин Пичоқ ўша кавлаб олинган гишт устига тўнларини тўшаб чўзилишди. Эрталаб соат олтида темир эшик очилди. Маҳбусларни хонага олиб чиқдилар. Ўн-ўн беш дақиқа ҳожат учун вақт берилди. Ҳовлининг теграси тиканли сим билан ўраб олинган, деворлар баланд. Ҳар бурчакда соқчи. Тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олишарди маҳбуслар. Ҳовлида булардан бошқа яна йигирма чоғли маҳбус айланиб юрар, ҳамма бир-бирига ер остидан қарар, таниш-билишларни учратиб қолиш илинжи ҳам йўқ эмасди бу нигоҳларда.

XXVII

Лаҳмнинг узунлиги уч қулочга етгач буталарнинг томирлари учрай бошлади. Яна бироз кавлаганларидан сўнг, бир маромда шовуллаш эшитила бошлади. Амин пичоқ билан юмшоқ нам тупроқни осонгина ўпириб борар, Мўмин Пичоқ тўнига тўлдириб судраб чиқиб хона ичига яйратарди. Ниҳоят ним пиёланнинг оғзидек тешик ҳосил бўлди. Бирдан лаҳм ичига тоза ҳаво оқими кирди, шовуллаш кучайди. Амин шарпа чиқармасликка интилиб пичоқ билан тешик оғзини кенгайтириб ва бошини чиқариб қаради. Тун, юлдузлар чарақлаб ётибди. Соё шовуллайди. Дарахтлар барги шитирлайди. Амин диққат билан қулоқ тутиб, инсонга хос овоз эшитмагач, тирсаклари билан лаҳм четига таяна туриб юқорига кўтарилди. Кўтарилди-ю, нима қиларини билмай туриб қолди.

— Нима гап? — ҳирқироқ овозда сўради Мўмин Пичоқ пастда туриб.

— Нима гаплигини тушунолмади турибман, жарлик борга ўхшайди.

— Сиз бу ёққа тушинг-чи, мен енгилман, жарга қуласам ҳам соғ қолишим мумкин, — дея Мўмин Пичоқ ортга чекинди. Амин унинг ортидан борди. Эмаклаш анча қийин эди, шундай бўлишига қарамасдан маҳбуслар ўзлари бунёд этган йўлагидан мамнун эдилар. Хонага кўтарилиб ўрин алмашиндилар. Энди Мўмин Пичоқ туйнук остига келиб юқорига кўтарилди. Оёғини патсга осилтириб кўрди, етмади. Қорни билан ётиб узалди, етмади.

— Амин қўлингизни беринг.

Амин унинг пилтакачдек ориқ билагидан маҳкам тутди. Мўмин Пичоқ қорни билан қияликка ётганча пастлайверди. Амин ҳам оёқларини лаҳм ичига илдирганча кўкраги билан ётиб силжийверди.

— Қўйворинг! — хириллади Мўмин Пичоқ.

— Ерга етдингизми?

— Йўқ. Лекин, қандайдир бутани ушлаб олдим.

— Мустаҳкамми?

— Мустаҳкам, арча бўлса керак. Ҳиди бор. Арча ҳиди.

— Эҳтиёт бўлинг, — шипшиди Амин унинг қўлини қўйвораркан.

— Тушаверинг, Амин, мен ердаман.

Амин ҳам арча шохидан тутиб пастга томон сирғанди. Оёғи ерга текканини сездди. Шохни қўйвориб қад ростлади. Улар шиддат билан оқаётган тоғ жилғаси қирғоғида туришарди. Аммо тунда сув қўрқинчли кўрингани сабабли кечишга журъат этмай соҳил бўйлаб юқорига томон йўл олишди.

Тонг ёришганда улар анча узоқлаб кетишганди. Тун бўйи жуда қаттиқ ишлаганлари ва узоқ йўл юрганларига қарамасдан тўхташни, дам олишни ҳаёлларига ҳам келтиришмасди.

XXVIII

Далалар ортда қолди. Қирлар ортда қолди. Қуёш кўтарилди. Мўмин Пичоқ энди гандираклаб-гандираклаб кетарди. Зах зиндонда олти ой ётишнинг ўзи бўлмайди. Амин ҳам жуда то-

лиққанди. Энди чуқур дара бўйлаб боришарди улар. Тик қоялар қуёшни тўсиб турарди. Чирқаноқлар қалин ўсган йўл бошланди. Сертикан бу буталар орасидан юриш ниҳоятда оғир. Тиканлар баданга игнадек ботади, қўлни, юзни тилади. Шундай бўлса ҳам тўхташмади. Терлаб- пишнаб, харсиллаб йўл босишарди улар. Ҳар иккаласи ҳам айна шу дамда зиндонда бўлаётган тезкор топшириқларни отга миниб турли тарафга жўнаган гуруҳларни хаёлларидан ўтказишар ва тўхтамай олға интилардилар.

Чирқаноқ мевалари зарғалдоқ рангидай пишиб ётарди. Амин тиканли новдани эгиб олиб йўл-йулакай юришдан тўхтамаган кўйи шариллатиб тортар, кафтида эзилган нордон мевани оғзига солар, шарбатини шимиб, майда данагини пуфлаб тапшларди. Мўмин Пичоқ ҳам шундай қилмоқчи бўлди, аммо уддасидан чиқолмади. Унинг бармоқлар нозик бўлиб, новда тиканларини сидириб қайиролмас ва мевани тўкиб юборарди. Амин навбатдаги новдани сидириб тортаркан, бир кафт чирқаноқни унинг оғзига тикди.

Йўл юқорига ўрлаган сайин юриш тобора қийинлашарди. Даранинг бу қисмида ёввойи тоқлар шу қадар кўп эдики, бири-бирига чатишиб йўлни бутунлай тўсиб олганди. Бу йўловчиларни ҳам хотиржам қилар, ҳам азобларди. Бундай жойлардан от юролмасди. Шу боисдан қизилларнинг ҳали бери етиб келолмаслиги, балки бу томонларга умуман ўтолмаслигини ўйлаб ич-ичларидан қувонишарди. Яна бир кафт чирқаноқни сидириб олиб ортига қаради Амин. Мўмин Пичоқ кўринмасди. Шошилиб ортига қайтди. Ўттиз қадамлар юргач, буталар орасида чалқанча ётган дўстини кўрди. Мўмин Пичоқ батамом ҳолдан тойганди. Амин унга нисбатан бироз шафқатсизлик қилганини тушуниб ўз ўзини койиди. Кафтидаги сариқ мева шарбатини унинг оғзига томизди. Мўмин ютинди. Кўзларини очишга уринди, киприклар пирпиради ва ухлаб қолди. Кўзларига уйқунинг мудроқ овчиси шарпа солаётганини пайқади Амин ва ухлаб қолмаслик учун даст ўрнидан туриб чирқаноқлар оралаб юрди. Тоғ дарёси бир маромда шағилларди. Баланд осмонда қанот қоқмай учиб бораётган бургут кўринди. Ҳавас қилди. Озодлик, эркинлик нақадар тотли! Ўз ватанини, ўз халқини, озод кўриш истагида қалби орзиди.

Ниҳоят Мўмин пичоқ уйқудан кўз очиб эсанкираганча ўрнидан турди. Ҳар икки тарафи баланд тоғ, тик қояли ва ҳайбатли дарадан йўлга тушди. Бундай жойларда одам ўзини чумолидек ожиз сезади. Даранинг ёлғизоёқ ва машаққатли йўли қочоқларни кечга яқин бир тоғ қишлоғига олиб борди. Ўн-ўн беш чоғли оила яшаётган бу овлоқ масканда офтобшувовқа тобланиб ўтирган соч-соқоли оппоқ чолдан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Қочоқлар яқинлашиб бориб саломлашди, аммо чолнинг юзида қилт этган ифода кўринмади. Ўсиқ қошлари остидан бир муддат тикилиб турганча қўли билан ҳовли томонга имо қилди.

— Хўш омадед! — дея қарши олди ичкарида ўрта ёшлардаги эркак.

— Ўзбаки медонитме? — сўради Мўмин пичоқ уй эгаси кўрсатган жойга ўтиришаркан.

— Кам-кам, — жавоб қилди мезбон.

Амин унга разм солиб ўтираркан, бу одамнинг қиёфаси, кўзларининг ўткирлиги ва ҳаракатларига қараб овчи бўлса керак, деган хулосага келди. Уйга кираверишда деворга қоқиб қўйилган олқор шохига эътибор қилганди. Хона ичида ҳам овчиликка хос белгилар кўриниб турарди. Ёшгина аёл дастурхон кўтариб кирди. Неча кундирки туз тотмаган меҳмонлар такаллуфни ҳам кутиб турмай дастурхонга «ҳужум» бошлаб юбордилар. Мезбон пайқадик, меҳмонларнинг қорни оч ва улар шунчаки сайр қилиб ёки меҳмондорчиликка келишмаганди. Уй эгаси «бемалол ўтуринглар, бат ман ҳозер», — деганча ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. Орадан чорак соат ўтиб-ўтмай бир товоқ қовурилган гўшт кўтариб кирди.

— Бошларингизга бир мушкул тушган кўринади? — сўради мезбон чой қуйиб узатаркан.

— Таъқибдамиз, — жавоб қилди Амин ва уй эгасининг муносабатини узил-кесил аниқлаб олиш мақсадида гапининг очигига кўчди:

— Авахтадан қочдик.

Мезбон бош силкиб афсусланганини билдирди.

— Йўлни кўрсатиб юборсангиз қоронгулатиб...

— Меҳмон айтойи худо, — деди Мўмин пичоқнинг гапини бўлиб мезбон — келиш сиздан, жавоб бериш биздан.

— Отангиз бўладиларми, келмадилар? — сўради Амин дарвоза олдида ўтирган чолни эслаб.

— Отамиз хилватнишин, — жавоб қилди мезбон, — кўрмайдилар, гапирмайдилар. Қариллик. Вақтида кўп ўткир мерган бўлганлар.

— Сизгаям отамерос эканда овчилик — деди Амин.

— Мени Шоқул мерган, дейишади.

Амин мезбоннинг кўзларида ғурур аломатларини кўрди.

Шоқул мерган меҳмонларнинг жуда толиққанликларини сезди ва дастурхонга фотиҳа ўқилиши билан болғиндордан кўрпатўшақларни олиб, жой тўшашга киришди. Меҳмонлар ҳовлига бирров чиқиб келишди-ю, жойга ётиб уйқуга кетишди.

XXIX

— Қайсарлик қилма, Шоқул!

— Ҳаққингиз йўқ! Уйдан чиқараман, тўрт томонингиз қибла, деб жавоб бераман кейин сизники бўлади.

— Тез бўл унда, вақтимиз зиқ.

— Аввал уйғонишсин. Меҳмондорчилик русумини бузмайман.

Амин билан Мўмин Пичоқ ана шундай ғала-ғовурлардан уйғониб кетишди. Афсус билан бош чайқади Амин. Хонадон эгасини ташвишга қўйганлари кўнглини хира қилди. Ўринларидан туриб эшикка чиқишди. Ҳовлидаги манзара ўта қалтис эди. Афтидан, Шоқул билан миршабларнинг айтишуви узоқ давом этган кўринарди.

— Ана улар! — сафдошларини огоҳлантирди, олдинроқда наган ушлаб турган бошлиқ.

Милтиқлар шақир-шуқур ўқланди. Миршаблар саккиз киши бўлиб, улар орасида қизил аскарлар ҳам кўринарди.

— Яхшиликча уларни бизга топшир! — дея пўписа қилди қизил командир.

— Гапим битта, — жавоб қилди Шоқул мерган. — Ҳовлидан чиқиб кетмасанг, нақ кўзингдан отаман.

— Тушир милтиғингни, агар жонингдан умидинг бўлса — дўқурди бошлиқ.

Улар худди дуэлга чиққан кишилардек, бир-бирларига қурол ўқталиб туришарди.

— Боёр Амин таслим бўл!

— Меҳмон меники.

— Улар бизнинг маҳбусимиз.

— Маҳбусинг бўлса менинг уйимда нима қилади?

— Қочишган зиндондан.

— Демак уддалай олмабсан.

— Бўлди Шоқул, айтишаверма. Чўзадиган бўлсанг, ҳаммаларингни отиб ташлайман. Уйингга ўт қўяман.

— Шоқул, сўзимга қулоқ тут, — деди Амин, — бизни деб ўзингни ҳам, қишлоғингни ҳам хавф остига қўйма. Сенинг қандай киши эканлигингни бир қарашдаёқ пайқагандим. Меҳмондорчилик тугади, энди бизга рухсат бер.

— Йўқ, — деди Шоқул қатъий оҳангда, — аввал булар ҳовлимдан чиқиб кетишади. Токи сиз қишлоқдан узоқлашиб, кўздан пана бўлгунингизча кутишади. Кейин ихтиёрингиз ўзингизда. «Шоқул меҳмонларини тутиб берибди», деган иснодни кўтаромайман.

Қўмондон ва соқчилар маслаҳатлашиб олишди, сўнгра буйруқ янгради. Бошлиқ тўдасини эргаштириб дарвозадан чиқди.

— Яхши иш бўлмади, — деди Шоқул милтиқ қўндоғини ерга тираркан, афсус билан улар уччовлашиб дарвозадан чиқдилар. Қизиллар тошлоқ майдончани қуршаган кўйи қотиб турипарди.

— Ҳув анави ўнгирни кўраяписизларми? — деди Шоқул қизилларга қарата, — ана шу ўнгирдан ўтгунларича жим турасизлар. Ўша жой қишлоқ чегараси.

Аскарлар учовлонни нишонга олиб тураркан улардан ҳеч қандай жавоб бўлмади.

— Паноҳи худо! — деди Шоқул Амин билан унинг ҳамроҳини йўлга кузатаркан.

— Паноҳи худо! — дейишди меҳмонлар ҳам.

Мўмин Пичоқ пилдираб йўлга тушди. Амин ҳам унинг ортидан икки уч одим ташлади-ю, тўхтаб ортига қайрилди. Шундай мард ва танги йигитни тақдирлаёлмай кетаётгани алам қилиб бораётганди унга. «Уни яна қайтиб кўраманми, йўқми, наҳот шундай ташлаб кетаверсам, ҳатто дурустроқ танишолмадик», деган ўйга борди. Азалдан очиқ қўл ва сахий бўлган Амин шу лаҳзада нима билан бўлса ҳам Шоқулнинг мардлигига мардлик, сахийлигига сахийлик билан жавоб қайтаришни истар ва шу истак боис теграсини душманлар қуршаб турганини ҳам унутгандай кўринарди.

— Шоқул! — деди у ва ўнг ёнга эгилиб қўнжига қўл солди. Худди шу лаҳзада қизил командирнинг қўлидаги наганнинг учи титраб кетди. Орада чамаси ўттиз қадамларча масофа бор эди. Миршаблар яқинроқда, командир дарвоза олдида турарди. Амин чаққонлик билан ён томонга қараб сакради ва шу алфозда қўлидаги пичоқни зарб билан отишга улгурди. Қизил командир орқага қалқиб кетди. Нагани қўлидан тушди. Пичоқ унинг бўғзига бориб қадалганди. Фавқулодда бу ҳолдан гангиб қолган аскарлар ва миршаблар бир дам қотиб қолишди-ю, сўнгра пала-партиш ўқ уза кетишди. Бу орада Шоқул мерган миршаблардан иккитасини қулатди. Унинг милтиғи қўшоғиз эди. Қизил командир отишга улгурган ўқ Аминнинг чап елкасига теккан, тўн остидан иссиқ қон сизиб оқарди. Шоқул нарироқда турган ҳарсанг ортига ўтишни мўлжаллаб сакради, тошга етиб борди, ерга ётиб милтиғини ўқлаш учун бу жойни аввалдан мўлжаллаб қўйган ва ҳар эҳтимолга қарши ҳарсангга яқинроқ масофада турганлиги боиси кўзлаган мақсадига эришди. Аминнинг елкасини ушлаганча бир ёнга оғиб бораётганини кўриб қолган Мўмин Пичоқ унга томон отилди. Унинг белидан қучиб, чап қўлини елкасидан ошириб олганча тепалик ортига ўтишни мўлжаллаб кўрди. Тош ортига беркиниб олиб ўқ узаётган Шоқул яна бир қизил аскарни қулатди. Энди улар қалашиб ётган тошлар ортига ўтиб олишган ва паналаб туриб ўқ узишарди. Отишмалар қисқа бир лаҳзада юз берди. Амин қуролсиз эди. Шоқулга эсдаликка қолдираман деб қўнжидан олган пичоғи ҳам ерга йиқилиб ётган қизил командирнинг бўғзига қолганди. Шу дамда қўлида лоақал оддий милтиқ бўлишини жуда-жуда истарди. Аммо бу беимкон истак эди. Бир неча ўқ қулоғи остидан ҳуштак чалиб ўтди. Уларнинг ҳар бири ўлимдан хабар берарди.

— Қочинг! Мен билан ишингиз бўлмасин! — буйруқ қилди Амин. Мўмин Пичоқнинг енгил вужуди бир сакраб тушди ва бир-бирини қўйвормаган кўйи тиз чўкиб қолдилар.

— Тўхтаг! —

Аминнинг ҳайқириғидан тоғ-тошлар янграб кетди.

— Ётинг! Ерга ётиб олинг!

Бу Шоқулнинг овози эди. Шу пайтгача унинг отган ўқлари хато кетмаган ва қизилларнинг диққатини тортиб, чалғитиб турарди. У ақл бовар қилмайдиган чаққонлик билан милтиғини

ўқлар ва бехато отарди. Командирларидан ва тўрт нафар сафдошларидан ажралган «қўшин» Аминни отиб ташлашдан кўра Шоқулнинг ўқидан сақланиш, аввал уни бир ёқли қилишни ўйларди. Шоқулнинг қўшоғиз милтиғига қарши бешта милтиқ ўқ узарди.

— Тўхта номардлар! — ҳайқирди Амин.

Қизиллар беш киши қолганди. Амин қўлини баланд кўтариб жангни тўхтатиш ишорасини қилар, иккинчи қўли билан жон таслим қилаётган дўстининг гавдасини маҳкам қучоқлаганча бақирарди. Шу аснода унинг мақсади нималигини тушуниб бўлмасди. Қизиллардан яна бири қулади. Афтидан, Амин қишлоқ томондан югуриб келаётган одамларни ва Шоқулдек жасур кишининг ҳалок бўлишини истамасди.

Амин ерга яраланган Мўмин Пичоқни авайлаб ётқизди ва қатъий қарорга келгандай шиддат билан ўрнидан турди. Бутун вужуди билан талпиниб ўқ узаётган аскарлар томонга ўзини урди. Югуриб бораркан, тошдан тошга сакрарди. Шу қадар шиддат билан югуриб борардики, бундай бўлишини кутмаган қизиллар шошиб қолишди. Амин энг сўнгги тўсиқдан сакраб ўтиб, оёғи билан ерда ётган миршабни тепиб юборди. Сал нарироқда, тош панасида чўккала турган қизил аскар шошқин бир тарзда милтигини ўнгарди. Аммо кечикканди у. Амин ерга бир эгилди-ю, косядек келадиган тошни олиб отди. Аскар чалқанчасига йиқилди. Амин яна қад ростлаб, ўн одимча нарида турган миршабга қараб шердай ташланди.

Бундай шиддатли қўл жангидан тамом ҳайратга тушган Шоқул ҳам тош ортидан бор бўй-басти билан кўринди. Ерда ётган милтиқларни олишга Аминнинг сабри чидамасди, балки бундай қилишга улгурмаслигини биларди. Милтиқни олиш учун қилинган ҳаракат унинг шиддатини сусайтириб қўйиши, бир сония бўлса-да, душманга имкон яратишини тушунарди. Шиддат билан югуриб бораркан, ўзига ўқталиб турган милтиқни аниқ кўрди. Аммо душманга бор кучила ташланиб, уни мажақлаб ташлашдан бўлак нарсани ўйламасди шу фурсатда.

Ўқ узилди. Сўнгги қадамлар... Милтиқ нилидан лоп этган оловни кўрди Амин, балки хаёлида шундай бўлди. Қарсиллаган овоз янгради. Бу овоздан тоғу тошлар ҳам ларзага келгандай бўлди.

Кўкси оловдай ёнди. Қулоғига жарангдор ва тиниқ бир чинқ-ириқ эшитилди. Бу Ғанижоннинг овози эди.

— Ўғлим! — ҳайқирди Амин ортига ўгирилиб.

— Дадажон! — такрорланди овоз.

— Абдуғани! Ўғлим! Сен ҳам жангга кирдингми?

— Дадажон!

Бу овоз йўғонроқ ва кучсизроқ эди.

— Ҳамиджон, ўғлим, сен ҳам шу ердამисан?

— Шу ердаман, дада. Ёнингиздаман.

— Ғанижонга эҳтиёт бўл, ўғлим. Ҳали ёш у. Ҳали гўдак у. Кучини олгани йўқ. Аянг Салимжон билан қолдими уйда?

— Аямдан хотиржам бўлинг, дада, ортимиздан келяптилар.

— Уҳ! Бекор қиялпти-да. Жанг қилиш аёлнинг иши эмас-да. Жанг қилиш сенинг ишинг, жанг...

Аминнинг гапи оғзида қолди. Сочлари тўзғиб, рўмоллари шамолда ҳилпираб кўйлақларининг этаги кенг ёйилиб, пирпи-раб учганча келаётган аёлни кўриб, тили лол қолди.

Қўлларини олдинга чўзганча югуриб келарди аёл.

Аминнинг лабларида табассум кўринди. Хиралашиб бораётган кўзлари қувончдан порлаб кетди. Аммо бу қувонч замирида улкан бир қайғу яшириниб ётарди. Фарзандлар тақдири, келажак авлод тақдири бу қайғуда мужассам эди.

Аёл ҳамон югуриб келарди, унинг кўзларидан шашқатор ёш оқарди. Қўллари олдинга чўзилган. Амин ҳам унга талпинди ва кўксида қайноқ бир оқимни ҳис қилди. Амин кўкрак қафаси ичра юраги бесаранжом патирларди. Унинг юраги вулқондан отилиб чиққан лавадек бутун вужудини куйдирарди.

Бу қалб гулдуриси ҳаёт деб аталган бебурд тириклик юзига қайноқ лава тупурарди. Узоқлик уфқларни тўлдириб келаётган одамларни ҳам кўрди у. Улар орасида Мулла Равшаний билан Амин оқсоқол ҳам бор эди. Бу икки содиқ дўстининг ортидан Маъдалихон ўзининг шаҳарлик косиб ва зиёли дўстлари билан, уларнинг ортидан хизматкори Содиқвой, Қосимқул ва унинг хотини югуриб келишарди.

Аминнинг кўкси ғурур билан тўлди. Бошини кўтариб «кўрп-санми» дегандай Шоқул мерганга қаради. У қўлида қўшоғиз милтиқ билан улкан қоядек юксалиб турарди.

Амин осмонга қаради. Қушлар чуғурлашар, зоғлар зорланиб учар, осмон эса чирпирак уриб айланиб кетарди. Ҳамон кўкси-

дан гурсиллаб отиларди вулқон. Аёл шу вулқонга юзларини босди. Кўз ёшлари вулқонга қўшилиб кетди. Амин уни маҳкам бағрига босди-да, ёнма-ён югуриб келаётган ўғилларига қаради. Амин уларни ҳам қучоғига олиш учун бағрини кенг очди. Буни кўриб Шоқул мерган ҳам болалар ортидан югурди. Одамлар бетиним оқиб келишарди. Улкан дарёга ўхшарди бу оқим. Ўша кун 25 октябр 1931 йил эди.

1996-1997 йил. Ҳазора

Биринчи қисм тугади

ИККИНЧИ ҚИСМ

ДАРДЛИ ЧЎҚҚИЛАР

Роҳатой ая бугун ҳам дард-алам билан тонгни қарши олди. Эри Боёр Аминни қизиллар олиб кетгандан кейин қанчалик изтироб чеккан бўлмасин, фарзандлари дилини оғритмаслик ниятида ўзига-ўзи насиҳат қилиб: «Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса ҳам ўн беши ёруғ», деб яшади. «Ноумид шайтон» дея ўз-ўзига далда бериб юрди. Ҳар сония, ҳар дақиқани ғанимат билиб эрини кутди. Унинг хаёлида Боёр Амин лаппиллаб уйига кириб келаётгандай бўлаверарди. Ая кеча ва кундуз худодан илтижо қилиб, эрига соғлиқ, омонлик тиларди. Лекин вақт эса шошқин дарёдек тез ўтиб бораверар, қиш ўтиб яна ёз келар, ҳар баҳорни шодон кутиб, қийқиришиб тизилганча турналар ҳам келиб кетаверардию, Роҳатой аянинг кутган лочини «Мана мен азизларим», — деб кириб келмасди. Лоақал хат-хабар, ном-нишон ҳам бўлмасди.

Ая бу оқшом ҳам жойни қатор қилиб солди-да, уч жажжи, фарзандининг ўртасига кириб олиб, бошларини силаб, эркалата бошлади: «Қандай паҳлавонларим бор-а! Мен энди ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан қўрқмайман. Ахир учта жасур Алпомишим бор мени». Она ўзининг юраги тўла аламларни ичига ютиб, нуридийдаларига бу гапларни матонат билан айтарди.

— Шу оқшом отажоним кириб келиб қолсайдила-а, она? — деганча Ғанижон аясига ёпишиб олди.

— Айтганинг келсин қўзичоғим, айтганинг келсин ўғлим!

Ая уни бағрига босиб юз-кўзларидан ўпди:

— Қани, ўша ширин тилингни чиқарчи, битта ўпай?

Ғанижон тилини чиқарди. Она «чўп» эттириб ўпди-да: «Оҳ, оҳ, оҳ бунча ширин-а, — деб мазза қилиб кулди. Шу дамнинг ўзида хонадан губорли туман кўтарилиб кетгандай бўлди. Бу уйда ҳам болаларнинг шодон кулгилари узоқ давом этди.

Отасини қизиллар ушлаб кетганда Ғанижон етти ёшга тўлмаган бўлса ҳам қадди-баста расолиги учун ўзини катталардай ҳис қилиб юрар, тенгқурлари билан тез-тез кураш тушиб, ғолибликни қўлдан бермай мағрур гапиришни яхши кўрарди. Ўшанда ҳам акаси Ҳамиджондан олдин югуриб бориб, энг олдин қизилларнинг бошлиғи — қора курткаликка ташланган эди: «Ҳозир ҳаммангни ўлдираман», — деганди ўшанда, уларга бутун вожаҳати куч-ғайратга тўлиб. Уни кўриб турган отаси «Тўхта! Унга тегма ўғлим. У яхши одам. Сен ҳали энг ёмонлари билан олишасан», деганди.

Ҳозир Ғанижон саккиздан ўтяпти, энди мактабга боради. Муқуллари анча кучга тўлиб қолганди. Акаси — Ҳамиджончи? Ундан бўйчанг бўлмаса-да, тенгқурларининг барчасига бошчилик қилади. Унинг айтганини ҳеч ким инкор қилолмайди: «Қани, олдин Ҳамид айтсин-чи?» деб туришади болалар бирор муаммолик иш чиқиб колса. Демак, уни ҳурмат қилишади. Ҳамиджон камгап, гапни толиб айтадиган, салобатли, ғўладан келган пишиқ ва уддабурон бола. Укаси — Ғанижоннинг ҳозирги гапига қулоқ тутиб жимгина ўтирганча хулоса чиқариб шундай деди:

— Келадилар. Ана кўрасизлар-да, бу оқшом дадажоним ҳар хил совғалар билан кириб келадилар.

— Яхши ният ярим давлат дейдилар. Яхши ният қилаверсаларинг худонинг ўзи мададкор бўлиб, оталаринг ҳузурларингга кириб келсалар, ажаб эмас, болаларим. Негаки, холис ниятларинг ҳам ўзларингга ўхшаб гулдай тоза-да!

Роҳатой аянинг бундай ширин гаплари фақатгина шу оқшом эмас, бир йилдан ортиқроқ муддатда давом этиб келарди. Она-болалар суҳбати анча давом этди. Энди кенжатой Самижон онасига эркаланиб ялинишга тушди:

— Энди эртақ айтиб беринг? Отам кўрган ўша шайтонни айтиб беринг?

— Айтинг, бошланг, онажон, — деб қўшилишди акалари ҳам.

— Вой мани шайтончаларим-ей, шунча айтган бўлсам ҳам яна эшитасизларми-а, ўша шайтон ўлгурни?

— Шайтон ўлгурга эмас, — деб юборди Ҳамиджон, — дадам ўша шайтон ўлгурни ҳоким тўранинг елкасидан қандай қувиб, хонани поклаганликларини эшитишга қизиқамиз. Ўзизам жуда чиройли қилиб айтасиз-да, онажон шу эртақни.

— Ҳа-а, — деди ая болаларининг таглик ва маънилик гапларига зимдан эътибор қилиб. Кейин қуюқ қошларини паст-баланд қилиб давом этди: — бўлмаса, жимгина ётиб тингланглар. Фақат мен эртак айтганимча ҳалиги ҳоким тўра қандай ўтирган эди, у ўрнидан қандай салчиб турди, нега атрофига аланглаб қаради? — деб савол беравермасаларинг, «Ҳа, ундан кейинчи?» деявермасаларинг, айтаман, келишдик-ми?

— Келишдик!!! Жим!!!

— Келишган бўлсаларинг эшитинглар: «Бир куни Боёр Амин» деб ая сўз бошлаши билан «оталаринг деяверинг» дейишди болалар.

Ая булкуллаб кулганча: «бир кун оталаринг, — дея давом этди, — муҳим бир иш юзасидан шаҳар ва қишлоқларнинг каттаси — ҳоким тўранинг ҳузурига борибди. Ҳокимнинг қабулига киришдан олдин унга айтадиган гапларини яна бир-бор бошларидан ўтказибдилар-да, аниқ битимга келиб, хона эшигини очсалар; тўрдаги ўриндиқда ўтирган ҳоким тўранинг елкасида қандайдир бир махлуқ миниб турганмиш. Катта, кенг хона хира, ифлос кўринармиш. Яхшилаб қарасалар, ҳалиги махлуқ худди шайтонга ўхшармиш, бошида иккита шох эмиш. Шохлар калта-калта бўлиб, базўр кўриниб турганмиш. Хонани поклаш учун оталаринг бирдан «Аъузи биллоҳи минаш шайтонир рожим» дебдилар. Шундан кейин, бояги сап-сарик, бадбашара махлуқ йўқолиб, унинг ўрнидаги ҳоким тўра одамга ўхшаб, пайдо бўлибди. «Ё тавба!» дебдилар оталаринг, овоз чиқармасдан, ўз-ўзларига. «Бу ҳоким тўранинг ўзи шундай қиёфада кўриндими ёки чиндан ҳам шайтону зиёнлар уни ўз йўлларига солиб олиш ниятида авраб ётганмикин», деб ўйлабдилар-да... «Ассалому-алайкум», дейиш ўрнига калима айтибдилар. Негаки, «Аъузи биллоҳи минаш шайтонир рожим», айтилса шайтонлар қочиб ўша жой тоза ва пок бўлишини у киши яхши билардилар-да!

Бирдан ҳоким тўра тилга кирганмиш:

— Муҳтарам Амин, сиз «Аъузи биллоҳи минаш шайтонир рожим»ни бошқачароқ оҳангда айтдингизми? — деганмиш кўзларини чақчайтирганча.

— Ўрнингизда шайтон ўтирган экан, ўша махлуқни қувиб, хонани покладим, —дея жавоб қилибдилар Амин.

— Ҳаддингиздан ошманг Амин! — деганча ҳоким тўра ўрнидан ирғиб турган экан.

Шу заҳоти оталаринг «Кишт-кишт!» — дебдилар қўллари билан худди шайтонни ҳайдаётган кишидай бўлиб.

Бу ҳаракатни кўриб яна ҳам саросимага тушиб қолган ҳоким тўра бўлса ростдан ҳам хонамга нимадир кириб олганмикан, деган гумонга бориб ён-теварагига аланглаб қарармиш. Худди шу пайт десаларинг Боёр Амин миниб турган тўриқ от бир пипқ-ирибди-ю, эгасини хонага ташлаб қочиб қолибди.

Эртақ шу жойга етганда Роҳатой аянинг ҳовлисига етти-саккиз одам бостириб кириб келди. Ҳамиджон билан Ғанижон бараварига ўринларидан сапчиб туришди-ю, «Кимсанлар?» — деганча ўшқиришди, уларга жаҳл билан қараб.

— Ҳозир ҳаммаларингни мажаҳлаб ташлайман, — деб югуришди болалар бемаҳалда кириб келган кишилар томонга қараб.

— Тўхтанглар! Қайт икковинг ҳам, — деб болаларини ёнига чақириб олдию, бошига рўмолини ёпиниб, Роҳатой ая келганларга қараб ўктамлик билан деди:

— Кимсизлар? Қандай ҳаддингиз сиғди, бу даргоҳга бостириб киришга? Эркак кишиси бўлмаган хонадонга бостириб кириш шариатданими?

— Ўчир овозингни бойвачча!

Ҳаммадан олдинда турган Қули етимча уй бекасига қараб ҳақоратомуз бақириб берди ва «келаверинглар» деб ҳамроҳларига буюрди. Бу чақирилмаган «меҳмонларнинг» иккитаси елкасига милтиқ осиб олган, бошқаларининг билакларида қизил латта бойланганди.

Ая болаларини ёнига гуж қилиб олди-да, «Қўрқманглар булардан, улар сизларга қўл теккизолмайдилар», — деб фарзандларининг бошларини силаб бамайлихотир, беписанд ўтираверди.

— Ну, — деди Қули етимчага қараб, уларнинг бошлиғи белидаги энлик камарда осилиб турган тўппончасини атайлаб кўрсатгандай, қўлини камарига тираб.

Қули етимча бошлиқнинг оғзига қулоқ тутиб унинг гапларини бош ирғаб қабул қилди шекилли, қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди-да, уй эгасига тушунтира бошлади:

— Мол-мулкинг мусодара қилинади. Ҳамма нарсаларинг тортиб олиниб, камбағал батракларга бўлиб берилади. Ўзинг қамаласан, тушундингми?

— Бу қандай адолатсизлик?

— Бу шўролар ҳукуматининг адолатли ҳукми. Қаршилиқ кўрсатганинг ўзингга зарар. Бойлардан олиб қашшоқларга беради. Тушундингми!

Шундан кейин бошлиқнинг ишораси билан бу одамлар мол-хона ва отхоналарга бўлиниб-бўлиниб кириб кетишди-да, икки ҳўкиз, ўндан ортиқ қўй ва бир отни етаклаб чиқдилар. Уй рўзғоридаги буюм, мол-мулкни рўйхатга олишиб, мой жувоз билан тегирмоннинг қаердалигини аниқлаштириб бўлганларидан кейин молларни олдиларига солиб ҳайдаб чиқиб кетдилар.

Уларнинг орқасидан аянинг «Ҳой босмачилар, билиб қўйинглар, бу қилмишларинг учун худонинг ғазабига учрайсизлар, замон шундай бўлиб қолмас ҳали», деган овози эшитилди. Лекин унинг гапларига ҳеч ким қулоқ солмасди. «Бундай замонга ўт кетсин. Бу қандай ҳукуматки, ўзингни қамаса, мол-мулкнингни таласа, на ўзингга, на уйингга ҳаловат йўқ», — деди яна болаларидан кўз ёшларини яширмасдан.

— Нима қилай она, молларимизни олиб кетишяптику!?!—ғамга ботиб сўради, ҳамон онасининг ёнида чурқ этмай воқеани қузатиб турган Ҳамиджон.

— Ҳа, майли болаларим, илойим кунлари шунақага қолсин уларнинг. Қайғурманглар, ўттиз икки тишларингни яратган эганинг ўзи рискларингни ҳам беради иншоолло. Ҳадемай ҳар бировинг биттадан ишни бошқарадиган одам бўлиб етишасизлар, — деб ҳам ўзига, ҳам фарзандларига далда берди ая.

— Мен катта бўлсам, шуларнинг ҳаммасини отиб ташлайман, — деди кўзлари чақнаб турган Ғанижон муштини тугиб ўдағайлаганча.

— Йўқ ўғлим, сен уларни отма, уларнинг ўзлари бир-бирларини еб битиришади бу замоннинг келиши шундан дарак бериб турибди-ку, ахир!

Она ўғлининг бошини силаганча ўзини хотиржам тутишга ҳаракат қилди.

II

1930 йилнинг хазонрезги фасли эди ўшанда. Роҳатой ая фарзандларини бағрига олиб, хаёллар тўфонига ғарқ бўла-бўла, тонг отарда ухлаб қолди

У тоғлар бағрида Боёр Аминни учратди. У тўриқ отида лочин қушлардай енгил сузиб борарди. От ҳавода оёқларини худди ерда

юргандай ҳаракатлантириб сузар, устида мағрур ўтирган эгасининг эса қизғиш шойи желаги кенг ёйилиб бир текис ҳилпираганча қийғирдай қуйилиб учарди.

Боёр Амин от билан гоҳ чўққиларга кўтарилиб кетар, гоҳ тоғларнинг бағрига кириб, зим-зиё бўлиб йўқолиб қоларди. Роҳатой ая рўмол ва кўйлаклари ҳилпираганча қулочини катта очиб, эрининг орқасидан изма-из шошиб боряпти. Лекин у эрига етолмасдан, «Тўхтанг, бирга учамиз, мени ҳам ўзингиз билан бирга олиб кетинг!?» — дея қичқирганча ҳавода муаллақ сузади. Ая энди етдим деганда, Амин момақалдиरोқдай гулдурсаган овозда наъра тортиб, тоғлардан баландларга кўтарилиб кетади. Унинг кучли ҳайқириғи тошлардан-тошларга урилиб акс садо бериб жаранглаганча олис-олисларга таралади.

Чарақлаб турган қуёш юзини бирдан қоп-қора булутлар қоплаб олди-ю, Боёр Амин булутлар қаърига кириб ғойиб бўлди. Тезда ғуборли туман кўтарилди-да, яна қуёш чарақлади. Бу ўйин табиатнинг таъсирими ёки илоҳиятнинг қудратими, айтиб дамда бунинг фарқи йўқ эди. Лекин энди улар бир-бировларини кўролмасдан жон-жаҳдлари билан садо беришарди:

— Қаердасиз Роҳатой?

— Шу ердан, орқангиздан боряпман!

— Кетинг! Роҳат-о-ой, сиз қайтиб кетинг. Сиз болаларимизга қаранг! Нега уларни ташлаб келяпсиз? Қайтинг, тезроқ қайтиб кетинг!

Боёр Амин шу гапларни айта туриб ҳавода кимлар биландир жанг қилаётгандай шижоат билан қўлида маҳкам ушлаб олган қиличи билан ўнг ва сўл томонларга қарата бетиним ҳаракат қиларди. Лекин энди улар бир-бировларини аниқ-тиниқ кўришар, аммо борган сари яна бир-бирларидан узоқлашиб қолишарди.

— Тўхтанг! Тўхтанг, деяпман, мен бориб сиз билан бирга жанг қиламан.

Роҳатой аянинг матонатли овози Аминнинг қулоғига бориб етгандан ялт этиб яшин чақнади-да, олам ярақлаб кетди-ю, Амин «Ҳа-ҳа-ҳа»лаганича хандон отиб хотинига қаради: у ёлғиз ўзи учиб борарди. Бирдан унинг тўриқ оти йўқолиб қолди. Амин бирдан жиддий тус олди.

— Кетинг, деяпман сизга. Жанг қилиш аёлларнинг иши эмас!

Амин хотинига ҳукм буюрди-ю, тоққа чирмашди. Тоғ ўта баланд, осмон билан бўйлашарди. Амин ҳамон юксаклик сари

интилар, унинг орқасидан эса ёллар изма-из қувиб борарди. Қўлидаги қиличи билан қувиб келаётганларни маҳв этар, ҳар бир ҳаракати зое кетмасдан икки бошлик аждарнинг бошини узиб ташлаётган афсонавий қаҳрамонлардек галма-галига ёлларни беаёв нимталаб ташларди.

Кутилмаганда Аминнинг қўлидан қиличи тушиб кетди. Бирдан у икки қўли билан баланд тоғнинг чўққисидаги қоя тошларни маҳкам ушлаганча қолди. У шундай таслим бўлмасди. Пастдан ёпирилиб келаётган душманлардан бири унга қараб найза отди. Амин ҳайқирганча қип-қизил қони билан тоғдан пастга қараб қулаб кетди.

«До-од!»

Ая чинқириб юборди ва тушидаги ваҳимали овоздан қўрқиб уйғониб кетди. Унинг қулоқларида ҳамон Аминнинг тошлардан тошларга урилиб, жаранглаётган даҳшатли овози тўлқинланиб янграрди. Роҳатой ая бирдан шоша-пиша қалтираган бармоқлари билан болаларини пайпаслаб кўрди. Уларнинг учаласи ҳам бежиримгина пишиллаб ухлаб ётардилар. Кўнгли салгина таскин топган ая «Ло илоҳа иллоллоҳ, ашҳаду анна Муҳаммадур Расулulloҳ» деб ўрнидан турди-ю, ювиниб-тараниб бомдод намозини ўқиди-да, кўрган нохуш тушига таъбир излаб жойнамоз устида узоқ ўтирди ва «пиқ-пиқ» йиғлади. Бу туш хосиятсиз туш эканлигига иймони комил эди аянинг. Агар унинг эри — Боёр Амин ўша тоғдан қуламай, юксакларга кўтарилиб учганда эди, унинг қайтиб келишига ишонса бўларди. Энди у ишонган тоғдан айрилганини сезд...

Бағри кенг, оқила аёл кўрган бу нохуш туши ҳақида ҳеч кимга лом-мим демасдан, гадои ва бечораларга хайр-садақа бериб туришни, эри Боёр Амин ҳақида дуойи фотиҳа қилишни, худодан болаларига соғлиқ тилашни ҳеч қачон канда қилмади.

Ая ўзини қанчалик эҳтиёт тутишга уринмасин, болаларга ва ўз-ўзига насиҳат қилиб бормасин, кун сайин унинг ранги рўйи сомондай сарғайиб, сочлари оқариб, юзини ажин босиб борарди.

III

«Қизил қўшчи» колхози тузилиб, жамоанинг иши бошланганига анча бўлса ҳамки, бошқа жойлардаги каби Сахвант қишлоғида ҳам одамларнинг ҳаловатлари бузилган, ташвишлари кундан-

кунга камайиш ўрнига ошиб, қийинлашиб борарди. Ҳамма ерда алғов-далғов гап-сўзлар, норозиликлар авжга чиқиб кетди.

Олдин одамлар тушунмадилар. «Колхоз, колхоз дейишади, бу колхоз дегани нима маънони билдиради ўзи?» Сўраб-суриштирардилар бир-бирларидан. Аста-секинлик билан бу янги ном аслида ўрисча сўз бўлиб, икки сўзнинг қўшилишидан келиб чиққанлигини, «коллективное хозяйство» яъни «жамоа хўжалиги» деган маънони англатишини тушуниб олдилар.

Колхозни шўролар тузди. Шўролар ҳукуматининг ўз ҳукми, қонун-қондаси бўлиб, бу янги тузум оми халқ учун бир бош оғриғи бўлди.

Жамоа хўжалигига бойлар, диндорлар, қўлидан иш келади-ган, ўз эл-юрти, урф-одати, ўтмиш авлод-аждодлари тарихидан хабардор бўлган, умуман оқ-қорани таниган кишилар қабул қилинмасдилар. Ундай одамлар гўёки янги тузум учун, айниқса, колхоз учун ёт унсурлар, аниқроғи, бу одамлар ашаддий душман кишилар ҳисобланарди.

Қайтамга бир умр тинч-тотув яшаб келган халқ орасида, айниқса, бой ва қашшоқлар дейилган гап-сўзлар тарқалгандан кейин ўзаро келишмовчиликлар чиқиб қолдики, буни тушуниш боши берк кўчага кириб қолгандай гап эди.

Колхозга камбағал батраклар, соддадил кишилар қабул қилиниб, раҳбарлари ҳам шундай одамлар орасидан танлаб қўйиларкан. Келиб-келиб, «Қизил қўшчи» колхозига Қули етимча бошлиқ бўлиб қолса бўладими денг. Унинг раис бўлиб қолишига ҳам ўзининг ёлғончилиги сабаб бўлганди. Олдин айтилганидек оғзидан гап-сўз келадиган, унча-мунчадан хабардор бўлган кишиларни бу тузум ёқтирмагач, ҳали кўзини очмаган полапонларга ўхшаш камбағал деҳқонларни тажрибаси бўлмаса-да, бошқарув вазифаларга қўйиларди. Улар коса тагида ним коса борлигини тушунишмас, ким нима деса гап шу экан, деб унга эргашиб кетаверишар эдилар-да. Бир парча қоғозга битик битиб, шунга «Имзо қўйинг» дейилса, бош бармоғининг учига туфлаб белги қўйишдан нарига ўтолмайдиган одамлар эди улар. Шунинг учун ҳам рўзгорларида охириги бир ҳовуч донлари-ю, битта-иккитагина эчкиларигача ўртага қўшиб, колхозга киришган эдилар. Колхозга қўшилганлар сони эндиликда ўндан ошиб қолганди.

Бугун жамоанинг аъзолари қишлоқ четидаги масжидда тўпландилар. Ташвиқот ишларини шўронинг одами Диёрвой олиб борди.

«Колхоз камбағал кишиларнинг бошини силайдиган жамоа. Аъзоларининг топганлари ўртада бўлиб, уларнинг ўзлари еб-ичадилар. Еганлари олдиларида, емаганлари ортларида бўлади. Ҳар бир киши ўзига-ўзи ҳўжайин. Ер-мулк камбағалларники» деб тушунтирарди, олдидаги китобга қараб Диёрвой. «Шуни унутмаслик керакки, бизнинг жамоага аъзо бўлиб кирган киши азоб-уқубатларни кўп кўрган кишилар, бойларнинг қўлида қул бўлиб ишлаган, эзилиб келган йўқсил батракларнинг ўзлари бошқош бўлмоғлари керак», — дея таъкидлади у йиғилганларга кўзини китобдан узмасдан.

— Ундай бўлса, — деб қўл кўтарди Қули етимча, — ўша сиз айтган одам мен бўламан. Ота-онам ёшлигимда ўлиб кетганлар, қип-қизил етим бўлиб қолганман. Еярга ноним, ётарга жойим бўлмаганлигидан, бир қорнимни тўйғазиб юриш учун бойларнинг эшигида эзилиб хизмат қилдим. Бошимга бир муштлаб, қўлимга бир тишлам нон беришарди улар. Мен шундай замон келишини орзиқиб кутардим. Худога шукур мен истаган ўша замон келганидан бошим кўкларга етди.

— Сиз, «Худога шукур», деган жумлани хато ишлатдингиз. Бу сўзлар эскилик сарқити, шўролар ҳукумати бунга ўхшаган диний мистик, мафкурасиз гапларни оғзига олган фуқароларни қаттиқ қоралайди. Ҳатто жазолайди ҳам, — деб тушинтирди ўз пайтида Диёрвой Қули етимчага танбеҳ берган киши бўлиб.

— Тавба қилдим. Шу кундан бошлаб эскилик сарқити бўлган диний гапларни оғзимга олмайман, — деди Қули етимча катталикдан умидворлик қилиб.

— Тавба қилдим, деб айтманг. Тавба сўзи диний гап, бизга шундай ўргатганлар. Биласизми, дин одамларни тўғри йўлдан эгри ва нотўғри йўлга бошлайди. Унинг ўрнига, масалан, тавба қилдим демоқчи бўлган киши кечирасиз, узр сўрайман, мен қаттиқ хатога билмай йўл қўйдим, бу хатойимни албатта тузатаман, минг бор кечирим сўрайман, деб айтиш тўғри бўлади. Айниқса, раҳбар бўлаётган одамларга бундай эскилик сарқитларини фикрларни айтиш ярашмайди.

— Кечирасиз, мен чиндан ҳам шу гапни тушунмасдан айтиб юбордим.

— Да, бу бошқа гап, — деди Диёрвой ўзини ўрис тилини биладиган қилиб кўрсатишга уриниб. «Ўрганиб қолганим учун ўйла-масдан айтиб юбордим», деганингиз жуда тўғри бўлди. Ундан

кейин динипас эмас, диний-мистик дейишга ўрганинг. Негаки, хатони тезгина тушуниб, ўз бўйнига олиш шўролар ҳукумати-нинг энг яхши йўли ҳисобланади. Шўролар – хатойимни тушундим, кечиринг, дейишни маъқуллайди. Бизга сиздек содиқ кишилар керак, ўртоқ Қиёмов. Бугундан бошлаб «Қизил қўшчи» колхозига сиз, ўртоқ Қиёмовни раис этиб сайлаймиз. Мени фикрим тўғрими, ўртоқлар? — Диёрвой ўтирганларга савол назари билан қаради, лекин ўзи “ўртоқ раис”, “сайлаймиз” деган сўзларга алоҳида урғу бериб айтди. Ҳали гапнинг моҳиятига тушуниб етмаган йигин аҳли гоҳ Қули етимчага, гоҳ шўро одамига ажабланиб қараб ўтирардилар.

Қули етимчанинг ёшликдан ёлғон гапириш одати бор эди. У қишлоқларга бориб, ота-онам мени аро йўлга ташлаб кетдилар, уларнинг жойлари жаннатда бўлсину, лекин мен бечора бошпанасиз қолдим. Қули етимчага ёрдам қипинглар, деб инсофли, диёнатли кишиларни алдаб енгилгина кун кечириб юрарди. Аслида унинг исми Қулмурод, отасининг номи Қиёмқул бўлиб, у ўзини Қули етимча, деб юрганлиги боис ҳамма уни шундай атарди. Тўғри, унинг отаси қачонлардир ўлиб кетганлиги рост эди-ю, лекин онаси етмиш ёшлардан ошиб қолган Қумри кампир ҳали ҳаёт эди. Шунисини ҳисобга олганда, у қип-қизил етимча эмас, ярим етимча ҳисобланарди.

Қулмуроднинг онаси, Қумри кампирни, одамлар «пишак мома» дейишарди. Чунки, Қумри кампир ёш болаларнинг томоғини босиш, уларни эмлаш ишлари билан шуғулланарди. Унинг дағал бармоқлари оғзига кирган болалар чинқириб йиғлаб қолар, кампирнинг қўлини тишлаб олар, оғриқ азобига дош беришолмасдан катта тўполон чиқарардилар. Шундай пайтларда, Қумри кампир ўз «санъатини» ишга соларди-да, болаларни тинчитарди. Кампир тескарига бурила солиб «миёв» деб юборарди-ю, бирдан «явой ўлмасам пишакни қара, ёввойи пишак. Жим. Ўчир овозингни, пишак келяпти, ҳозир келиб талаб ташлайди. Пишт-пишт, ҳа, ҳаром ўлгур-а», деб болани алдаб даволарди. У шунчалик маҳорат билан миёвлардики, бола бечорагина эмас, балки ҳар қандай мушук ҳам бу икки оёқли «ҳамроҳини» овозидан ўз овозини ажратолмай қўрқиб кетарди.

Ғанижоннинг хонага чопқиллаб кириб келиши, кўзларини бир нуқтага маъюс қадаганча, тўшақда ётган аянинг қулфи дилини нурафшон қилиб юборди. Кенг ва сокин хона ярқ этиб ёришгандай бўлди.

— Ассалому алайкум, онажон! Анча соғайиб қолдингизми?

— Ваалайкум ассалом. Балли ўғлим. Мана, сени кўриб отдай бўлиб қолдим.

— Мени соғинмадингизми?

— Соғиндим тойчоғим, Кел, битта ўпай.

Ғанижон згилиб аянинг бош тарафига чўкди-да, онасининг юзларидан бир неча бор ўпди.

— Энди сиз мени ўпинг! — деди болакай ва оппоқ юзларини онасининг лабларига тутди. Ая қалтираган бармоқлари билан ўғлининг бошини силаб бағрига босди. Ғанижоннинг юзларидан тўйиб-тўйиб ўпди.

— Бунча ширин бўлиб кетибсан-а, жоним. Ёки онамнинг дардига малҳам бўлсин, деб тилингга асал суртиб олганмидинг тойчоғим?

— Ҳа, онажоним тезроқ тузалиб кетсинлар, деб шундай қилдим-да. Тилимгаям, сумкамнинг ичигаям ўша дори «асалдан» суртиб олдим, онажон. Сумкамдагини сизга кўрсатайми?

— Кўрсат ўғлим.

— Олдин ўқишларинг зўрми, деб сўрасангиз, кейин кўрсатаман.

— Вой тавба-ей, ҳали мен сендан бу гапни сўрамадим-ми-а? Хаёлим паришон бўлибди, болам. Ўқишларинг қандай бўлаяпти ўзи?

— Ўқишим зўр. Бугун иккита беш олдим.

— Ўҳ-ҳу, тезроқ кўрсат-чи, ўғлим, бир кўрай қани беш баҳоларингни?

— Мана, буниси ўқишдан, буниси ҳисобдан.

— Балли ўғлим! Яхши болалар фақат бешга ўқийдилар-да болам.

Ғанижоннинг онаси мириқибгина кулди:

— Ўргилай сенинг дориларингдан. Қарая, уларнинг қудрати қанчалик зўр экан. «Ё пирым», — деганича ая ўрнидан чиндан ҳам енгил кўзғалиб кетди-да, Ғанижонга интилиб:

— Кел, тойчоғим, яна битта ўпай, — деб болани бағрига босганича, қайта-қайта ўпди.

Она эндигина саккиз ёшга тулган ўғлининг чақнаб турган кўзларига термулиб қолди. Ҳозир унинг хаёлида ёшгина Ғанижон эмас, балоғат ёшига тулган етук бир паҳлавон тургандай эди. Боласининг бунчалик пишиқ ва топиб гапиришини шу дамгача билмаганини энди пайқагандай бўлди. Унинг фикридан кўнгил равшан тортиб, ўзини шунчалик енгил сездики, беш-ўн кун ётиб қолиб ғам-ғуссага ботганлари ҳам, кўрган хосиятсиз тушлари ҳам, эрининг дарди фироғи ҳам унутилгандай бўлди. «От ўрнини той босар» дейдилар. Худога шукур, ёлғиз эмасман-ку!? Мадад бергин Оллоҳим, шу фарзандларим толенга мен соғ бўлиб, уларнинг хизматларини қилай, болаларимни ўзинг паноҳингга асрагин. Ўзига-ўзи далда бериб тўшагини қандайдир илоҳий куч билан бир зумда йиғиштириб ташлади. Энди у бутун эътиборини ўша кўрган тушига қаратган эди. Аянинг қулоғида Боёр Аминнинг шу гаплари жаранглади: «Кетинг! Қайтиб кетинг, деяпман. Болаларни кимга ташлаб келдингиз»?!

«Ҳа, тушундим! Ишонаверинг. Жондан азиз фарзандларингизни кўнглингиздагидай қилиб тарбиялайман. Иншоолло, улар сиз истагандай баркамол одамлар бўлиб етишгайлар», деб руҳига далда берди.

Роҳатой ая кўрган тушидан ноўрин хулоса чиқариб руҳан эзилиб тўшакка ётиб қолган эди. Мана, энди у эрининг айтганларидан тўғри маъно чақди. «Ишонч тоғни талқон қилади», дейдилар. Мен энди ҳам ота, ҳам она бўлиб, болаларимни тарбиялашим керак! Қатъий сўз берди ая ўзига-ўзи.

Бугун ая ширгуруч ош тайёрлади. Болаларини атрофига тўплаб таомни бирам хурсандчиликларга тўлиб ейишдиларки...

— Энди касал бўлмайсиз-а, онажон?

Шундай деб, кенжатой Самижон онасини кучоқлаб олди.

— Йўқ болам, бошқа касал бўлмайман. Агар сизлар ҳам Ғанижондай, қўша-қўша бешларни олиб келаверсаларинг, менга малҳам бўлади. Мен ёшариб боравераман, азизларим, — деб кулдирди ая фарзандларини. Кейин насиҳат қила бошлади:

— Яхши ўқинглар, азизларим, «Ўқиган ўқдан ўзар», дейдилар. Билимли кишилар доно бўладилар, олим, шоир, ёзувчи, катта-катта кишилар бўлиб етишадилар.

— Нўғай муаллимимиз жуда яхши киши-да, — деб қолди анчадан буён, индамайгина онаси ва укаларининг гапларидан тегишли хулоса чиқариб ўтирган Ҳамиджон. У киши ҳеч кимни уришмайди, шундай тушунтирадики, миямизга қуйиб қўяди.

— Ана болам, муаллимларинг ҳам кўп ўқиганда, илми кишилар ҳеч кимни хафа қилмайди. Унинг ўрнига ўзидаги бор билимини шогирдларига берай, дейди, сизлар ҳам ўқиб катта-катта кишилар бўлсаларинг ҳеч кимни хафа қилмайсизлар, тойчоғларим.

Эртаси кун мактаб очилмади. Болалар кун бўйи ўқитувчиларини кутдилар. Муаллим келиб болаларни ўқитмади. Пешинларга бориб, «Тунда муаллимни йўлда ўлдириб кетибдилар», деган шум хабар тарқалди. Болалар зор-зор йиғлаб уй-уйларига қайтдилар.

* * *

Қишлоқ шўросининг идораси шундоққина Танқас дарёсининг чап қирғоғида жойлашган. Унинг олди кенг ҳовли. Ҳовлининг ўртасида якка қайрағоч дарахти қўзиқориндай бўлиб турибди. Бу дарахт ҳовлининг атрофлари очиқ бўлганлиги учун ҳар томондан бирдай кўриниб туради. Идоранинг орқа томони чуқур жарлик. Сал нарироқда ҳайқириб дарё оқяпти. Шу томонда қалин қамиш ва қизғиш юлғунлар ўсиб ётади. Анча баландликда жойлашган идорадан туриб, тўрт томонга назар ташласа бўлади. Бу ердан мактаб ҳовлисини кузатиб бориш жуда қўлай. Аслида мактаб ҳовлиси дейиш ҳам ноқулай туюлади-ю, лекин болалар тўпланишиб шу уйда ўқишгач, бу жой, албатта, мактаб дейилмай нима ҳам дейиларди? Бу уй кимники, нима сабабдан билим даргоҳи учун яхшигина бир бино қурилмаган, буни болалар билишмасди. Аниқроқ қилиб айтганда, эсли ҳушли ота-оналарнинг ҳам бунга унчалик эътибори бўлмагандир.

Абдурашид Сайфиддинов маориф идорасидан буйруқни қўлига олиб тўғри қишлоқ шўросининг идорасига кириб келди. У эндигина йигирма ёшга тўлган новчадан келган чиройлик йигит. Унинг қоп-қора ва қуюқ қошлари, силлиқ таралган сочи, бўйнидаги қора галстуги оппоқ куйлагига уйғунлашиб йигитнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. Кўзлари чақнаб турган Абдурашиднинг билимдон, эчкил ва айни дамда, талабчанлиги ҳам ҳарака-тидан кўриниб турибди.

— Фаҳми ожизимча сиз нўғай йигити бўлсангиз керак-а,— деди мийиғида кулиб Диёрвой Абдурашидни бошдан оёқ-кузатаркан.

Шўро раисининг дастлабки саволига «шулай», деб соф тарчасига жавоб қилди Абдурашид ҳамсуҳбатининг муомаласидан мийиғида кулиб.

— Энди биз сизни нўғай муаллим, деб гапирсак бўлаверадими ўртоқ Сайфиддинов? — қўлидаги ҳужжатдан нигоҳини олмай салмоқлаб, сўради Диёров.

— Бунинг нимаси ёмон, қайтамга хурсанд бўламан.

Бу сафар соф ўзбек тилида гапирди нўғай муаллим.

— Жуда яхши. Мана, келишиб ҳам олдик. Қани мен билан юринг-чи, ўзим бориб сизга мактабни кўрсатиб, жойларни таништириб келақолай.

Диёров йўл-йўлакай ёш муаллим билан суҳбатлашиб бораркан, ҳамсуҳбатининг қишлоқда қанча аҳоли истиқомат қилиши, одамларнинг яшаш шароитлари, келажак авлод эгалари ҳисобланмиш болаларнинг илм олишларига, ота-оналарнинг қизиқишларидан гапириб борди. Алғов-далғовли гап-сўзлар тўғрисида зийраклик билан сўраб-суриштириб боришлари Диёровга ёқинқирамади, ясама кулги аралаш ҳар бир саволга ўйланиброқ жавоб қиларди-да, кўзини ундан узмай «Балони дамисан-ку, нўғай!» деб қўярди ичида.

Улар атрофлари очиқ, на девор, на дарахти бор бу ерга етиб келишганда: «Мана, мактаб мана шу жой бўлади, нўғай муаллим», деб гап бошлади қишлоқ шўросининг раиси Диёрвой, ярим кулги, ярим надоматга ўхшаш қиёфада.

Улар биргаликда кўримсиз ва хароба бу бинога узоқ айланиб қарашди.

Бинонинг томи тупроқ билан ёпилган, устида хас ўланлар кавраб ётарди. Уй икки хонадан иборат бўлиб, уч болорлик кичик хонадан ўтиб, тўққиз болорлик узун ва кенг хонага кириларди. Эшик деразалари қийшайиб кетган, номигагина қўндириб қўйилганди.

— Бундан қулайроқ жой йўқми, раис ака?

Муаллимнинг ҳар бир қадами-ю, унинг юз ифодасигача зимдан кузатиб юрган раис ўсмоқчилаб кулди-да, «мактаб учун энг қулай жой шу ер» деб жавоб қилди.

Дарвоқе, Диёрвой қачон ва қандай қилиб қишлоқ шўросининг раиси бўлиб қолганди ўзи?

У туман ижроқўмининг кичикроқ арзимаган мансабларидан бирида озгина ишлаган бўлса ҳам, ўзининг «уддабуронлиги» билан катталарнинг қўнжига кириб олишда унга тенг келадиган бўлмади.

Каттароқ мансабдаги кишилардан бири нечтаси Жийдали қишлоғига қайта-қайта бориб ҳам бу жойни тинчитиб, раис тайинлаб қўёлмасдан қайтаётганлигини сезиб юрган Диёрвой бир кун ижроқўм ходимларининг йиғинида, «шу ишни мен бажариб келаман», деб туриб олди. «Шунча, мен деганлар ҳал қилолмаган иш бу, сенга йўл бўлсин, чираниб нима қиласан, ҳар нарсага бурнингни тикиб», — дейишди унга бошқалар. «Йўқ, — деди у ҳеч тап тортмай, — ҳали кўрасизлар, ўзим эплайман, бу ишни».

Биринчи марта Диёрвой бундай масъул ишга жўнатилди. Жийдали қишлоғининг одамлари юзга чопар, жанжалчи, ҳар қандай устаси фарангларга ҳам гап топиб берадиган кишилардан саналардилар. Диёрвой бу ерга кечаси кириб келди-да, ўзининг бир танишиникида меҳмон бўлиб қолди. Уни роса шиширди: «Агар ким раис бўлиб сайланса ҳам у сенинг йўл-йўриғингдан чиқмайдиган бўлиши керак. Бунинг учун, албатта, унинг номзодини ўзинг кўрсатасан, ундан кейин қарши турадиганлар бўлса, ёнингга уч тўрттасини олиб, раис бўладиган кишини ҳимоя қиласизлар. Ана ундан кейин қишлоқда сендан ўтадигани бўлмайди. Янги сайланган раис, сен чизган чизиқдан чиқмай, нима десанг, айтганингни бажарадиган бўлади», деб ўргатиб чиқди. У шу билан туни билан танишининг қўйини пуч ёнғоққа тўлдирарди.

Диёрвой айтганини қилди. Эртаси куни Жийдали қишлоғига раис тайинлаб, ижроқўмга оғзи қулоғига бўлиб қайтди. Ўшандан кейин тартибсиз ва чанг чиқариб турадиган жойларга уни юборадиган бўлиб қолишди. Баъзан Диёрвой қонун-қонидани жойига қўйиб ўтирмасди, ҳали қишлоқ кишиларининг бундай нарсаларга фаҳм-фаросати тўлиқ етиб бормаганлигидан устомонлик қилиб фойдаланишни биларди. Агар бир одам номзодини ўртага ташлаб, бошқаларнинг фикрлари кўриладиган бўлса, албатта ҳар хил фикрлар чиқиб қолиши ва шунинг учун ҳам олдиндан уч-тўрт киши билан келишиб олганича ишни эпларди-ю, тезгина қочиб қоларди-

да, «Одамлар уни бир овоздан ўзлари сайлаб қўйдилар», деб юр-верарди. Шундай ишлари туфайли у шаҳар ижроқўмининг «энг ишончли» кишиларидан бири бўлиб қолганди.

Шундай қилиб, ҳукуматнинг ишончини қозонган Диёрвой-нинг Галамайдон қишлоқ советига шўро раиси этиб тайинланганга олти ойлар бўлиб қолганди. Шўро раисларининг ишлари масъул эди у пайтларда.

Қишлоқ шароитларини яхшилаш, колхоз ишларини тўғри йўлга солиш, маиший-маърифий ишлари-ю, қишлоқ хўжалигининг оғир юкларигача назорат қилишгача шўро раислари зим-масида эди.

Ҳар битта қишлоқда алоҳида жамоа тузилиб, ҳар бирининг бошлиғи бўлак бўлса-да, уларнинг барчаси, албатта, шу шўро раисига тобе бўларди. Галамайдон қишлоқ советида ҳам ўн икки қишлоқ бўлиб, уларнинг ҳар бирига янги раис тайинланган эди. Бу раисларга Диёрвой бошлиқ ҳисобланарди. Жамоа раислари шўро раисларидан қуёндай ҳуркиб турардилар ва барча топши-риқларини бажаришга мажбур эдилар. Диёрвой ўз ақл тарозиси-да ўлчаб иш кўрадиган бошлиқлардан бири ҳисобланарди. Унинг айтгани айтган, дегани деган. Биров унинг мушугини «пишт» деб кўрсин-чи, маҳаллий ҳукумат раисини-я?!

— Агарда, бу ердан қулайроқ жойнинг ўзи бўлмаса, бор им-кониятдан фойдаланамиз, — деди нўғай муаллим шўро раисига маъноли қиёфада қараб туриб. — Бир челақ оҳак билан озроқ бўёқ бўлса бас, бу томонидан кўнглингиз тўқ бўлаверсин, ўзим ҳам оқлаб, бўяб ташлайвераман. Фақат ишни кечиктирмасдан бошлаб юборишимиз керак. Биласизми, болаларни ерга ўтқазиб ўқитиш мумкин эмас, ёшларнинг гигиеник ҳолатлари бузилади. Ҳозирча беш-олтита стол-стуллар олиб кириб турайлик, аста-се-кинлик билан замонавий ашъёлар топармиз...

— Сиз, нўғай муаллим, бу томондаги ишларни бажараве-ринг. Қолганлари бизнинг ишимиз, — деб хайрлашди шўро раи-си Диёрвой.

Орадан чорак соат ўтиб-ўтмасдан бир қўлида челақ, иккин-чисида бўёқ кўтариб, шўро идорасининг қоровули мактабга ки-риб келди:

— Мен сизга ёрдам бераман, ўртоқ муаллим, — деди салом-лашиб бўлгач, қирқ ёшларга бориб қолган миқтигина қоровул муаллимга ҳурмат билан.

Абдурашид чаққон бўлиб олдида, бутун бошлиқ бинодаги бир эшик ва якка ромни бўяшга тушди, қоровул эса хас чўткани қўлига олиб, умрида оҳак кўрмаган бинони оқлай бошлади.

— Бинойидайгина бўлиб қолди-я, — ҳавас билан қилган ишларининг натижасини мақтай бошлади қоровул.

— Бекорга «куракка либос» дейдиларми ахир, — қоровул фикрини маъқуллади муаллим ҳам...

Абдурашид шўро идорасининг қоровули — Мўмин ака билан чиқишиб қолди. Чиндан ҳам исми жисмига мос одам эди Мўмин ака. У каттага ҳам ёш болага ҳам бирдай, ипакдай юмшоқ, меҳнаткаш инсон эди. Бу кишининг бешта фарзанди бўлиб, тўрттаси қиз, биттагинаси ўғил бола эди.

Гулсанам опа ҳам эри — Мўмин акага мос, эртаю кеч тиним билмай ишлайдиган меҳнаткаш одобли ва зукко аёл эди. Катта қизлари Гулжамол бу йил ўн тўртга тўлиб, онасига ора кириб қолди. Бу камтар хонадонда жанжал-можаро у ёқда турсин, қаттиқроқ гап-сўз ҳам эшитилмайди. Фақат кенжатой Жамол салгина эркатоироқ, онда-сонда, жаҳл қилса бақириброқ гапирди. Шундай пайтларда, опалари ажабланиб «вой, анавини қаранг, овозини бунча кўтаради-я», дейишиб, уни изза қилиб борадилар. Шундагина, Жамол қилган хатосини эслаб, кўчага чопқиллаб чиқиб кетақолади.

Мўмин акаларнинг уйлари бор-йўғи иккита хонадан иборат бўлиб, доим тоза-озодагина. Бир хона Жамол билан Мўмин ака учун, иккинчиси онаси ва қизларига ажратилган.

— Сиз бу қишлоқда янги одамсиз, — деди Мўмин ака, мактаб биносини таъмирлаб бўлганларидан кейин муаллимни уйига тақпиф этап экан

— Раҳмат, Мўмин ака! Тўғри айтдингиз, ҳасрдан ҳам овқатланардим, бу ерларда ошхона ёки чойхона бўлса экан, агар сизга малол келмаса, боравераман.

Дарвозадан ичкарига киришда кичиккина ҳовлининг чиннидай тоза-озода эканлигига кўзи тушган Абдурашиднинг дили равшанлашиб, руҳи кўтарилгандай бўлди. Ҳовлининг паст тарафидаги беш-олти мевали дарахт, уйларининг олдида кўтарилган ишкомлар яна ҳам чиройли манзара кашф этиб турарди.

Уй бекаси Гулсанам опа ёшгина муаллим билан саломлашиб, илиққина ҳол-аҳвол сўрашиб, дастурхон ёзди. Майиз, ёнғоқ, ҳар хил мева-чевалардан келтириб қўйди. Меҳмон ҳам ихчамгина жомадончасини очиб, бир қоғоз халтачадаги ҳар хил ширинликларни дастурхонга қўйди.

— Нима қилиясиз муаллим? Уят бўлади, унақа қилманг, олинг, жомадонга жойлаб қўйинг, бу ер қишлоқ жойи бўлса, ўзингизга керак бўлади.

Мўмин ака қанчалик уринмасин, меҳмон совғани олмай, дастурхонга тўкиб ташлади. Сўхбат анчагина давом этди. Бу орада муаллим Мўмин аканинг оила аъзолари ижтимоий аҳволи билан танишиб олди. Мўмин ака ҳам Абдурашиднинг аспиди Қозон шаҳридан бўлиб, ота-оналари Бухорога келиб, шу ерлик бўлиб қолганлари-ю, уларнинг Бухорода ҳозир ҳам ўқитувчи бўлиб ишлаётганликларигача батафсил маълумотга эга бўлди.

Кесилган тўппа ош меҳмонга жуда манзур бўлди.

— Мен қатикли таомни кўп яхши кўраман, бундай лаззатли таомни ким тайёрлаган? — деб сўради у.

Гулсанам опа қўшни хонага ишора қилиб, кулиб қўйди.

— Қизчамиз Гулжамол онасининг қўлидан ишини олаёпти, ошни ҳам, нонни ҳам ўзи пиширади, — дея жавоб қилди Мўмин ака.

— Жуда катта раҳмат, опа, сизларга! Гулжамолга ҳам тайёрлаган лаззатли овқати учун менинг номимдан раҳмат айтиб қўйинг.

Муаллим шундай деб, кетишга ижозат олди. Абдурашид билан Мўмин ака бирга чиқишди. Улар сўхбатлашиб, шўро идорасига етиб келганларида идорада ҳеч ким, раис Диёрвой ҳам йўқ эди.

— Раис шаҳарда туради, кўпинча ишдан кейин уйига қайтади. Бугун ҳам кетиб қолган бўлса керак, — деб тушунтирди қоровул муаллимга.

Абдурашид бир зум ўйланиб турди-да:

— У киши кетиб қолган бўлса ҳам эртанги кунга тайёргарлик қилиб қўймасак бўлмайди. Сиз менга стол стулларни кўрсатинг, мен ўзим уларни мактабга ташиб бориб синф хонасини жиҳозлаб қўяй, — деди у Мўмин акага.

— Ташиб бориш-ку, ҳеч нарса эмас, мени чарчайди, деб ўйланг. Қани эди болаларимиз тезроқ сиздек илмли, маърифатли

бўлишиб, ўз йўлларини топиб олсалар. Лекин раисни рухсатисиз бу ердан бир чўпни ҳам олиб чиқиш мумкин эмас-да, укам. Энди сабр қиламиз. Тонг отсин-чи, раис ишга келиб бирор нарсга айтар.

Шу оқшом Абдурашид Мўмин ака билан суҳбатлашиб шўро идорасининг қоровулхонасида тунади. Тонг отди. Шўро раиси ишга келди. Унинг рухсати билан бор-йўғи икки стол ва тўртта стул олиб бориб синфга қўйдилар. Лекин булар бир мактаб учун нима ҳам бўларди. Ёш муаллимни бу савл қийнамасдан қўймасди, албатта. Умид билан ишга келган, умидли болаларни илми урфон нуридан баҳраманд қилиш Абдурашиднинг асосий мақсади бўлганлигини унутмасдан бор азоб-уқубатга бардош бериб, ишини амалга оширишга уринарди. Яна Мўмин аканинг ёрдами асқотди унга. Мўмин ака уйидан арра-теша олиб келди. Икковлашиб шўронинг идорасидаги ўтинхонадан яроқли тахталардан ажратиб олиб қўл бола бўлса ҳамки, иккита стол ва стуллар ясашиб, мактабга олиб бориб жойлаштирдилар.

Болаларни мактабга йиғиш ҳам осон кечмади. Абдурашид Мўмин ака билан бирга елиб-югуриб уч кун деганда ўн олти болани тўплашга эришди. Болалар тўпланишгандан кейин муаллимни яна ҳам боши қотди. Ҳар хил ёшдаги болаларни қандай тартибда ўқитишни ўйларди. Негаки, келганлардан саккизтаси чала савод чиқарган бўлса ҳамки, олдин иккинчи синфда ўқиган, тўрт бола биринчи синф маълумоти олган, тўрттаси эса энди биринчи марта мактаб деган жойга қадам босаётган эдилар. Ўқувчилар столларга ёшларига қараб эмас, билим ва тушунчаларига қараб жойлаштирилди. Деворда қоқиб қўйилган тахтанинг ўртасидан чизиқча тортилиб иккига бўлинди. Биринчи кун ўқитувчи фақат болаларни мактаб, синф, партада ўтириш, саломлашиш, муаллимни кутиб олиш каби тартибларни ўргатиш билан шуғулланди. Танаффус пайтларини ҳам ўзи белгилаб, болаларни дала-ларга чиқиб, қайтиб киришларигача ўзи бирга машқ қилдирди. Ўша кундан бошлаб болалар бу қувноқ ёш муаллимга ўрганиб қолдилар.

— Қани азизларим, — деди болаларга қараб Абдурашид, — айтингларчи, мактаб яхши эканми?

— Яхши, — чуғурлашиб жавоб қилишди болалар.

— Ундай бўлса, ҳар куни эрталаб яхшигина овқатланиб олинглар-да, тўғри мактабга келавeringлар! Тушунарлими?

— Тушунарли!!!

— Балли азишларим. Фақат энди мени айтган гапларимга қулоқ тутинглар-да, унга жиддий амал қилинглар; эрталаб соат саккиздан иккинчи синф ўқувчилари келади. Муаллим саккиз ўқувчининг исми-шарифини битта-биттадан ўқиб эшиттирди-да, давом этди: «Сизлар соат ўнгача ўқийсизлар. Ўтган ўқув йилида биринчи синфни битирганлар соат ўндан ўн иккигача келадилар». Буларга ҳам исмлари ёзилган рўйхатни ўқиб, тушунтириб чиққандан кейин биринчи маротаба келганларга, соат ўн иккидан келишларини уқтирди: «Сизлар, бемалол овқатларингни ёб келаверинглар, тушундингларми»? — деди яна ўша энг жажжи болаларга қараб, муаллим.

— Тушундик.

Болаларнинг шундай жавобларидан кейин майда болаларни эслироқларига тайинлаб, уй-уйларига жавоб бериб юборди.

Мактабдаги биринчи машғулот шундай бошланди.

Ёшгина муаллим бир ойларга мактабни салгина эпақага келтириб олган бўлса ҳамки, лекин кунлар кетидан кунлар ўтиб борарди-ю, шароит яхшиланмасди.

* * *

Уч-тўрт кундан буён бу аҳвол уни қийнайди. Болаларни уй-уйларига жўнатиб юборди-ю, қўлига болтани олиб далага чиқиб кетди. Жуда узоқ юриб, қуриб қолган дарахт қидирди. Хуллас, қуриб қолган, кекса тут дарахтининг олдига келиб тўхтади. Қош қорайиб борарди. Атроф изғирин. Чийиллаган шамол қулоқ бурунни кесиб ташлай дейди. У аввал устки кийими билан ишлади. Сал ўтмасдан терга бота бошлади. Кийимларини бирин кетин ечиб, бор кучи билан дарахтни танасидан қирқиб йиқитди. Осмон тўла юлдузлар чарақлаб ётган бўлса-да, совуқ баданни тешиб ўтарди. Дарахтнинг шохларини бирин-кетин кесиб тахтлаганда ҳам ўзини яхши сезарди. Энди кундаларини қарсиллатиб ёраркан кўнгли айниб, оёқлари қалтираб, кўзлари қорайиб кета бошлади. Лекин у алам билан бор кучини тўплаб олиб ўтин кесарди. Қўлидан болта отилиб кетганини ҳам сезмади, шекилли, гандираклаб бориб шох-шаббалар устига йиқилди. Бу совуқ далада қанча ётганлиги ноаниқ эди. Уни Мўмин ака вақтида топиб олиб уйига кўтариб келмаганда унинг аҳволи нима бўлиши тақдири азалга ҳавола эди.

— Нимага ундай қиласиз, укажон, жонингизга нега жабр қиласиз, Абдурашид?! Бир оғиз менга айтсангиз ҳам сиз билан бирга бориб, шу ўтин ўлгурни икковлашиб қилардик-ку, — деб айтаркан Мўмин аканинг кўзларидан беихтиёр ёш оқиб тушаверди.

— Мени ким олиб келди бу ерга?

Ёшгина ўқитувчининг ҳушига келиб сўраган биринчи саволи шу бўлди.

— Ичинг. Олдин ичинг, ҳали гапирмасдан шуни ичиб олинг укажон, — деб ялинди Мўмин ака, кўрпа билан маҳкам ўралган Абдурашидга қўлидаги косанинг ширин чойини ичираркан.

— Очлик таъсир қилди шекилли, — деди-да, бошини бир томонга буриб дармонсиз қўллари билан юзидан оқиб тушаётган ёшларини аламга тўлиб артди муаллим.

Мактабда ишлари бирмунча изга тушгандан кейин Абдурашид Сайфиддиновнинг қалби таскин топиб, шижоат билан тиним билмай ишлади: кундуз кунлари шогирдларига илм ўргатиш билан шуғулланса, дарсдан кейин, кечки пайтларда хонадонларга кириб бориб ота-оналар билан мулоқот қилар, уларнинг ютуқ ва камчиликлари, нималарга қизиқиши-ю, қобилиятлари тўғрисида тинимсиз суҳбатлар ўтказиб борарди. Ўқувчилар Абдурашид Сайфиддиновни ўз туғишган акаларидай севиб қолишларига, ёш муаллимнинг зукколиги, билимдон, меҳрибон ва тиним билмай елиб-югуриши сабаб эди. Аммо у пайтларда мактаб ва ўқувчиларга кам эътибор берилар, ўқитувчиларга ғамхўрлик қилишга панжа орасидан қараларди. Шунинг учун ҳам ёш ва иқтидорли муаллим қиш эшик қоқиб турган пайтларда эски ва совуқ хонада болаларни ўқитиш дамларида қаттиқ изтироб чекди. Ҳатто дардини ичига ютиб, оч-ночор ўзи мактабга ўтин йиғишга чиқиб кетиб, ҳушидан кетиб қолганди. Беш фарзандни эъзозлаб тарбиялаган Мўмин ака унга меҳрибонлик қилди, лекин унинг бундай одамийлиги шўро раисига ёқмади. У ўзининг ифлос ниятини амалга ошираверди.

Ўқувчилар эндиликда равон ўқиб, чиройли ёзишни, ҳисоб, табиат фанларидан бурро ва аниқ гапириб беришларни ўрганиб қолишди. Олти ойда ўзининг иш маҳсули ижобий натижаларини кўрсатаётганлигидан Абдурашид бир томондан хурсанд бўлса, бошқа томондан қаттиқ азоб чекарди.

Ташқарида паға-паға қор ёғяпти. Ёқасини кўтариб олган Абдурашид ўз ёғига ўзи қовурилгандай куйиб-ёниб бораркан,

«нега, нега улар бунчалик тошбағир» деб юборарди ўз-ўзига...

У шўро идорасига кириб келганда раиснинг ёлғиз ўзи нималарнидир титкилаб ўтирарди. Қаттиқ тортишиб қолишди улар:

— Айтингчи, ўртоқ раис, келажак кимларнинг қўлида деб ўйлайсиз?

Раисдан садо чиқмади. Муаллимнинг ҳар бир сўзини ўзича шарҳлаб, унга бир айёрона тикилиб олди-да, кейин тилга кирди:

— Сиз менинг айтганларимни бажаринг! — деб юборганлигини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Мен нотўғри буйруқларни ҳеч қачон бажармайман!

— Бой ва қулоқларнинг болаларини нега камбағал батракларнинг болаларига қўшиб ўқитяпсиз?

— Сиз менга бу тўғрида олдин ҳам айтгансиз. Лекин қаерда ва қайси бир қонунда кўрсатилган бойларнинг болалари ўқитилмасин деб?

— Ҳақсиз кишилар улар!

— Наҳотки, сиз ота учун бола жавоб бермаслигини тушунмасангиз!?

— Қонунчилик қилманг!

— Мен ҳақ гапни айтяпман!

— Мактабдан ҳайдаб юборинг уларни!

— Мактабнинг етакчилари улар. Наҳотки, энди ўсиб келаётган ёшгина ниҳолларни илдири билан суғуриб ташлашни буюрсангиз?! Ҳамид билан Ғани ўнлаб ёш дўстларига билим ўргатиб келишяпти, улар менга ҳам бу соҳада ёрдам беряптику!?

— Мулла Равшанийнинг ўғли-чи?

— Муродулланинг зеҳни ўткир, қалби тоза бола. Мен ундай ишларни қилмайман. Сиз бундай зарарли фисқи-фасод гапларни буюргандан кўра мактаб ишига ёрдам беринг! Шу кунгача сизни ҳурмат қилиб келдим. Болаларнинг азобларига ўзим шерикман. Мўмин акадек яхши инсондан печка сўраб олиб синф хонасини иситиб турдим. Унинг саъй-ҳаракатини рағбатлантириш ўрнига бешта болалик камбағални ишдан бўшатиб юбордингиз. Бу адолатданми? Соф қалб эгалари бўлган болаларнинг хўрланишларига йўл қўймайман. Мен юқори ташкилотга арз қиламан, барча кирдикорларингизни тегишли жойда батафсил гапираман!

— Э-э, нўғай муаллим, ёшсиз-да, укам, ёшсиз. Ҳазилни ҳам билмайсиз-а. Биламан, сизга ҳам осон эмас, қишлоқчилик бўлса, ҳамма имконни бу ерда мужда қилиб бўлмаса. Узр, ука. Мени кечиринг? Чиндан ҳам ишларим кўпайиб кетиб қўлим тегмади, мактаб ишига, ҳатто ўзингизга ҳам ёрдам беролмадим.

— Сиз ўртоқ раис, мени ўйламай кўяқолинг, менинг суягим қотган. Озми-кўпми билим ҳам олганман. Аммо келажагимиз эгалари бўлмиш ана у ёшлар ҳаётини ўйланг. Шундай совуқда улар ўқийдиган хоналарда печка қурмасак, синф хонасидаги ҳароратни нормаллаштирмасак, биз ўз фарзандларимизни ожизлантириб қўймаймизми? Нега шуларни била туриб ноодамийлик қиламиз?

Раис ғамгин қиёфада ўрнидан турди, келиб қўлини муаллимнинг елкасига қўйди:

— Сабр қилинг. «Сабрнинг таги олтин» дейдилар. Ҳамма айб менда экан, тушундим. Эртадан боплаб ўзим сиз билан бориб мактаб ишлари билан шуғулланаман, хафа бўлманг укам. Қўйинг, барча гина-кудуратларни йиғиштириб ташлайликда, ишга қайтадан киришайлик. Яхшиси бугун бизникига кетамиз, мириқиб бир ҳордиқ чиқарайлик.

— Раҳмат! Бу оқшом Якабоғ туманига ўтмоқчиман, ўқишни бирга тамомлаган ўртоғим у ерда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Биз у билан мактаб ишларини яхшилаш йўлида маслаҳатлашиб олмоқчимиз.

— Бошқа бирор кун борарсиз, — деди ўйланиб туриб раис муаллимга.

— Йўқ. Яна бирор соатлардан кейин жўнайман.

— Кеч эмасми, «раҳмдиллик» қилаётгандай кўрсатди ўзини раис.

— Эркак кишимиз-ку, бўри емас! — дея кулиб қўйди Абдурашид.

— Яхшиси бошқа кун боринг, от топиб бераман.

— Ваъда бергандим, бормасам бўлмайди, кутиб қолади, биласиз-ку, кутиш ёмон нарса.

— Ихтиёрингиз, лекин қолсангиз, ҳозир иккаламиз шаҳарга бизникига кетардик.

Улар хайрлашишди. Абдурашид тўғри мактабга қараб кетди.

Ҳаво булут. Тун парда ташлаб келяпти. Диёрвой идорасидаги ойнанинг яшил пардасини салгина очиб, муаллимнинг орқасидан узоқ қараб қолди...

Эртаси кун муаллим Абдурашид Сайфиддинов мактабга келмади. Унинг жасади Галамайдон билан Самоғ қишлоқлари ўрта-сидаги қир-адирларни кечиб ўтадиган йўл ёқасидаги жарликдан топилганлиги тўғрисида шум хабар тарқалди.

Кичкина мактаб ҳовлисида қиёмат бўлди. Қишлоқнинг оёқда юраоладиган жами одами бу ерга оқиб кела бошлади. Йиғламаган инсон йўқ. Ҳаммадан ҳам қишлоқ шўросининг раиси — Диёрвой куйиб-пишиб фарёд чекар, «жигарим» деб йиғларди. «Вой номардлар, вой қотиллар-а, шундай одамгаям қасд қиласанларми-я. Эссизгина йигит-а, укамдай яхши кўрардим-а, уни. Гафлатда қолдик, гафлатда қолдик. Қишлоққа туғди битдидай бўлиб қолувди-я, азамат».

«Уни ўлдирганлар худонинг ғазабига учрайди ҳали!» деган чинқириқ овоз эшитилди узоқдан. Кўзларини рўмолчаси билан артиб, ваҳима қилаётган Диёрвой жалп этиб, овоз келган томонга қаради. У бирдан зор-зор йиғлаб келаётган Гулсанам опани кўрди.

— Худодан эмас, мана биздан топади ўша малъун, — деди Гулсанам опага қараб йўғон овоз билан одамлар орасидаги қандайдир киши. «Уни қасддан ўлдирдилар. Қотилни топиб, халқнинг кўзи олдида биз ҳам чавақлаб ўлдирамиз».

— Болаларимизни ўқитиб тўғри йўлга ўргатаётган устозни ўлдиришибдимми, ўша муаллим ҳам биз учун фарзандимиз ҳисобланарди, — деб ҳўнграб юборди яна бошқа бир киши.

— Топамиз! Одамлар, қотилни ўзимиз қидириб топишимиз керак. Токи, унинг бошига ҳам ит азобини солиб, ўзимиз мажақлаб ташламасак юрак совимайди, — деганча хитоб қилди узун бўйлик бақувват киши.

Ҳамма дарғазаб, барча фиғон чскарди. Аммо энди жонкуяр муаллим Абдурашид Сайфиддинов йўқ эди. Одамлар зор қақшаганча бирин-кетин тарқалдилар.

V

Кунлар исиб, қорлар эриб, қишлоқда ҳаёт оғир ва сескин давом этишига қарамай, ғамгинлик билан болалар яна мактабга томон йўл олардилар.

— Оббо Ғанибо-ей, — деди эшикни очиб, «салом» деган болага ҳўмрайиб қараганича муаллим. — Мен сенга айтдим-ку мактабга келмагин, деб. Бу мактаб камбағал-батракларнинг болалари ўқийдиган макон, бойларнинг болалари бошқа мактабда ўқийди, тушундинг-ми? Ёп эшикни орқадан!

«Ҳи-и, бойвачча», — деб тиржайди партада ўтирган Райим Сўпича.

Унинг бу қилиғи Ғанижоннинг нақд нари-бирисидан ўтиб кетди-да, эшикни «қарс» этиб ёпиб чиқиб кетди.

У сумкасини судраб кетяпти. Боши эгик, атрофга қарамайди: «Бойларни болалари бошқа мактабда ўқийди, тушундинг-ми?» муаллимнинг чийиллаган овози қулоқларига такрор-такрор эшитилиб боряпти: «Бойларнинг болалари бошқа мактабда ўқийди, тушундинг-ми?». Ғанижон бу жумлани пичирлаб, астагина такрорлади: «Ҳи-и, бойвачча». Яна унинг кўзига Райим Сўпичанинг тиржайиб турган башараси куйдирилган калладай бўлиб кўринди. «Уҳ сени...! — деб сўкиниб юборди бирдан. Ва шу заҳоти қўлидаги сумкани тепиб юборди-да, сумка бориб тушган жойга ўзи ҳам келиб тутақиб ўтирди. Гоҳ ёнбошлади, гоҳ ағанаб ётди у. Боши ғовлаб борарди. Нима қилишини билмай яна ўрнидан турди, сумкасини судраб ўша жойнинг ўзида ғазабга миниб, айланиб юраверди. Сал нарироқдаги ёнғоқ дарахтининг остига бориб сумкасининг устига ўтириб олди-да, хаёлга кетди: «Абдурашид муаллим ўлгандан бир кун кейин Диёрвой янги муаллимни бошлаб келди. Бурни узун, турқи совуқ, бу муаллим ўқувчиларга ёқмади. Ҳовлиқиб гапирарди, бир гапни юз такрорларди, «Мижғов» ҳолига яраша, чаласаводлиги сезилиб турарди. Нимага Райимчани ҳамма «Сўпича» дейишади? Ғанижон ўзининг саволига узоқ жавоб излади. Ниҳоят бу саволига ҳам аниқ жавоб топди. Қули етимча қишлоқ четидаги масжидда азон айтарди, уни одамлар «сўпи» деб айтишларини кўп эшитганди Ғанижон. Райимча ўша сўпининг ўғли, шунинг учун, одамлар уни ҳам «сўпича» дейишса керак, деган хулосага борди».

Ниҳоят болалар кўринди. Энг олдинда Райим сўпича ҳеч кимга гап бермай сайраб келарди. Ғанижон ўрнидан туриб уларга қарши юрди. Сўпича «Ана у, бойвачча», деб ҳо-ҳолаб бурнини ишқалаганча кулди-да, ёнидагиларга қараб келаверди.

— Нима дединг? — шундай деди-ю, қўлидаги сумкаси билан сўпичанинг ўнг юзига қараб чунонам туширдик, у «ҳиқ» этиб

қулади. Тумшуғини кўзлаб беш-олти маротаба кетма-кет тепди. Бунчалик бўлиб чиқишини хаёлига ҳам келтирмаган сўпича ҳар бир тепкининг зарбидан чинқирар, ялиниб ўз фикрини тушунтиришга улгуролмасди. «Хизматига яраша ҳақини олиб» яна юз тубан қулаб тушаверарди. Ҳеч ким уларни ажратолмай шошиб қолишди. Райимчанинг бурнидан тизиллаб оққан қип-қизил қон унинг кўйлак ва усти бошини бўяб ташлади.

— Ҳа, сени сўпича! Агар яна бир марта менга шундай гапирсанг, билиб қўй ўша жойни ўзида бўйнингни узиб ташлайман, эшшак тушундинг-ми?

Сўпича ҳамроҳлари кўмагида ўрнидан инграб тураркан Ғанижон жаҳл билан қайтарди:

— Тушундинг-ми, деяпман?

— Тушундим, — деди йиғлаб сўпича.

— Бор ўша мижғов муаллимнингга айт, тупурдим унинг башарасига.

Қаердандир Ҳамиджон пайдо бўлиб қолди. Воқеани унга бошқа болалар тушунтириб беришгандан кейингина, келиб укасини қучоқлаб олди:

— Падарига минг лаънат..! — деди Ҳамиджон, — шунга ҳафа бўлиб турибсанми? Кетдик, уйга бориб, Абдурашид муаллим ўргатган «приёмни» машқ қиламиз.

* * *

Абдурашид муаллим ҳамма болаларни ҳам ўз укасидай яхши кўрарди.

Бир куни у ўрта йўлда Ғанижон билан каттароқ болани кураш тушиб турганини кўриб қолади ва уларнинг курашларига қизиқиб, «Оҳ, молодес! Зўрсизлар-ку. Кураш спортнинг энг яхши турига киради. Фақат кўпроқ «Тренеровка» қилиб туриш керак?!» дейди у

Йиқилган бола муаллимдан уялдими, аста-аста юриб кўздан ғойиб бўлди. Ғанижон бўлса, шишиниб борарди, муаллимнинг гапларига ҳавас қилиб унга гапларига қулоқ соларди.

— Юр меникига, — деди Абдурашиб Ғанижоннинг кифтига қўлини ташлаб.

Ғанижон хурсанд бўлиб, бирга кетишди. Ўша куни улар бир-галашиб узоқ машқ қилдилар.

— Мана бундай «приёмларни» ўрганиб ол! Сен менга ташлан. Тортинма. Қўрқмай ҳужум қилавер. Мана бундай, у эпчил ҳаракат қилиб, Ғанижоннинг чап юзига уриб кўрсатди:

— Давай, бошла.

Ғанижон жон-жаҳди билан сакраб туриб муаллимни чап юзига тушуришни мўлжаллаганда, муаллим шундай чап бердики, Ғанижоннинг қўли нишонга тегмай, ўзи гандираклаб кетди. Бу сафар оёғига теккан «подношкани» ҳам сезмай қолди. Лекин эпчиллик қилиб бир айланиб оёққа турди.

— Жуда соз. Ҳозир сен «приёмни» унчалик билмасанг-да, ловкий ҳаракат қилдинг (Ўша пайтларда рус тилини ўргатишга эътибор кучли бўлганлиги учун, болаларнинг қизиқишини ошириш мақсадида муаллим, ўз нутқида, шундай сўзларни, ҳатто баъзи бир енгилроқ жумлаларни ҳам айтайлаб, рус тилида айтарди).

— Энди сен менга ханжар билан ташланган бўл.

Бола устози айтгандай ҳаракат қилди. Аммо унинг қўли қай йўсинда қайрилиб ташланганини билмай қолди.

— Кўрдингми, қанчалик чаққон бўлсанг-да, ҳали приёмни билмайсан. Қўлинг қандай қайирилди?

— Билмай қолдим.

— Бундай приёмларни ҳеч қачон бировни ўринсиз уруш ёки жароҳатлаш учун эмас, балки ўзингни защита қилиш мақсадида ўрганиб қўйсанг фойдадан холи бўлмайди. Биласанми, одамлар жуда қадим замонлардан жисмоний тарбия билан шуғулланиб келганлар. Масалан, қадимги Юнонистонда ҳатто қизлар ҳам йигирма ёшларигача худди йигитларга ўхшаб жисмоний жиҳатдан тарбияланган. Нима учун биласанми?

— Йўқ, — деди Ғанижон.

— Мана, Яхшилаб эшит:

Эркаклар сафарга кетса, қишлоқда ёки уйларида тартибни кимлар сақлайди. Албатта, аёллар-да! Эрлари ёки эркак кишиси бўлмаган жойга душман бостириб кирса, «аёлман» деб қараб ўтириш керакми? Жисмоний тарбияланган аёл ҳам уларнинг додини бериб ташлайди. Яна бир томони шуки, жисмоний чиниққан аёлнинг соғлом насл қолдиришини яхши билганлар. Ёки саккизинчи асрда Японияда кўринмас одамлар пайдо бўлганичи! Уларни «Нинзя» деб атаганлар. Аслида эса улар энг эпчил ва кучли жангчилар бўлишган. Уларга ҳеч қандай рақиб қўл жангида бас келолмаган ва ҳар қандай вазиятда ҳам душман искан-

жасидан қутилиб кетаолганлар. Мана сенга узоқ машқ қилишнинг самараси.

Ўрта шарқнинг Форс, Бақтрия, Суғдиёна деган мамлакатлари бўлган. Сен буларни ҳали китоблардан ўқиб билиб оласан. Ўша жойларда одамлар ўз болаларини етти ёшидан спорт билан чилиштириб келганлар.

— Сен нечага кирдинг, Ғанижон?

— Еттига, фахрланиб жавоб қилди у.

— Ана, кўрдингми, сен ҳам айна кучга тўлган пайтдасан.

Абдурашид шогирдининг кўксига ҳазилакамига «Бокс» қилиб қўйди.

— Рақобинг билан олишганда вообщё кўрқма! Спортнинг талаби шундай. Кимки «мен албатта ғалаба қозонаман» деб мунтазам шуғуллансагина унинг кучига куч қўшилаверади.

Ҳозир Ғанижон акаси Ҳамиджон билан устози марҳум Абдурашид муаллимни ҳам қайғуриб, ҳам фахрланиб, шуларни эслаб борардилар.

VI

Ўша куни Гулсанам опа ишга келганида жуда хурсанд эди.

Раис ҳужжатларга бурканган, иш билан банд кишилардай, столи устидаги газета, журналлар ва ҳар хил қоғозларни тартибсиз ёйиб ўтирганди. Опанинг саломига алик олди-да, томоқ қириб йўталиб қўйди. Гулсанам опа эшик, деразаларни артиб, хонани тартиблаштириб юрарди. Диёрвой кўз қирини аёлдан узмай, уни хуфиёна кузатиб ўтирарди. Ўттиз ёшларга бориб қолган бўлса ҳам йигирма ёшдаги қизлар сингари беғубор, нафосатли, юзлари нақшин олмадай қил-қизил, қошлари камондай иболи бу аёлнинг устидаги одми кийим боши ҳам ўзига ярашиб, уни янада латофатли кўрсатарди. Айниқса, у гапирганда худди кулаётгандай юзидаги кулгичи чуқурчалар ясаб, ўзгаларни жамолига мафтун этарди.

Раиснинг бу аёлга анчадан буён хуфиёна «ишқи» тушиб юрарди-ю, дардини ёришга имкон тополмасди. Аниқроғи қулай фурсат кутиб юрарди. Шундай бўлса ҳамки, совуқ нигоҳини унга тез-тез ташлаб турарди. Мана, ҳозир хонада икковидан бошқа ҳеч ким йўқ. Мўмин ака ҳам топшириқ билан жўнатилган.

Ишга берилиб кетиб, деразанинг юқори кўзини артаётган Гулсанамнинг бўртиб турган кўкси кўтарилиб, ёқасининг бир чети-

дан оппоққина бадани кўриниб турарди. Раис ўрнидан туриб уч-тўрт қадам ташлади-да, ёлгондан портретга тикилган киши бўлиб, секингина йўталиб гап отди:

— Мана шу, бобонгизни ҳам юзларини бир тозалаб артиб қўйсангиз, анча чанг босиб қолибди, — деди Гулсанам опага тиржайиб қараганча.

— Ҳозир, ҳозир укажон, — деди-ю, Гулсанам олдидаги ўтиргични суриб қўйиб, ўша томонга айланиб ўтди. Энди қўлидаги ҳўл латтани «доҳий»нинг портрети юзидаги шишага теккизган эди ҳамки, бирдан, кучли қўллар унинг кўксига ёпишганини пайқаб қолди. У «вой» деб улгурмасдан раис уни маҳкам ушлаб қучоғига олди. Гулсанам қўлидаги ифлос латта билан раиснинг юзига тушириб юборганини ҳам сезмай қолди. Шу заҳоти, раис аёлни қўйиб юборди-да, кўзларини ишқалашга тушди.

— Бу нимаси, опанг тенги аёлман-а, ифлос?!

Гулсанам раисни сенсираб қарғашга тушди.

— Жим бўлинг, биров эшитиб қолади.

— Ифлос! Ким деб ўйловдинг мени? Шармандангни чиқарман сени.

— Ўчир овозингни! Ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсин. Билиб қўй, агар бирор кимсага «ғинг» деб оғзингдан гуллаб қўйсанг, қизингни, «нўғай муаллим билан дон олишиб юради» деган гап тарқатаман. Биласан-ку, менинг гапимга ҳамма ишонади, рози бўлсанг бирга майшат қилиб юраверамиз, нима қиласан ўша ишқиртни.

— Покиза эримнинг ҳаром тукига ҳам алишмайман сени, ҳе, садқаи одам кет-е, ифлос, шундай хулқинг билан ҳукуматнинг идорасида ишлаб юрибсанми, ҳали? Туф-е, афти башаранг қурсин, сен ҳаромини!

Гулсанам хонадан чиқиб кетди. Шу бўлди-ю, бу жойга қайта қадамини босмади...

Орадан кўп ўтмай Мўмин ака ҳам бу ердаги қоровулликдан бўшатилди.

VII

Абдурашид дарвозадан ичкарига кирди-ю, серрайиб қолди. Унинг қаршисида турган Гулсанам опанинг кўзлари жиққа ёш эди. Шунча келиб-кешиб юрган муаллим бу хонадонга ҳавас

қиларди, нохушликни кўрмаганди. «Наҳотки, Мўмин акадек диёнатли одам ҳам ўз жуфти ҳалолини хўрлаган бўлса», деган хаёлга бориб, гап бошлади:

— Хафа кўринасизми, опа?

— Йўқ, ўзим шундай.

— Мўмин ака қаерда?

— Келинг, ўтириб туринг, ҳозир келиб қоладилар. Гулжамол, чой қўйгин, қизим, — деди-ю, меҳмонни ичкарига таклиф қилди Гулсанам опа.

— Ташвиш қилманг опа, мен қайтаман. Мўмин акамни ишдан бўшатилганлигини эшитиб киргандим.

— Ўтириб туринг, оғажон, акангиз келиб қоладилар. Келганингиз яхши бўлди сизга айтадиган бир икки оғиз гапим бор эди.

Муаллим кирди. Улар чой ичиб ўтиришибди:

— Нима гап ўзи опа? Сиз ҳам, акам ҳам ишдан кетибсизлар?

— Шунақа бўлиб қолди укажон.

— Бирор сабаб борми ўзи?

— Шўронинг раиси бизлар билан чиқишолмай қолди.

Гулсанам опа шундай деди-ю, бирдан кўзларига ёш олди.

— Шунча болаларингиз билан энди нима қиласизлар?

— Мен бўлмасам ҳам акангиз колхозни бирор ишига илашиб олар, бир риск ўтар-да, укажон. Раисни одам деб юрардим, уни ҳурмат қилардик, у инсон эмас экан, ёмон ниятини пайқаб қолдим-у, ўша заҳоти у жойдан оёғимни тортдим, Гулдайгина ёш қизимнинг шаънига ҳар хил гап тарқатаман, дейди-я, ноинсоф. Акангизга билдирганим йўқ. Эркак киши бундай гапларни эшитса, биласиз-ку, нима бўлади.

— Вой, ифлос-ей! Шошманг ҳали, мен уни тегишли ташкилотга айтиб расвосини чиқартираман.

— Зинҳор ундай қилманг, укажон, сиз бир мусофир йигитсиз, уларнинг қўлларидан ҳар балолар келади. Ўзингизга эҳтиёт бўлиб юринг. Иложи бўлса, бу ердан кетганингиз яхши.

— Йўқ, мен кетмайман, биласиз-ку қанча болалар билан ака-ука бўлиб қолганмиз, уларни ташлаб кетармидим. Ундан ташқари ана ундай ифлос шахслардан қочиш эмас, уларга қарши курашиш керак.

— Ёмондан қочиб қутил, деган гап бор-а, укажон.

— Унда ёмонлар сонини кўпайтириб юбормаймизми?

— Худо бас келсин, ёмонга.

Абдурашид муаллим бир зум ўйланиб қолди ва кейин яна гап бошлади:

— Опа, агар рози бўлсаларингиз мен сизларни мактаб ишига жойлаб қўйсам дегандим.

— Мактабда нима иш бўлади?

— Фаррошлик билан печка ёқиш учун битта штат олиб келаман.

— Бу гапни акангиз билан маслаҳатлашиб кўринг-чи, нима десалар у кишини гаплари гапда ука. Лекин акангизга ёмон гапларни айтманг, хафа бўладилар.

Худди шу пайт Мўмин аканинг ўзи ҳам келиб қолди. Муаллимни кўриб қувониб кетди. Суҳбат қайтадан жонланди...

— Эртага районга тушаман. Маорифга кириб воқеани тушунтираман, улар яхши кишилар, агар кўнишса биратўла буйруқни ҳам олиб келаман, — деб хайрлашишга ҳозирлик кўра бошлади муаллим.

— Маҳаллий ҳукумат вакилиман, деб раис қингирлигини қилмасмикин? — деб ўйланиб қолди Мўмин ака.

— Буларга билдириб ўтирмаймиз. Буйруқни улар бергандан кейин маошни ҳам ўзлари тўлашади, бу ёғини ўйлаб ўтирманг.

Улар яна анча ўтирганларидан кейин Мўмин ака муаллимни кузатиб қўйди.

* * *

Абдурашид айтган гапларнинг устидан чиққанди: Мўмин ака мактабга қоровул, Гулсанам опа фаррошликка жойлашдилар. Ишлар бир қадар яхши кетаётгандай кўринса-да, Мўмин аканинг ичига чироқ ёқса ёришмайдиган бўлиб қолганди. Шундай бўлса ҳам у ўз ишини уддалаб, ҳар қандай шароитда ҳам мактабдан ёрдамини аямасди. У доимо ғамгин, нимадандир гумонсираб, олдинги бўлиб ўтган воқеаларни бирин-кетин хаёлидан ўтказиб юрарди. «Муаллимнинг ўлимида, шу шўро раисининг қўли йўқмикин?» деган хаёлга ҳам бориб қўярди-да, яна аввалги ишларни тинимсиз эсларди:

Бир куни шўро раиси Диёрвой Мўмин акани хонасига чақирди. Ҳали шўронинг идорасида қоровул бўлиб ишлаб юрган пайтлари эди. Бечорани роса ҳақорат қилди:

— Мактаб давлатники, нима учун сиз унга аралашасиз, кимсиз ўзи? Бор йўғи ялангоёқ бир қоровул бўлсангиз, нима учун

мендан рухсатсиз маҳаллий ҳукуматнинг қоровулхонасидаги печкани олиб бориб, мактабнинг қандайдир келгиндисига бердингиз?

— Ахир ўша печка бекордан-бекорга бир хонанинг четини эгаллаб ётганди-ку!? Ундан ҳеч ким фойдаланмаса, бола бечоралар исиниб туришсин дедим-да! Ўзим бўлсам идорани айланиб юраман, ўтиришга ҳам вақтим йўқ. Ундан ташқари ўзингиз бу эски бинони оқлаб таъмирлаганимизда «мактаб ишларига ёрдамлашиб тулинг», деб айтгандингиз-ку!?

— Печка катта холангнинг мулки эмас, шу бугун уни келтириб жойига қўй!

Бечора Мўмин ака қишлоқ советининг идорасидан жиннидай бўлиб чиққанди ўшанда:

— Абдурашид, — деди у ўйлаб-ўйлаб, — шу темир печкани қишлоқ советининг раисига элтиб берайлик, жонимдан безор қилди у мени.

Мўмин ака яна нималар демоқчи бўлди-ю, лекин айтмади.

— Бўпти ака.

Муаллимнинг ўзи печкани Мўмин акага бузиб берди-ю, тўғри қишлоқ советининг идорасига қараб йўл олди. Раис хонасида ёлғиз ўзи ўтирганди. Улар қаттиқ тортишишди. Эртаси куни муаллимнинг ўлдирилганлиги ҳақида шум хабар тарқалди...

Бемаҳалда таққиллаган дарвозанинг эгаси ичкаридан очмай мўралаб турди.

— Мўмин ака, очинг тезроқ. Мен Абдурашиднинг дўсти Ҳусни Жамолман, — деди паст овозда ташқаридаги киши.

Дарвоза очилди. Меҳмон ичкарига киргач, тезгина қайта ёпилди.

Бу тунги меҳмон тўғрисида Абдурашиддан олдинлари бир неча бор эшитишган бўлсалар-да, уй эгалари уни биринчи марта кўриб турганликлари учунми, ҳадиксираброқ туришди. Меҳмон уй соҳибларининг ҳолатини пайқади-да, ёнидан уч дона суратни чиқариб дастурхон устига ташлади:

— Мендан хавфсираманглар, у билан бирга ўсганман, энг яқин дўстим эди раҳматлик, — деди, салгина тожикча талаффуз билан.

Олдин Гулсанам опа, кейин Мўмин ака суратларни кўриб чиқишди. Абдурашид билан Хусни Жамолнинг қучоқлашиб тушган суратини кўриб Гулсанам опа йиғлаб юборди.

— Билим юртини битириш олдидан тушгандик. Булар эса бирга ўқиган дўстларимиз билан тушганларимиз,— дея суратни опанинг қўлидан олмай тушунтирди меҳмон.

— Ўйлайманки, энди тўлиқ ишонгандирсизлар менга. Мен дўстим учун ўч оламан. Фақат мени бу ерга келиб кетганим тўғрисида гап ҳам бўлмаслиги шарт. Умуман, сизлар мени кўрмаганиз, танимайсизлар ҳам. Тушунарлими? Энди ҳеч иккиланмасдан воқеа тафсилотларидан билганларингизча сўзлаб берингизлар?...

Гулсанам опа биринчи бўлиб гапириб берди. Хотинининг оғзидан илк бор раиснинг ўша қилиғини эшитган Мўмин ака қалтираб қолди: «Ҳозир бориб уни ёриб ташлайман» дерди титраб. Лекин уни меҳмон билан опа тинчлантирди.

Гулсанам опанинг гапидан кейин Мўмин ака ҳам ўз билганларини батафсил сўзлаб берди. Ҳатто гумонсираб юрганликларигача очиқ гапиришни ўз бурчи деб билди шекилли. «Бу ишларда шўро раисининг қўли йўқ деёлмайман» деди.

— Ана ўша, печка масаласи инкор қилиб бўлмайдиган аниқ далил ҳисобланади. Чунки, Абдурашид печкани сизга бузиб бергандан кейин бориб раис билан жанжаллашган ва Самоқча — мени олдимга нима мақсадда боришлигини соддалик қилиб айтиб қўйган. Бу ишларни четга чиқиб кетишидан қўрқиб, Абдурашиднинг орқасидан шошқинлик билан йўлга тушган. Менимча, бу ишни бир ўзи эпловмаслиги аниқ, унинг шериклари ҳам бўлиши керак...

Меҳмон қишлоқ советининг раиси Диёрвой тўғрисида такрор-такрор сўраб-суриштириб, кўпгина воқеаларни билиб олдида, тонг саҳарда хайрлашиб қишлоқдан чиқиб кетди.

Галамайдон қишлоқ советининг раиси Диёрвойни давлат одамлари томонидан ушлаб кетиб қамаганлиги тўғрисидаги гап тарқалганда, Мўмин акаларникига «нотаниш меҳмон» келиб кетганига беш кун бўлганди.

Ғанижон ўшандан кейин умуман мактаб номини тилга олмади. Ҳатто узун бурун, турқи совуқ, чаласавод, янги муаллимни Диёрвойдек ушлаб кетиб қамаб юборганларидан кейин мактабга бошқа муаллим келди ҳамки, у «ўқимайман» деб туриб олди.

Кунлар кетидан ойлар, ойларни қувиб йиллар ўтиб борарди. Қанча-қанча боғ-роғлар ўрнини пахтазорлар тортиб оларди. Баъзан чарақлаб турган қуёш юзини қоп-қора булут қоплаб, одамлар қалбини хуфтон қилиб қўярди.

VIII

Ҳали қуёш уйқуда эди. Кўчаларда одамлар ваҳима билан чиқдилар. Бировларнинг кўзида ёш, бошқаларнинг ранги учган. Пода ҳайдаб чиққан аёлларнинг ҳам кўзларида ёш, эркакларга термулиб боқардилар. Ҳаммани оғзида «уруш бошланибди» деган гап.

Бу даҳшатли шум хабар 1941 йилнинг 22 июнида тарқалди. Иккинчи жаҳон уруши бошланиб кетди. Фашизм деган манқурт, босмачи, буюк маданиятли немис халқининг номига иснод келтириб, бепоён Россияга, тун маҳалида, одамларнинг оромини бузиб, бостириб келди.

Замон ва тақдир тақозоси билан қалбида қони жўшиб турган ўзбек халқи ҳам биринчилардан бўлиб бу машъум урушга отланди.

Қўлига қурол олган минг-минглаб ўзбек ўғлонлари қаторида, эндигина ўн тўққиз баҳори барқ уриб гуллаган Ҳамиджон ҳам бор эди. Келинчақлар чимилдиқда қолди. Гўзал қизлар севган йигитларини кўзларига ёш олиб кузатдилар. Оналар зор-зор фарёд чекиб, ўз юракларининг бир парчаси бўлган ўғилларига «Оқ йўл!» тилаб қолдилар. Жажжи болалар чирқираб, шаҳар ва қишлоқлар ҳувиллаб қолди.

Аскарлар орқасидан нон юбориш, кийим-бош жўнатиш мункиллаган чолу кампирлар, вояга етмаган гўдаклар зиммасида қолди.

Роҳатой ая ҳам Ғанижонни ёнига олиб, иштон-пойчасини шимариб қўш ҳайдади, ер шудгорлаб пахта экди, ўроқ гортиб буғ-

дой ўрди, кундуз куни ғарам йиғиб, тун маҳалда хирмон янчди. Тонна-тонна донни йиғиб, ўзи емай-ичмай аскарларга — Россияга жўнатди.

* * *

Кунлар кетидан ойлар, ойларни қувиб йиллар ўтиб борарди. Лекин курраи замин бағрида, ҳали уруш даҳшати олов сочиб, ҳамон давом этарди.

— Онажон, — деди бир куни дала-даштдан ҳориб-толиб қайтган аяга ўғли Ғанижон, — мен ўн саккиз ёшга тўляпман, қўлимга қурол ушлаб, фашист босқинчиларини қириб ташласам дейман-у, лекин не қилай, кеча ва кундуз тинмай, олдин сизни ўйлайман...

Шундай қилиб, эндигина ўн саккиз баҳорга тўлган Ғанижон оқ сут берган онасидан оқ фотиҳасини олиб, урушнинг айнаи авж палласи — 1942 йилнинг қирчиллама қиш кунларининг бирида кўнгилли бўлиб урушга кетди.

Юрагида ўти, билагида куч-қуввати, қалбида зеҳни жўшиб турган, ўзбек ўғли — Ғани Боёраминов олдин полкчилар мактабида ўқиб, командирлик маҳоратини пухта ўргангач, жангчиларга бошлиқ бўлиб, оловли жангга кирди.

Ўша оқшом икки ўртоқ — Ғанижон билан Шойим ўта муҳим топшириқни бажариб қайтиш учун разветкага чиқишди. Кутилмаганда немис қуроли сайраб қолди. Отишма бошланиб кетди.

Бепоен ўрмон. На осмон, на атроф кўринади. Зулмат ҳукмрон. Шишадай яхлаб қолган кичикроқ дарё ўрмонни кўндалангига кесиб ўтган. Шу дарёнинг ўнг қирғоғидаги маълум жойда немислар штаби жойлашганлиги уларга аниқ белгилаб берилганди. Лекин душманнинг пистирмаси дарёнинг чап қирғоғида жойлашганлиги кимнинг ҳам хаёлига келибди.

Кутилмаганда бошланиб қолган отишма икки дўстни шошиштириб қўйди. Лекин ҳушёр разведкачилар ўзларини йўқотиб қўймадилар. Бирдан келишган ҳолда тезкорлик билан бир-бирларидан сал-сал узоқроқ жой танлаб, душманни чалғитиб, гўё кўпроқ жангчилардек «ППШ»дан тириллатиб ўқ ёғдира бошладилар. Автоматнинг отилаётган узликсиз ўқлар дарахт шохларини ўткир қиличдек кесиб туширарди.

Отишма узоқ давом этди. Душмандан қанчаси ўлди, бунингку, ҳисоби йўқ эди. Аммо, энг ёмони икки разведкачидан бири ўқ еб яраланган Ғанижоннинг кўксини душманнинг қўрғошини ти-

либ ўтган бўлса ҳам билмасдан гандираклаб юрарди. Аллақачон отишма тиниб, душманнинг дараги қолмаганини ҳам у ҳолсизлиги туфайли сезмаганди. Фанижон анча вақтдан кейин ҳушига келди. Ўрмон тинч. Фашистлардан ном-нишон қолмаганди. Дўсти Шойимни қидиришга тушди. Ниҳоят топди. Афсуски, у автоматини қучганча, кўзлари очиқ ҳолда ётарди.

Фанижон дўстининг ёнига чўкди. Унинг юзларини алам билан силади. Кейин кўтариб олиб бағрига босди-да, пиқ-пиқ йиғлади. Кўз ёшлари Шойимнинг юзларига томиб тушди. Дўстини бир қулай жойга яхшилаб ётқизди-да, унинг ёнидаги гранаталари билан автоматини олди. Қурулларни елкасига осиб, олтига гранатани ёнига жойлаб, иккитасини қўлида маҳкам сиқиб ушлади-да: «Дўстим, мен келиб сени олиб кетаман! Сени сақлаб қололмаган дўстингни кечир. Сен учун, ўч олиб қайтмагунимча, мени кут!» — деди-ю, яқин бир дарахтга белги қўйиб, секин жойидан кўзгалди.

Кечаси соат учлар бўлиб қолганди. Ўрмоннинг қайси бир бурчагида зийрак қушларнинг овози элас-элас эшитилиб турибди. Фанижон эҳтиётлик билан кўтарилиб атрофни кузатди: қандайдир шарпа сезгандай бўлди. У шарпа чиқармай бир жойда анча туриб қолди. Кейин шоша-пиша, ўша шарпа сезилган томонга қараб олға юрди. Узоқда бир уй кўринди. Шу томонга эмаклаб кетди. Томни айланиб орқадаги дераза остигача келди. Хонадан пастгина овозда мусиқа эшитилиб турарди. Астагина бўйинини чўзиб, ичкарида карта ўйнаб ўтирган икки фрицни аниқ кўрди. Улар ойнага тескари ўтиришганлиги учун ҳеч нарсани пайқамадилар. Фанижон, энди ўзини анча ўнглаб олди. Ўртада дастурхон. Шишалар тартибсиз йиқилиб ётар, стол атрофида бир нечтаси ағанаб ётарди. «Демак, булар маст» лоп этиб Фанижоннинг бошидан ўтди бу фикр. Шарпа чиқармай хонага кирди-ю, «Қўлингни кўтар!» — дея бақирди. Бегона ва қудратли бу овоз хонадагиларнинг ўтакасини ёриб юборди. Икки кифтида автомат, қўлларида гранаталарни сиқиб ушлаган ўзбек жангчисининг кўзлари ёниб турарди. «Ҳозир ҳаммангни битта қолдирмай кулингни кўкка совураман» деяётгандай важоҳатли кўринарди у.

— Қўлингни кўтар! — деяпман сенларга.

Фашистлар ўзбекча буйруқни тушунгандай, дир-дир титраганларича, қўлларини кўтариб туравердилар. Фанижон асирларни сафга тизиб олдига солди.

Кийимларини ҳам кийиб улгурмаган ўнта немис офицери олдинда, якка бир ўзбек ўғлони улар орқасидан қалин ўрмон ичидан тез ва шошиб боришяпти.

Ғанижон қалин дарахтзор ичидан сафдош дўстини излар эди. Ниҳоят, Шойимжон ётган жойни дарахтдаги белгидан таниб, топиб олди-да, яна буйруқ берди:

— Кўтар! — дея Шойимни кўрсатиб, энг олдинги офицерга бақирди Ғанижон.

Тонг оқариб келарди, манзил ҳали йироқ. Ғанижон зўрға ўзини сезар-сезмас кўнгли айниб, автоматини маҳкам ушлаганча қадам ташлаб боряпти:

— Эй худо, ўзинг мадад бер! — кўзлари тиниб, юракдан илтижо қилди у.

Ниҳоят гарнизон кўринди. Дўсти Шойимнинг жасадини бошқасига кўтаришга буюрди-да, жон-жаҳди билан «Шагай!» деганича аллақандай, ҳатто ўзи ҳам тушунмайдиган товушда бақириб юборди. Унинг кучли овозини эшитган ўзининг гарнизонидаги солдатлар ёрдамга югуришди. Ҳали Ғанижон гапирмасдан туриб, улар асирларни тўғри хонага бошлаб киришди. Постда зийрак турган навбатчи жангчининг овози янгради:

— Командир, встречайте «гостей!» Бу қувонч ва жаҳд билан айтилган рапорт эди.

Майор Геннадий Григорьевич Брилов қулочини кенг ёзиб, Ғанижонни қучиб олишга югурди. Унинг етиб келишига икки қадам қолганда Ғанижон юзтубан йиқилиб тушди.

* * *

Ҳар хил унвондаги ўнта немис офицерини олдиға солиб, уларға ўзининг азиз дўсти Шойимжонни кўтартириб, ўз одамлари олдиғача не азоблар билан етказиб келганлиғига ишонч ҳосил қилганидан кейингина йиқилиб тушган Ғанижон, шу ётишдан уч ой госпиталда даволанди. Аммо у гапиролмай қолганди.

IX

Ҳаво сокин. Кузнинг совуқ шамоли йўлаклардаги баргларни чирпирак айлантриб ўйнайди. Аскар оғир этиги билан сарғайган хазонрезгиларни босиб-янчиб, катта-катта қадам ташлаган-

ча, атрофларга асабий бир ҳолда аланглаб, қараб боряпти. Негадир у тез-тез «ух» тортади, лаблари қимирлаб, юзлари ўзгариб гапиргандай бўлади. Устидаги узун ва қўпол шинелининг икки-уч тугмасини ечиб, ёқасини қайтарди-да, кўксини кенгроқ очиб, чап елкасидаги юк халтани ўнг томонига алмашлаб олди. Телпагини кўтариб, пешонасини енги билан артди. Лекин уни олис-олисларга олиб бориб, олиб келаётган чигал фикрлар ҳамон бошида ғужгон ўйнаб, асабига тинчлик бермасди. Бошига айқаш-уйқаш фикрлар қўйилиб келаверар, қадамини янада тезлатиб, кимлар биландир гаплашаётгандай, кимларнидир сўкаётгандай ғудраниб, қўлини беихтиёр чўзиб юборар, бармоқларини бигиз қилиб пишқирганча, ўзи билан ўзи бўлиб келарди.

Қишлоғига яқинлашган сари ҳаяжонланиши янада ошиб, тез ва шошилиш одимларкан, шуларни ўйлашга ўтди: «Биринчи бўлиб кимга дуч келаркинман? Рўпарамдан чиқиб қолган киши албатта мени танийди, мен у билан қандай гаплашаман. У менга қараб гапираверса ҳам мен индамай унинг юзига қараб безрайиб туравераманми?... Ўша киши ҳолатимни тушунаркинми? У одам менинг юзимга тикилиб туриб нималар деб айтаркин. Мен унинг гапларига қандай жавоб қила оламан?»

— Ҳа, Абдуғани, сенга нима бўлди? Туппа-тузук гапирардинг-ку, азизим! — деб надомат чекарканми?

У бирдан даҳшатли бир сас билан қичқириб юборди-да, рўпарасида қаққайиб турган кекса тут дарахтига тикилганча, тўхтаб қолди. Хаёлида биринчи бўлиб унга дуч келган одамдай бўлиб туюлди, шу файзсиз дарахт. Беихтиёр «Уҳ» деб юборди-да, яна унга жирканиб қаради.

Бу ажина тут эди. Абдуғани болалигида қишлоқ ёшлари билан пода ҳайдаб келарди-да, шу жойдан ўтолмай изига қайтарди. Молларини ҳайдаб солиб, тезроқ қайтаётган болалар ҳам бу ажина тут тўғрисида эшитганларига қўшиб-чатиб бир гала қўрқинчли воқеаларни айтиб келардилар.

Отаси раҳматликни қизиллар олиб кетишганларида ҳам Ғанижон худди шу ердан туриб акаси Ҳамиджон иккови йиғлаб-йиғлаб, хайрлашгандилар.

— Бўлди, болаларим, ўтманглар бу томонга, қайтинглар! — деб айтганди отаси...

«Шунча йил ўтиб кетибди-ю, яна келиб-келиб биринчи тўғри келган нарсани қара-я?! — деб қўйди ўзига-ўзи.

У дарахтга ҳамон тикилиб турарди. Ажина тутнинг ҳамма шохлари қуриб қолган, чўкиртақларига ҳар хил латта-путталар илиб ташланган, жуда қўрқинчли манзара кашф этиб турарди. Танаси баҳайбат, оралари ёрилиб кетган, қавагида бемалол бир одам жойлашиб яшириниб олса бўлади. Ўша пайтларда ҳам худди ҳозиргидагидек ҳолатда турарди. Болалар бўлса бу ковакни — ажинанинг уйи дейишарди.

Унга тикилган сари вужуди титраб, кўзлари ваҳимали чақнаб кетди унинг ва «Ажина тут» деб юборгандай бўлди ички бир алам билан гўлдираб. Беш-ўн қадам ўтиб ниманидир эсладими, нимадир хаёлига келдими, ишқилиб, биров билан қайта-қайта гаплашаётган кишидай, тўнғиллаганча елкасидаги юк халтани ерга қўйиб, ўтириб олди.

Ажина тут атрофида ҳар хил катта-кичик тош ва гиштлар тартибсиз ётар, уларнинг устиларида ёқилган момачироқ қолдиқлари жирканчли бўлиб кўринарди. Осилиб ётган рангпар латта-путталар сарғиш, қизил қонларга бўялган, дарахтнинг атрофлари қайрағоч ва тиканли бутазорлар билан ўралиб кетган. Аскар юк халтаси устига ўтирганча, тамаки ўраб тутатди, қизғаниб-қизғаниб тутунни ичига ютди. Ўзини анча енгил ҳис қилди шекилли, худди шу жойда дўсти Шойимнинг сўзлаб берган гапларини эслади:

«Бу томонга бир ўзинг юрма, жўра. Айниқса, ёлғиз ўтма», — деганди у молларини подага қўшиб қайтаётганларида. Кеча кечаси отам шаҳардан бир ўзлари келаётганида, мана шу жойдан каттақон бир эчки илашибди. Ўша эчки ажина тутнинг қавагидан чиққандай бўлган эмиш. Кейин отам ҳамма нарсани унутиб, эчкини қўвиб ҳайдамоқчи бўлсалар, эчки бирдан шохлари бир қулоч келадиган, жунлари ўсиб кетган серкага айланиб қолибди. Бировни моли подадан адашиб қолибди-да, деган хаёлга бориб, отам индамай келаверсалар, бояги серка отамга суйкаланиб, орқаларидан тўппа-тўғри кириб келганмиш. Қўшнимизни кимикан, деб ўйлабдиларда, уларни дарвозасидан киритиб юборибдилар. Отам қайтиб ҳовлимизга кирсалар ҳалиги серка отамдан олдин келиб турганмиш. Отамни жаҳллари чиқиб, катта бир таёқ билан уриб-уриб қувиб юборибдилар-да, кейин уйимизга кирибдилар.

Шу оқшом отам бир кўрпа касал бўлиб чиқдилар. Онам отамни роса койиди: «Ўша лаънати ажина тутни билардингиз-ку, ор-

қангизга қарамай келавермайсизми. У маҳлуқ сизга эргашиб уйгача келган экан, шатта ушлаб жунидан бир ҳовуч юлиб олганингизда-ку, ўшанда кўрардингиз, уни сизга «Тила тилагингни нима истасанг, истаган нарсангни бераман» деб ялинганини. Агар айтгандай қилганингиздами, сизга-ку, жин ҳам тегмасди, қайтамга авлод-аждодларингиз зиён-заҳматдан қўрқмайдиган бир нималик бўлиб қолишарди» деб айтди...

Аскар шуларни эсларкан, шу дамда ўзи сезмаган ҳолда болалигига қайтганди.

Фанижон тез-тез дўсти Шойим билан бирга уларникига бориб турадиган, у билан бирга кириб, ўша серка воқеасидан кейин касал бўлиб қолган отасининг олдига кириб ўтирадиган бўлиб қолганди.

Шойимни отаси узоқ ётиб қолди. Бир йилга ҳам етмай бечора Дамин бобо оламдан ўтганда, Шойимнинг ёнига ўтириб, «Кўп йиғлама оғайни» деб кўнглини кўтаргани ёдига тушди.

«Эҳ! Эссизгина дўстима, қанча азоблар билан катта бўлганди у. Бирга катта бўлдик, урушгаям бирга кетдик, полкчилар мактабида ҳам бирга ўқидик. Қанчадан-қанча разведкалардан-ку, соғ-омон қайтгандик, ўша оқшом қўшилиб бормаса нима бўларди-я. Балки бошқа бир жангчи билан борганимда, ҳозир уйга Шойим билан бирга кириб борган бўлармидик?! Уф!», — дея ўрнидан турди у. Эндигина йигирма икки ёшга кираётган бўлса ҳам, унинг ҳозирги ҳолати қирқ ёшларга бориб қолган кишини эслатарди. У секин ўрнидан турди-да, тўғри қишлоқ томон йўл олди.

Х

У дарвозадан ичкарига кирар экан, ҳовлида ўзгача бир тоза ҳавони туйди. Бир жойда туриб тўйиб-тўйиб нафас олди. Қувончларга тўлиб атрофни кузатди: ҳамма жой, барча нарса чиройлик ва таниш. Ўша-ўша ўзи ўйнаб катта бўлган даргоҳ. Чироқ ёниб турган хонада одамлар суҳбати эшитиляпти. Ҳозир ичкаридан онажони югуриб чиқади-ю, ўғлининг бағрига отилади. Йўқ. Яхшиси, олдин унинг ўзи хонадаги одамлар олдига кириб боргани қизиқ бўлади. Унинг қалби қувончларга тўлиб боряпти. Кутилмаганда йўталиб юборди у.

Шарпани эшитган киши ичкаридан ҳовлига шошилиб чиқди. У чиқди-ю, бир лаҳза лол бўлиб қолди:

— Ака, акажон!

Хонадагилар ташқарига югуриб чиқишганда, Самижон бар-
васта қоматли аскар билан қучоқлашиб кўришди. Аскар унинг
акаси Ғани Боёраминов эди.

* * *

У уйга кириб келганда онасининг маъракаси ўтказилаётган
экан. Ғанижон ҳеч ким билан гаплашолмас, юрак дардини ёриб
айтолмас, уларнинг дардини ҳузур қилиб эшитолмасди. Олдин
сассиз фарёд чекди. Ака-укалари, қариндош-авлодларини бақув-
ват қўллари билан бағрига тортиб аза очди...

Маърака тонг саҳаргача давом этди. Уч-тўрт кундан буён
тинмай азобда юрганлар бирин-кетин тарқалдилар. Ғанижоннинг
эса юраги тўла армон. У онажонининг қалб битикларини, жаран-
гдор овозини такрор-такрор эшитаётгандай, ҳозир ҳам онаси унга
ўша важоҳат билан гапираётгандай туюларди.

Мана, у қайтиб ҳам келди. Лекин уни онаизори кутиб ололмади.

Ғанижон ирғиб ўрнидан турди. Ҳеч ким унга халал бермасди.
Ҳамма уйқуда. Ғани у ён-бу ёнини титкилаб қаради-да, эскироқ
бир рўмол топди. Уни ҳидлаб-ҳидлаб кўрди, кўзларига суртди.
Рўмолни қўйнига солиб, далага чиқди. Юлдузлар бирин-кетин
сўниб борарди.

* * *

У аста кетиб борар экан қишлоқ кўзга кўринмай қолди. Ғира-
шира қоронғулик бағрида баланд ва сарғайган тепалик кимсасиз
далалар қаърига даҳшат солиб ётибди. Гўё бу жойдан мунгли садо
чиқаётганга ўхшайди. Эски шох-шаббалар, қовжираб қолган хас ва
янтоқлар, дўнгликлару чуқурликлар қоронғуда яна ҳам ваҳимали
кўринаётган жарликдан ўтди. Олдин бир чуқурга тушиб кетди. Бу
очиқ гўр эканлигини аниқ билди. Лекин энди у ҳеч нарсадан қўрқмас-
ди. Уч йил тинимсиз қон кечиби юрганида қанчадан-қанча ўликлар
орасида бўлмадими. Қўллари тиканларга тўлиб, у ердан чиқиб олди.

Баландликдаги янги қабр алоҳида кўзга ташланиб турарди:
«Онамнинг қабри шу бўлса керак» деган хаёлга борди. Қабрис-
тоннинг чап томони жарлик. Онасининг қабри ўша жарликка яқин
жойга тушиб қолибди. Бу жарлик тубсизга ўхшайди.

Янги қабр устида бирдан онаси пайдо бўлиб қолди. Шу заҳоти Ғанижон беихтиёр онасига қараб чопди. Онаси бўлса, қўлларини тўлғаб: «Келма, қайт, тез кет!» — дея фарёд чекиб қичқирарди. У онасининг нималар деяётганини эшитмади. Лекин қўлларининг тўлғанишига қараб «Кет!» деяётганини сизди.

«Онам ўлмаган экан. У мени кутган. Келганимни билиб онам тирилган», деган хаёллар чалғитарди уни. Бу бораверса, онаси қочади. Тўғри жар томон қочади. Яна бир қадам ташласа тамом, тубсиз жарлик қаърига қулаб кетади. Кейин онаизоримни кўриш насиб этмайди, тобора онасига интиларди у.

Аянинг ўша кийим-боши, ўзининг ранги баста. Негадир кулиб жилмайганча, қўлларини икки томонга ёзиб, ўзини жарга ташлашга интиляпти. Ҳозир, ҳозир ўзини отади. Онажон, отманг, деса тили йўқ. Овозининг бундай ҳолатини эса онаси эшитишини истамайди. Ана, ҳозир ташлаяпти.

— Ташламамг, онажон! — чинқириб юборди ўзи билмаган ҳолда. Қабристон ларзага келиб, Ғанижоннинг овози акс-садо бериб жарангларди — О-на-а-жо-о-он!

У ҳозир ҳамма нарсани, ўз овозининг акс-садосини аниқ эшитди. Қулоғи очилиб кетди. У гапирди. Шунчалик ҳаяжонланиб кетдики, ҳозир ундан бахтиёр инсон йўқ эди, гўё. У энди тили ва қулоқлари очилиб кетганлигини билиб туриб бақирди:

— О-на-жо-он!

Лекин онасини қайта кўрмади. Ўз овозини эса аниқ эшитди... Тонг ёришиб келарди. Ғанижон бўлса, аламидан нима қилишини билмай онасининг қабрини қучоқлаб, ўксиб-ўксиб йиғларди. У йиғлаб-йиғлаб ётиб қолди...

Бир пайт кимдир елкасидан туртди:

— Тур ўрнингдан, оғажон! Танамда жоним қолмади-я, сени қидириб. Юр, кетдик!

Бу унинг акаси — Ҳамиджон эди.

XI

Ғанижон ҳамон равон гапиролмасди, салгина жаҳллангудай бўлса ёки бирор нарсадан зедни койиса, тез-тез дудуқланиб қолар, унинг устига чап оёғидаги «Осколка» атайлаб кутиб тургандай худди шу маҳал хуружини бошлаворади. «Наҳотки, бутун умрим бўйи дудуқланиб ўтсам», деган хаёлларга бориб, узоқ-узоқ

ғамгин бўлиб юрарди. Баъзан «Шу ёғига ҳам шукур, мана бинойидай гапиряпман, қулоқларим яхшигина эшитса, бундан кейин ҳам худонинг ўзи меҳрибонлик қилар», деб ўзига-ўзи далда берарди...

Пурвиқор тоғларга маҳлиё бўлиб ўтирибди. Тоғ чўққиларидаги оппоқ қорлар қуёш нурида ялтирайди. Тоғ этакларига туташиб кетган қир-адирлар чиройлик кўринади. Болалигида бу ерларга отаси Боёр Амин уни кўп марта олиб келарди. У шотут териб ерди, боғларга кириб сап-сарик узумлардан узиб чиқарди. У саралаб-саралаб бир бошгина оларди. Мана бугун яна шу ерга келди.

«Қани ўша боғлар? Тавба! Кимлар яхши ният билан экади, бошқалар бўлса вайрон қилиб бузади... Бу ерлар отасининг мулки эди. У боғ-роғларни отаси қадрдон дўстлари билан бирга барпо қилганди». Шуларни ўйлаб, ўрнидан турди. Дала-даштнинг тоза ҳавоси, тоғлар, қирлар, дарахтлар ва ўт-ўланлар унга завқ бағишларди, ўзини анча енгил ҳис қилди. Энг муҳими, шундай дамларда, дудуқланиши ҳам эсига тушиб қоладиган ғам-ғусса ҳам унутилиб кетгандай эди.

Ғанижон бугун уйига хурсанд қайтди. Қўлига дасткалла, қайчи олиб, энди боғ тўридаги шафтолининг икки-уч навдасига шакл бера бошлаган эди ҳамки, Ҳамид ака кўриниб қолди.

— Э-э, ассалому-алайкум! Қани, келинг, ака, бугун дейман болаларингиз билан эртароқ хайрлашибсиз, шекилли?

— Шанба кунлари улар билан бир соат олдин хайрлашаман.

Ака-укалар бир-бирларини бир ой кўришмаган кишилардай қучоқлашиб кўришдилар.

— Соғиндингми, Ғанибой?

— Соғинмай бўладими, ҳафтада бир келиб, эртаси куни қайдасан, Мироқи деб, болаларингиз ёнига жўнаб қолганингиздан кейин, — дея шўхлик қилиб жавоб берди Абдигани.

— Болаларимдан йироқлашишга қарор қияпман.

— Нималар деяпсиз ака? Мен ҳазиллашаяпман-е.

— Ҳазилингни-ку, тушунаман Ғанибой, — тўғриси айтсам, у болалар билан ишлашни ўзи бир олам завқ, лекин узоққа қатнаб ишлаш сал азоб беряпти-да, укам.

— Нимаси азоб беради, ўзингиз севган касб бўлса, шўх болалар орасида зерикиш нималигини билмасангиз, уларни ҳалигидай гапларидан завқланиб юрибсиз-да, мазза қилиб.

— Сен бу ёғини эшит, янги латифа: иккинчи синфда ўқийдиган бир бола сўрамасдан дарс қолдирди. Ўзлари тожик. Бирам шўхки, тенгқурлари орасида энг чаққониям шу. Ҳамма уни Юсуфча дейди.

— Қани, Юсуфча, кеча нима сабабдан дарсга келмадилар? — десам «Ассалом малум!», деб ўрнидан ирғиб турса бўладими. Синфда «гур» этиб кулги кўтарилиб кетди дегин. Ўзлари партада ўтириб ёзиб турибди-ю, салом дейди.

— Хўш-хўш, кеча мактабга келмаганлигинг сабабини айтчи? — дейман яна кулгининг зўридан кўз ёшларимни артиб.

— Кеча хонамизга қашқир кирган, малум. Калон писаримиз думмаси егон малум. Отам писарни суйгон, онам бошини тоза қилгунча, ман писар қулоқларини ушлаб турдум.

— Мана сенга жавоб, қани кулмай кўр-чи! Роса маза қиласан киши.

Уни уришиб бўладими? Кулиб-кулиб олдига бордим-да, бошини силадим.

— Балли, Юсуфбой, уй ишларига ёрдам берганинг дуруст, лекин бу сафар ишинг чиқиб қолса, албатта сўрагин, — деб тайинладим. Эртаси куни Шамси деган бола дарсга келмади. Униси ҳам тожик эди. «Қани, Шамсибой, кеча Юсуфчага айтилган гап ҳаммага айтилган ҳисобланмаганмиди, сен нимага сўрамасдан қолдинг?» — десам:

— Маълум, сиз олдин келиб мениям бошимни силанг-да, — дейди.

— И-е, нимага? — ундан ҳайрон бўлиб сўрайман.

— Юсуфча сўрамай қолганда бошини силадингиз-ку?!

Болалардан мана шунақа теша тегмаган гапларни эшитиб, бир қоп семириб юраман-да, укам. Ўзларида билимдан дарак йўқ бечораларда. Биласан-ку, Мироқида турли миллат кишиларининг болалари ўқийди. Ўқитувчиларининг кўплари менга ўхшаб, келиб кетувчилар. Бечора болалар эндигина бир муаллимга кўника бошлаганида яна бошқаси келади-да! Янги ўқитувчи болаларни ўргатиб оламан дегунича, тагин яна қанча вақт ўтиб кетади-да, ахир. У ерда ўзбекларга нисбатан тожик халқи кўпроқ, татар, ўрис, украинлар ҳам бор. Лекин улар озчиликни ташкил қилади. Уларнинг урф-одатлари ҳам турлича.

Русча, татарчани-ку, бир амаллаб эплайсиз, биламан, лекин тожик тилини қандай қиляпсиз?

— Бухорода ўқиганим фойда беряпти. Билим юртида биз билан бирга ўқийдиганларнинг кўплари маҳаллий кишилар эди. Ҳаммаси бўлиб ўн олти тингловчи бўлсак, унинг тўққизтаси тожик тилида гаплашишарди-да. Улар билан ўқиган давримизда гаплашавериб яхшигина ўрганиб қолгандим. Уруш бошланганда кўплари бизлар билан бирга жўнаб кетишганди. Билмадим, ўша ўртоқларимиз бугун тирикмикан.

— Ҳа, бу уруш кимларни бошларига нималарни солмади. Тирик қайтганларнинг ҳам қанчаси майиб-мажруҳ бўлиб қолган бўлишса...

Ака-укалар анча муддат жим бўлиб қолишди.

— Бир маслаҳатлик иш чиқиб қолди Ғанибой, — дея гап бошлади Ҳамид ака олдинги фикрига қайтиб. — Узоққа қатнаб ишлаш анча оғир бўлаяпти, ундан ташқари маошининг ҳам мазаси йўқ, ташвишимиз бўлса, ўзингга маълум. Мен йигирма тўртдан ошиб йигирма бешга қараб кетаётган бўлсам, сен ҳам йигирма иккига кириб қўйдинг. Ватанда ҳали даҳшатли уруш асоратининг сезилади, қишлоқларда аҳвол бунақа, топганинг қориндан ортмайди. Очиғини айтганда мен ҳам, сен ҳам уйланмасак, ишимиз юришиб кетмайдиган кўринади укам.

Уларнинг иккаласи ҳам яна бир мунча ғамгин ўйга ботганча жим қолишди-да, Ғанижон акасига кулимсираб деди:

— Каттамир ўзингиз акам, сиз нима десангиз шу-да, албатта.

— Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келиб қўйганман Ғанибой. РТС мухандиси билан учрашиб қолгандим. Ҳозирда қишлоқ хўжалиги ишлари учун техникани таъмирлайдиган мутахассислар етишмаётган экан. Мен ҳисоб-китоб ишларидан хабардорман, сенинг ҳам кўлингдан келмайдиган иш йўқ. Агар рози бўлсанг икковимиз ҳам ўша жойга ишга ўрнашиб олсак дегандим.

— Муаллимлигингиз-чи?

— Уни ҳам йўли чиқиб қолди. Мустафо чўлоқ билан келишиб қўйдик. У билан Бухорода бирга ўқигандик. Ўзи Мироқидан. Уч кун бўлди бечорани иккита ҳамшира қиз Новосибирдан қишлоғига олиб келишди. Бир оёғини Сибир ўрмонларига ташлаб келибди.

— Қаранг-а, — деди Ғанижон таажжубини яширолмай, — ўшандай жойдан кузатиб келишибдимиз-а?

— Юролмаса, ҳожатга борганда ўзини эплолмаса, тўғри госпиталдан шу ергача олиб келаверишган-да. Уни соғ-омон уйига

етиб келгани ҳақида қишлоқ совети идорасидан ҳужжат қилдириб олишганларини айтмайсанми.

— Отасига раҳмат-е, шу рус кишиларининг, виждонини қаранг-а. Беморни парвариш қилиш нима эканлигини улар яхши билишаркан. Мана мени ўзим уч марта госпиталда ётиб доволандим, туғишган синглингдай меҳрибонлик қилишганди улар. Қойил қоласан уларга, ўзинг кўриб қайтдинг-ку, урушда ҳам эркаклардан кам хизмат қилишмади улар. Мустафо чўлоқ рози бўлганда биттаси қолишга ҳам ихтиёр қилган экан. «Ўзим билан ўзим бўлиб бу томонини ўйлаб кўрмабман», — деб пушаймон бўлиб қолди кейин. «Хафа бўлма дўстим» — дедим, кўнглини кўтариб, «Кўрасан ҳали онаси ўпмаганларидан келиб қўйнингга киради. Ёшсан, вақти келиб ўйланиб ҳам оларсан», деб айтдим унга. Хурсанд бўлиб қолди: «Бошқа нима ишга ҳам кучим етарди, энди уйимни олдидаги мактабда, кириб-чиқиб ишлайвераман», деб айтган гапимга рози бўлди.

— Ундай бўлса, майли. Лекин РТС шаҳарда-ку, қатнаб ишлаш ўзимизга оғирлик қилмасмикин?

— Ҳар қалай тоққа чиқиб-тушиб юргандан кўра, шаҳри азимга бориб келишга нима етибди дейсан, ундан ташқари РТСнинг ишчилар учун алоҳида-алоҳида уйлари ҳам бор эмиш. Хоҳлаган ишчиси ўша уйлардан биттасини олиб яшаб туришлари мумкин экан.

* * *

Орадан ропла-роса бир ой ўтгач, РТС да Ҳамид ака ҳисобчи, Ғанижон омбор мудир бўлиб ишларини бошлаб юборишди.

Тишлари катта-катта «ХТЗ» русумли усти очиқ, темир трактор бўларди. Лекин у етишмасди, тўрт-бешта хўжалик ўртасида биттадан беркитиб қўйиларди. Хўжаликларга навбатма-навбат бориб ишларди. Лекин трактор ҳайдовчиларнинг обрў-эътиборлари хўжалик бошлиқларининг кам эмасди. Ҳатто улар ер ҳайдаш учун урушдан ҳам олиб қолинарди. Чунки уруш ортини мустаҳкамлаш учун қишлоқ хўжалик ишлари ҳам муҳим эди у пайтлар. Техниканинг камлиги, шароитнинг йўқлиги туфайли қиш пайтларида барча техникалар фақат РТСда йиғиштириб келинарни-да, бир жойда ремонт қилинарни. Бирорта эҳтиёт қисм керак бўлиб қолганда ҳам шу РТСдан олиб ишлатиларди...

Бугун ҳам Ғанижон узоқроқдан келиб, кўзини узмай тураверди. Анчадан буён йигитнинг техникага қизиқиб юрганлигини сезиб юрган Жалил тракторчи гап бошлади:

— Ҳа, — деди унга қараб.

— Ўрганмоқчиман, — деди жиддий қилиб Ғанижон.

— Ёғлиққина ишинг-чи? — деди ўсмоқчилаб тракторчи.

— Бу ерда диққинафас бўлиб ўтиргандан кўра, дала-даштининг тоза ҳавосидан нафас олиб ишлаган яхши менга.

— Алмашамизми?

— Бўпти.

Иккаласи олдин роса кулишди. Ўша кундан бошлаб Жалил тракторчи омбор мудирини Ғанижонга трактор ҳайдаш сирларини ўргата бошлади. Зеҳни ўткир Ғанижон ўн кунга қолмай тракторни эркин бошқарадиган бўлди. Орадан олти ой ўтгач, Ғанижон РТС да механик бўлиб ишларди.

Кун сайин Ғанижоннинг ишлари кўпайиб, ташвишлари ортиб борарди. Хуллас, бошини қашлашга қўли тегмай бораверди.

— Икки кундан буён трактор бузилиб ётибди, эгаси борми, йўқми ўзи? — дея зарда қилди райком котиби директорга.

— Нима қилиб юрибсиз, ўртоқ Боёрамин, ахир мен ҳам сизга ўхшаган одамман-ку, мендаям уй бор, бола-чақа бор. Райком котибидан оларимни олдим, — деди Ғанижонни чақириб РТС директори.

— Нима гап ўзи ака, бундай тушунтириброқ айтсангизчи? — деди Ғанижон директорга гина аралаш.

— Билмайсизми ҳали?

— Нимани биламан?

— Кечадан буён ахтартирмаган жойим қолмади деди-ку, райкум котиб!?

— Йўғ-е, ҳозир ўзингиздан эшитиб турибман, лекин гап нима ҳақида бораётганлигидан ҳали ҳам хабарсизман.

— Ё, тавба, шунақами ҳали ука? Мен-ку, уч кундан буён чўлма-чўл юрсаму, булар мени подвод қилишибди-да, деган халга бориб сиздан хафа ҳам бўлиб тургандим. «Қизил қўшчи»-даги трактор икки кундан бери бузилиб ётганмиш. Мени бор-йўқ пайтларимда, қараб ўтирмасдан ўзингиз юргизаверинг. Ҳозир «Тех.помощь»га ўтиринг-да, тўғри «Қизил Қўшчига» жўнанг!

Шофёрларга қаттиқ топшириқ беринг, энгагини РТСга тираб ўтираверипмасин, мумкин қадар қўлларида келганича, ишдан қочмаслик йўлини ахтаришсин, тушунарлими?

— Тушундим ака.

— Балли. Давай, тез жўнанг!

Ғанижон «Тех помощ» даги эҳтиёт қисмларни яна бир бор кўздан кечирди-да, шофёрнинг ёнига ўтирди. Машина энди дарвозадан чиқаётганда уни кўрди-ю, юраги гурс-гурс уриб, деразадан қараганча, кўзларини узолмай қолди. Қўллари рулда-ю, кўзлари йўлда бораётган ҳайдовчи кулиб туриб гап бошлади:

— Ҳа, укам, кўзларини узолмай қолдилар, нима бало юракларидан урдими дейман?

— Йўғ-е, ўзим шундай...

— Ўзим шундай деб нима қиласиз, у барнони кўргандан ранглари ўзгариб кетди-ку, ўзларини, а лаббай?

— Яхшиларни кўргандан кейин ўзгаради-да, акам!

Ғанижон ҳам гапни ҳазилга бурди.

— Ўзи, кўп одобли қиз.

— Нима, сиз уни танийсизми?

— Танийсизми деганингиз нимаси. Мен унинг ота-онасиниям яхши биламан. Нима қилай, орага тушайинми? Яхши нарсани қўлдан чиқариб юбормаслик керак. Бу қиз кўп бамаъни оиланинг фарзанди. Балки тузоқ ташлаб юрганлар ҳам йўқ эмасдир.

— Ким дейишади ота-оналарини?

— Шаҳарлик мударрис Зоҳид Қори деган кишини эшитганмисиз?

— Йўқ. Эшитмаган эканман.

— Молик Ажтар масжидини биласизми?

— Ичига кириш насиб этмаган бўлса ҳамки, масжидни биламан.

— Сизни лол қилдирган қизнинг отаси, Зоҳид қори ўша ерга мударрислик қиладилар. Кўп батавфиқ, диёнатли зотлардан бўладилар у киши. Лекин эшитишимга қараганда қаттиққўллиги ҳам бор эмиш. Эшитасизми, бир воқеани айтиб кетсам?

— Бошқа нима ҳам қилардик йўлда. Қани айтинг-чи, эшитиб кетаверамиз-да, ака, — деди Ғанижон бутун ўй-хаёли ўша қизда

бўлиб, ҳамроҳининг гапларини шунчаки тинглаб бораётган бўлса-да, сездирмасликка уриниб.

— Мен аниқ билмайман-у, лекин кўп одамлар оғзидан эшитганман: Айтишларича, Зоҳид Қори ҳовлиларида нимадир иш қилиб юрган экан, дарвозалари олдидаги йўлдан ўтиб бораётган қандайдир йўловчи бефаҳмлик қилибми ёки атайлабми, бунисини аниқ айтиш қийин. Ахир у пайтларда динга эътиқоди борларга ҳам бошқачароқ қарашлар бўлган-ку! Ҳалиги йўловчи, ҳовли яқинида бир-икки қаттиқ-қаттиқ йўталган эмиш. Уни эшитиб қолган Зоҳид Қори югуриб далага чиқибди-да, «Ҳой бетамиз, мусулмончиликдан хабаринг борми сени?» — деб юборибди жаҳл қилиб йўловчига. Ўткинчи ҳам жиззакироқ эканми, нима ишингиз бор дегандай, «Катта йўлданам ўтолмаймиз чоғи, битта-иккита тақводорларнинг дастидан», деб жавоб қилибди.

— Шариатни тушунасанми ўзинг, бетамиз! Бу ҳовлиларда маҳрам ожизалар юргандир, деб ўйламайсанми, сен номаҳрам киши бўлсанг, овозингни баралла қўйиб йўталаверасанми?

— Э-э, боринг-е, — деб йўловчи қўл силтаганча ўз йўлига равона бўлиши билан Зоҳид Қори «Тўхта!» дебди-ю, югуриб бориб, ҳалиги ўткинчини қўлидаги дасткалла билан бир уриб бошини ёриб қўйибди. Йўловчи ҳам аслида жиззакилардан эканми ёки пасткаш қитмирлардан бўлганми «Ҳозир янги замон шарофати билан ҳамма озодликка чиқиш учун бошидаги паранжисини улоқтириб, ўтга ёқаётган бўлса-ю, хурофотчи кўчадан ўтганни уриб бошини ёраяпти», деб казо-азоларга арз қилиб, Зоҳид Қорини қаматиб юборган экан.

Шундай қилиб, бечора, Зоҳид Қорининг мол-мулклари мусодара қилиниб, тўрт йил қамоқда азоб тортиб қайтган. Эри ноҳақ қамалиб кетганидан озор чеккан хотини, бир пайтлар эшикларидан хизматкор бўлиб ишлаган аёлнинг шўролар ҳимоясида маҳаллий ҳукуматга раис бўлиб ишлаётганлигини эшитиб, унинг уйига маслаҳат сўраб борса, не кўз билан кўрсинки, ҳалиги мусодара қилинган барча буюмлар уникида эмиш. Воқеани ўз кўзи билан кўрган аёл нафасини қўлта ютибди-да, дардини ёрмай, уйига қайтиб келибди. Ана ҳақиқату мана сизга адолат, Ғанижон, — деб «Тех помош» ҳайдовчиси ҳикоясини тугатди.

— Ҳаёт ўзи шунақа яратилган экан ака, бўлмаса бир пайтлар шу даргоҳнинг тузини еган инсон лавозимга етиб, энди нималар қиляпти. Бу кўрнамакликнинг ўзгинаси-ку ахир, — деб юборди Ғанижон.

— Мана, «Қизил Қўшчига» ҳам етиб келдик, — деганича ҳайдовчи эпчиллик билан машинани ўнг томонга қараб бурди. Улар бузилиб ётган тракторнинг олдига бориб, таъмирлашга киришиб кетдилар. Бир соатга қолмасдан тракторни тузатиб, кейин тўғри қўшни хўжалик томон кетишди.

Ғанижоннинг хаёли ҳамон ўша ош сотувчи қизда эди. Биринчи марта уни РТС дарвозаси олдида, уч-тўрт қизлар билан бирга сут сотиб турганда учратганди. Бошқа қизларга нисбатан у ибодликкина, ҳусни жамоли ҳам бошқача кўринарди. Қиз ҳеч кимга эътибор бермасдан ўз ишини қиларди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин шу оқ юзли лўндадан келган қизчани Ғанижон яна кўриб қолди. Бу сафар у косаларга кесган ош сузиб сотарди. Ғанижон атайлаб ундан бир коса ош олиб ичди. У овқатланаяпти-ю, кўзи қизчанинг ҳусни жамолига маҳлиё. Унинг бирор гапини эшитиш, ҳеч бўлмаса исмини билиб олиш мақсадида Ғанижон у ердан узоқлашмасдан анча ўсмоқчилаб турди. Лекин ундан жўялик бирор нарса билиб ололмади ва ишига қайтиб кетишдан ўзга чора тополмай қайтди.

* * *

Улар тегишли ишларини бажариб қайтишаётганда ғира-шира қоронгулик тушиб қолганди. Дераза ойнасидан салқингина шамол эсиб кирапти. Қоринлари очиб, анча ҳорғинлик билан келаятган ҳайдовчи яна гапни олдинги мавзудан бошлади:

— Нима дейсиз механик, Зоҳид Қорининг қизига ўзим аралашайми ёки ўзингиз эплай оласизми? Мен сизга айтсам бунақа ишга албатта кимдир аралашгани маъқул, бу бор гап укам.

«Йўқ, сизнинг бу ишга аралашмаганингиз яхши, чунки, аллақачон режани ўзим тузиб юрибман», демоқчи ҳам бўлди-ю, истиҳолага борибми, бу гапни бошқачароқ қилиб айтди:

— Билмадим, олдин акамники битсин-чи.

— Ҳисобчини айтасизми?

— Ҳа-да, Ҳамид акам ҳаммамиздан катта-ку!

— У кишиники тайёр шекилли. Унаштирилган деб эшитгандим Ҳамидбойни.

— Тўғри эшитибсиз. Лекин ҳали йиғиштириб келиши-чи.

— Ҳамидбойники нақд, укам, хоҳлайсизми-хоҳламайсизми бугун эртага у келин бўлиб уйларингизга келиши аниқ, энди сиз ҳам тезроқ тараддулни кўринг, савоб ишни эртаси яхши бўлади...

Ғанижон уни шу атрофда туришини яхши биларди-ю, лекин қайси кўчада, қандай уйда яшашини билмасди. Унинг бугунги режаси ана шу жумбоқни очиб олиш бўлди. У анчадан буён кимнидир кутаётган кишидай қўлини орқасига қилиб дарвозанинг олдида у ёқдан бу ёққа бориб келиб юрибди. Ниҳоят унинг мақсади амалга ошадиган бўлди, у кутаётган киши кўринди. Қиз бўш идишларини кўтарганча, йигитнинг ёнидан ўта туриб унга бир тикилиб қаради-да, йўлакчанинг чап томонидан марказий кўчани кўндалангига кесиб ўтиб, ўнг томон бўйлаб кетди. Ғанижон ҳам чуқур-чуқур нафас олганча, чап томондаги йўлакчанинг худди ўша йўналиши бўйлаб кетаверди.

Қиз шундоққина РТС дарвозасидан кўришиб турадиган чуқур кўчага бурилди. Ғанижон бу томондан туриб унинг учта уйдан ўлгани ва тўртинчи уйга кирганини аниқ кўрди. Бу уйнинг дарвозаси нақшинкор, қадимий ўйма услубда бўлиб, катта-катта қилиб ясатилган темир қуббаларини алоҳида кўзга ташланиб турарди.

Кеш билан Самарқандни туташтириб турган катта йўл шаҳарни қоқ ўртасидан ўтади. Ҳисор ва Самарқанд тоғлари шундоққина кўриниб турадиган бу йўлнинг ёнгинасида РТС деб номланган йирик корхона жойлашган. Тумандаги барча хўжаликларда мавжуд бўлган техникаларни таъмирлаб чиқарадиган бу корхона дарвозасидан ичкарига кираверишда алоҳида кенг ва узун пешайвон қурилган. Айвонда узун-узун столлар, ўтирғичлар, мосламалар ўрнатиб қўйилибди. Тушлик бўлди дегунча, ишчилар қўлларини шоша-пиша ювишиб, тўппа-тўғри шу ерга ошиқадилар. Шу қисқагина фурсатда ишчилар тезгина енгилелпи овқатланиб оладиган бу жойда доим столлар устида ҳар хил таому ноз-неъматларга муҳайё. Биров иссиқ нон, бошқаси буғи чиқиб турган сомсаю мантисини мақтаб сотса, яна бошқалари «кўкпиёз, янги бодринг, тоғнинг етти дардга даво берадиган тошбостисидан олинглар!» дейишиб хўрандаларни чақиритишади. Кесган ош сотувчи хушрўйгина қиз бўлса, ҳеч кимни чақирмайдиям, мақтанмайдиям, ипакдай ингичка қилиб кесилган

тўппа ошни сирли идишда олиб келади-да, бир зумда тарқатиб кетади. Ишчилар ҳам бунга ўрганиб қолишган, кела солиб иштаҳани қитиқлайдиган овқатдан истеъмол қилишади.

Ғанижон сал узоқроқдан туриб қўли-қўлига тегмай мижозларга маҳорат билан ошни сузиб тарқатаётган қизни томоша қиляпти. Қиз шунчалик чаққон, шунча тез ва озода ишлардики, бирор киши ундан ранжимасди.

Ҳаммадан кейин овқатланишни кўнглига тугиб қўйган Ғанижон ошни суздириб олдида, негадир оромида ўтириб олиб, тановул қилаверди. Одамлар сийраклашиб кўплари иш ишларига жўнаб кетиша бошлаганди.

— Ошингиз шунчалик ширинки, оғзимдан лаззати кетмайдия, — деб гап бошлади қиздан кўзини олмасдан Ғанижон қўлидаги бўш косани эгасига бермай тутиб турганича.

Унинг юзига қараб туриб майин табассум қилди қиз:

— Нима, яна ичасизми?

Қизнинг унга қараб соддагина айтган гапи ва нафис қараши Ғанижонни худди маст қилиб қўйгандай, гангитиб қўйдими, у билиб- билмай бирданига «Шундай ширин ошни ўзингиз қиласизми?» деб юборганини ҳам сезмай қолди. Қиз жавоб ўрнида мийиғида кулиб, йигитнинг қўлидаги косани олиб, ош сузиб узатди-да, идишда тўғраб қўйилган пиёз, туз, мурч, қалампирни «Ўзингиз хоҳлаганингизча солиб ичинг» деган маънода суриб қўйди.

Ғанижон овқатни мақтаб-мақтаб ичди:

— Исмингизни айтсангиз?

— Ўтган сафар ҳам сўрагандингиз, — деди-ю, яна бир кулиб жавоб бермасдан идиш товоқларини йиғиштира бошлади қиз.

— Энди эртага кўришамиз-а?

Ғанижон титроқ товушда сўраганича овқат пулини эгасига узатди.

Қиз идишларини йиғиштириб кетганидан кейингина Ғанижон ҳам ишига қайтди.

* * *

Зоҳид Қори домла ҳар куни шу маҳалда бу ердан шошилиб ўтади-да, хуфтонни ҳам биратўла ўқиса керак, икки ярим соатлардан кейин оромида қайтиб келаверади. Ҳозир ҳам у киши

салла-чопонларини тузатиб, тез-тез юриб кетаётганлигини кузатиб турган Ғанижон ҳам худди қори домладай шошилиб чуқур куча томон йўл олди. У ён-атрофларига тез-тез, аланглаб қараганча, темир қуббалик деразанинг олдига келди-ю, саросималаниб қолди. Дарвоза қия очиқ турарди. Мусаффо ҳавода ҳовлининг ҳамма бурчакларини бемалол кўриш мумкин. Ғанижон эшикни эҳтиётлик билан очиб, шарпа чиқармай ичкарига кириб олди-ю, бир бурчакка тураверди. Сал ўтмай уй эшиги ғийқиллаб очилди. Қиз кўрингандан, Ғанижон томоқ қириб йўталди. Гуландон тезгина шу томонга келди:

— Вой, яна келдингизми-а?

— Соғиндим жонгинам!

— Мен-чи?!

Ғанижон уни бағрига олди:

— Гуландоним, севиклим!

Икки ёш сармаст, бирдай энтикишарди...

— Энди қайтинг!

— Кетолмайман-да!

— Отам келиб қолсалар-чи?

— Демак, тўйни кузда қиламиз?

— Эрта ҳам келасизми?

— Кошкийди, тезроқ кела қолса, ўша эртамиз.

Йигит ўз оғушидаги қизни бўшатди. Улар хайрлашдилар.

XII

1947 йил. Ўша йили одамлар кўксига илк бор қайта офтоб теккандай бўлди. Худди шундай катта шоду ҳуррамлик 1945 йилнинг май ойида халқимизнинг немис фашист босқинчилари устидан ғалаба қозонганида бўлган бўлса, бу сафар узоқ йиллар давомида одамларнинг қорни нонга тўймай юрган оғир ва даҳшатли йиллардан қутулганлари бўлди. Табиатнинг каромати туфайлими, баҳор ўзининг дастлабки неъматини — тут пишиғини бу йил жуда мўл бўлди. Одамлар томларини тут майизга тўлдириб, боз яна қозон-қозон шиннилар пиширилди. Мевали дарахтлар нурларини тўкиб ҳосил солди: олма, шафтоли, зардолию, нашватидан тортиб узумгача «Қанча азобларга бардош берган халқим, мана, энди унутинг ўтмиш азобларингизни» дегандай сахийлик билан неъматларини инъом қилди. Арпа-буғдой мўл бўлиб,

деҳқонларнинг узоқ йиллардан буён қуриб ётган омборлари илк бор донга тўлди, ҳамёнларига даста-даста пул кирди. Тарих кўрмаган янгилликлар бўлиб, биринчи марта пахтакорлар ҳар гектар ердан ўттиз етти центнердан хирмон кўтардилар. Одамларнинг турмушлари, яшаш шароитлари яхшиланиб қолди.

* * *

Дарахтлар эндигина бирин-кетин япроқларини тука бошлаганда Ҳамиджонларнинг никоҳ тўйлари бўлиб ўтди. Орадан бир йил ўтиб, айни сурхак пишган пайтда уларнинг уйларида ўғил туғилди. Камол топсин, деган яхши ният билан болага Камол деб исм қўйдилар. Бахтли онлар бир-бирига илашиб, қувонч кетидан шодликлар кириб келаверди.

Ғанижон ҳам худди ўша кунларнинг бирида Гуландонга уйланди. «Келин келган уйга нур ҳам қўшилиб келади», деганларидек, Ғанижоннинг хонадонида ҳам бахт ёғдуси чарақлади...

Шаҳарлик мударрис Зоҳид Қори нинг қизи — Гуландон, ҳавас қилгудай келин бўлди...

Ҳамиджоннинг ҳам, Ғанижоннинг ҳам доруламон кунлари бошланди. Ҳамиджоннинг ўғли Камолжон эндигина тетапоя бўлиб қадам ташлай бошлаганда, Ғанижонлар хонадонида ҳам янги фарзанд дунёга келди. Унга Раҳмонали деб ном қўйдилар...

Нурли кунлар шундай давом этарди. Ака-ука Ҳамиджон, Ғанижонлар келишиб, ота-боболаридан қолган ер-мулкни, шўролар таловидан қолган қисмини, энг кичик укалари Самижонга ташлаб, ўзлари шаҳарда уй-жойлик бўлдилар. Лекин булар вақтинчалик эканлигини, оқиб ўтган дарёларнинг ўзанлари қачондир ўз йўлларини топгани каби ота-боболар меросини қайта обод қилиш фарзандлар бурчи эканлигини унутмасдан, кўнгилларига туғиб қўйгандилар.

* * *

Директор хонасига кириб саломлашган йигитга ҳавас билан жилмайиб савол назарига тўла нигоҳини тўкиб турди-да, сўради:

— Хўш, эшитаман, Ғанижон?

— Ўқишга юбориш учун одам қидираётган эмишсиз, деб эшитдим.

— Нима, борармидинг?

— Албатта, бораман.

— Қара-я, уч-тўрттасига айтсам уним кам, буним етишмай-ди, шароит йўқ, — деб бошимни қотиришади. Сени хаёлимга ҳам келтирмаганимни қара-я. Балли. Бугунни ўзида тайёрлан.

— Қанақа ўқиш экан ўзи, ака?

— У ёғини суриштириб ўтирма. Зўр ўқиш. Қишлоқ хўжалик ишлари учун раҳбар ходимлар тайёрлайдиган, Давлат мактаби дейилади. Уч йил ёш йигитга нима муддат, бошдаги дўппини айлантириб қўйгунча, ўтади-кетади. Қарабсанки, қўлда диплом, тайёргина мутахассис бўлиб қайтасан.

— Бўпти! Гал битта. Ўқишни битказиб албатта ёнингизга келиб ишлайман. Сиздан кўп нарсаларни ўргандим, ҳурмат қиламан сизни.

— Балли, — деди унинг гапларини қунт билан тинглаб ўтирган директор кейин давом этди: — Ишга келган кунингдан сенинг мағрурлигинг ёққанди менга. Мард ва дангал кишилар ҳеч жойда хор бўлмайди. Биласан-а, шунинг учун ҳам сенга туғишган укамдай ишонаман, бўпти. Сен уйинга бориб тайёргарлигингни кўравер, мен барча ҳужжатларингни тайёрлатиб қўяман. Бугун жума, насиб бўлса душанба куни эрталаб Самарқандга жўнайсан. Айтмоқчи, ўзинг ҳеч бўлганмисан Самарқандда?

— Ҳали кўриш насиб этмаганди.

— Ана холос. Директор кулиб юборди ва давом этди: «Минг эшитгандан бир кўрган афзал», дейдилар. — Самарқанднинг тарихий обидалари ҳамон дунё сайёҳларини лол қолдириб келяпти, ҳали у гўзал шаҳарни роса томоша қиласан. Оқ йўл!

Улар меҳрибонларча қучоқлашиб хайрлашдилар.

У эшикни очиб: «Мумкинми?» дейишга деди-ю, бирдан турган жойида кўзлари тиниб, қулоқлари гиппа битиб қолгандай, хонага қараганча гангиб қолди. Гўё ҳозир унинг қаршисида бурни узун, турқин совуқ, чаласавод (Болалар уни шундай деб «ҳурмат» қилишарди) муаллим туриб: «Оббо Ғанибой-ей, яна келдингми-а? Бу ерда камбағал батракларнинг болалари ўқийди, бойларнинг болаларига пишириб қўйибдим, ёп эшикни?!» — деяётгандай туюлиб кетди хаёлида.

—Келинг, келинг, марҳамат! Қаердан келяпсиз, ҳужжатларингизни беринг-чи?

Ёши элликларга бориб қолган, оппоқ сочлари ўзига ярашган басавлат, истараси иссиқ ўқитувчи кулимсираб, қўл чўзиб турганини кўрди-да, «Кечикиб келдим шекилли, Шаҳрисабздан келаяпман», — дея узр сўради Ғанижон.

—О-о-о, Темур бобомизнинг туғилган юртидан, тоғлар ошиб келаяпман денг, — деди яна қўлларини кенг ёйганча, янада хурсанд бўлиб ўқитувчи.

—Тоғдан пиёда ўтиб келишга тўғри келиб қолди.

—Хўш?

—Йирик бир тош кўчиб тушиб, йўлни тўсиб қолибди, икки томонда ҳам машина, арава қатновлари тўхтаб қолган.

—Ҳечқиси йўқ йигитча. Ўша табаррук йўллардан XIII, XIV асрларда боболаримизнинг карвонлари қатнаган, ҳозирча пиёда ҳам юриб турайлик-чи, энди уруш деган балоларга чек қўйилгани чин бўлса, ўзларинг янада эркинроқ ўқиб, ўша мерос қолган йўллари чиройли қилиб кенгайтирасизлар, албатта. Бунга амин бўлаверинглар, зеро сиз остонасида қадам ташлаб турган XX аср фан ва техниканинг ривожланаётган чўққисига чиқиб бораётган экан, орзуларинг ушалаверади.

Сув қуйилгандай сокин хонада узун ва чиройлик қилиб терилган ўтиргичларни тўлдириб, жимгина ўтирган тингловчиларнинг нигоҳлари елкасида ҳамон юк халтаси осилиб турган кўркам, барваста қоматли, юзларининг офтобда қизарганлигидан, унинг меҳнатда роса тобланганлиги сезилиб турган йигирма беш ёшлардаги йигитга тикилиб турарди.

Йигит ёнидан ҳужжатини чиқариб ўқитувчига узатди-да, қаршисидаги кишининг қўл чўзиб кўрсатган жойига бориб ўтирди.

—Танишиб қўйганларингиз яхши, бу йигитнинг исми шарифи Боёраминов Ғанижон экан. Кўриб турибсизларки, Ғанижон ҳали ётоқхонага ҳам кирмасдан тўғри шу ерга келяпти, шундайми, Ғанижон?

—Шундай, домла, тўғри сўраб-сўраб келавердим бу ерга.

—Машғулотдан кейин Ғанижонни олдин ректорга бошлаб бориб, ҳужжатларини расмийлаштиришга кўмаклашинглар-да, кейин ётоқхона шароитлар билан яхшилаб таништириб чиқинглар, — деди-да, маърузани давом эттирди ўқитувчи.

Фанижон дарс машғулотлари тугади дегунча, шаҳарга чиқиб қадимий ёдгорликларни зиёрат қилишни хуш кўрарди. Бу ёш талабанинг одатига айланганди. Амир Темур мақбараси, Бибиҳоним мадрасаси, Шоҳизинда, Регистон, Улуғбекнинг фалакиёт илмларини, юлдузлар синаотларини қай йўсинда ердан туриб ўрганган расадхонасини, ҳамма-ҳамма қадимий биноларни, узоқ хаёлларга чўмиб кузатарди. Бу тарихий обидалар уни илҳомлантирар, қалбида битмас-туганмас туйғусини алангалантиради.

Фанижон бу ерга тўртинчи бор келиши. Бугун ҳам деярли икки соатлардан буён буюк мутафаккир олим — Мирзо Улуғбекнинг расадхонасини бўлди, кейин аста-секинлик билан, хаёллар оғушида Регистон томон йўл олди. Йўлнинг ҳар икки томонини куюқ соялар билан безаб турган дарахтлар онда-сонда сарғайган япроқларини ўйнатиб ерга ташлайди. Отларга қўшилган аравалар биринкетин ўтиб турибди. Ўйноқлаб бораётган фойтун арава отларининг ҳаракати, қўнғироқчаларининг ҳар хил жаранглашлари ҳам, кўзни қамаштирадиган безаклари ҳам, ҳар икки томонга тизилиб кетган савдо дўконларининг ғовур-ғувурлари ҳам унинг фикрини чалғитолмасди. Унинг ўй-хаёлида ўтмиш бобокалонларимизнинг фан оламидаги яратган мўъжизалари банд бўлиб, уларнинг устмонликларига ич-ичидан тасаннолар айтиб борарди. Мана, у осмон билан бўйлашиб ётган маҳобатли биноларнинг неча асрлардан буён ўзининг нақшинкор бўёқлари-ю, сирли қурилишлари билан жаҳон аҳлини лол қолдириб кетаётган сеҳрли санъатига берилганича томоша қилиб юрибди. Неча асрлардирки, қанчадан қанча қонли урушларни ўз бошидан ўтказган бўлса ҳамки, хонликлар бекликларнинг қанчадан қанча тахт талашувлари бўлиб ўтса ҳамки, уларга чидам бардош билан ўз ранги-рўйини, гўзал тусини, кўзларни қамаштирадиган бўёқларини қандай бўлса, шундайлигича ўзида асраб-авайлаб келаётганлигига тан бериб юрибди.

«Бу шафқатсиз уруш туфайли мен қанчадан-қанча шаҳарларни пиёда кездим. Лекин, лоақал у шаҳарларнинг бирортасида ҳам Самарқанд каби маҳобатли, лол қолдирадиганини учратмагандим. Астрахан черковлари, Украина ибодатхоналар, Львов, Мукачева, Ужгороду Могилówka қалъалари ҳам боболаримиз қуриб қолдирган ёдгорликлари олдида ҳеч нарса эмас экан», деган фикрга келди.

Ғанижон болалигида отаси билан қадимий Кеш-Шаҳрисабз шаҳрини кўп томоша қиларди. Ўшанда жуда ёш бўлса ҳам Оқсарой атрофларида қизиқиб болалар билан бирга ўйнардди. Умуман, Ғанижоннинг болалиги, йигитлик ҳамда навқиронлик даври ҳам шу жойда ўтганди. Ўз кўзи билан кўрмаган бўлса-да, равоқлари кўчиб тушганлигига қарамасдан, тиллардан тилларга ўтиб келаётган, яна минг йиллар балки абадул-абад инсоният онгидан ўчмайдиган ўта чуқур маъноли мана бу гапни ҳаяжон билан эслади:

«Агар қудратимизга шубҳа қилсанг, қурган иморатларимизга боқ!» Амир Темурнинг салтанати бўлган Оқсарой ўзининг салоҳияти билан дунёга машҳур испан сайёҳи Клавихони лол қолдирган, унигина эмас, балки бугунги жаҳон сайёҳларини ҳайратга солаётганлигини олдиндан билган Амир Темур сарой пештоқига шу жумлани ўзи ёздириб қолдирган эди. Қарийб етти юз йилдан буён ўтмиш авлодларимизнинг пухта ва мустаҳкам санъатларини асраб-авайлаб авлодларимизга етказиб келаётган, яна неча асрлар оша буларни келгуси болаларимизга сўзлаб берувчи ёдгорликлар, масжиду мадрасалар Ғанижоннинг гўзал орзулари билан уйғунлашиб борарди.

«Нега менинг қишлоғимдаги кўчалар қийшиқ, бинолари кўримсиз?

Нимага уларни тартиблаштириб, кўркамли ва салобатли қилиб қайта қуриш мумкин эмас? Ахир буларни ҳам кимдир қилиш, авлодларга яхши из қолдириши мумкин-ку?!» — деган хаёллар билан у навбатдаги зиёратгоҳга томон йўл олди.

Бугун ҳам у одати бўйича ўзига ёқиб қолган, кўнгли севган обидалар, шаҳарнинг сўлим гўшалари-ю, истироҳат боғларини айланиб, қош қорайганда уйига кириб келди. У ўзини енгил ҳис қиларди. Лекин димиқиб кетган хонада ҳамхоналари ётиб бошларини сочиқ билан ўраб олганларича, диққинафас бўлиб китоб титкилашар, дафтарларидан яна нималарнидир ҳижжалаб бошқа варақларга кўчириб ёзишар, бири иккинчисига миқ этмай бош қотиришарди.

— Биродарлар, — деди тантанавор оҳангда Ғанижон, — эртанги бўладиган имтиҳонларгача толиқиб келган мияларингни ҳам ғалвир қилиб юборасизлар шекилли. Уч йил тинимсиз олиб келинган сабоқ наҳотки етмаган бўлса, қозонда бори чўмичга чиқади дейдилар-ку, жонга ҳам озгина раҳм-шафқат қилиш керак-да, ётиб ухланглар, дўстларим!

У атайлаб дўстларининг жиғига тегиш учун шундай ҳазил қиларди. Уч йилдан буён, шу хонада турадиган олти талабанинг барчаси, бир-бирлари билан иноқ-тотув бўлиб, ўзаро ҳазилларни кўнглиларига олмас, шўх кулгилар билан қабул қилардилар. Ҳозир Ғанижон кириб келганда улар эртанги бўладиган давлат имтиҳонига тайёрланиб ўтиришар, лекин дўстлари Ғанижоннинг қилган ҳазилига жавоб беролмасдилар. Чунки эртага имтиҳон, ўқишдан бош кўтарса бўлмайди.

«Энциклопедия» — деб юборди бошидаги сочиқни қўлига олиб улардан биттаси. Шу биргина сўздан сўнг бошқалари ҳам ишларини йиғиштиришиб, бўладиган имтиҳон устида бош қотиришга тушдилар: «Ғанижон, сенинг бошинг бош эмас, домсовет, сақичдай ушлайди, мен шу лекцияларни қанча тинглаб, ўқисам ҳам бошимга кирмайди. Шунинг учун, ётиб олиб ўқимасам бўлмайди», деб гапни бошлаб юборди бошқаси. Улар «домсовет», «энциклопедия» сўзларини ҳам айнан шу маънода айтишганди.

Тонг отди. Ҳамма бир-бирига омад тилаб имтиҳонга йўл олди.

Билим даргоҳининг ҳовлисидан чиқиб, ётоқхоналарига қайтиб келишган талабалар учун бугунги кун одатдагидан кўра завқли эди. Ваҳимали туюлган давлат имтиҳони жуда кўп жиҳатдан осон ўтди. Бирор киши ёмон баҳо олмади, домлалар ҳам олдингидай чалғитиб ва атайлаб қинғир саволлар бериш ўрнига уларга ён беришди. Ҳатто ҳайъат аъзолари ҳам ўта хушмуомалалик билан талабаларга имтиҳондан сўнг яна ўз устиларида ишлашга маслаҳатлашиб, ижобий баҳо қўйдилар. Бундай қулайликларни ҳеч кутмаган баъзи бир талабалар юқори баҳо олиб чиқишганидан таажжубланиб қолдилар. Бутун ўқув йиллари давомида беш баҳо юзини кўрмаган Ҳалим ҳам имтиҳондан аъло баҳо олиб, оғзи қулоғида бўлиб қайтди.

Бу оқшом Ғанижонлар ётоқхонаси ҳар галгидан ҳам гавжум бўлиб, шўхликларга тўлди. Шўх-шодон дўстлар давраси ташқил этилиб, ўйин-кулги, латифаю аскиябозликлар бўлди. Қўлларига дипломларини олган ёшлар ҳаёт йўлига, ижодий меҳнат

қучоғига кириб, одамлар ҳаловати йўлида пок-ҳалол хизмат қилиш учун ширин-ширин тилак-истаклар айтишиб, бир бирларига оқ йўллар тилардилар. Хуллас, шу дамгача айтиб улгурмаган тилакларини бир-бирларининг ён дафтарларига ёзиб қолдирдилар. Тонг ёришиб борарди-ю, уларнинг гаплари тугамас, меҳрли боқишлари ширин суҳбатлари ниҳоясига етмасди.

XIII

— Уч йил, бунча узоқ бўлмаса, — дейди йигит оғушидаги аёл, иболи термулиб, эрининг сочларини силаб-сийпалаганча.

— Оҳ, нимасини айтасиз, Самарқанд билан шаҳри Кешнинг ораси яқин бўлганда-ку, бир сониялик вақтимни ҳам сизнинг меҳрли нигоҳингиздан йироқлаштирмасдим, соғинтирмасдим, нима қилай...

Йигит аёлни иссиқ бағрига босди.

— Энди бормайсизми?

— Кўнгилда муддаолар кўп. Дунёни кезиб, одамларни ўргансам, турли шаҳару дарёларни кезиб, саёҳат қилсам дейман, лекин барча истаklarимдан кўра Гуландонимнинг меҳри кучлида.

— Бу ростингизми?

— Нима, ишонмайсиз-ми?

— ...

Ҳар кун, ҳар сония Гуландон билан Ғанижоннинг лаззатли онлари, ширин дамлари, завқли меҳнат гаштларини ошуфта қилиб борарди.

* * *

У баланд қирга етиб келганида кун пешиндан ўтиб қолганди. Тезлик билан от жиловидан маҳкам тортиб, «дурр» дейиши билан жиққа терга ботиб келаётган жонивор оғзидан кўпик сачратганча, пишқириб тўхтаб қолди. Ғанижон тепаликда от устидан туриб, пешонаси ва бўйинларини артди-да, қўлини кўзига соябон қилиб, паст томондаги текистликларга тикилди. Шудгорланган кенг ва дала майдондан қуёш тафтининг алангаси ҳилпираб, қизғиш, яшил тусда тобланиб кўтариларди. Ана шу аланга ичида одамлар чумоли мисол тинимсиз қимирлардилар. У чуқур нафас олганча оғирлигини узангига ташлаб, атрофларга назар ташлади. Ҳамма томон сарғайган, бўм-бўш. Қирлар, тепаликлардаги

ям-яшил ўтлоқлар қовжираб ётибди. На мевали дарахт, на узумзорлардан нишона кўринмасди бу жойларда. Катта-катта, текису нотекис майдонлар атрофида ариқларнинг ҳар икки томонидаги қирғоқлардагина ҳали унчалик вояга етмаган ёшгина дарахтлар тизилиб турарди. Бу ниҳоллар ҳам пишиб улгурмаган ҳосили билан бирга барглари пилла қуртларига кесилар ва кўримсиз бир аҳволда чўлтоқ куннага айланиб шумшайиб турадилар. Ғанижон манзарага афсуслангандай бўлиб анча қараб турди-да, бевосита ёшлик дамларини эслаб кетди.

...Болалигида отаси тўриқ отига миндириб бу ерларга кўп олиб келарди. Ғанижон роса сайр қилар, ёпроқ боғбонлар қуршовида боғларга кириб, сап-сарик узумлардан хоҳлаганини узиб оларди-да, гўё ҳеч ким у кишига тортиқ қилмагандай, ўйноқлаб бориб отасига берарди. Шунда отаси ҳам боғбонлар ҳам кулиб юборишарди. Бу ерларда шунчалик боғ-роғлар кўп эдики, кўрган кишининг кўнгли яйраб кетарди.

Шу йўсинда ҳаёл суриб турган Ғанижоннинг диққатини бўзчининг мокисидай бориб келаётган трактор ўзига тортди. «Универсал» дейилган бу тракторни Жалил тракторчи эпчиллик билан бошқариб борарди. «Универсал»нинг орқасига тиркалган ўтиргич устида жойлашиб олган киши қулоқ-бошини танғиб олиб, темир кажавалардаги чигитни қўли билан қўзғатиб борар, трактор пайкал бошига бориб бурилиб олгунича, унинг ёнида ўрнатилган баркашсимон юпқа ғилдиракни ипидан тортиб кўтарарди-да, бурилиб бўлгач яна туширарди. Ўша ғилдиракча чизиб кетган чизиқчадан трактор оғишмай юриб кетаверарди. Боғ-роғлар ўрнида янги ўзлаштирилган ерларга чигит экиш мавсуми бошланган эди.

«Партизан» раис «универсал»ни тўхтатиб, уни бошқарувчисига нималарнидир тайинлади-да, қўли билан «тез бўл» деган ишорасини қилиб, тиним билмай ишлаётган одамлар томонга қараб кетди. У чоллар, аёллар, болаларнинг ҳаракатларини назорат қилганча, қўлидаги қамчинни ўйнатиб Қумри опага яқинлашди.

Қумри опа юзидан оқиб тушаётган дона-дона тер томчиларини сидириб ташлади-да, офтобда униқиб кетган чанг кўйлагининг энги билан елпиниб, ўзи йиғиб тўплаган хас-чўп, ажирик ва илдизларни қанорга жойлай бошлади.

— Ҳой аёл, — деди унга жаҳл аралаш қараб, «Партизан» раис, — нега бунча имиллайсан, тезроқ ишласанг ўласанми?

Аёл ғамгин қиёфада раисга бир қаради-да, ҳеч нарса айтмай ўз ишини бажараверди.

— Сенга гапиряпман, қанжиқ, намуноча шалпаясан?

Раис шундай деди-ю, қўлидаги қамчин билан аёлни беаёв савалай кетди.

Ҳамон тепаликда турган Ғанижон раиснинг аёл кишини ураётганини кўриб қолди ва бирдан ўйлаб-нетиб ўтирмасдан отни ўша томонга чоптирди. Етиб келди-ю, отдан сакраб тушиб «Партизан»нинг қўлидан маҳкам ушлади:

— Тўхтанг!

— Йўқол!

— Урманг аёл кишини!

— Қўйвор қўлимни!

Қамчин зарбидан юз тубан йиқилиб қолган аёл ўзини зўрға эплаб ўрнидан турди. Кўз ёшига юзлари лойланиб қолган аёл зор-зор йиғларди. Ғанижон аёлни танигандай бўлиб, унга тикилиб қаради-ю, унинг ўзи билан бирга урушга борган дўсти Шойимжоннинг хотини эканлигини эслади. Бирдан Шойимжоннинг айтганлари ёдига тушди: «Бор йўғи ўн беш кунгина бирга яшадик, хотиним ўта дилкаш, меҳрибон эди. Билмайман, бўйида бўлиб қолганми, йўқми», – деб сўзлаб берганди дўстига.

— Нега уни урдинг! — Ўта важоҳат билан сўради Ғанижон сенсираб «Партизан»нинг қўлини қўйиб юбориб.

— Уриш эмас, ит азобини солиш керак бу шаллақиларнинг бошига.

— Бекор айтибсан!

— Йўқол кўзимдан!

— Ўчир овозингни, ҳозир мажақлаб ташлайман!

— Мен халқ учун қон кечиб келганман!

— Сен тириклай қайтиб келган ўликсан! Буни эри эса қаҳрамонларча жанг қилиб, халқим, она Ватаним деб эр йигитларча ҳалок бўлган. Виждонинг борми сени, ифлос!

Ғанижоннинг кўзларидан ўт чақнаб, айтаётган гапларини барча меҳнат қилаётган ишловчилар кузатиб турарди. Шу маҳал, Ғанижон «Партизан» раиснинг башарасини кўзлаб, мушт тушириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. «Аблаҳ, ваҳший, ҳайвон!» деганича тепиб юборди уни.

Ишчилар орасидан пайланглаб келган чол Ғанижоннинг қўлига ёпишди:

— Шошма ўғлим! Дардингни олай болам, унга тегма. Уни худо урсин! Ўзингни унга тенг қилмагин, Ғанижон!

Ўзини босолмай, қони қайнаб турган Ғанижон бошини кўтариб чолга қаради-ю, алам билан уни қучоқлаганча, кўзларига жиққа ёш олди. Бу чол пахтазорга айланган шу жойдаги боғроғларни барпо этган боғбонларнинг бири Салим боғбон эди.

— Бу инсон эмас, болам, — ингичка чайир бармоғини «Партизан»га бигиз қилиб кўрсатганча, лаблари қалтираб гапирди Салим боғбон, — Шафқат нималигини билмайди у. Одамлар оч, ўша боғларни яримгинасини қолдиргин болам, узумини шу ишчиларингни ўзлари ейди, деб кўп ялиндим унга, томир илдизи билан суғуртириб ташлади-я, илдизинг қургур. Сани тўртта қурт еган дарахтинг ўрнига «Оқ олтин» яратаман, йўқол сассиқ чол, деб айтди менга. Сен бундан яхшилик кутма, болам, унинг отабобоси бировни бошини силамаган, ўзлари бировларнинг эшигидан кун кўрадиган одамлар эди, яна нима кутасан ундан.

Салим боғбоннинг эзилиб айтаётган гапларини ҳамма жон қулоқлари билан қотиб тинглаб турибди. Ҳатто Қумри опа ҳам лой чапланган юзини енги билан артганича, ҳозиргина бошига ёғилиб тушган ит азобини унутиб қўйгандай унинг оғзига тикилиб қолганди.

— Кўзингга кўрсатаман сени, райкўмга бораман. Сен бойваччасан! Пахта душманисан, билдингми?! — реди раис.

— Ҳу, онангни! Ўқдай отилиб бориб яна тепа кетди Ғанижон уни.

Буни кўриб турган Салим боғбон Ғанижонга, ёш болалардек ёлвориб ёпишди:

— Бор, ўғлим, мин отингга. Узоқроқ юр, бу газандадан, — деганича Салим боғбон Ғанижонни маҳкам ушлаб судради.

Ғанижон Салим боғбоннинг қистовларини тушунибми ёки ортиқча пачакилашиб туришни ўзига эп кўрмайми, отига минди-ю, жониворни чоптириб, қирнинг нариги томонига ошиб кетди.

«Партизан» раис доим чап қўлини бўйнига осиб, ўнг қўлида қамчин ушлаб юрарди. Аслида уни Турдиқул раис дейилса яхши бўларди-ю, одамлар шундай деб кетишганди. Унинг ўзи шу ерлик бўлиб, Тўрақул чўпоннинг ўғли эди. У урушга кетиб, уч ярим ой деганда усти башанг, зобитлар кийимида қайтиб келганди. Кўйлагининг икки кўксида чўнтак, белида энлик қалин камар, оёғида ялтироқ этик, жуда бежирим кўринарди. Айниқса, этигини

ни қора мой билан мунтазам мойлаб, ярақлатиб юрарди. Қишлоқ одамлари билан гаплашганда «Понимайиш», «чтобы», «ну», «да», деган русча сўзларни кўп қўшиб гапирарди. «Война это не шутка, воеват қилиш учун албатта ўрисчани яхши билиш керак, ундан кейин партизан бўлиш керак», — дерди-да, биз партизанлар шундай тарбияланганмиз, — деб қўшиб қўярди. Шунинг учун, одамлар уни «Партизан раис», деб гапиришарди. Лекин кейинчалик одамлар орасида ҳар хил миш-мишлар ҳам юрадиган бўлиб қолганди. Эмишки, Турдиқул урушда ҳеч қандай партизан-мартизан бўлмаган. Ўз жонини асраб қайтиш учун жирканч ишга қўл уриб қайтганмиш. «Уч ярим ойда ҳам партизан бўлиб улгурадими, йўлда қанча вақт ўтади-ю, қачон ўқиб улгура қолди?» — дейишарди одамлар. Яна баъзиларнинг, «Ўша устидаги қўмондонлар киядиган кийимларни, жанг майдонида ўлиб қолган қандайдир зобитнинг устидан ечиб олган», деган гаплари ҳам юрарди. «Ҳар қандай миш-мишнинг тагида минглаб ҳақиқат ётади», деганларидай, кейинчалик маълум бўлишича воқеа бундай бўлган экан: «Уч кун тинимсиз давом этган жанг тиниб, жангчилар окопларда тинчгина дам олиш пайтида қўшни окопда автомат овози эшитилади. Сержант Курченко билан Ҳаким жангчи эмаклаб шу жойга боришса, Турдиқулнинг қўли қонга бўялиб, ўзи илондай тўлғаниб ётарди. Салгина нарида бир булка ноннинг ўртасини ўқ тешиб ўтганлиги кўриниб турарди. «Тфу, дурак!» деб юборди сержант. Жангчи Ҳаким ердаги автоматни тез қўлига олиб, Турдиқулга ўқталди.

— Ты что?! Сержант Курченко жангчи Ҳакимнинг қўлидаги қуролни зарб билан тортиб олди...

* * *

Ғанижон Самарқанд шаҳридаги раҳбарлар тайёрлаш мактабини тугатиб келганидан кейин уни Сахвант қишлоғидаги «Қизил Қўшчи» колхозига ҳосилот қилиб юборишди. У РТСда ишлайвераман, деб қаршилиқ қилса ҳамки, туман раҳбарлари уни жамоа хўжалигига жўнатдилар. Ғанижон ишга келгандан бошлаб хўжаликда одамларнинг кайфиятлари қай аҳволда эканлигини обдан ўрганиб чиқишга киришди. У эрта тонгдан туриб кунлик қилиниши лозим бўлган ишларни режалаштирар, мутахассислар билан ҳамфикр бўлар, иш жойларига бориб шароитларни

ва камчиликларни кўриб, олдин керакли ёрдамни муҳайё этарди-да, ундан кейин ўз юмушига киришиб кетарди.

Ўшанда Ғанижоннинг куни билан кайфияти бузилиб юрди. Идорага кириб келганда раис нималарнидир ёзиб ўтирарди. Улар анча суҳбатлашиб бўлгач, агроном қалбидагини юзага чиқарди: «Энг аввало одамларга шароит яратишга йўл қидиришимиз зарур экан. Бугун Эли бобонинг уйида егулик ҳеч нарсаси бўлмаганлиги сабабли уларнинг хонадонидан ҳеч ким ишга чиқолмабди», — деди беғаразлик билан у. «Булар менинг ишим. Сиз далада деҳқончилик ишларини бажариб юраверинг», — қўрслик қилди раис, тўғри маслаҳатга нотўғри тушуниб. Лекин Ғанижон раиснинг муомаласидан ранжиш ўрнига, очиқ чеҳра билан ўзининг холисона фикрини очиқ-ойдин айтиб чиқиб кетганди.

Раис от чоптириб борар экан, хаёлида фақат битта фикр: «Нега одамлар тиним билмай ишлайди-ю, қорни тўйиб, усти кийимга ёлчимайди?» Айниқса, раиснинг ҳозирги ҳаракатига у чидаб туролмади. «Партизан»га қўл кўтарди. Яхшиямки, Салим боғбон ўзини ўртага уриб буларни ажратиб юборди...».

Бугун ҳам у ўша бўлиб ўтган воқеани ўйлар экан: «Бекордан бекорга райком бюросига чақиришмасалар керак, у бориб нималарнидир кўпиртириб айтган бўлса ажаб эмас». Унинг кўнглидан ўтганлари рост бўлиб чиқди. Тўрдаги ўриндиқларда бюронинг барча аъзолари виқор билан савлат тўкиб ўтиришибди, мажлислар зали раҳбарларга тўла. Биргина Ғанижон Боёраминов минбар олдида тик турганча, берилаётган саволларга жавоб берапти:

— Қани айтинг-чи, ўртоқ Боёраминов, сиз партия сиёсатини биласизми?

— Бюрони олиб боровчи райком биринчи котибининг дастлабки саволи ана шундай бўлди. Ғани Боёраминов бу савол билан ўзини қўрқитиб қўймоқчи бўлаётганларини тушуниб тургани ҳолда ҳеч иккиланмай, ўз одатига кўра тўғри ва мағрур жавоб қилди:

— Яхши биламан!

— Яхши билсангиз нима учун хўжалик бошлиғига қўл кўтардингиз, бу иш партия сиёсатига тўғри келадими?

— Демак, тўғри келаркан-да?!

Бу жавоб залда ўтириб тинглаётганларнигина эмас, балки, унга савол бераётганларни ҳам тош қотириб қўйди. Хона музлагандай сукунат ичида қолди.

— Нима? — деб юборди узоқ саросималаниб қолган биринчи котиб, кўзлари олайиб.

— Ҳа, демак, тўғри келаркан-да, — давом этди Ғанижон жиддий қиёфасини ўзгартирмасдан, — агар тўғри келмаса, хўжалик бошлиғи, эри урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлган, ёлғиз ўзи, егани нонга зор бўлиб юрган аёл кишини одамлар орасида қўлидаги қамчин билан тупроққа булаб урармиди?

— Ким-кимни урибди?

— Бўлмаса бюро қайси масала киритилди?!

— Нимани билардим, сиз халқни ташкиллаштириб, ишлатиб турган хўжалик раисини урганлигингизни биламан холос.

— Мен уни урган бўлсам, сабабини ҳам билгандирсиз?

— Қани айтинг-чи, тонг отгандан буён оч-ночор терга ботиб ишлаётган заҳматкашни ағанатиб уриш ҳам партия олиб бораётган сиёсатга кирадими, агар бу сиёсат шундай бўлса, партия уставининг қайси бандида кўрсатилган, халқнинг бошига зулм-ситаи солиб ишлатиш?

Ҳамон тинчлик ҳукмронлик қилиб турган хонада фақат икки кишининг бир-бировига зид маънодаги савол-жавоби эшитилиб турибди. Лекин қилни қирққа ёриб айтаётган ҳар бир гапи билан Ғанижон бюрони олиб борувчини чўчитиб қўйганлиги аниқ кўри-ниб турарди. Бақаламунлар мавсумга қараб тусларини ўзгартириб боргани каби бу ердагиларни сиёсат орқали қўрқитмоқчи бўлган биринчи котиб ҳам тез-тез фикрини алмаштириб қолди: «Раҳбар киши ҳеч қачон фуқарога қўл кўтариб, жисмоний куч ишлатмаслиги керак. Партия сиёсатини тўғри тушунмаган кишигина шундай йўл тутади. Келинглари, яхшиси иккалангиз бир-бирингиздан шикоят қилиб юрмасдан келишиб олиб, хўжалик ишини тўғри йўлга солинглари».

— Ким шикоят қилибди? Ҳозиргина ўзингиз айтганингиздай, партия сиёсатига зид йўл тутиш орқали, одамларга зуғум қилиб раҳбарлик қилаётган бўлса, ҳозирдан бошлаб йиғиштириб қўйсин раисликни. Ҳар икки гапнинг бирида «Мен халқ учун қон тўкиб келдим, партизанлар мактабини битирганман», деб одамларга писанда қилиб ишлайдиган раҳбардан яхшилиқ кутиб туришнинг ўзи халқ дардини тушунмаслик эмасми? ...

Йиғин шу тартибда натижасиз тугади. Ғанижон бюродан чиқди-ю, тўғри қишлоғи томон йўл олди.

Худди шу пайтларда ҳар хил миш-мишлар тез-тез қулоқларга чалинадиган бўлиб қолди. «Халқлар «доҳийси», Сталиннинг янги фармони чиқибди. Бу фармон ўта муҳим эмиш. Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўз ватанларига хиёнат қилган ёки қўмондон-пўмондони билан бирга душман қўлига асир тушиб кетганлар қидирилаётганмиш. Агар, йўлини қилиб қайтиб келганлар бўлса, улар ҳам ушлаб кетилаётганмиш», дейишарди ўта эҳтиёткорлик билан одамлар.

Носирхон сувчи билан «Партизан» раисни қандайдир тўртта жулдур кийим кийган кишилар бир оқшомда тутиб кетганлиги тўғрисидаги гап тонг отмасдан қишлоқ одамларининг қулоғига бориб етди. Бу энди миш-миш эмасди, аниқ бўлган воқеа бўлиб чиққандики, бу воқеа одамларни жуда катта ташвишга солиб қўйди. Гўёки, урушнинг учинчи йилига бориб, Носирхон хизмат қилаётган қўмондонлик ёппасига душман қуршовида қолган ва улар мисли кўрилмаган қийноқларни бошларидан ўтказганлар. Олдин улар душман билан матонатли кураш қилиб, қанчадан қанча рақибларини ер тишлатишган. Бир неча кунлик тинимсиз жанг, очлик қуршовдаги аскарларни тинка мадорларини қуритган. Ёрдам келиш имкони бўлмаганлиги боис қўмондонликлари билан биргаликда душманга асир тушишдан бошқа чора тополмаганлар. Немис фашист босқинчилари буларнинг бошларига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни солганлар. «Ай-тишларича, Носирхон урушдан олдин озроқ муддат ўқитувчи бўлиб ишлаганлиги учун аскарларимиз орасида анча эҳтиёт киши бўлиб, ўз одамларимизга кўмаклашиш ва она Ватанга олиб қайтиш йўлида жуда катта ишлар қилади. Ҳатто махфий усулда у киши немисларда «обер лейтенант» бўлиб хизмат қилган», деган гап-сўзлар тарқалиб қолди. «Партизан» раис тўғрисида эса мутлақо ишониб бўлмайдиган миш-мишлар авж олиб борарди.

Баъзи бировлар Носирхонни ҳам, «Партизан» раисни ҳам кечиришар, «Уруш урушлигини қилади-да, урушда қон тўкилади, биров ўлади, бошқа биров қўл-оёқсиз, тил-забонсиз, майиб-мажруҳ бўлиб қолди. Табиийки, зўр келгандан кейин ноилож асир тушмай нима ҳам қила оларди, ахир. Бу ишлар тарих тақозоси билан азалдан бўлиб келган, бундан кейин ҳам бўлаверади. У бечоралар ҳам ўз ихтиёрлари билан «мана ман» деб асир тушиб кетавермаганларку?!» дейишарди.

Ўша кунни пахтакорлар тушликка чиққанда миш-мишларга яна ҳам аниқлик киритилди. Гапни Сайфи ака бошлади:

— Чинданами Носирхоннинг немисларга асир тушиб қолгани рост экан. Бир зўр одамдан эшитдим. Лекин отасига раҳмат шу Носирхонни кўп мардонавор ишларни қилган экан, у кишининг айтишига қараганда. Ўша, ўзи билан бирга асир тушганларни қутқариш йўлини излаб, немисларга офицер бўлиб олган экан. Хуллас, уруш тамом бўлиш арафасида, биласизлар-ку, немислар калавасини йўқотиб, нима қилишларини билмай қолган пайтлардан фойдаланиб, ўзи билан бирга саккизта жангчимизни чегарадан қайтариб олиб ўтиб келган экан.

— Бу жуда катта қаҳрамонлик-ку?! — деб юборди бирдан Туроб сувчи.

— Ҳа-да, — яна давом этди эшитганларини Сайфи ака, — бу қаҳрамонлик бўлмай нима? — Ҳалиги киноларни кўрамиз-ку, улардаги қаҳрамонлар ҳам қилган бўлса шунга ўхшаш ишларни қилишгандир-да. Э-э, шу баъзи бир ишларга чидолмай иситмам кўтарилиб кетади-да...

— «Партизан» ҳақида нималарни эшитдингиз? — деб сўраб қолди Туроббой.

— Эшитдим, уни ҳам айтиб берди. Лекин у ҳақида эшитганларимни айтишга тилим бормади, яхши гап эмас «партизан» тўғрисидагилар.

— Хўш, хўш, қани айтинг-чи, эшитайлик, нима гаплар экан, — дейишди бир нечта ишчи бараварига.

— Ўша кишининг айтишига қараганда «партизан»нинг иши фирромга ўхшаб кетади.

— Йўғ-е?

— Ҳа, шундай. Бу гап анча ишонарлига ўхшайди? Қани айтинглар-чи, Россия қаерда-ю, бизнинг Ўзбекистон қаерда, шунча масофани босиб ўтиш учун қанча вақт кетади, деб ўйлайсизлар?!

— Бир ойлар кетаров, — деди даврадагилардан бирови.

— Балли, — давом этди яна Сайфи ака, — Боришга бир ой, қайтишга бир ой икки ой йўлга кетдими? Хўш «партизан» қачон партизанлар мактабига ўқиб улгурди-ю, қай пайтда партизан бўлиб жанг қила қолди, дейсан. Ўша менга гапириб берган кишининг айтишига қараганда, ўз жонини асраб қолиш учун бирортани паққиллатиб кийимини «шимон» қилиб кийиб қайтган бўлсаям, ажаб эмас. Ўзи бори йўғи уч ярим ойда қайтиб келган-ку?!

— Сайфи ака, сиз гапни охирини салгина илмоқли қилиб қўйгандай бўлаяпсиз, лекин сиз кўп нарсани билиб олган кўрина-сиз, яхшиси ичимизни қизитмасдан, эшитганларингизни бир бош-дан батафсил сўзлаб берсангиз кўп яхши бўларди-да.

— Туроббой, ўзиз яхши одамсизу, лекин бир гапни охирига етмагунча қўймаганингиз ёмон-да. Лекин мен сизларга айтсам, гап кўп, бу ишни ўз кўзи билан кўриб турган киши ҳали тирик экан. Шундай бўлса ҳам, бу гапни айтиш қийинроқ. Лекин «Партизан» нинг қилиб юрган ишларию, ҳаракатларидан унинг қўлидан шундай ишлар келиши аниқ: лекин «Гумон иймондан айиради», деган халқ мақоли ҳам йўқ эмас-ку, аммо униси тўғри-ми, буниси тўғрими эканлиги фақат худога аёну, кейин ўша одам-нинг эр йигитлик виждонига боғлиқ. «Шамол бўлмаса дарахт-нинг учи қимирламайди», деган гап ҳам бор-ку...

Қишлоқда шу каби узук-юлуқ гап-сўзлар тарқалиб юрган кунларнинг бирида яна эшитилиб қолдики, Носирхон ҳам, «Партизан» раис ҳам ози йўқ, кўпи йўқ баб-бараварига, йигирма беш йилдан олишган эмишлар. Бу нохуш хабар ҳали аниқ ва ошкор бўлган бўлмаса-да, одамларни кўп ташвишга солиб қўйди. Бировлар бу ишни адолатдан эмас дейишса, бошқа кишилар беш йилда ким бору ким йўқ, бу муддат вояга етган бир йигит киши-нинг умрига тенг дегани-ку! Бечораларга ўта жабр бўлибди, дея афсус надоматлар чекардилар. «Эл оғзига элак тутиб бўлмай-ди», дегандай, тагин аллақандай гап-сўзлар кетма-кет чиқиб ту-рарди. «Уларнинг ҳам ўз айблари ўзлари билан экан. Одамлар «Асирга тушганларнинг елкасида фашистларнинг тамгалари бор эмиш», дейишарди.

Орадан унча-мунча вақт ўтмасдан, бу нарса тоза равшанла-шиб қолди. Носирхоннинг ўзидан икки йил кейин урушга кетиб, икки йил қўшимча хизмат қилиб, 1947 йилнинг қирчиллама қиш пайти — январ ойида уйига қайтиб келган, Аслхон деган укаси акасининг кетидан югуриб бормаган жойи, кирмаган тешиги қол-мади. У бечора мардларча қилган жанговар хизматлари эвазига қатор орден-медалларни шақур-шуқур қилиб тақиб келганди. Россиянинг ҳамда бошқа мамлакатларнинг қанчадан-қанча ша-ҳар ва қишлоқларини душмандан озод этиб, қайта тиклашдаги хизматларининг маҳсули сифатида берилган юксак мукофотлар-ни тақиб олиб, иззат-ҳурматларда юраман, деб ўйларди ўзича.

Буларни тақиб олсам, хоҳлаган катта бир идорага кириб борганимда, албатта ҳурматимни жойига қўйиб, «Келинг, марҳ-

амат, айтинг, нима арз юзасидан келган бўлсангиз, ҳозирнинг ўзида бажариб берамиз», деб айтишса керак, деган умидларга берилиб юрарди.

Аслхон узун бўйли, йўғондан келган, куч-қувватга тўла, меҳнаткаш, пок-ҳалол инсон. У урушдан ҳориб-толиб қайтишига қарамасдан ака-укалари, қавму қариндошларининг ишларини қилиб, уларнинг меҳр-мурувватларига сазовор бўлиб юрди. Бир йилнинг ўзида қариндошлари бир ёқадан бош чиқаришиб, Аслхонга уч хоналик шинамгина иморат қуриб, жиҳозлаб ҳам беришди. Лекин Аслхоннинг янгича илм-фандан унчалик саводхонлиги пухта бўлмай, боз унинг устига қўлида дурустроқ касб-ҳунари ҳам йўқ эди. Шуларни тарозига солиб кўрган Аслхон «етти мучам соғ бўлса, куч-ғайратга тўла пайтим-ку, далада меҳнат қилаётган деҳқонларнинг мендан қаери кам?» деган қатъий қарорга борди-да, елкасига яхши бир кетмонни олиб, колхознинг пахта даласига чиқиб кетди. Хуштабиат, гапга чечан Аслхонни деҳқонлар иззат-ҳурмат ва мамнуниятлар билан қабул қилиб олишди. У бинойидай сувчилик қилиб, ғўза қатор ораларига сув тараб юрди. Ўша кунларнинг бирида унинг акаси Акбархон зиғир ёғига яхшигина паловни дамлатиб, барча қавму қариндошларини уйига тўплади-да, масалани кўндалангига қўйди: «Азизлар, бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», дейдилар. Бирлашиб туриб бир ғайрат қилгандик, укамга ҳаш-паш дегунча, шинамгина иморат қуриб, ичига ҳам киритиб қўйдик. Бу иш учун яна бир бор ҳаммаларингизга миннатдорлик изҳор қиламан. Энди олдингидан ҳам муҳимроқ иш билан сизларни бу ерга йиғдимки, яна сизларнинг маслаҳатларингиз керак бўлиб қолди...»

«Хўш?» Индамай туриб қолган Носирхонга савол назари билан қараб, жавоб кутардилар йиғилганлар. «Энди, — деб давом этди Носирхон, — биргалашиб, укамни уйлантириб қўйсак, дегандим».

«Жуда соз. Биламиз, Аслхон армиядан устидаги бир шинели билан беш-ўнта шалдур-шулдур, орден-медаллардан ташқари ҳеч вақо олиб келгани йўқ. Ҳар биттамыз тўйга тўёна сифатида қурбимиз етганича ўртага ташласак, тез кунда тўйни бошлаймиз» — дейишди улар.

Ўша оқшом узоқ ўтириб қариндошлар ширин суҳбат қурдилар. Гапни бир жойга қилиб, ҳамма уй-уйига тарқалди.

Орадан кўп ўтмай Аслхонни (ўзи келишиб юрган бўлса керак) ўзи билан бирга ишлаб юрган Анорхон исмли эсли, ҳушли, чиройлиқкина теримчи қизга совчи қўйиб, тўйлари ҳам шўх ва ширингина бўлиб ўтди.

Ёзининг иссиқ кунларидан бири эди, нима бўлди-ю, тинчгина ишлаб юрган Носирхон ака билан «Партизан» раисни бир оқшомда тўртта жулдур кийимдаги кишилар олиб кетишгани ҳақида совуқ хабар тарқалди.

Аслхон акаси Носирхон ҳақида кўп нарсалар билса ҳамки, бугунги иш юзасидан ҳеч нарса билмасди. Баъзи-баъзи ўтиришларда, тўй ҳашамларда қувонч билан жанг эпизодларининг қизиқарли воқеаларидан гапириб, одамларни ҳаяжонга солиб, қувониб, мақтаниб ҳам қўярди у. Бу воқеани эшитиб, унинг ўйлаб юрганлари бир пул бўлгандай ғамгин бўлиб, уйига кириб келди-да, ётиб олиб ўйлашга тушди: «Мен озгина хизмат қилдимми? — ўзига ўзи савол берди у, йигитлик бурчимни шон-шараф билан оқладим, шаънимга гард юқтирмай хизмат қилдим. Шунинг учун, беришди-да, тўртта орден ва медалларни. Уларни нима қиламан, сандиққа солиб семиртираманми? Шундай пайтда улардан фойдаланмасам, менга бу темир-тақаларнинг нима кераги бор ўзи? Аслхон ўз-ўзини койиди, бироз саводи бўлмаганлигидан хафа ҳам бўлди. Битта ёлғиз акам бўлса-ю, унинг бошига оғир кунлар тушганда, унга менинг фойдам тегмаса, мен қанақа ука ҳисобланаман?» — деган хулоса чиқарди. У ўрнидан енгил турди ва бирдан сандиқни оча кетди-да, тугунчани ечиб, барча орден-медалларини кўёвлик костюмига тизиб тақди. Уни устига кийиб ойнага қаради. Қўмондонларга ўхшаб кетарди у, ҳозир шу кўринишда. Мўйловини бураб, мийиғида кулиб қўйди-да, кейин бирдан зийраклашди: «Тўхта, — деди астагина овоз чиқариб, ўзига-ўзи, — буларни тўғри тақиб олдимми, ўзи?! Унинг бу саволида жон бор эди албатта. У урушдан 1947 йилда қайтиб келган эди. Ўшандан буён, бор-йўғи тўрт мартагина колхоз идорасига тақиб борган эди шуларни. Унда ҳам исми шарифини тутиб, таклиф қилганларида борарди. Шу тўрт мартаба ҳам немис фашист босқинчилари устидан қозонилган Ғалабанинг нишонлаш куни — 9-майда борарди, холос. Бошқа пайтларда бўлак одамларга ўхшаб топган-тутганини кўкрагига тўлдириб, жалдур-жулдур қилиб юришни унчалик ёқтирмасди. Мана ҳозир орден-медалларини тақиб, камзулини елкасидан туширмасдан ўйланиб қолди.

Қоидага кўра, бу юксак мукофотларнинг қайси бири олдин тақилади-ю, қайсиниси кейинда туради, шулар ҳам хаёлидан фаромуш бўлиб кетганди. «Менимча» деб фараз қилди у, — олдин халқлар «доҳий»сининг тасвири туширилганларини тақаман. Чунки, орден-медаллар ҳам давлат бошлиғининг буйруғига биноан берилади-ку, газета журналларнинг ҳам кўзга кўринарли жойида «доҳий»нинг сурати туради. Радио ахборотларида ҳам олдин у киши ҳақида биринчи бўлиб гапирилади. Зеро, шундай экан, у кишининг тасвири солинган мукофот дастлабки ўринда турмоғи жоиз. Шундай фикрларга бориб, орден-медалларини қайтадан тартиблаштириб чиқди-да, тонг отиши билан башанггина кийиниб, топган пулини чўнтагига жойлаб, шаҳар марказига йўл олди. У олдин тўппа-тўғри райком идорасига борди-да, биринчи қават эшигидан ичкарига кириб анча туриб қолди. Бир зум айтилиши лозим бўлган гапларини, яна бир бор бошидан ўтказиб, кейин битта-битта босиб иккинчи қаватга кўтарилди. Хонанинг тўридаги эшик икки томондаги эшикларга қараганда бошқача яъни чарм қопланган, бу иккаласи эса қизғиш тусда бўлиб, яхшилаб лаклаб қўйилган эди. Ҳар бир эшикнинг олдиларига тизиб қўйилган скамейкаларда одамлар ўтириб олишган. Аслхон ҳам бир бўш ўриндиқдан жой олди. Лекин унинг қанчалик узоқ ўтирганлигини кўриб туришган бўлса-да, ҳеч бир киши унга, «Сиз олдин кириб чиқинг, ахир сизнинг имтиёзингиз бор-ку!» деб айтмади. Унинг ўзи бўлса одоб юзасиданми ёки кутиб ўтирганларнинг кўпчилиги хўжаликларнинг раис, парткомлари, маҳаллий ҳукумат бошлиқлари ва шаҳарнинг казо-казолари бўлганликлари учунми, юрак бетлаб, улардан навбат сўраб олишни ўзига эп кўрмади. Уларнинг бирортаси ҳам «Ҳа, Аслхон ака, бирор зарурат бормиди», деб сўрашни билишмади. Хуллас, соат ўн бир ярим бўлганда, қабулга киришга эришди.

Хона ҳайбатли, катта ва салобатли кўринарди, ҳамма томони оппоқ, безатилган, ўтирғичларгача оппоқ чойшаблар кийдириб чизиб қўйилган, тўрдаги ўриндиқда котибнинг ўзи нималарнидир ёзиб ўтирарди. Унинг орқасида, шапкасини бостириб кийганча, кириб келган кишига қараб жилмайиб турган «доҳий» портрети осибди.

— Ассалому алайкум, райком бува, мумкинми? — деди атайлаб у ичкарига кириб борганда ҳам унинг юзига бош кўтариб қарамаган котибнинг эътиборини ўзига қаратиш мақсадида.

Жавоб бўлмади. Аслхон турган жойида анча саросималаниб қолди.

Котиб бўлса «Келинг, ўтиринг, нима ишингиз бор?» — деб ҳам сўрамади. Орадан анча вақт ўтгачгина, ўз ишидан бош кўтариб, ёзув қоғозларини салгина ён томонга суриб қўйди-да, ўтирган ўрнидан қимирламасдан хонасига кириб турган кишига синчиклаб тикилганича, «Хўш?» — дея мурожаат қилди. Шундан кейингина, кирган жойида ҳамон серрайиб туриб қолган киши икки қадам олдинга юришга журъат қилди. Котиб бўлса, ҳамон ўша-ўша қиёфада туриб, бир сўз ҳам айтмасдан, ўнг қўлини чўзиб, ўтиргичга ишора қилди. Ўшандан кейингина тик босиб турган киши бўш турган ўриндиқларнинг бирига бориб жойлашиб, бирданига гапни бошлаб юборди:

— Зарур бир иш юзасидан келгандим, аниқроғи сизнинг ёрдмингизга муҳтож бўлиб қолдик.

— Эшитаман, қулоғим сизда.

— Балки хабарингиз бордир, шу яқин кунлар ичида акамизни... дейиши билан «Ўзингиз ким бўласиз, қасрликсиз?» — деб котиб гапираётган кишини таққа тўхтатиб қўйди.

— Мен Сахвантликман. Исмим Аслхон, Аъламхонов бўламан. Акамни танисангиз керак, у кишининг ҳам фамилиялари Аъламхонов, исмлари Носирхон.

— Ҳа, биламан, танийман, — котиб тезгина ўзгарди, унинг юзида қандайдир жаҳлланганга ўхшаш аломат пайдо бўлди. Лекин бирдан ўзини ўнглаб олган кишидай, «Мен у кишини яхши танийман», деди яна ғалати бир ташвишли қиёфага кириб:

— Сиз Носирхонни укаси бўласизми?

— Ҳа, мен у кишининг укалари бўламан. Эшитгандирсиз, акамни тўсатдан (Аслхон энди ўзини анча ўнглаб олиб, тез-тез гапирарди) кечаси ўз уйида дам олиб ётган жойидан ҳеч кимга бир нарса айтиб тушунтиришмасдан, қандайдир хавфли жиноятчини ушлагандай, олиб кетишибди.

— Мен ҳам худди шундай деб эшитдим.

Котиб хомуш қиёфада айтди бу гапни, кейин бирмунча мулоҳазага кўчгандай, босиқлик билан давом этди:

— Биласизми, бу кутилмаган иш ҳаммамизни ҳам ташвишга солиб қўйди. Ким ҳам шундай бўлади деб ўйлабди дейсиз, ўзларингиз олдин шу гапдан хабардормидингиз?

— Нима, қандай ишни айтяпсиз? Илтимос сиздан, менга очиқроқ тушунтириб берсангиз, мен сиздан шу ишни билиб олиш ния-

тида келгандим. Ишонсангиз агар, ҳозир ҳеч нарсага тушунмай, бошим қотиб қолди. Акамнинг бола-чақаларини айтмайсизми.

Котиб билдики, чиндан ҳам Аслхон акаси Носирхоннинг бундай ишларидан хабарсиз. У анча ўйланиб турди-да, қўлидаги ручкани столга тиқ-тиқ урганча, жимиб қолди. Бир минутлар чамаси ҳамсуҳбатининг юзига ҳам қарамасдан сукутга чўмди. Унинг бу ҳолати ўта чуқур ва муҳим бир нарса устида бош қотираётганлигини эслатиб турарди. Ниҳоят, анчадан кейин тилга кирди:

— Ҳим-м. Яхши иш қилибсиз-ку-я... лекин, — деди-да, яна ручкасини олдингидай столга тиқ-тиқ ура бошлади. Ниманидир айтсамми, айтмасамми, деяётгандай, қошларини чимириб саросималаниб хаёлга берилиб кетди. Шу қисқа фурсатда Аслхоннинг юраги бўғзига тиқилиб келгандай бўлиб кетди. Айниқса, суҳбатдошининг «лекин» деган сўздан кейин яна ўйланиб кетиши, акасининг иши ниҳоятда мураккаб эканлигидан далолат бериб турарди.

— Лекин, — дея афсус надомат чекаётган кишилардай сўзида давом этди котиб, — Агар бу ишга аралашсангиз, сиз жуда қийналиб кетасиз, кўп ортиқча азиятлар чекишингизга тўғри келади, деб ўйлайман.

— Наҳотки акамнинг шунчалик оғир жинояти бўлса?!

— Сиз ростдан ҳам билмайсизми, акангизни қандай айби борлигини?

— Ҳеч нарсадан хабарсизман, фақат акамнинг меҳрибон дилкаш инсон эканлигини, тўрт ярим йил урушда хизмат қилиб қайтганлигини биламан, холос.

— Яхши. Аммо мен сизга айтсам, ҳозирча, олдиндан бир нарса дейиш қийин. У киши нима иш қилган, айби борми, йўқми, буниси фақат Давлат хавфсизлигини сақлаш ходимларига боғлиқ, улар биледи нима гаплигини. Лекин улар бунга ҳеч кимга айтишмайди. Бизлар умуман ундай ишларга аралашолмаймиз, улар бизга эмас, фақат марказга итоат қиладилар. Шунинг учун ҳам, ҳар қандай ишларга аралашмайдилар. Мен сизга, шуларни ҳисобга олиб, анча қийналиб кетасизми, деб айтган эдим. Очиғини айтсам, мен бу ерда сизга ҳеч қандай ёрдам беролмайман. Фақат ҳолисона шахсий фикримни айтишим мумкин.

— Илтимос сиздан, мумкин қадар ҳеч тортинмасдан раҳбаримиз сифатида, менга акам билан учрашиш йўлини тушунти-

риб берсангиз, акам билан раисни нима масала бўйича олиб кетганликларини ҳам айтсангиз?

— Боя айтдим-ку, олдиндан айтиш қийин, деб. Шундай бўлса ҳам оғзингизга эҳтиёт бўлсангиз, менимча, уларнинг ишлари урушга бориб тақаладиганга ўхшайди. Яхшиси, сиз йўлини қилиб, қийинчилик бўлса ҳам республика ҳарбий округига бориб учранг, бошлиқларига кирганда ҳам ўта эҳтиётлик билан илтимос қилинг, бу соҳада фақат уларнинг сизга ёрдамлари тегиши мумкин, чунки, сиз ҳам, акангиз ҳам уруш қатнашчисисизлар. Улардан бошқаларнинг ҳар қандай чиранишлари билан ҳам мақсадга эришолмаслигингизга ақлим етади. Мен сизга раҳбарлигим туфайли эмас, одабийлик тушунчамни айтяпман.

Аслхон котиб билан илиққина хайрлашди. Лекин унинг хонасидан қандай қилиб чиқди, иккинчи қаватдан пастга тушганча, кимларга дуч келди, буларни сезмасди. Фақат олдин тунд ва бадқовоқ бўлиб кўринган котибнинг илиқ ҳамда тўғри маслаҳатларини ўзича шарҳлаб борарди.

Аслхон шу кунларда ҳамма нарсани бир томонга йиғиштириб қўйиб, фақат битта фикр — у ҳам бўлса, қандай қилиб бўлса ҳамки, акаси билан учрашиш ва унинг соғлигини билиш тўғрисида бош қотирарди. Ўтирганда ҳам, турганда ҳам шу масалани пишитиб, бир аниқ ечимда тўхтолмасди. Ҳарбий хизматда қанчалик эпчил ва намунали ишлар қилиб ўрганган бўлса ҳамки, бу ерда калаванинг учини йўқотиб қўйганди. Шундай бўлса-да, ўзини қўлга олиб, ўша урушда қандай қўрқмасдан, матонат билан жангларда қатнашган бўлса, шундай шижоатли ҳаракат қилишга интиларди. У тинимсиз ўзини тайёрлаб борди. Баъзида эса ёлғиз ўзи бўлса ҳам кимлар биландир гаплашаётгандай, колхоз ишига берилиб кетиб, ўта соддадиллигидан афсусланиб, ўз-ўзини қаттиқ қойир, саводсизлигидан пушаймонлар қилар, сиёсатдан хабарсиз қолиб, умрим зое кетяпти, деб ўксинарди. «Ўзинг учун ўл етим» дейилган гапнинг моҳиятига кеч тушуниб етганига ўзини лаънатларди ҳам. Гоҳида акасининг болалари ҳали жуда ёш эканлиги акаси учун ўзидан бошқа жонкуярнинг йўқлигини ўйлаб, бордию, унга бир кор-ҳол бўлса, кейин нима бўлади, нима бўлганда ҳам тезроқ урунишим керак, деган фикрга бориб қарин-

дошлари билан кенгашарди. Уруғ-авлодлари унга яхши маслаҳатлар қилишиб, анчагина пул тўплаб бердилар. Аслхон олдин то узоқ жойларга бориб келгунимча акамни оиласи қийналиб қолмасин, деган фикр билан бир ойлик озиқ-овқатни жамлаб қўйди-да, уларнинг кўнглини кўтариб, ўзи марказга жўнади.

Бошлиқнинг ҳузурига кириш осон кечмади. Марказда орден-медаллар тақиб юрганларни, қишлоқларидаги одамларга қараганда бирмунча яхши иззат-ҳурмат қилишар экан. Айниқса, автобус ё трамвайга мингудай бўлса, ёшлар ҳатто аёллар ҳам ўринларидан тез туриб, жой бўшатиб беришаркан.

Республика ҳарбий округида ҳам худди шундай иззат-икромларни гувоҳи бўлди. Тўғри, биринчи кун борганида каттага учрашиш тартиб-қоидаларини билмаганлиги туфайли, анчагина вақтини бекорга йўқотиб қўйганди. Кейинги кунлари эса ўзига ўхшаш зарурат билан бу ерга ҳар томонлардан келган кишилар бир-бировларига йўл-йўриқлар кўрсатишиб, билмаганларини бир-бирларидан ўрганиб олдилар. Шундай қилиб, бир ҳафта деганда, асосий бошлиқнинг ҳузурига киришга эришди. Навбатга турганларнинг айтишларига қараганда, айрим одамлар ўн беш йигирма кундан буён ҳам унинг қабулига киролмай, сарсон бўлиб юрганлар кўп экан. Аслхоннинг бўлса иши сонгина битди, деса бўлади.

Бошлиқ элликлардан ошиб қолган, сочлари оппоқ, қомати ўзига ярашган армия генерали эди. У кириб келган кишининг мақсадини берилиб, қунт билан тинглади-да, кейин фикрини қисқа ва содда қилиб тушунтирди. Аслхоннинг кейинги гапларини ҳам тинглаб бўлганидан кейин ёнида ўтириб нималаринидир ёзаётган майорга:

— Сиз бу одамга учрашиш ҳужжатларини тўғрилаб беринг-да, тартиб-қоидаларни пухта ўргатинг, — деб тайинлади.

Майор қирқ ёшларга бориб қолган, генералга қараганда барваста қоматли, сипо кўринишли одам эди. У Аслхонни бошқа бир хонага бошлаб борди-да, кексароқ аёл кишига тайинлади. Аёл ўн минутларда тайёрлаган ҳужжатларни майорнинг ўз қўлига топширди-да, ёзишга тайёрланиб, машинка олдида кута бошлади. Майор ҳужжатларни титкилаб ниманидир топди-да, қисқакча қилиб ёздириб, муҳрлагандан кейин яна анчагина гапларни тайинлаб, Аслхонга бир варақ қоғозни узатиб, «мобода ишларингиз битмаса, албатта ўзимга келиб учрайсиз», деб тайинлади-да, мамнуният билан ишларига омад тилаб қолди.

Аслхон акаси билан учрашишга ҳали анчагина вақт борлиги аниқ эди, унинг эса ичи тарс ёрилиб борар, вақт имиллаб ўтарди. У умрида биринчи маротаба кўрган Тошкент шаҳрини айланиб, томоша қилишни кўнглига туйди, кундуз кунлари кунни билан шаҳар айланар, сайр қилиб келгандан кейин Навоий театри олдидаги фаввора теграида ўтириб узоқ хаёлларга борарди. Чет эллик сайёҳларнинг театр атрофларида маҳлиё бўлиб юришлари, фаввора атрофларида суратларга тушишларига жуда қизиқиб қарайдиган бўлиб қолди. Айниқса, сайёҳлар орасида ҳар хил миллат кишиларининг кийим бошлари, бошқача гапиришлари уни мафтун қиларди. Энди у бўш пайтини айнан шу жойда ўтказар, атрофни, ўтган-қайтганларни томоша қилар, уларнинг театрга гуруҳ-гуруҳ бўлиб кириб-чиқишларига ҳам эътибор қиларди. У умрида бирор маротаба театрга кирмаганини эслади. Тўғри, қишлоқларига шаҳар, туман ва вилоятлардан артистлар келарди, уларнинг концертларига кирарди, лекин театрга боришга ё фурсат топмаганди ёки аниқроғи ўзи қизиқмаганмиди, буни ҳам ҳозир айтолмасди. «Бекор ҳам ўтирибманку, шундай машҳур театрнинг олдида кунни билан эзилиб кутган дамларимни уйга қайтиб борганимдан кейин колхозчиларга гапириб бераман, улар ўша театрнинг ичи қандай экан? — деб сўраб қолгудай бўлишса, нима деб жавоб қиламан уларга? У ўзига шундай савол берди-да, бор-э, таваккал, деб ўрнидан турди-да, шундоққина кўз ўнгидан сотилаётган чипталардан биттасини сотиб олиб, тўғри одамлар билан бирга театрнинг ичига кириб кетди. Аслхон ўз она юртидаги шундай санъат саройини шу дамгача кўрмаганлиги учун кўп афсусланди. Театрнинг ичи бир шаҳарни томоша қилгандан, ўн чандон қизиқарли эди. У театр деворларига ўйиб ишланган ганжкор нақшларни, бир олам завқ билан томоша қилди. Одамларнинг буфету ошхоналарга киришигача кузатиш мақсадида қорни тўқ бўлишига қарамасдан у ҳам кириб буфетдан турли ширинликлар олиб тановул қилди. Кейин қўнғироқ чалинди. Аслхон ҳам ҳамма қатори ўтирғичлардан жой олди, лекин у ҳамон бугун саҳнада нималар намоиш қилинади-ю, у нималарни қизиқиб кўради, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Ниҳоят чироқлар ўчиб, саҳнада ҳар хил ранглардаги нурлар пайдо бўлиб, шу нурлар орасида Тоҳир ва Зуҳра кўринди.

Аслхон ёшлигидан Тоҳир ва Зухрани жуда яхши кўрарди. Ҳатто «Тоҳир ва Зухра» киноси қўшни қишлоқларга келса ҳам у нима қилиб бўлса ҳамки, томоша қилмасдан келмасди. Кейин икки-уч кун болаларга сўзлаб юрарди. Мана, ҳозир у биринчи марта ўзи севган қаҳрамонларини саҳнада кўриб турибди. Энди унинг болаликдаги беғубор тасаввурлари пишиб камолга етган, асар қаҳрамонлари, замон ҳақида бутунлай ўзгача тушунча олиб ўтирибди. Унинг шунча кунлардан буён эзилиб, ғам-ғуссага ботиб юрганлари ҳам бошидан кўтарилиб кетди. Шундагина, у санъатнинг не чоғли қудратли кучга эга эканлигига тасанно айтди. «Нима учун қишлоқнинг одамлари эртаю кеч эзилиб, меҳнат қилишни биладилар-у, роҳатланиб ҳордиқ чиқаришни билмайдилар? Мана шу театрни ҳам бугунгача камдан-кам колхозчи кўрган бўлса керак», дея ўйларди у. Танаффус пайтларда бошқа хоналар, балконларга чиқиб роса мафтункор безаклару, театрнинг нечоғли кенг ва муҳташам эканлигини синчиклаб ўрганди, хуллас, бир олам завқ олиб қайтди. «Мен энди ҳар доим театрга тушиб тураман, агар менга худо давлат берса, албатта қишлоғимда театр қуриб, колхозчи дўстларимни ҳар доим ўзим театрга бошлаб кирардим, деб орзу қилди...»

«Тўхта!» деди бирдан ҳаёлига нимадир келиб қолгандай, — мана шу бугун мени билан бирга ўтириб томоша қилаётганларнинг ўзлари қўлларига кетмон ушлаганмикин, лоақал пахта чопишни билармикинлар? Улар ишлашни эмас, тайёрини сотишга уста. Жаҳли чиқиб кетганини сезиб қолди-да, эҳ тавба, ҳаёт ўзи шунақа яратилган экан-да, бировлар эзилиб ишласа, бошқаси роҳатланиб яшашни биларкан. Нима учун қишлоқларимизда ҳалигача шунақа чиройли қурилишлар, кино театрлар қурилмайди, ким қилишни керак уларни? Яна ўзига ўзи жавоб қилди: буларни ҳам ўша жойнинг инсофли-диёнатли кишилари-да, албатта. Лекин, деб ўйланиб қолди у яна. Ўша диёнатли одамни ҳам ўлдирадилар, отадилар, йўқ қиладилар. Бўлмаса Боёр Амин кимга ёмонлик қилган, инсонпарвар одам бўлганлиги учун ҳам шундай диёнатли кишини отишган-ку?! Мени акамчи, у кишини нима айби бор эди? У шундай деб айтди-ю, ҳаёлан уруш йилларига бориб қолди. «Ватан учун» деб жангга кирганларни, ўшаларнинг ўзлари «Асирга тушгансан», деб яна қамоққа тикса...

Ўша йили жуда ваҳимали бўлиб қолди. Аниқ эсимда, 5-март куни, 1953 йил эди ўшанда. Ҳамма йиглади, ҳатто табиат ҳам

кўз ёши тўкиб мотам қилганди бир неча кун тинимсиз. Сталин ўлиб қолибди, дейиш ваҳимали, қўрқинчли бўлиб туюларди. «Энди давлат нима бўлади, халқнинг аҳволи-чи?» — деб дод солганларни, кўзларидан шақатор ёш бетиним оқиб тушганларни сони беҳисоб эди. Ўзим-чи, ўзим ҳам ўпкамни босолмай, ўкиниб-ўкиниб йиғлардим. Мана, халқлар «доҳийси»нинг ўлганига ҳам қарийб икки йил бўлаяпти, мамлакат ҳам бошқариляпти, лекин Сталин энди йўқ. У киши чиқарган қонунлар ҳамон ўз кучини йўқотмаганини қаранг-а! Аслида, — деб эслади яна Аслхон, — уруш 1941 йилнинг 22 июн кунда немис фашист босқинчилари томонидан бошланиб, 1945 йилнинг 9-май кунда кўп миллатли шўро халқларининг тўлиқ ғалабаси билан тугаган эди. О-о! Ўша ғалаба кунини одамларимиз қанчалар орзу қилиб кутгандилар, хуллас, орзулари ғалаба билан амалга ошди-ю, уни ҳеч бир инсон унитмайдиган, ҳатто тарих унутмайдиган бўлиб қолди. Қаранг-а, орадан шунча дамлар ўтиб кетяпти ҳамки, халқларимиз ўша ғалаба кунини зўр ифтихор билан байрам қиладилар. Акамлар, айниқса, қувончларга тўлиб, йиғлаб-йиғлаб байрам қилганларини бир неча бор эшитгандим. Лекин нима учун ҳамон Сталиннинг чиқарган буйруғига асосан, акам билан «партизан»ни ушлаб қамашди-я?!... Тавба! Уруш-уруш-да, ўз кўзим билан кўрмаган, қон кечиб жанг қилмаган бўлсам экан бу қирғинбаротнинг нималигини билмасам, урушда биров ўлади, бошқа биров тирик қолади, кимдир қўлга тушади, бу бор гапку ахир, ким ҳам ўз ихтиёри билан ўзини душмanning қўлига топширади, дейсан? Борди-ю, мажбуран ўтиб кетган бўлса ҳам, қалби шу юртни деб урган-ку, наҳотки, шундай одамларни тутиб қамашга буйруқ чиқарган бўлса. Меҳмонхонага келиб Аслхон шуларни узоқ ўйлаб жойига чўзилди-да, ётиб ухлаб қолди.

Яна тонг отиб, қайта кун ҳам ботди. Одамзоднинг чумоли мисол ҳаракати тинимсиз давом этарди. Аслхон бўлса бутун йигитлик кучини азиз халқимга дея бахшида этган акаси — Носирхонни кўриш иштиёқи билан куйиб-ёнарди.

Ниҳоят ака-ука дийдорлашувига уч дақиқа вақт берилди. Учрашув фақат юз кўришув бўлиб, қўл бериб кўришиш, овоз чиқариб гаплашиш қатъий ман қилинган, айтилган қоидага риоя қилинмаса, ўша белгиланган уч дақиқадан ҳам маҳрум бўлиб қолиш турган гап эканлиги Аслхонга уқтирилди. Хат бериш ёки маҳбусдан хат олиш ҳам жиддий таъқиқланганди.

Учрашув хонасига бир нечта соқчилар турган эшиклардан ўтиб кирилар экан. Бу хонага кириб келишдан Аслхоннинг нафаси бўғилгандай бўлиб, ўзини ноқулай сеза бошлади. Негаки учрашув хонаси унчалик катта эмас, кичкина ҳужра бўлиб, унинг ҳам ўртасидан қалин шиша девор билан ажратиб қўйилган эди. Бу ерда чивин учса сезиларли даражада жимлик ҳукм суларди. Атрофнинг заҳлигини илк бор келган киши бирдан пайқаш мумкин эди. Соқчи ичкаридаги ходимга ниманидир тушунтиргандан кейин, у одам ўрнидан туриб, орқа томонидаги эшикни очиб ичкарига кириб кетди-да, ўн дақиқалардан кейин қайтиб чиқиб, «Тайёрлансин!» деган яккагина бир сўзни айтиб, яна ўз ўрнига жойлашиб олди. Шундан кейин Аслхоннинг олдида турган соқчи олдидаги кишига учрашув шартларини қайта эслатди.

Ниҳоят, сабрсизлик билан кутилган дақиқалар етиб келди ва икки соқчи қуршовида маҳбус кўринди. Носирхон олдинги кўринишига қараганда анча озиб қолган, ранглари сарғайиб, кўзлари ичига киргандай эди. Қалин шиша деворнинг ҳар томонидан ака-ука қўлларини кўксиларига қўйиб, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, овоз чиқармасдан имо-ишоралар орқали саломлашдилар. Болалар, қариндош-авлодлар ва қишлоқ аҳлидан ҳол-аҳвол сўрашлар яшин тезлигида бўлиб ўтарди. Нима гап, қандай воқеа ва бу ишларнинг оқибати нималар эканлиги энди ака-укаларга беш бармоқдай аниқ бўлиб қолганди. Аслхон акасига бериш учун олиб келган совғаларини ўз қўли билан эмас, олдидаги соқчи орқали топширди. Фақат ўшандан кейин совғалар орасидан тегина бир қути «Қазбек» папиросини олиб, Носирхон қўлида салмоқлаб кўрди-да, укаси Аслхонга қараб, «Шунинг ичида нечта дона папирос бўлса, шунча йил елкамда турибди», деган ишорани кўрсатди. Бу мазмунли хабарни аниқ тушуниб етган Аслхон ўзини тутиб тутолмасдан йиғлаб юборди. Носирхон ўзини мардонаторларча тутишга, бор кучи билан тиришиб, қўлидаги «Қазбек» қутисидан бир дона папирос олиб, уни тутатмоқчи бўлганда, ёнида ўтирган соқчи чўнтагидан гугурт чиқариб, Носирхоннинг қўлидаги папиросни тутатишга кўмаклашди. Носирхон қулимсираб, тамакидан бир икки мириқиб шимиди-да, «чакингизлар», деб соқчиларга ҳам папирос қутисини узатди. Соқчиларнинг табассум билан ўринларидан туриб бир донадан «Қазбек» олиб хурсандлик билан тутата бошладилар. Худди шу дамда, орада қандайдир илиқлик кайфияти сезилгандай бўлди. Барча-

сининг юзларида қизиллик югургандай, ҳориб-чарчаган инсонлар бир-бирига меҳрибонлик кўрсатишаётгандай кўринарди. Лекин «Казбек» қутисининг ичида йигирма беш дона папирос Аслхонни ўйлантриб қўйганди.

— Икки дақиқа ўтди, ихтиёрларингда бир дақиқа вақт қоляпти, — деб огоҳлантирди, ичкари томондаги соқчи кўзларини олакула қилиб.

Шундай деди-ю, ўша соқчи ўрнидан қўзғалиб, қалин шиша девор ёнида ўрнатилган кичкина эшикчани ланг очиб юборди. Эшикча илган жойдан бирданига ёқимли шамол келиб, ичкаридаги гап-сўзлар аниқ-тиниқ эшитилиб қолди. Шунда, Носирхоннинг ичкаридан туриб, «Аслжон, янгангни, у билан бирга жиянларингни ҳам сенга, сени эса Яратганга топширдим оғажон!» деб ички алам билан айтган овози эшитилди.

— Ноумид шайтон, акажон! Насиб бўлса, омон-эсон чиқиб келиб, рўзғорингизга ҳам янгамга ҳам, жиянларимга ҳам ўзингиз бошчилик қиларсиз, иншоолло, — дея Аслхон кўзларидаги ёшни артди.

Бирдан эшикнинг икки ёнида чурқ этмай турган соқчилар папирос тутатиб ўтирган зобитга маъноли тикилдилар. У ўридан даст турди-да, «Эҳ!» деганича икки қўлини ҳам тиззаларига шаппатилаб урди-да, «Кўришинглар!» деб Носирхонни қўллари билан бир лаҳза бўшатиб юборди.

Маҳбус шиша эшикчадан олдин икки қўлини, кейин елкасига бошини чиқариб, ўзига яқинлашиб борган укаси Аслхонни бағрига босди. Улар кўз ёшлари билан тўйиб-тўйиб ўпишдилар. Ҳозир улар бир-бирларини бағрилари билан бўшатоқмасдилар, бу ҳолат фақат кузатиб турганларгина эмас, тош қотган одамни ҳам бағри-дилини пора-пора қилиб юбориши, бундай замон қонунларига лаънатлар ёғдириши турган гап эди.

— Вақт бўлди, — деди ичкаридаги ходим.

— Омон бўл, жигарим!

Шундай деб Носирхон укасининг қўллари билан қўйиб юборди.

— Соғ бўлинг акажон!

Аслхоннинг кўз ёшлари қуриб қолганди.

Бу сўнгги ва охирги марта дийдорлашув эди.

Қанча қишу ёзлар ўтиб кетди. Шундан кейин Аслхон акаси билан хат-хабар ололмади, уни қайта кўриш насиб этмади. Фақат янгаси, жиянлари, колхоз далаларида бирга ишлайдиган ҳамқ-

ишлоқларига акаси билан бўлиб ўтган учрашув тафсилотларини, «Навоий» номидаги театрға тушган кунини гоҳ эзилиб, гоҳ қувониб сузлаб берарди.

* * *

Аслхон марказдан ўз қишлоғига қайтаётганда қуёш ботай-ботай деб қолганди. У қоронғи тушмасдан тезроқ уйига кириб бориш мақсадида тобора қадамини тезлаштирарди. У қутчи, Эски Чоршанбе қишлоқларини ҳам пиёда босиб, Танқис дарёсига етиб келди. Ҳисор тизма тоғларининг чўққиларидаги қалин ва оппоқ қорлардан сизиб, тўпланиб келаётган дарё суви тошлардан-тошларга урилиб, атрофга оппоқ кўпик сачратганча пишқириб оқарди. Қоронғиликда дарё янада қўрқинчли ва даҳшатли бўлиб кўринарди. У шимини шимариб қирғоқда анча туриб қолди. Сувдан ёлғиз ўзи кечиб ўтишга юраги дов беролмай, ҳар хил хаёлларга борар, кимдир келиб қолишини кутарди. Лекин кеч кириб тобора зулумот қора пардаси қуюқлашиб келаверарди. Энди йўловчилар бу жойдан ўтмаслигига ишонч ҳосил қилдими, кийим бошини ечиб, уларни тахтлаб бўйнига осиб олди-да, сойни кечиб ўтди.

Тоғ чўққисидан кўтарилган баркашдай тўлин ой лаҳзада оламга ёғду сочиб, зулумот бағрини тилиб юборди. Атроф сутдай ойдин бўлиб, барча мавжудот кўзга яққол кўрина бошласа-да, негадир ўзи туғилиб ўсган даргоҳдаги шу йўлларда, ўйнаб катта бўлган бўлса ҳам қандайдир, ўн беш-йигирма кун орасида бу жойлар ўзгариб кетгандай, бошқа бир нотаниш йўлларга кириб қолгандай туюларди Аслхонга. Йўл атрофида қўпориб ташланган дарахтлар уюм-уюм, тупроқлар хара-хара бўлиб ётарди.

Бу йўлдан юрган сари кўнгли қандайдир яхшилиқни кутаётгандай қалби равшанлашиб, ўзини енгил сеза бошлади. Ҳозиргина қирғоқда туриб, дарёнинг пишқиришидан ҳар хил хаёлларга бориб турган бўлса, энди у завқланиб, қувониб-қувониб, дидиллик билан одимлаб бораркан, юрагига қўрқув солаётган бутазордан, ҳатто ажина тутдан ҳам, унинг атрофидаги даҳшатли чангалзорлардан ҳам ном-нишон қолмаганди.

Аслхон уйига кириб келганда соат ўндан ўтиб қолганди. У атайлаб шарпа чиқармасдан, хурсандчилик билан эшикни очиб, ичкарига кирди.

— Ана, амакижоним, — деганича жиянлари чунонам шодланиб, унга отилишдики, Аслхон турган жойида болаларни қайноқ бағрига босиб, ўпа кетди.

Янгасининг қувонганини ... Болаларнинг қийқириқларини эшитган ён қўшнилари ҳам Аслхоннинг кулбасини тўлдириб, уй соҳибларини қушнуд қилиб юборишди. Носирхоннинг соғ-омонлиги, унинг юборган саломларини эшитганлар қувончларга тўлиб, унга омонлик тилашар, дил сўзларини изҳор этишар, яхши-яхши тилаклар тилашардилар. Лекин умрида ёлғон гапирмаган, ёлғоннинг умри калта эканлигини билган Аслхон изтироб алангасида ёнарди. Ниҳоят, у бор гапни ўз ҳолича айтишга қарор қилди:

— Азизларим, — дея гап бошлади, Аслхон, — тақдирда битилгани бўлар экан... Бугун айтмасам эртага ёриламани, келинлар, сизларга кўрган-билганларимни аниқ айтақолай. Худога минг қатла шукурки, акам яхши, соғ-саломат эканлар. Оламда яхшилик билан ёмонлик ёнма-ён бўлгани каби, яхшилар ҳам кўп. Акам билан иккаламизни учрашувимизга кўп меҳрибонлик қилиб кўмаклашганлар ҳам бўлди. Учрашдик, гаплашиб меҳримизга тўйдик, лекин у кишининг бугун, эрта ёки аниқроғи қачон келишини айтолмайман. Бу биргина менинг акам билан «Партизан» раиснинг бошига тушган ташвиш эмас экан.

Шундан кейин, Аслхон акаси Носирхон билан бўлган учрашув тафсилотларини батафсил гапириб берди. Бу гапларни эшитиб ўтирганларнинг кўплари, ўзларини тутиб туролмасдан, кўз ёшларини артардилар. Айниқса, Носирхоннинг хотини ва фарзандларининг тақдири ҳамқишлоқларига қаттиқ таъсир қиларди:

— Тақдирга тан бермай илож қанча, яратган Эгамнинг ўзи мадакор бўлса, банданинг бандага берган азоблари ҳеч нарса бўлмайди, шу норасидаларнинг кўз ёшлари инобатга олинса, оталари эсон-омон, тез кунларда ҳузурларига кириб келар, иншоолло.

Аслхон шундай деб ўтирганларга таскин берди-да, суҳбатни бошқа мавзуга бурди:

— Келатуриб кўзларимга ишонмай қолибман, эски йўллар бузилиб, узоғимиз яқин бўлибди. Ҳамма ҳадиксираб юрадиган ажина тут-у, унинг атрофидаги бутазорлардан ҳам дарак йўқ. «Шунча йилдан буён бу жойларни эпқага солиш ҳеч кимни хаё-

лига келмаганди, бу савоб ишни ким бошлаган экан?» деб ҳайрон қолдим.

— Ўша куни, марказга жўнаб кетганингизнинг эртасидан бошланди, ҳаммаси. Қишлоғимиз одамлари, «Партизан» раис ишдан олингандан сўнг, хўжаликка ўзимизнинг ҳосилотимиз Ғанижон акани раисликка кўтаришди. Барчамиз у кишини шодликларга тўлиб кутиб олдик. Бу ишларни барчасини Ғанижон ака бошлаб юбордила, — деб тушунтирди янгаси.

— Сахвант қишлоғи ўз эгасини энди топибди-да, — деб қўйди Аслхон.

— Худди шу сиз айтган гапни ёши улуғлар ҳам тасдиқлаяпти. Ўша кексаларнинг айтишларига қараганда Ғанижон аканинг отасидан давр ўтгандан буён, бу ерга жўяликроқ бошлиқ бўлмаганлигидан, қишлоқда файз-барака бўлмади, дейишяпти.

— Ҳа, ростдан ҳам шундайлиги аниқ. Ўзимиз ҳам ёшгина бола эдик, эс-эс биламиз Амин бувани. Басавлат, қора соқолли, йирик одам эди, раҳматли. Халқининг ғами учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган мурувватли, диёнатли кишилардан бўлган экан. Шундай одамларнинг фарзанди элимизга бош бўлибдими, энди қишлоқларимиз обод, одамларимизнинг яшашлари фаровонлашаверади.

* * *

Аслхон эрта тонгда кўчага чиқиб борганда одамлар тўпланишиб, алланималар устида тортишиб, можаро қилиб туришарди. Кимдир ҳўлини шоп қилиб гапирар, бошқа биров унинг тумшугига тикилиб бориб, «Сен ўша ўзимиз билган ғирромда, бошқа одам бўлиб қолдингми энди. Қайси-қачон бирорта яхши фикрга қўшилгандинг, қачон бўлса гапирганинг бошқа-ю, юрагингдаги бошқа, суф-е, сендақа ғирромга», деб унга дашном беришар, яна кимлардир уни майна қилишарди.

— Бошқалар уйини буздиришга рози бўлсалар, ихтиёрлари, лекин мен қўймайман, танимда жоним бор экан, ўзим яшаб турган уйимни буздирмайман, бола-чақамни кўчага, тупроққа ағанатиб томоша қилмайман,— дерди у одамлар юзига без бўлиб тикилганча.

— Бу эски уйингдан ўн чандон яхшисига эга бўласан-ку, нодон, — деди кимдир.

— Биз яхши биламиз сенинг кимлигингни, қўлингдан бирор иш келмайди-ю, сенга фақат айғоқчилик бўлса бас. Энди кўпам жириллайверма, яхши ишларимизга тўсқинлик қилиш қўлингдан келмайди, билиб қўй, сенда калла йўқ! Ҳа, мен тўғрисини гапираман, сенга ақл кирмаган, кирмайди ҳам.

— Биласизлар-ку, — деб гап бошлади мўйловли киши, — қайси бир шоир айтганди-ку, кимнинг эсида шу шеър? Эҳ савил, ўзим биламан, тилимни учида турибди-ю, айтолмаяпман. Ўша шоир «Қирқ ёшгача ақлу-одоби бўлмаса, ундайларни одам демаса ҳам бўлаверади», деган экан. Унга шу пайтгача кирмаган ақл энди кирармиди. Ҳамма кулиб юборди.

Узоқдан шовқинни эшитиб келаётган Аслхон суҳбатга аралашди:

— Нима гап ўзи, биродарлар?

— Э-э, Аслхон келиб қолибдилар-ку, келинг-е тақсир, қани, — деганича одамлар қучоқлашиб кўришиб қолишди: «Қандай, акангиз Носирхонни кўрдингизми, тани жони соғ эканми ишқилиб?» Тўра фирром бўлса, ҳеч нарса демасдан қизариб-бўзариб, ўз ёғига ўзи қовурилиб турарди.

— Биласиз-ку, Аслхон, — гапни илиб кетди Сайфи «жағ-жағ», — шу ўзимиз билган Тўра фирромда бу. Раис мана шу кўриниб турган йўлни кечагина бошлатди, қаранг равонлигини. Мана шу йўлнинг икки томонида раста-раста қилиб замонавий уйлар қура-миз, насиб бўлса, ҳадемай қишлоқларимизга электр чироқлари олиб кирамиз, ўзи ёнадиган зангор оловлар олиб келамиз, деб тушунтирди катта йиғинда. Бу фирром бўлса, таги чириб тамом бўлган, пахса томини буздирмайман, деб ҳаммани ғашига тегиб, қиладиган ишимизни «тормоз» қилмоқчи бўлаяпти. «Тормоз» қиб бўлсан. Э-э, қилаверамиз, «ит ҳураверади, карвон ўтаверади» деган эканлар, битта Тўра фирромни гапи билан пишак офтобга чиқармиди. Шу эски қинғир-қийшиқ уйларимиз ўрнида, замонавий уйлар бўлса ёмонми? Сайфи «жағ-жағ» қўлини силтаб, чопонининг этагини қоқиб қўйди.

Сайфи «жағ-жағ» кўп ҳазилкаш, очиқ кўнгил инсон, лекин бир галга тушиб кетгудай бўлса борми, уни сира тўхтатиб бўлмайди, бирини иккинчисига улаб гапириб кетаверади. Сайфи ака жамоада оддийгина сувчи бўлиб ишласа-да, ўзининг пок-ҳалол хизматлари билан ҳамманинг ҳурматига лойиқ киши. Бригада жамоасида ҳам уни айтгани айтган. Ҳеч ким унинг гапини икки

қилолмайди. Негаки, ножўя иш ҳам қилмайди-да ўзи. У ҳар қандай ишни эплаб кетаверади. «Мени ёшим катта, бу менга бўлмайди», деб ёшини рўкач қилишни билмайди. Пахта қатор ораларига сув тарашми, машинада келтирилган ўғитларни тушириб саранжомлашми, дамба ариқни сел уриб кетса, уни қайтадан маҳкамлашми, хуллас, бригада бошлиғи унга қандай ишни ишониб топширса, бошлиқнинг гапи унинг учун қонун. Шунинг учун ҳам, фақат бригаданинг ишчилари эмас, қишлоқнинг бошқа одамлари ҳам уни иззат-ҳурмат қилади. У киши айтган гапларга қулоқ тутишади. Ўзига билдирилган ҳурмат, ҳалол меҳнати туфайли эканлигини Сайфи ака жуда яхши билади, шунинг учун ҳам, у тап тортмай ҳар қандай суҳбат, тортишувларга араллашиб кетаверади. Унинг кўп гапириш одатидан ўзига тенг ёш ўртоқлари баъзи бир, бирга ишлайдиган ёшлар ҳам уни «жағ-жағ» дейишарди ҳазил юзасидан. Лекин бу ҳазил гаплар у кишига тўғри маънода айтилгани учун Сайфи ака ўз шаънига айтилган бу «ун-вон»дан ранжимайди, аксинча, «Шу баъзан ноўрин гапларга иситмам кўтарилиб кетади савил» деб роса кулади. У кишининг бундай беғараз одати одамларга ёқади, шунинг учун бўлса керак кўпинча ишчилар бирор чигал муаммолик гап чиқиб қолгудай бўлса, қани, “жағ-жағ” акадан эшитайлик-чи, у кишининг гази кўтарилиб нима деркин, деб тураверишади...

Тўра Фирром ўйламай-нетмай айтиб қўйган гапидан ўзи уялиб, қизариб-бўзариб, нафаси ичига тушганча, атрофдагиларга аланглаб қараб қолди.

Худди шу пайтда атайлаб қилгандай янги раис Ғанижоннинг ўзи кўриниб қолди:

— Ана, энди гапнинг онасини раиснинг ўз оғзидан, тагин бир эшитайлик-чи,— деди кимдир.

— Бу ишлар кўпроқ ўзларингизга боғлиқ. Агар ғайрат камарини белга маҳкам боғлаб, чин дилдан, матонат қилиб ишласангиз бир йилда эмас, балки бир ой ичида, бир нечтангиз янги уйларга кўчиб ўтишингизга шак-шубҳа йўқ! Шундай экан ишни бошланглар,— деди раис.

— Ана, бу гапни яна такрор бўлса ҳам, ҳамма ўнг қулоғи билан ҳам, чап қулоғи билан ҳам эшитиб олди-я, сенам мана шу шалпанг қулоқларинг билан барчани олдида эшитдинг-а, Тўра Фирром? — деди унинг юзига тикилиб туриб, жиддий қиёфада қўлини бигиз қилганча Сайфи ака.

Тўра Фирром бўлса ранги бўздай оқариб жим турарди.

— Энди, мен сенга айтиб қўяй, фирром, «Мени ҳеч гапдан хабарим йўқ, ундай қилмаймиз, бундай бўлиши мумкин эмас», деб одамларни чалғитишга уринмагин-да, тилингни тийиб, бошқа жирилламасдан орқангни маҳкам ушлаб юргин, тушундингми?

Сайфи аканинг гази кўтарилиб, айтган бу гапига атрофдагилар чидаб туролмасдан «гурр» этиб кулиб юборишди. Кулги анчага чўзилиб, гап-гапга уланиб бораверса ҳам Тўра Фирром турган жойида, тупигини ичига ютиб турарди. Раис вазиятни енгиллаштириш мақсади-да «Кўпам Тўравойни изза қилаверманглар, Тўравой ҳам сизлар ўйлаганчалик фирромлардан эмас, кўрган кишини гапига кириб ҳар қандай гап-сўзларни кўтариб юравермайди. Мана, кўриб турибсизлар, у киши ҳозир ҳам ўзларингизни ҳурмат қилиб, ҳеч бир кишига қарши бир суз айтгани йўқ». Раис бу билан ҳамқишлоқларини муросага келтириб қўйди-да, яна гапида давом этди: «Мен хурсанд бўлдим, демак, ҳаммамизнинг фикримиз бир жойдан чиқаяпти экан, ўз-ўзидан ишимиз тезкорлик билан юришиб кетаверади. Қатор-қатор раста-раста, шинам ва чиройли, текис ва тўғри йўллар қураверсак ўзимиз учун ҳам келажагимиз бўлмиш бола-чақаю, ёш авлодларимиз учун ҳам, от-улов ҳатто техника учун ҳам қулай шароитлар яратиб қўйган бўламиз. Бунимаси ёмон бўлади, кимга зиён етказадиган? Қўлимиздан иш келган пайтда, энг аввало, халқимизнинг яшаш шароитини яхшиламасак, қандай инсон бўламиз ахир! Ким келиб бизга «Мана бундай қил, ана ундай яшагин», деб қўлимиздан тутиб, ишлаб кўрсатади? Ота-бобомиздан қолган ер-мулкимиз, жой-жалолларимизни ўзимиз эъзозлаб, авайлаб асрамасак, аждодларимизнинг руҳи-покини, уларнинг васиятларини тўғри бажармаган бўламизку?!—деб нутқини тугатди раис.

— Э-э, яшанг Ғанижон, катта ишга яхши ният билан қўл ура-япсизми, сизни Оллоҳ қўлласин. Азалдан ота-боболарингиз эл-юртни тўғри йўлга бошлаб келгандан кейин сиз ҳам насиб бўлса халқимизни рўшнолик йўлидан дадил бошлаб бораверасиз, албатта. Ҳаммамиз муштни бир жойга қилиб, бир жон-бир тан бўлиб ишласак янги турмуш ҳам, янги рўзгорларимиз ҳам кўнглимиздагидек бўлаверади, иншоолло, — деди Сайфи аканинг ёнида турган, ўрта ёшдаги киши.

Бўлаётган гапларнинг Тўра Фирромга шама қилинаётганлиги барчага аён эди. Даврадаги гапларнинг моҳиятига энди аниқ

тушуниб етган раис хурсанд бўлиб, кўчада бўлса-да, одамлар билан очиқ-ойдин гаплашиб, режа ва мақсадларини сўзлаб берди. «Биз ҳаммамиз бир одамдаймиз, бир ота-онанинг фарзандидай, бир-биримизга тўғри маслаҳатларимизни тортинмасдан айтиб ишламоғимиз керак». Раиснинг очиқ ва соддадиллик билан билдирган ишончидан одамларнинг кўнгли кўтарилиб, уй-уйларига тарқалишди.

Ўша куни меҳнаткашлар режаларидаги ишларини бажариб қайтгандан кейин яна янги йўл қуриш ишига киришиб кетилди. Аввал йўлнинг ҳар икки томонидан тўғри ариқча қазиб чиқилгандан кейин ўртадаги тупроқлар текислаб чиқилди. Шу алфозда, бир ҳафта давом этган завқли меҳнат одамларни, аксинча, қишлоқ аҳлининг бир ғайратига ўн ғайрат қўшди.

Сўнгги икки кун, йўл четидаги икки томонни тўлдириб терак қаламчалари экишга сарфланди. Ғанижоннинг ўзи шоду ҳуррамлик билан режа ипнинг учидан ушлаб белгилар қўйиб берар, уячалар қазиб ниҳоллар экар, «Насиб бўлса бу дархтлардан фарзандларингизга уйлар қуриб берасизлар», деб барчани хушнуд қилар, бошқалар ҳам «Яхши ният ярим давлат», дейишиб ишлардилар.

Айниқса, Аслхоннинг қўли-қўлига тегмас, одамларга бардамлик тилар, иш орасида марказда Навоий театрига тушгани тўғрисида тўлқинланиб гапирарди: «Ўзимизга бир кино кўргани кирсанг, ювилмаган бармоғини оғзига тиқиб, чуриллатганидан безор бўласан, киши. Шундай катта театрда ундай эмас, мингдан ортиқ томошабин ўтирган бўлса ҳам пашша учса билинади-я, роҳатланиб томоша қиласан киши».

XIV

Пахта чамандай бўлиб очилди. Ҳамма томон оппоқ пахтага бурканган ҳаммомнинг теграси ҳам, қишлоқ ўртасидаги болалар боғчасининг олдидаги майдонча ҳам, мактаб атрофи ҳам, бепоеъ текисликлардан тортиб, қир-адирлардан ўзлаштирилган сувли ерлару, ширин-шакар мевазорлардан тортиб, боғ-роғларгача текисланиб, ўрнига пахта экилган. Ҳамма томонда қийғос бўлиб пахта очилган, атроф теп-текис, дарахтлар, боғ-роғлар кўринмайди, буғдойзорлар ҳам кўринмайди. Бедапоялар ҳам бир текис пахта. Пахтага ҳеч нарса халақит қилмайди, дарахтлар

ҳам соя ташламайди. Пахта қуёшни яхши кўради, қуёш нурида улар тез ва сифатли ривожланадилар, ҳосили мўл, толаси чидамли бўлади. Пахта бебаҳо бойлик — «Оқ олтин» дейилади. Пахтазорнинг атрофлари гўё мактаб ўқувчилари дафтарларга тўрт бурчак қилиб чизаётган сувратларга ўхшайди. Йўқ, пахтазорни болалардан кўра рассомлар бенуқсон чизадилар, улар ям-яшил текисликларни ҳам, оппоқ пахтазорларни ҳам, қир ва тоғларга, осмондаги булутларга олиб бориб, туташтириб гўзаллаштира оладилар.

Пахтазор атрофларини бир хилда чиройлик қилиб тут дарахтлари безаб турибди. Улар пахтазорларга безак. Йўқ, фақат безак деб бўлмайди. У ҳам бебаҳо бойлик ҳисобланади. Аввало улар пахтазорга соя солмайдилар, негаки эндигина сўлқиллаган барг ёйган пайтда ҳосили пишиб улгурмасдан кесиб олинади. Эрта баҳорда ям-яшил бўлиб ўсади-да, ғўзалар энди ердан қанот ёзиб чиқиши билан ўн-ўн беш кунга қолмай кесиб олинади. Бу сўлқилдоқ барглари ипак қуртлари мазза қилиб ейишади. Олдинлари бу тут дарахтларининг ҳосилларини болалар, одамлар роҳатланиб ейишарди, энди-чи, улар пишиб улгурмайди, ўсиб кетиб пахтага соя қилади-да, ундан ташқари ипак қуртлари салқин пайтларда яхши ривожланадилар, барглари кечиктирмай уларга кесиб едириш керак. Олдинлари зардоли, олма, шафтоли, ёнғоқ, эҳ-е, қанчадан-қанча, ширин-шакар ҳосил берадиган мевалар бўларди. Буларни кўпгина ёш болалар билишмайди ҳам, чунки, уларнинг ўрнини пахта чаманзори эгаллаган. Яхшиям, Салим боғбоннинг етиштирган қовун-тарвузи бор...

«Болам, ёш йигитсан, сиёсатга қараб юргин. Пахта сиёсатини биласан-ку, озгина ерга қовун-тарвуз экаман, деб бошингни ғалвага қўйма?» деб қайғурганди деҳқон бобо, раиснинг, «Етмиш сотих жойга қовун-тарвуз экиб беринг», деган илтимосига.

Шунда раис кулиб юбориб, бундай деб айтганди: «Яшаворинг, отахон, пахтани экиб парваришлаган ишчилар ҳам қовун-тарвуз ейишса, оғизлари эгри бўлмайди-ку. Ҳамма нарсa ҳам шу ерда ўсиб, шу деҳқоннинг кучи билан етишмайдими? У борган сари жиддийлашиб, асабийлашиб, лаблари қалтираб бораркан, жаҳл аралаш давом этарди. «Пахта ҳам, мева-чева ҳам, қовун-тарвуз ҳам шу ерда ўсадими? Шундай экан, ер кимники ўзи? Ер халқники эмасми? Агар шу халқники бўлса, ейиш учун ҳам экишга ҳаққи бор-ку, ахир! Раис бошини ушлаганча узоқ ўтириб қолди. Салим боғбон чурқ этмай унга раҳми келиб турарди.

— Сиз ҳеч нарсадан қўрқманг!

Раис ўрнидан ирғиб турди-ю, давом этди:

— Экинг! Экаверинглар! Мен жавоб бераман!

— Эй, яша ўғлим! Қани эди, бошқаларда ҳам сеникидай юрак бўлса.

Экаман! Шундай ажойиб қовун-тарвуз етиштириб берайки, еганларнинг оғзидан таъми кетмасин, улар бир умр қари, боғбон бобосини эслаб юришсин!

Раис ҳорғин юриб келиб Салим боғбоннинг елкасига оғир қўлини қўйди:

— Аслида шундай эмас. Пахта экиб, боғ-роғларни ўрни таги билан бутунлай йўқ қилиб ташлансин, деб ҳеч ким ҳеч қачон буюрмаган, буюролмайдиган ҳам. Бу нотўғри тушунча, айрим фаҳм-фаросати етишмайдиган, салла деганда каллани олиб келади-ган ҳовлиқма бошлиқларнинг ноўрин кўрсатмалари туфайлигина мана шунақа кечириб бўлмайдиган ишлар бўлиб ётибди. Бундай қилиш ярамайди. Катталар ҳам барча нарсаларни қийратиб ташлагин-у, ўрнига фақат «пахта эк», деб буйруқ бермайди. Бизнинг вазифамиз бошқа. Энг аввало, одамларнинг қорнини тўқлаб, яшаш шароитини яхшилаш йўлида хизмат қилишдан иборат бўлмоғи керак!

— Партиянинг сиёсати-чи, болам?

— Э-э отахон, ҳамма иллат мана шунда-да, шу сиёсатни деб ишларимиз расво бўлаяпти-да. Улар сиёсатни бузиб юбордилар, ўшалар партиянинг номидан фойдаланиб одамларни шу куйларга солиб келдилар!

Раис ўзининг гапидан ўзи хандон отиб кулиб юборди:

— Тўхтанг! Тўхтанг отахон, менинг ўзим ҳам адашиб кетяпман шекилли. Партияни ўзи нима? Партия шу халқнинг ўзи эмасми? Партия сиз, биз ва бошқалар-да, ахир. Демак, ҳаммада ҳам партия кўрсатганчалик тўғри тушунча бўлса, албатта бунчалик ўзгариш бўлармиди, йўқми... Менимча, замон шундай бўлиб қолмас, ҳали доруломон кунлар келар, ўша ўзингиз экиб барпо қилган боғ-роғларни ҳам қайтадан яратамиз, бу ишлар асосан халқимизнинг маънавий юксалишига боғлиқ. Халқимиз қанчалик ўқимишли бўлса, шунчалик қадриятини англайдиган бўлади.

— Балли ўғлим, умрингдан барака топ. Мен нодон партияни-ям шўроларга ўхшатиб, уларнинг тили бир деб юрибман-а, агар

партияси халқ бўладиган бўлса, халқ албатта, яхшиликка интилади, болам.

— Шунга имонингиз комилми отахон?

— Албатта-да ўғлим!

— Демак, ишонаверинг. Бекорга «Ишонч тоғни талқон қилади» демайдилар-ку!

— Менинг Марат деган неварам бор. Уни хотини десанг (бобо булқуллаб кулди) бошқоронғи бўлиб қолибди, барака топгир. Яна нимага дегин-а, кўксултонга. Вой қизим тушмагур-ей, кўнгли тўсаган нарсасини қаранг?! Қани энди, ўша кўксултонни топиб бўлса? Анқони уруғи бўлиб қолди-ку, ахир. Бечорагина, неvara келинимга ахтара-ахтара бир ҳовуч тоғолчасини келтириб, кўксултон, деб беришибди! Бечора, шу олчани ҳузур қилиб еб, хумордан чиқибди.

Раис бу гапни эшитиб «уф»лади-да, отахонга бир тикилиб қараб, ўрнидан шашт туриб, тўғри жўнаб кетганди ўшанда. Мана, ҳозир Салим боғбон кўк ҳангисига бир хуржунни тўлдириб, устига яна бир шакар халтани ҳам зичлаб қовун-тарвуз ортганча, ширинглаб боряпти-ю, бўлиб ўтрган шу гапларни эслаб, мийиғида кулиб қўярди. У тўғри пахта тортиладиган жойга келиб тўхтади:

— Ҳой ўғлим, — деди тарозига суянганча мизғиб ўтирган табелчига қараб, — мана буларни тушириб олгин.

Тушлик нонушта учун самовар шақирлаб қайнаб турибди. Бирин-кетин теримчилар мисқоллаб тўплаган пахталарини этакларга тўлдириб, бошларида кўтарганча, пайкалдан тарозининг олдига чиқиб кела бошлади.

— Қўйинглар, болаларим, шу қайноқ сувларингни, бугун мана бу қовун тарвузлардан еб кўринглар-чи, олди чиқиб қолди, тўғри сизларга олиб келдим. Агар ёқса ҳар куни тушликка бир эшакка ортиб келтиравераман, сиз азизларимга, — деди Салим боғбон теримчиларга қараб.

— Раҳмат бобожон! Шундай қилинг, иш қилиб полизни кўпайтиринг, қани эди, ҳар куни ширингина қовунлардан келтириб турсангиз?!

— Олиб келавераман, қизларим, етмиш сотих ернинг ҳаммасига полиз экдим, шуларни фақат сизларга атаганман.

— Омон бўлинг бобожон, юзларга кириб юринг, — дейишиб шўх қизлар теримга қизғанганларидан қўллари пахтанинг ширасига чапланган бўлса ҳам қайноқ сув бир томонда қолиб, ота-

хон келтирган қовун тарвузларни мақтаб-мақтаб еб олдиларда, яна биттасини кўтариб, «Шундай, бизлардан тез-тез хабар олиб тулинг» дейишиб теримга ошиқишди. Салим боғбоннинг ҳам кўнгли тоғдай кўтарилиб, кўк ҳангисини полизи томон хириллатиб жўнади.

Салим боғбон идорага ҳансираб кириб келганда, соат ўнлар бўлиб қолганди. Бошида анча охори кетиб қолган ироқи қалпоқ, устида ҳар доим ишдан кейин кийиб юрадиган озодагина яшил желак, унинг устидан сиқиб бойланган белқарс отахонни янада ихчам ва эпчил қилиб кўрсатиб турибди.

Тўрдаги ўриндиқда нималарнидир ёзиб ўтирган раис кўлидаги ручкани стол устига қўйди-ю, кириб келган кишига бир зум ҳеч индамай тикилиб турди-да, кулмай-нетмай ўрнидан эпчил туриб, икки қўлини ёзиб, қучоғини кенг очганча эшик олди-да тик турган кишига пешвоз борди ва уни даст кўтариб ёш болалардек айлантириб ерга қўйди:

— Оҳ, қандай чиройлига бу ўзбек деҳқони. Қаранг-а, кимни кўриб турибман ўзи? Мен кўрмаганимдан буён навқирон йигитлардек очилиб кетибсиз-ку!?

Раис шундай деди-ю, олдидаги кияшини икки елкасидан сиқиб ушлади-да, бобони бағрига босди. Бобо раиснинг кенг қучоғида ёш болалар сингари майдагина бўлиб, унинг йўғон белидан маҳкам ушлаганча, булкуллаб куларди:

— Ёшариб кетибманми-а, улим?

— Ёшариш ҳам гапми, йигит бўлибсиз. Қоматни қаранг!...

Улар ёнма-ён ўтиришди:

— Уйда ёнбошлаб ётгандим, дарвозада машина келиб тўхтади. Зийракланиб ўрнимдан туриб қарай десам, машина тез-тез «дидит-дидит» қилади. Билдимки, бир зарур иш бор ёки узоқроқдан меҳмон келган. Қозиқда илувли турган мана шу желакни елкамга ташладим-у, белбоғимни қўлимга олиб, дарвозага равона бўлишимни биламан, шоферинг жилмайиб турибди. «Юринг мен билан, раис чақиряптилар» дейди. «Нима иши бор экан менга раисни?» — деб сўрасам «Юраверинг, катта бўладиган бўлдингиз», дейди шайтон. Машинангга миндим-у, гўдайиб келавердим болам, нима дейсан менга?...

— Соғиндим. Сизни кўргим келди!

— Мингга кир болам, мени соғинган бўлсанг!

— Бир зарур иш чиқиб қолди, ёрдам бермасангиз бўлмайди, — ҳазил аралаш кулиб гапирди, раис олдида мушдайгина бўлиб мағрур ўтирган кишидан кўзини узмай, унинг пишиқ жуссасига диққат билан қараб.

— Ёрдам бермасангиз бўлмайди, дейсанми, болам? Тўқсонга қараб кетаётган чолни қандай қилиб сенга ёрдами тегади? Ҳазиллашяпсан шекилли.

— Йўқ, ҳазиллашмаяпман. Жиддий гап бор, муҳим бир иш юзасидан сизни чақиртирдим, — деди раис олдида турган папирос қутисидан бир дона сигарет олиб, ҳамсуҳбатига узатаркан.

— Уни ўзинг чак болам, меники ҳам бор, — деди-да, Салим бобо белқарсининг бир четида тўмпайиб турган носқовоқчасини қўлига олди. Отахон чиройли носқовоғини қўлига олиб, анчагача унинг пуфакчасини ўйнаб ўтирди. Раис сигаретни тутатгандан кейин ҳам отахон нос отмади, раис ҳузур қилиб икки-уч бора тутун тортгандан кейин, у ҳам носқовоқни оғзидаги тасма тикинчани чап қўлининг икки бармоғига қисиб ушлади-да, кафтида ялтираб турган қовоқчадан бир чимдимгина нос қўйиб, тилининг остига ташлади.

Раис ҳамроҳининг қоқма юзига ҳавас билан қараб, унинг лабларини қимтиб гапиришига кулиб-кулиб қараганча хаёл сурадди. Орадан беш дақиқалар вақт ўтгач, нос отган киши ўрнидан туриб эшикдан чиқиб кетди-да, сал муддат ўтиб қайтиб кирди.

— Носни кайфи яхши-ю, ташвиши ёмон-да. Папирос аччиқ бўлса ҳам ташвишсиз. Кайфингни қилиб бўлиб, бир идишгинага ташлаб қўясан, олам гулистон, носни ундай қилиб бўлмаса, мен уни далага чиқиб ташлаб келдим, — деди Салим боғбон қўлидаги пиёладан бир икки қултум чой ҳўплаб.

— Унинг ҳам ўз гашти бор, шу баҳона даладаги тоза ҳаводан бир тўйиб нафас олиб қайтасиз, — дея шўхлик қилди раис.

— Хўш, мақсадга кўчайлик, дея Салим боғбон ҳамсуҳбатига савол назари билан қаради.

— Сизни мен ота-боболаримиз қолдириб кетган боғ-роғларимизни қайтадан барпо қилсак, деган ниятда таклиф қилган эдим. Ҳозир куз пайти, бу ишни эртароқ бошлаб юборсак дегандим.

— Гапларингга тушунмаяпман болам, пахтани тиллодан ортиқ ҳисоблаб, қир-адирлардан ўзлаштириб барпо қилган боғла-

римизнинг ўрнига ҳам пахта экдириб ётишибди-ю, сен ота-бобомиздан қолган меросни қайта тиклайман, дейсан-а?!

Раиснинг чеҳраси ўзгарди:

— Фикримга тўғри тушунибсиз. Мен шундай қилмоқчиман, йўқолиб бораётган бойликларимизни асраб қолсак, уларни йўқотмай тезроқ қайтадан барпо қилиб, халқимизнинг ноз-неъматларини ўзларига қайтариб берсак, уларнинг бола-чақаларини ширин-шакар мевалар билан баҳраманд қилсак дейман. Сиз нима дейсиз менинг бу фикримга?

— Ниятингни тушуниб турибман, лекин ундай қилишингга йўл қўйишармиди, болам. Ёш бошингни ғалвага қўйиб нима қиласан, ундан кўра бошқаларга ўхшаб, замонга қараб, эҳтиётлик билан қадам ташлаб бораверсанг ўзингга яхши бўлмайдими отагинам, — Салим боғбон конада ўтирган бўлса ҳам ён атрофга қараб қўяр, ёш раисга тикилиб, нималарнидир ўйлаб, ғамгин гапирарди. Ҳамсухбатининг бошидан нималар ўтаётганлиги Ғанижонга равшан бўлиб турса ҳам, у ўз фикрида қатъий эканлигини аста-секинлик билан тушунтиришга ҳаракат қиларди: «Мен фақат ўзимни ўйлайдиган бўлсам, жамоа аҳлини ким ўйлайди. Бола -чақа, ёшпу-кексаларнинг тақдири учун ким қайғуради дейсиз?»

Салим боғбон раис айтган гапларни бўлмасдан, қунт билан тинглаб ўтирди. «Жамоа ўтириб қолган, халқни ейишга ҳеч вақоси йўқ, мол-ҳол қилиб кун ўтказаман, деса «Қозигингни санайман» деб бечораларни абгор қилишса, экиб мевасини еб улгурмаган дарахтларигача сонини ҳисобга олиб, солиқ солишса, бошларини қаерга урсин, далага чиқиб ишлайдиган жойлари жазирама офтоб, ейдиган маҳсулотлари пахта ёғи-ю, макарон шўрвадан бошқа нарса бўлмаса. Кошки, бу пахта ёғи зарарли дорисиз бўлса экан, унга тайёрланган овқатни истеъмол қилиб, барака топсалар.

— Бу ёғини-ку сен айтма, мен эшитмай. Қани олдингни зиғир ёғи-ю, бол бойлаб ётадиган шамуроти майизлар. Айниқса, мана-ви отинг ўчгур солиқ балоси қаердан чиқиб қолди, дегин, мол қилсанг молингга, дарахт эксанг дарахтингга солиқ солсалар. Битта дарахт уч сотих ер ҳисобланади, уни солиғига чидасанг истаганингча эк дейишади-я, кимама бунга дош бероларди. Битта ноёб мевали дарахт эксанг, палон сотих...

Салим боғбоннинг гапларидан кейин раис яна сигарет олиб тутатди-да, гапида давом этди:

— Кеча акам икковимиз узоқ ўтириб шуларни ўйладик, пахта экиладиган ерларни камайтирмасдан туриб янги ер ўзлаштирсак, токни ўша жойларга эксак, уч йилда ҳосилга кирарди. Ундан ташқари ток ҳосилга киргунча, ораларига бошқа ҳар хил фойдали дон маҳсулотлари экиб олиб, халқни ўзига тарқатиб бераверсак, анча қулайлик яратган бўлармидик. Боғларимиз ҳосилга кириб бир томондан халқ ўзини эплаб олса, ортиб қолган қисмини майиз қилиб бозорга чиқариб сотилса, хўжалик учун зарур ашёлар сотиб олишга яхши бўларди.

— Бу фикр ҳойнаҳой, аканг Ҳамиджондан чиққан бўлса керак, — деди у.

— Ҳа, акам ҳам кечаю кундуз қишлоқни тезроқ обод қилиш, одамлар оғирини енгиллаштириш устида бош қотиради, йўл-йўриқлар кўрсатади.

— Уни маслаҳатидан чиқмагин болам, у деҳқончилиқни яхши билади. Икковларинг қўшқанотгина бўлиб, халқ бошини сила-саларинг, сизларни аввало худо, кейин ота боболарингни руҳи қўллайди.

— Эртадан бошлаб, шу ишни бошида ўзингиз турасиз. Сиз фақат қаерларда ток экиш керак ва қандай қилиб экиш йўллари-ни ўргатиб турсангиз бўлгани. Буни сизга айтганимнинг боиси шуки, ўша йиллари раҳматлик отам, Омон оқсоқоллар Дамба ариқдан сув чиқариб, янги токзор барпо қилган жойларингизни танлаб ташкил қиласиз деган умиддаман. Бугунми, эртами ўша Дамба ариқни кенгайтириб, Қизилсувдан кўпроқ сув олиб ўтиб, оби ерларимизни кўпайтиришимиз керак.

— Мени ниятим ҳам шундай болам. Ерлар бирламчидан четда, иккинчидан қуёшнинг тиғи. Қаерда қуёш кўп тушса, ўша жойда ҳосил мўл бўлади. Бўпти болам, сен менга ишониб шу ишни топширибсанми, кўнглинг тўқ бўлсин, истаганингдай боғ барпо қилиб бераман. Омон бўлгин ўғлим, яхши ният қилибсан ниятинг амалга ошади, иншоолло.

Соат ўн бирларга бориб улар хайрлашишди.

XV

Хонани тўлдириб ўтирганлар бугун қандай масала кўриларкан, кимни пўстаги қоқиларкан, деган ўй билан ваҳимага тушмасдилар, бир-бирларига очилиб-сочилиб, ҳазил-мутойибалар

қилишар, ҳол-аҳвол сўрашар, бажарилган ва қилиниши лозим бўлган юмушлар тўғрисида жўшиб гаплашардилар.

— Режалар ҳар йили шундай эртароқ бажарилсин-да, маррага етиб келсанг, юзингаям қизиллик югураркан, — деб гапни бошлаб қўйди бир раис.

— Табиатдан мамнун бўлинг, бу йил об-ҳаво тантилик қилди, — деди яна бир хўжаликнинг бошлиғи.

Хуллас, гап авжга чиқиб бораётган шу дамда, олдин-кейин бўлиб бюро аъзолари мажлислар залига кириб. Уларнинг кўринишлари ҳам кўтаринкилик бор эди. Бюрони биринчи котибнинг ўзи бошлаб, узоқ ваъз айтди:

— Аввало, — деди нотиқ, — бу ютуқ туманимиз меҳнаткашларининг темир иродаси туфайлидир! Биз уларнинг меҳнатсеварлиги сабабли ғалабаларга эришиб келаяпмиз. Бугун жуда кўплаб хўжаликларимиз йиллик план ва мажбуриятларини шараф билан бажариб, туман раҳбарларининг юзларини партия олдида ёруғ қилди. Табриклайман ҳаммани!

Давомли қарсақлар чалиниб кетди.

— Мен ҳозир мамнуният билан навбатдаги сўзни ёш раис Ғани Боёраминовга бераман. Биз бу заҳматкаш деҳқон билан қанча фахрлансак арзийди. Ёш раҳбар бўлишига қарамасдан, Ғани Боёраминов уч-тўрт йилда хўжаликни оёққа тургазиб олди. Ҳаммангиз гувоҳсиз, беш йилдан буён колхозда подряд план ва мажбуриятлар ортиғи билан бажарилади. Қани, ўртоқ Боёраминов, ўзингиз тажрибаларингизни сўзлаб беринг-чи?! Нотиқ шундан кейин икки ёнида чурқ этмай ўтирган бюро аъзоларининг ўртасидаги ўриндиққа жойлашди.

Минбарга чиқиб келган ёш раис Ғани Боёраминов кўп гапирмади, катталарни мақтаб, ваъзхонлик ҳам қилмай, қисқагина қилиб шундай деди: «Мен аввало ўз пайтида маррага етиб келган туманимиз ҳамда қатор колхозларнинг пок-ҳалол заҳматкашларини бугунги ютуқлари билан табриклайман, уларга соғлиқ-омонлик, оила аъзоларига тинчлик-тотувлик тилайман! Бизнинг хўжалик деҳқонлари ҳам ишлаб чиқаришнинг барча жабҳаларида режалаштирилган маррага етиб келдилар. Бугун мен мана шу минбардан туриб, энг аввало ўз номимдан, қолаверса, сизларнинг номларингиздан хўжалигимизнинг бир сўзли, олов қалб деҳқонларига миннатдорчилигимни изҳор этаман ва уларга соғлиқ тилайман!»

Ғанижоннинг кўп гапирмаслигига сабаб бу залда, оддий меҳнаткашлар жуда кам кўринардилар, негаки, уларнинг устидаги кийим-бошлари ажралиб турарди. Оппоқ калта желак, фабрикада бир хил қилиб тикилган қизил белқарс, елим билан гул босилиб, махсус тайёрланган тўрт кунжаклик ола қалпоқлар бўларди. Улар умр бўйи меҳнат қилиб «камол» топган уста пахтакорлар эканлиги кўриниб турарди. Бундай пок, ҳалол «меҳнаткашлар» партия раҳбарларининг доимо эътиборидан четда қолмасдилар, катта-катта йиғинларда, план ва мажбуриятлар бажарилган дамларда, энг аввало, шу «улуғ» инсонлар тилга олиниб, партиянинг «юксак» мукофотларига сазовор бўлардилар. Бериладиган мукофотлар ҳар хил бўларди: улар бетида «доҳий»нинг тасвири туширилган икки варақли «Фахрий ёрлиқ» деб ёзилган «бебаҳо» тақдирномалар эди. Лекин ўша «Фахрий ёрлиқ»лар ҳам ҳар хил ва турлича қиммат, обрў-эътиборга эга бўларди. Улар узоқ давомли қарсақлар билан топшириларди.

Ғанижон ёнидаги икки кишининг ўзаро тортишиб қолганига эътибор қилди: уларнинг бири «миришкор» сувчи, бошқаси «донгдор» механизатор бўлиб, ҳозиргина ўзларига берилган мукофотларини солиштирардилар. «Ҳаммаси ҳам бир-да, мана, меникида ҳам «доҳий»нинг суврати бор!» — деб мақтанди «миришкор» сувчи.

— Лекин мен олган ёрлиқнинг обрўси зиёдроқ, — деди астагина механизатор.

— Бизларники яхши, — деди сувчи.

— Йўқ! — зарда қилди механизатор, — уларники яхши.

— Мана, бизларникида «доҳийимиз»нинг сурати туширилган, уларникида йўқ, қизил бахмал билан ўраб қўйибди холос.

— Ўша яхши-да, — жаҳл қилди яна «донгдор» механизатор.

— Нега энди ўша яхши бўларкан, хотинимга айтсамам тикиб беради-да, ўша қизил бахмални.

— Уларники обрўли дедим-ку, сенга!

— Нега ундай дейсан? Бизларникига зар билан ёзилган.

— Э-э, мижғов, пишириб ейсанми ўша...?

Яна, алланималар деб ғудранди, лаблари титраб «донгдор» механизатор. «Ти-иш» деб қўйди, уларнинг ўнг томонида ўтирган галстуклик зиёли киши астагина.

Сиёсатга тил теккизиб қўйдикми, деган хаёлга бориб ҳар иккаласи ҳам нафасларини қулта ютиб қўяқолдилар. «Бечоралар»

деб қўйди уларнинг гапларини батафсил эшитиб ўтирган ёш раис Ғанижон.

Дарҳақиқат, у икки заҳматкашнинг тортишувида жон бор эди, албатта. Лекин «миришкор» сувчи ўзининг ноҳақ, ҳамсуҳбатининг эса ҳақ эканлигини билмасди, донгдор механизатор республика «Фахрий Ёрлиқ»нинг имтиёзи тўғрисида олдиндан эшитиб билиб юарди. Шунинг учун ҳам, бундай мукофотлар, ўзига ўхшаган кишиларга камдан-кам тегишлигини тушунгани ҳолда механизаторнинг жаҳли чиқиб турарди. Мана, ҳозир шунча кишининг кўз ўнгида иккита республика «Фахрий ёрлиқ»нинг биттаси бошқарма бошлиғига, иккинчиси туман сув хўжалигининг раҳбарига берилди. Ҳозир Ғанижон ана шулар тўғрисида ўйларкан, ўзининг меҳнаткашларига бераётган мукофотлари ҳақида мушоҳада қиларди. Кўп болалик оналарга соғин сигир, эркак кишиларга от, баъзи ёшларга мотоцикллар бериларди. Бердимурод сувчининг болалари кўп, хотини Жангил опа эсини таниганидан бери ипак қурти боқади, лекин уларнинг топганлари болаларининг томоғи билан кийим бошидан отмасдан, дурустроқ яшаш учун бир уй-жойга ёлчимасдилар. Ўтган хўжалик йили даромад яхши бўлганлиги ҳисобга олиниб, колхоз ҳисобидан уч хоналик замонавий уй берилди. Суюн сувчига икки оёқлик, Темир тракторчига «Урал» мотоцикллари совға қилинди. «Шу меҳнаткашларга менимча булар маъқул» деган хулосага келди раис.

XVI

Салим боғбон айтдирганидан ҳам кўп одамнинг йиғилиб қолганига хурсанд бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ёш болаларга ўхшаб у ёқдан-бу ёққа шодланиб, елиб югурар, «Келдингларми, балли, ҳозир сиз азаматларни иш билан таъминлайман, насиб бўлса, биргалашиб шовиллаган боғ-роғлар барпо қиламиз, — дерди улар билан сўрашиб.

Бу ерларни худди бугунгидай сайилгоҳга айланиб кетишини тасаввур ҳам қилолмаганди, ўшанда Салим боғбон. Мана бугунги ҳашарни кўриб, у киши ичида Ғанижон раис билан иккаласи ўртасида бўлган дастлабки суҳбатни такрорлаб, мийиғида кулиб қўярди. У қўли-қўлига тегмай узум узаётган ёш яланглар-

га, яшикларни кетма-кет ташиб, машина, араваларга ортишларига ҳавас қилиб қараб турди-да, «От ўрнини той босар деганлари шу-да», деб қўйди.

Бундай ўйлаб қараса орадан беш йил ўтиб кетибди-я. Ўша оқшом раиснинг ҳузуридан қайтиб, қилиниши лозим бўлган ишларни ўзича режалаштириб кўрди. Эрталаб маслаҳат учун Омон оқсоқолнинг олдига борди-да, бор гапни у кишига айтди.

— Кўп сиз иш бўладиган бўлибди-ку, Салимбой, хуллас Аминнинг фарзандлари белларини маҳкам бойлашибди-да? Энди Сахвантимиз қайта обод бўлади, деяверинг укам, муҳими ота-бобосининг руҳлари шод, элимизнинг яшашлари сиз бўлади, энди.

— Оқсоқол, — деди боғбон у кишига яна яқинроқ тиқилиб бориб, — Ғани раис ўша ўзларингиз очган, Дамба ариқни кенгайтириб, олдингидан икки ҳисса кўп сув олиб ўтамиз деяпти.

— Ундай бўлса, бундай қилинглар, Салимбой, олдин сув келадиган ерларнинг ён атрофларини тўлдириб, ток қаламчаси, мевали дарахтларнинг ниҳолларидан экиб чиқинглар, қиш узоқ, канални қазिशга улгурасизлар, ҳозир экиб қўйилган ниҳоллар қиши билан илдиз қадайдди. Олдин ниҳолларни экиб қўйиб, кейин канални кенгайтириш ишларини бошлаб юборсаларинг, вақтдан ютасизлар. Эрта баҳордан ниҳолларнинг орасига кетмонлаб экиладиган бошқа бир хил нарсалардан экилса, ток жонивор ҳам тезроқ ривожланиб, уч йилда ҳосилга киради. Қарабсизки, одамларнинг оғзи узумга тегиб, олдингилардай шираю шарбатга тўла мевачевага тўйиб қоладилар.

— Одамларни қандай тўплашни ўйлаб қолдим, Оқсоқол, борди-ю, ҳамма нарсани раисдан сўрайверсак, бизни маслаҳатга чақирганининг нима нафи бор. Пахтанинг айни авж палласи бўлса... Нима бўлгандаям, пахтакорларнинг ишларига халақит қилмасдан, бу ишни ҳашар йўли билан қилсак, дегандим.

— Бу осон Салимбой, сиз раисга эмас, ўзингиз бригадирга ўхшаб иш тутинг, биласизки, ўн икки қишлоқда ўн икки бригада бор, агар ҳар битта бригададан иккитадан одам келсаям, анча ишчи тўпланиб қолади, сизни ишингиз бўлмасин ўша айтган кишингизни ўзи эплайди у ёғини. Ҳа, фақат айтиб қўйинг, кўрганга гуллаб юрамасин тағин, пахта сиёсати бор-а...

Орадан уч кун ўтгандан кейин Салим боғбоннинг ишлари юришиб кетдики, ҳатто бундай бўлишини тасаввур ҳам қилиб кўрмаган эди. Бел кетмон, дасткалла, қайчи кўтариб келаётганларнинг ҳисоби йўқ, барчасига олдиндан тайинлаб қўйгандай яхши кайфият, зўр иштиёқда эканликлари сезилиб турарди. Иш. Ҳамма томонда иш, кимдир қозикчалар йўнган, бировлар «Қани отахон, буюрингчи бизга» деб шўхликлар қилишган, у кишининг кўрсатган жойларига қозикчалар қоқишиб, режа ипларни тортишган, белгиланган ерларда уячалар кавлашу қаламча ва ниҳолчаларни зўр иштиёқлар билан экиш ишлари бошлаб юборилган. Хуллас, қўл-қўлга тегмайди, иш қизигандан қизиб борар, қўл бола ўчоқларга қозонлар осилган, қўй гўшtidан шўрва биқирлаб қайнарни. Салим боғбоннинг бўлса кайфи баланд ўзини қўйишга жой тополмай елиб югуради. Йўқолиб бораётган бойликлар, боғ-роғларнинг қайтадан барпо этилишидан ҳамма хурсанд. Ана шундай завқли меҳнат уч кун тинимсиз давом этди, режалаштирилган дастлабки ҳаракатлар кўнгилдагидай амалга оширилди.

Чаппар уриб ёғаетган қор канал қазувчилар руҳига кўтаринки кайфият бағишларди. Қишлоққа анчадан бўён пайлак қор ёғмаган эди. «Кузнинг дастлабки инъоми бошланди, насиб бўлса бу йил қиш ҳам, баҳор ҳам зўр бўлади» дейишарди деҳқонлар. Декабрь ойининг ўнинчи куни бўлишига қарамасдан ер қуп-қуруқ, билқиллаган тупроқ чангиб ётарди. Серташвиш кузнинг нознеъматлари йиғиштириб олинганидан бери бирор марта, ҳатто ёмғир ҳам ёғмаганди. Бугунги ҳашарнинг шарофати бўлдимиди, хазонрезгилар чирпирак бўлиб айлана бошлади-да, бадаларни чимчиб совуқ шамол ўйин қила кетди. Дастлаб якка-якка, кейин ўйноқлаб оппоқ қор ёғди. Табиатнинг бундай шўх ўйини канал қазувчиларнинг бир ғайратларига ўн ғайрат қўшарди.

— Қаранглар! Қаранглар! — деди баланд овоз чиқариб канал қазувчилардан кимдир. Бу овоз кўпгина ишловчини бирданига ўша томонга қаратди. Қуруққина қор ўйноқлаб ёғарди, бежи-

рим учаётган заррачалар орасидан қуёш сарғайиб кўриняпти, одамлар ўзлари томон келаётган отлиқларни кўрдилар. Оқ от устида оппоқ соқоли қор билан уйғунлашиб кетган, катта қора тўннинг устидан яшил белқарс бойлаб олган киши Омон оқсоқол эканлигини ҳашарчилар дарров танидилар. Унинг ёнида Ғани раис кўк саманни ўйноқлатиб келарди.

— Оқсоқол бува ҳам келяпти, қаранглар, отга ўтириши қандай ярашади-я?! — деди биров тўқсондан ошиб қолган кишининг отни ўйноқлатиб келишига ҳаваси ортиб.

Катта от устида Омон оқсоқол жуда салобатли кўринарди.

— У кишини раис атайлаб бошлаб келаётган бўлса керак, — деди кимдир.

— Эшитганмисизлар, мана шу биз қазіётган канални бир пайтлар ўша киши бошчилигида қазилган экан.

— Бундай ишларнинг бошида Боёр Амин турган, — деди кимдир.

— Тўғри у киши Амин бўлган, бу одам каналлар қазиб, сувсиз ерларга оби ҳаёт келтириш бўйича мутахассис бўлган, дейишади. Ўзлариям ҳар қандай ҳайқириб оқаётган дарёни ҳам писанд қилмайдиган куч-қувватга эга бўлган одам эканда, — деб гапни илиб кетишди канал қазувчи кўпгина ёшлар.

— Ҳорманглар, уларим! — деди баланд овозда Омон Оқсоқол.

— Ҳорманглар азаматлар! — деди у кишининг ёнида кулиб турган раис.

— Бор бўлингизлар, мана, оқсоқол бувамиз бошлаб берган канали энди бизлар кенгайтиряпмиз, ишимиз яхшими ўзи? — шўхлик қилди ёши қирқларга бориб қолган қоп-қора соқолли киши.

— Э-э, бу Аслхон-ку?! Эшонлар енг шимариб ишга киришгандан кейин нотўғри бўлармиди уларим, кўп бинойида, — деб жавоб қилди от жиловини маҳкам тортиб, қаддини ростлаб турганича Омон оқсоқол.

— Бир пайтлар Амин бувамнинг ёнларида сизлар туриб ишлаган бўлсаларингиз бугун Ғанижоннинг ёнидан биз ҳам маҳкам туриб ишларингизни давом эттиряпмиз-да, отахон.

— Балли уларим, муштарингни бир қилиб ишласанглар, «Кўпдан қуён қочиб қутулмас», деган гап бор, орзу ҳавасларингизга етасизлар...

Қор ўйноқлаб ёғарди. Одамлар ҳузур қилиб юзларини қорга тутар, оғизларини очиб тўйиб-тўйиб нафас олардилар. Улар бир зумда келган кишиларни ўраб олишди. Бу иззат-ҳурмат ифодаси эди, кўплари кўришиб-сўрашиб чиқишдилар. Қолган баъзи бир ёшлар «Улар нималар тўғрисида гапиришаркан» деган мақсадда сал нарироқда қўл қовуштириб турардилар. Буларнинг кўплари Омон оқсоқолни биринчи бор кўришлари эди. У кишининг эса қоларли қизиқ-қизиқ ишларини эшитганлар отахонга бошқача меҳр билан тикилиб қарардилар...

Салим боғбон ҳаммадан кейин етиб келди. Олдин у Омон оқсоқол билан қучоқ очиб кўришди. Боғбон оқсоқолнинг қучоғида ёш боладек кўринарди. Кейин раис боғбонни даст кўтариб олди-да, бир айлантириб яна астагина ерга қўйди. Одамлар орасида кулги кўтарилиб анчагача давом этиб турди. Раис олдинда, Оқсоқол билан боғбон бир қадамлар чамаси орқадан канал ёқалаб кетишди. Оқсоқол йўғон қўлини чўзиб, Қизилсув дарёсини кўрсатганча, алла нималарнидир гапириб борарди, ҳамроҳлари эса унинг оғзига қараб, ҳар бир сўзини қунт билан эшитардилар. Орадан ярим соатлар вақт ўтгандан кейин улар яна шу томонга қайтиб келардилар. Худди шу дамда қор тўхтаб, қуёш чарақлаб кетганди.

Ҳашарчилар ишни тўхтатиб нонуштага ўтиришган, ер намхушгина бўлиб, ёқимли хид таратиб турарди.

— Дала даштнинг таомидан ҳашарчилар билан бирга ўтириб озроқ еб кетингизлар! — тақлиф қилди меҳмонларни Салим боғбон.

Улар биринчи қозон яқинидаги тўшанчага жойлашиб ўтиришди. Узоқ йиллардан буён дала-даштга чиқмаган оқсоқол бува ҳашарчиларнинг қўй гўштидан тайёрланган шўрваларини мақтаб-мақтаб, «бай-байлаб» ичди. Дастурхон атрофида гурунги қизиб бораркан, оқсоқолни биринчи марта кўриб турган ёшлар бир-бирларидан отахон ҳақида секин-астагина сўраб суриштирарди:

— Шу кишини иштонлари оқиб кетганми? — деб сўради қўшни дастурхондаги одамлар орасида ўтириб, шўрвани кўтариб ичаётган ёшгина йигит.

— Жим бўл! — жеркиб солди, унинг ёнидаги киши жавоб бериш ўрнига.

Бошқалар бўлса атайлаб, шу гапни кутиб туришгандай бараварига кулиб юборишди. Оқсоқолнинг ўзлари ҳам кўзларини юмиб олганча жилмайди:

— Ҳай, наймит улим-а, сенам эшитганмидинг-а, бизларни балиқ овлаганларимизни? Э-э, у пайтларда бўлиб ўтган ҳазилларни қўявер болам, шундай ҳангамалар бўлардики, қани, ўшандай аскияларни қиладиган у одамлар...

— Энди бу ёшларга ўзингизнинг ёшликларингиз, балиқ ови, Дамба ариқларни қандай қилиб ташкил қилганингизни гапириб берасиз отахон, мен бугун сизни атайлаб шу набираларингиз билан учраштириш мақсадида олиб келгандим. Бу гап билан раис Омон оқсоқолни суҳбатга ундаб қўйди.

Суҳбат узоқ давом этди, ғамгин дамлар, ичакузди кулгилар, воқеий ҳикоялар бир-бирига уланиб кетди.

Йиллар ўтиб кетди. Канал ҳам битди, гуркираган боғлар барпо бўлди, дарахтлар, узумзорлар ҳосилга кирди, ширин-шакар мевалардан одамлар тўйиб-тўйиб едилар, кўзалару хумларни тўлдириб шинни, меҳмонларга эса майизу ғўлилар тортиқ қилдилар.

Сокин оқшом. Ака-ука Ҳамиджон билан Ғанижон анчадан буён суҳбатлашиб ўтиришибди:

— Халқ ўзини анча эплаб олди ака, мева-чеванинг фойдаси кўп экан.

— Ана, кўрдизми Ғанибой, олдин қандай эди-ю, ҳозир қандай, подага эътибор қилиндими, мол-ҳол кўпайди. Бечора халқ битта иккитадан қора мол, қўй-эчки қилиб қолди. Анчадан буён кузатиб юрибман, иш қилиб одамларнинг аҳволиям, яшашлари ҳам ўзгариб борапти, — деб укасининг фикрини тўлдирди Ҳамиджон.

— Айниқса, узумдан одамларимиз яхши фойда олишяпти, битта-иккита, катта-кичик қурилишлар ҳам бўлаяпти, қишлоқда ўзгариш ёмон эмас, — деди яна хурсанд бўлиб Ғанижон акасига.

— Қишлоқни-ку кўриниши олдингига қараганда кўп яхши бўлиб қолди-я, мана шу уйлар, тўйларнинг бўлиб туриши демакки, одамлар ўзлари, бола-чақаларининг томоғию, кийим бошларидан орттиргани учун қилинганлигини кўрсатади, албатта. Бу ишлар Ғанибой, аввало, сизнинг ютуғингиз, энди нима бўлса ҳам қишлоққа электр чироғи олиб келишимиз керак.

— Қандай қилиб? — акасига ажабланиб қараб қолди Ғанижон.

— Мен буни олдиндан ўйлаб юрибман, сотиш учун Россияга қуруқ мева ортамыз. У томонларга мева йўқ, дарахт кўп. Лекин ўрис халқи техникани пухта билади, ёғоч ишларини ҳам техника билан қиладилар. Биласизми, бир вагон қуруқ мева олиб бориб сотсак, колхозга қанча нарсаси олиб келиш мумкин? Бир зумда генератор ва яна бир қанча қурилиш материаллари босиб келса бўлади. Битта генераторни ўзи уч-тўртта қишлоққа тўлиқ куч бериб, уларни ҳам кўчаларни ҳам сутдай ойдин қилади. Яқинда Қаршига бориб, у ердаги электр станциясига кириб кўрдим. Худди ўшандай генератор топиб келиб, Сахвантни Қарши шаҳридай ярақлатиб юборамиз. Фақат олиб-югуришдан қочмаслик керак. Хабарингиз бўлса, Россияга бир бориб келишда, шаҳар қурилиш базасини ёғоч тахтага тўлдириб ташладим. Бавжут ҳам бори-йўғи тўрт вагонгина нарсаси эди. Шунча қурилиш ташкилотлари, колхозлар, одамлар фойдаланган бўлсаям яна ортиб ётибди. Сизни колхозингиз нима деган гап, бир вагон ёғоч-тахта босиб келинса, етиб қолади.

— Бўпти, — Ғанижон акасининг нигоҳидан кўз узмай туриб рози эканлигини изҳор этди. — Тайёргина маҳсулотларимизни сотиб, ўрнига бу ишларни қилсак, тез орада халқимизнинг орзу-истакларини амалга ошишига унумли ҳисса қўшган бўлардик.

— Мен яқинда яна бориб, Россиядан ўн вагон тахта-ёғоч, шифр-тунука босиб қайтмоқчиман, кўриб келдим, фақат тадбиркорлик ҳамда муомалага боғлиқ. Хўжаликда ҳозир қанча қуруқ мева бор?

— Кўп. Ўн минг килолар чиқиб қолади. Ўн тонна деб мен фақат майизни ҳисоблаб айтаяпман, бундан ташқари ундан қарийб икки баравар кўп ҳар хил мевалар: олма, зардоли, шафтоли ва бошқа мевалардан қуришиб тайёрланган маҳсулотларимиз бор.

— Жуда соз, булар уларнинг жони-ку, бу мевалардан шарбат тайёрлаймиз, деб шундай ҳам ёпишишадики, кўриб ҳайрон қоласиз, бечораларга. Айни муддао экан, келгуси ҳафтада мен у ёққа жўнайман, қанча бўлса, борини поездга ортамыз, сиз уларни саралатиб тайёрлатаверинг, шу орада мен барча қурилиш ташкилотлари-ю, қурилатган биноларни кўриб чиқиб нималар кўпроқ кераклигини аниқлаб чиқиб, тегишли ишларни топшириб яна зарур бўладиган нарсаларни режалаштириб оламан.

Бир битимга келишиб олишгач, ака-укалар тунги соат ўн бирдан ошгандан кейин хайрлашишди.

Ён чеккаларидаги сочлари оқара бошлаган, олдингидан кўра кексаргандай, босиқ ва салобатли кўринган бу киши анча узоқ-роқдан туриб, чуқур-чуқур нафас олганча, одмларнинг ўзлари сахийлик билан тер тўкиб тайёрлаган ширин-шакар, қуруқ меваларини не-не орзуларга берилиб тизилиб турган вагонларга, тиним билмай ортишларига ўйчанлик билан қараб, мана шу содда ва пок заҳматкашлар тақдири-ю, улар яшаб турган Сахвант қишлоғининг келажаги тўғрисида ўйлаб, олис-олис хаёллarga ботиб ўтирибди.

Ҳамид ака келиб, энг аввало, укаси Ғанижонни иссиқ бағрига босди, уни қалин-гўштдор юзларидан тўйиб-тўйиб ўпди, сўнггра раиснинг ёнида қўл қовуштириб турган одамларнинг барчаси билан навбатма-навбат, қаттиқ-қаттиқ, қўл сиқишиб хайрлашди-да, паравознинг учинчи бор чинқириғини эшитди-ю, югурганча бориб, вагоннинг зинапоясига ўзини олди. «Пиш-пишлаб» қимирлаётган поезд олдин секин-секин, кейин тезлаша-тезлаша, «тақа-тақлаб» кун ботар томонга қараб, кучли чинқириқлар таратиб жўнаб кетди.

XVII

«Электр чироғи келибди», деган овозани эшитган қишлоқ одамлари ўша томонга қараб югуришарди. Биров «чироқ келибди» деса, бошқа биттаси «сим чироқ келибди» дерди, учинчи киши бўлса «Ҳамид ака Россиядан электр чироғи ёқадиган завод олиб келганмиш»,—деб бир-бирларига тушунтирганларича чопардилар. Аслида чироқ ҳам эмас, электр ҳам эмас, шу айтилаётган электр чироқларини ёқиш учун ишлаб қувват берадиган генератор олиб келинган эди.

Улкан машинани кўриш фақат болаларга эмас, ҳатто кўпгина катта кишиларга ҳам томоша бўлди. Бундай йирик ва узун машина тарихда биринчи марта бу қишлоққа кириб келиши эди. Яхшиямки, вақтида тор ва қийшиқ, эгри-бугри йўللарни бузиб ташлаб ўрнига кенг, равон йўллар қурилганди, бўлмаса, бу ўн олти оёқлик катта узун машина бу томонларга кела олармиди. Бир амаллаб қишлоққа кириб келганда ҳам бурилиб олишга жой тополмай сарсон бўлиб ўша кириб келган жойида қолиб кетарди.

Ҳамид ака шу катта машина олдида узун бўйлик, малла сочли бир киши билан ўрис тилида нималарнидир гаплашиб турибди. Машина ичидаги бошқа бир сариқ, жингалак сочлик, яшил кўз киши (бу одам машина ҳайдовчиси бўлса керак) эшикни катта очиб, оёғини чиқарганча, уларнинг гапларини тинглапти.

— Мана шулар бўлса керак электр чироғини ёқадиган завод? — деб сўради ёнида қаққайиб турган кишидан ҳозиргина ҳаллослаб келган одам.

— Ҳа, аслида «Дизмотор» дейилади, — билафонлик қилди у одам сўраган кишига қараб ва яна тушунтира кетди: «Ҳозиргина Ҳамид ака ҳам одамларга қараб, ўн-ўн бешта ёғоч топинглар, машинани устидагини тушириб оламиз» деганини ўгириб айтди. Ана-мана дегунча тумонат одам йиғилиб қолди.

Ҳамид ака бўлса узун бўйлик малла сочли киши билан нималар тўғрисида гаплашиб, машинани атрофда қулайроқ жой ахтарарди, лекин уларнинг гапларига бошқалар тушунмасдилар. Аниқроғи қишлоқда ўрис тилини биладиганлар бармоқ билан санарли бўлиб, улар ҳам бўлса урушга бориб қайтганлар эди. Ҳамид ака эса ёнидаги малла сочли киши билан худди унинг ўзидай бурро-бурро гаплашарди, ҳатто кийим боши ҳам фарқ қилмасди.

— Қаранг-қаранг, — деди шошилиб келаётганлардан бири иккинчисига, — Ҳамид ака ҳам шапка кийиб олган, худди ўрисларга ўхшайди-я.

— Бўлмасам-чи, уларнинг орасида юрганингдан кейин улардай бўлмасанг, йўқса, қандай қилиб бегона кишилар билан тил топишасан?!

— Биродарлар, — деб йиғилиб қолган кишиларга мурожаат қилди Ҳамид ака, — мана электр станцияси ҳам қишлоғимизга кириб келди. Мени ёнимдаги мана бу киши Свердловдан Сергей Сидоров деган инженер. Сергей электр чироғимизни ёқиб беради-да, ўзимиздан бир яхшигина шогирд тайёрлаб, унга чироқ ёқиш сирларини тўлиқ ўргатганидан кейин кетади. Келинглار, ҳозир эҳтиётлик билан станцияни машина устидан тушириб олайлик.

Узун бўйли, малла сочли одам бўлса, Ҳамид аканинг одамларга нималар деяётганига тушунмаса-да, кулиб, унинг оғзига термулиб турарди.

— Чироғимиз қачон ёнади? — деб сўради норгул бир йигит.

Ҳамид ака кулиб юборди. Инженер у кишининг кулганига қизиқиб қолди шекилли, «Нима деяпти?» деб сўради. Ҳамид ака ўша йигитнинг гапини тушунтирганидан кейин инженер тиззаларига шапатаблаб, роса чақ-чақлаб кулиб юборди-да, Ҳамид акага нималарнидир айтди. Бояги йигит, ҳамон оғзини очиб, саволига жавоб кутарди: «Ҳамид ака, инженер нима деяпти» деб сўради сабри чидамай.

Ҳали Ҳамид ака унинг саволига жавоб бериб улгурмасидан инженернинг ўзи аллақачон буларнинг фикрига тушунгандай: «Это зависит от вас», деб юборди, бояги кишига қараб.

Йигит ўрисчага тушунмагани учун яна «Инженер нима деяпти?» деганди, Ҳамид ака ҳам «Бу сизларнинг ғайратларингизга боғлиқ, қанча тез ишласаларинг шунча тез ёнади» деяпти, деди.

— Ҳамид ака, сиз инженерингизга яхшилаб тушунтириб қўйинг, агар бизларга қоладиган бўлса, эртага қолдирмай уйларибизга электр ёқамиз.

— Электр эмас, электр чироғи, — деди-да, Ҳамид ака ёнида қизиқиб турганларга ҳам унинг гапларини ҳам тушунтира кетди. Бирданига шўх кулгилар бошланди. Шўх ва қизиқарли баҳслар инженерни қизиқтириб, бу миллатга бўлган ҳурматини ошириб юборди. Шунинг учун, бўлса керак, у тез-тез «Что он говорит?» деб турар, Ҳамид ака ҳам эринмасдан тилмочлик қиларди.

«Ҳай-ҳайлар, қий-чувлар» оғушида катта ва оғир юкли «станция» деб аталмиш «дизмоторлар»ни машинадан тушуришга киришилди. Ҳамид ака билан инженернинг тушунтириб боришларига қараб, генераторлар машина устидан осонгина пастга тушириб олинди-да, байрам кайфияти билан олдиндан тайёрлаб қўйилган махсус жойга ўрнатилди.

* * *

Сахвантда ишлар қизигандан-қизиб борарди, одамларнинг дили хурсанд, кайфи чоғ, чунки уларнинг қишлоқлари кун сайин файзли, тароватли маконга айланиб борарди. «Бир ҳафта ичида «свет ёнармиш» деган хушхабар тарқалди. «Свет» деган жумла малла сочли инженернинг оғзидан чиққан эди, аслида. Сахвантликлар ҳам унга тақлид қилиб свет деб гапирадиган бўлиб кетишди. Энди светнинг ёниши учун симёғочлар керак эди, албатта. Буни эса Ҳамид ака аллақачон ҳал қилиб келганди. «Дизмотор»ларни ортиб келган поездда ўн вагон ёғоч-тахта ҳам келганди. Унинг

тўрт вагониди эса фақат симёғочлар учун мўлжаллаб, алоҳида сараланган ёғочлар олиб келинганди. Уларни ташиб олиш учун маҳаллий кишилар икки кун тиним билмай ишладилар. Хўжаликда мавжуд бўлган бирдан-бир «Полутурка» машинасига ҳам, араваларга ҳам ёғочлар жойлашмасди. Қилинган мослама-патаклар талабга жавоб беролмасди, оёқлари қийшайиб синиб кетарди, жуда кўп вақт мана шунга ўхшаш ишларга сарфланиб, ишчиларнинг кайфиятларини буза бошлади. Негадир бу орада ишлар унимсиз тўхтаб қолаётгандай бўлиб туюла бошлади.

Темир йўл билан қишлоқнинг ораси узоқ эди, унинг устига йўллар нотекис, дағал шағаллар ётқизилган, дўнг-чуқур бўлиб ётарди. Отлар чарчаб қолар, эски машина ҳам тез-тез бузилиб қоларди. Одамларнинг чидам-бардошларига қойил қолмасдан илож ҳам йўқ. Энг ёмони, араваларнинг мослама ғилдираклари йўлда дош беролмасдан синиб қолар, жонивор отларга азоб берарди. Шунга қарамасдан, оппоқ кўпикка ботиб қолган отлар араваларини тортиб келаверарди. Иккинчи куннинг ўзига бориб иш янада қийинлашди, йўлда икки аравадаги ёғочлар тушириб ташланди, қўшимча ғилдираклар синиб кетди. Бу азоб-уқубатлардан хабар топган Ғани раис инженерга мурожаат қилди:

— Ўртоқ Сидоров, шундай катта машиналаринг бекордан-бекорга бир жойда турса-ю, одамларимиз симёғочларни ташиб келолмасдан азоб тортсалар қандай бўлади-а? Шу ёғочларни ташишга бизга кўмаклашсаларинг нима бўлади оғайни, хизмат ҳақларингни ҳам берардик.

— Э-э, — деди инженер афсус надомат чекиб, — ростдан ҳам, нега буни олдинроқ айтмадиларингиз, бу ишлар бизнинг машинамиз олдида ҳеч гап эмаску, ундан ташқари бизга ҳақ тўлашнинг ҳеч ҳожати йўқ, дўстлигимиз-чи?! Машина бўлса, биз светни ёқиб берганимизча бекор ҳам туради-да.

У шундай деди-ю, узоқроқда турган машина томонга кетиб орадан салгина фурсат ўтиб, шофёрни бошлаб келди-да, раиснинг олдида унга тушунтира кетди:

— Саша, биласанми биз қандай катта ва қўпол хатога йўл қўйиб қўйибмиз дўстим! — деди кулимсираб.

— Қандай қўпол хато? — ташвишланиб қолди Саша.

— Сени шундай катта машинангни ётқизиб қўйиб, қишлоқ одамларини азобга қўйибмиз-да. Бу бечоралар олти-етти метрлик ёғочларни араваларда ташиймиз деб қийналиб кетибдилар-ку!

— Тавба, биз буни қаердан билибмиз, сен ҳам билмасдинг-ку! Мен бўлсам зерикканимдан нима қилишни билмай бекордан-бекорга кабинада ётиб китоб титкилайман.

Чиндан ҳам улар Сахвантликларнинг, қай усулда, қандай қилиб юklarини ташиб келаётганликларини билмасдилар, чунки, ёғочлар бу ерда электр станциясига яқин жойга эмас, қишлоққа кираверишдаги ялангликда тушириб қўйилаётган эди. Кейинчалик икки ҳўкизни қўшиб, керакли жойларга судраб бориш режалаштирилганди.

— Менга эпчил, гапга чечан бир кишини қўшинг, у менга кўмаклашиб юради.

Сашанинг фикрини раиснинг ўзи ҳам олдиндан ўйлаб қўйганди, тезгина бир кишини юбориб, Аслхонни топдириб келтирди-да, у кишига тайинлади: «Сиз Аслхон, ҳозир идорадан бориб беш юз сўм ёздириб олинг-да, бугундан бошлаб Саша шофёрга бошчилик қилинг! У бизни урф-одатларимизни билмайди, уни юриш-туришдан тортиб томоғи-ю, кийим бошининг тозалигига ча сизга топширилади, тушунарлими?»

— Тушунарли, кўнглингиз тўқ бўлсин, отахон!

Ундан кейин иккаласи ҳам машинага ўтириб, варанглатиб жўнашди. Икки кунда барча симёғочлар ташиб келтирилди.

* * *

Декабр ойининг аёзли кунлари аллақачон бошланиб кетган бўлса ҳамки ҳўжаликнинг ишлари камаймасди. Кундузлари дала ишларидан қўли бўшамагани етмагандай, кеч бошланди дегунча идорама-идора шошиб мажлисбозликдан безор бўлиб кетарди у.

Пахтазорга қараб анча туриб қолди: эгатда ғўзапоялар шўмпайиб, чўкитакдай беўхшов кўринарди, йилт этган оқ пахта кўринмайди, лоақал бир япроқ ҳам қолмаган поялар яна ҳам хунук файз кашф этарди далаларга. Бу манзара раиснинг кўнглига қандайдир ғашлик уйғотдими, «Уҳ» деб қўйди, ҳорғинлик билан ва битта-битта қадам ташлаб келди-да, машинага ўтирди. Кўли билан икки юз метрлар йўл юришганидан сўнг нарига пайкал томондан ҳаллослаб келаётган кишини кўриб қолишди-да, машинани тўхтатиб уни кутишди:

— Ассалому алайкум, раис бува! Булут билан кўрмай қолибман, узр!

Бу бригада бошлиғи Тангри Йўлдош эди. «Ҳечқиси йўқ укам», — деди машина эшигини катта очиб, бошини салгина чиқариб турган раис бригадирнинг қўлини сиқиб кўришганча сўради:

— Одамларингизнинг аҳволи қандай?

Бригадир раиснинг саволига жавоб бермади, бош эгиб қўйди холос. Унинг қиёфаси ҳорғин эди.

— Бугун тунда качватор қилинг!

— Раис бува?! — ажабланиб қаради бригада бошлиғи раисга.

— Бошқаларга ҳам айттинг, бошлаб юборишсин.

— Билиб қолишса-чи?

— Бечора халқнинг умри бекордан-бекорга зое кетяпти, укам!

Машина бурилди-да, қўшни бригада томон секин-аста юриб кетди.

Раиснинг бошида турли фикрлар айланарди: «Нега деҳқонга ҳуқуқ беришмаскин? Кошки, бечораларнинг куни билан юргани еган овқатига етса, яна кунлик пахта терими бўйича разбор, «Нега кечагидан бугун кам?» — дейишади-я. Давлатга дон, сут, гўшт, тухум, жун сотиш планлари-чи? Шуларни ўйлаб эзилиб борарди у.

Ғанижоннинг айна куч-ғайратга тўлган даври эди. У ҳар қандай азобларни ҳам елиб-югуриб енгарди. Бугун ҳам пахта майдонларини айланиб чиққандан кейин икки қишлоққа кириб, одамларнинг ҳол-аҳволини кўзи билан кўрди, кексалардан беш-олти кишининг суҳбатини эшитди, уларнинг оилавий шароитларини сўраб-суриштирди, лекин негадир кўнгли очилмади унинг. Ниҳоят электр чирогини ёқувчилар билан анчагача бирга юриб, уларнинг яхши ишларини кўргандан кейингина қалби очила бошлади, анча ўзини енгил ҳис қилгандай бўлди:

— Аслхон, сиз ҳашарчиларимизга дурустроқ қарашаяпсизми, ўзи? — Билиб қўйинг, гап буларнинг кайфиятини кўтаришингизга боғлиқ. Қанчалик хурсанд қилсангиз, шунчалик тезроқ ёришади уйларимиз, — деб шўхлик қилди Ғанижон. Кейин қўшиб қўйди: — бугун идорага боринг-да яхшигина битта қўйга ҳужжат қилиб, буёққа олиб келинг.

Раис келишини зимдан кузатиб турган Аслхон вазиятни ўзича шарҳлаб, жим кузатарди. Олдинги тунд ҳорғинлик раиснинг қалбидан йироқлашиб, унинг чеҳрасида ёрқинлик шуъласини сочиб, борган сайин равшанлаштириб бораётганлигини хурсандлик билан кузатиб юрган Аслхон ҳам тап тортмасдан ҳазил орқали жавоб қилди:

— Бир оғиз ширин сўзингиз. Тушликдаги қўй гўштига пишган шўрвани таъми ҳам оғзимиздан кетмаган бўлса ҳам, сояни офтобга етказмай туриб буйруғингизни «ест» қиламиз-да, раис буважон.

— Эҳ, яшанг! — кулиб юборди Ғанижон. — Ҳавасим келади, сизларнинг мана шундай шўхликларга тўлиб ишлашларингизга. Менда ҳам сизларникидай бўш вақт бўлса, сизларга қўшилиб, яйраб-қувнасам. Баъзан йиғилишларда эзилиб кетасан киши...

Ғанижон ҳашарчилар билан иссиқ хайрлашди. У идорага киришидан котиба қиз саломлашиб қоғоз узатди. Раис телефонаграммани овоз чиқармасдан, шу ерда тик турганча, қунт билан синчиклаб ўқиди-да, кейин хонасига кирди. Стол устидаги ёзув қоғозлари орасидан икки варақни олиб, ён чўнтагига солди-да, тўғри райкомга жўнади.

Йиғилишдан чиқиб уйига кириб келганида соат бирга яқинлашиб қолганди. Болаларини ширингина пипиллаб ухлашларига ҳаваси ортиб, ўтирган аёл бугун эрининг чехрасида хурсандлик ифодасини кўрди.

Раис баъзан қувонган ёки жаҳли чиққан пайтларда ҳеч ким бўлмаса ҳам ўзига-ўзи, билиб-билмай гапириб юборадиган одат чиқарганди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Айниқса электр чироғи ўтказишга қатнашувчиларнинг ишларидан ўта хурсанд бўлганлигини эслаб: «Раҳмат-е шу, одамларга», деб юборди уйига кириб келиш билан.

— Бир нима дегандай бўлдимиз, отаси?

— А? Йўғ-е, ўзим шундай хотин! — дея кулиб қўйди раис.

Кўпдан буён эр-хотин ҳозиргидай қўвноқ ўтириб, бирга нонушта қилишга имкон топганлари йўқ эди. Эрининг хурсанд кўринишидан аёл ўзини бахтиёр ҳис қиларди. Буғи чиқиб турган чойдан сузиб эрига узатаркан:

— Ишларингиз бирмунча енгиллашиб қолди шекилли дейман, — деб сўрашга журъат қилди.

— Хўжаликда иш енгиллашади дейсизми жоним, — дея кулибгина жавоб қилди раис, хотинининг оппоққина юзлари ловуллаб айтган гапига.

— Планни бажариб, мажбуриятингизниям ошириб юборганингизга анча бўлди-ю, яна нимага бунча ташвиш-тарози?!

— Жамоамиз, туман, вилоят ҳам план ва топшириқларини бажаришга бажарди-ю, лекин республика маррага етиб бормас-

дан туриб ҳеч кимга тинчлик бўлмайди-да, уч миллион олти юз минг тонна оғизга осон, уни мисқоллаб йиғишни ўзи бўлсайкан, кошки далада бир нима қолган бўлса, одамларнинг тортаётган азобини айтинг.

Хўжаликдагина эмас, балки ҳар бир хонадонда бўлганидай, раиснинг уйида ҳам пахтанинг план ва мажбуриятлари тўғрисида қайғуриб гапирилаётган худди шу дамда, тўсатдан дарвозанинг таққиллаб қолиши уларнинг фикрини бўлиб юборди. Ғанижон тўнини елкасига ташлаб, дарвозага чиқиб қараганда қора от устида идора қоровули турарди: «Раис бува, сизга кечасиям тиним бермаймиз-а, бемаҳалда келишдан ҳам тортинасан киши, вақтида келиб хабар қилмасак, бунисиям бўлмайди», — деди шоша-пиша саломлашиб, қўлидаги қоғозни узатаркан.

Ғанижон ҳеч индамасдан пакетни очиб, қоронғида ўқиш имкони бўлмаганлиги учун «Ҳозир» деганича уйига кириб кетди. Хат райкомнинг биринчи котибидан эди: унда шундай гаплар ёзилган экан:

«Ўртоқ Боёраминов, эрталаб соат олтида вилоятимиз марказига етиб боришимиз керак, пахта масаласи бўлса керак, биринчининг топшириғи экан, кечикмасдан етиб келинг бирга жўнаймиз».

Анча вақтдан кейин раис қайтиб чиқиб, кутиб турган қоровулга шундай деди:

— Парткомга тайинланг, мен эрталаб вилоят марказига кетаман, ишларни ўзи бошқариб турсин.

— Айтаман, бемалол бораверинг, раис бува, — деб изига қайтди.

Раис дарвозада турганича, якка-якка қадам ташлаб кетаётган отнинг орқасидан ўйчанлик билан қараб қолди.

XVIII

Ўша куни колхозга келган янги вакил, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, янги уполномочний ишни бунчалик расво қилиб қўяман, деб хаёлига ҳам келтирмаганди. «Партиядек орқа тоғим бор экан, «ростгўй, эпчил» малайлигимча қолавераман» деган ўй унинг миясида мустаҳкам ўрнашиб қолганди. У шундай хаёллар билан қишлоқ советининг идорасига кириб келди. Бу ерда қишлоқ советининг раисаси уни катта иззат-ҳурмат билан кутиб олди.

«Яхшиямки, ишга эртароқ келганим, бўлмаса ишга кеч чиқишади, деб бюрога дастурхон қилиб борармиди?» деган хаёл бирдан бошидан ўтди раиснинг.

Қишлоқ советининг раиси қирқ ёшларга бориб қолган, хуштабиат, очиқ кўнгил киши эди.

Раис қоровулга айтиб бир коса қаймоқ, иккита иссиқ нон олдириб келди, шкафдан бир тақсимча ёнғоқ, майиз, иккинчи ликопчада шоколадларни олиб, столга қўйди.

Райком вакили раис билан гаплаша туриб, телефон гўшагига қўл чўзди:

— Марказий шифохонами?

— Ўзимман!

— Дилсевар Мингбоевнамисиз?

— Ҳа, ўзим, ўзимман!

— Мен, райкомпартиядан Ғайбулла Ғурбатовичман.

— Э-э, Ҳа, салом Ғайбулла ака! Яхшимисиз? Узр, телефонда танимабман.

— Ўзлариям овозлари сал бошқачароқ жаранглаяпти, шамоллаганмисиз дейман?

— Климат акажон, климатнинг ўзгариш даври-да!

— Ўзингизни эҳтиёт қилинг!

— Раҳмат! Ғамхўрлигингиздан миннатдорман.

— Дилсевархон, мен қишлоқ шўросиданман, бу хўжаликка янги уполномочний бўлиб келдим, хизмат машинангизга ўтириб, бу ерга зипиллаб келинг, биргалашиб бугун буларга, бир зўр «обход» қилиб берайлик, темплани тушириб юборишибди-ку, Ҳа, айтганча, шифохонада аҳвол қандай?

— Ҳамма ходимларимни нянка-панкасигача пахта теримига жўнатганман, навбатчиликкаям, печебный ишларигаям, биттагина ҳамширам билан ўзим қолганман, у ҳам бўлса ҳалигидай, эгиллолмайдиган ҳолатда.

— Тушунарли, дамланган, деб қўя қолмайсизми?!

— Ҳа, ҳомиладор.

— Жуда соз, ўзингиз тезроқ келақолинг!

— Ҳозир етиб бораман.

Вакил яна рақам терди:

— Дежурный милиция ... эшитади.

— Началник милиция билан уланг!

— Кечирасиз, ким сўраяпти, деб айтай?

— Райкомпартиядан Ғайбулла Ғурбатовичман.

Сал ўтмасдан телефонда начальник милициянинг овози эшитилди:

— Салом Ғайбулла Ғурбатович!

— Салом Тўймасбой!

— Тоймасбой деб айтинг-е, Ғайбулла Ғурбатович?!

— Тоймасжон, бугун ҳалиги хўжаликка, биласиз-ку... биринчининг ўзлари зўр ишонч билан мени уполномочний қилиб юбордилар.

Анчагача телефонда садо чиқмай, Тоймасбой ўйланиб қолди-да, паст овозда «бекор борибсиз-да, акам» деб жавоб қилди.

— Қўрқманг, бугун ўзи йўқ, вилоятга «чақирилган». Эҳтимол бугун «фшт» бўладими, эшитгандирсиз, яқинда Галавачга гап қайтарганмиш...

— Йўғ-е, обком котибига-я?!

— Шундай, Тоймасбой, шунақа.

— Хўш, Ғайбулла Ғурбатович, биздан нима хизмат?

— Бир пухта ходимингиздан юборинг!

— Бўпти, акам, бир оғиз сўзингиз-да... Фақат биласиз-ку, у одам... агар иложи бўлса, мен шунақа ишлардан тирноқ ичида хабарсиз ҳисоблансам?

— Қачондан бери менга ишонмайдиган бўлиб қолдингиз?

— Даргоҳидан умидвормиз-да, акагинам!

— Балли, бизам сизга ўхшаган укалардан умидвормиз, — дея гапни чўзди вакил.

— Раҳмат, акамбой, бу ёғидан ғам еманг, бир оғизгина биринчига мақтаб қўйсангиз, олам гулистон!?

— Ишонаверинг. «Ишонч тоғни талқон қилади-я», укагинам!

— Қишлоқ советининг раиси райком, ижроком раҳбарларини «даҳо» деб тушунарди ва уларга зўраки сажда қилиб турарди, айниқса, лавозимининг қандайлигидан қатъи назар, катталарига нисбатан қуйи табақадаги вакилларида бошқалар сингари, жуда қўрқиб муомала қиларди:

— Олинг, Ғайбулла ака, партиянинг ишлари деб, эрталаб нонушта ҳам қилмагандирсиз. Иссиққина нонни қаймоққа булаб-булаб еб олинг, ҳали кўп елиб югурасиз.

— Одамларимиз ёмон бўлиб кетишган, сиёсатни тушунишмайди, айниқса, қишлоқ жойларида, — деди вакил лунжини нонга тўлдириб.

— Йўғ-е, унчалик эмасдир, Файбулла ака, қишлоғимизда иш яхши.

— Яхши эмас! Яхши дейсиз-а, ўзларинг яхши ишламайсизлар, мана, темпани олинг, ўтган куни терилган пахта бир юз ўн икки кило бўлган бўлса, кеча бу рақам бир юз ўн ярим килога тушиб қолган. Бунинг нимаси яхши? Ҳар битта хўжалик кунига бир ярим килолаб темпани тушириб юбораверса, биласизми нима бўлади?

— Олинг, қаймоқдан олинг, ака, — деди кулиб раис, лекин «иймонингни олсин-а, сен хамелеоннинг» деб қўйди ичида жирканиб.

Файбулла Фурбатович иссиқ нонни қаймоққа ботириб, оғзига тикаётганда эшик очилиб, Дилсевархон Мингбоевна кириб келди:

— Очиқ иштаҳалар билан!

Раис ўрнидан туриб, Дилсевархон билан кўришди-да, унга жой кўрсатди.

Шу пайт эшик очилиб, узун бўйлик, қорачадан келган, милиция капитани бошидаги шапкасини қўлига олганича кириб келди-да, қуюқ саломлашиб, ўтирганлар ёнидан жой олди...

Орадан салгина вақт ўтиб Сахвантнинг кенг ва текис кўчасида марказий шифохонанинг тез ёрдам машинаси овоз бериб у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб юрарди. Йўлларда эса на ёш, на кекса бирор киши кўринмасди, деярли қимирлаган жоннинг барчаси пахта теримига жалб этилгану, якка ярим қолганлар ҳам ўз ишлари билан банд эди гўё. Аслида ҳам шундайлиги аниқ эди. Ниҳоят анча ғизғизонлик қилиб машина ичидаги вакил, милиция капитани, шифохонанинг бош врач-ю, қишлоқ советининг раисини сайр эттириб чарчагандай қишлоқдан далага чиқиб кетди.

— Тўхтат! Шошилинч буйруқ берди вакил ҳайдовчига.

Машина ғийқиллаб тўхтади.

— Тушинглар, — деди ҳамроҳларига вакил ўзи биринчи бўлиб машинадан сакраб тушаркан.

Улар Файбулла Фурбатович кўрсатган томонга қараб юришди.

Бу ерда иш қизғин борарди: одамлар «ҳай-ҳайлаб» ўрни қазилган жойларга симёғочларни ўрнатардилар. Бирданига бир нечта ёғоч кўтарилиб, ўрнига қўйилар, остлари маҳкамлаб кўмилар ва бошқа икки киши белига занжир камар тақиб, оёқларига темир мослама кийиб олиб симёғочларнинг тепасидаги симларни

илгакларга илдириб тушарди. Уларнинг ишларига ҳозиргина келганлар анча узоқроқдан қараб турдилар-да, кейин бир-бирларига кўз ташлашиб, яқин келишди:

—Қани тўхтатинглар!

—Нимани тўхтатамиз, — деб зарда қилди инженер билан ёнма-ён терга ботиб, симёғочнинг тагини кўмаётган Аслхон.

— Тўхтатинг, деяпман, майда-чуйда ишларни!

— Ҳали бу ишлар сизлар учун майда-чуйда ҳисобланадими-а?!

— Ҳамманг пахтага жўна!

— Қаерда ўша териладиган пахта?

— Пахта фронтини биласанларми, ўзи?

Ҳамма Аслхон билан вакилнинг тортишувига қараб қотиб турибди, фронт сўзини эшитган инженер ёнида қалтираб бораётган Аслхонга юзланиб: «Что он говорит?» деб сўради, сабри чидамай, саволига жавоб олгач «Тфу» деб юборди қўлларини бир-бирига уриб инженер.

Шундан кейин райком вакилининг жазаваси тутиб қолди:

—Декабр ойининг аёзли кунларига қарамасдан республиканинг мажбуриятини бажариш учун одамлар жон олиб, жон бериб юрса-ю, бу хўжаликнинг одамлари шундай катта хирмонга ҳисса қўшиш ўрнига Россиядан инженерлар топиб келиб, қишлоқ ишчиларини арзимаган ишларга жалб қилиб қўйса, бунга қандай тушунса бўлади, бу бориб турган душманлик эмас-ми?!

Ўзи титраб турган Аслхон душман сўзини эшитди-ю, тутоқиб кетди.

— Э, нима деяпти бу? Битта акам Ватаним, халқим деб беш йил душман билан яккама-якка, жонини жабборга бериб олишди, оқибати нима бўлди? Уни йигирма беш йилга қамашди! Бугун ўзи яшайдиган қишлоғини обод қилиб, ишдан ташқари пайтда меҳнат қилаётганлар ҳам лаънатлансалар, бу нима деган гап ўзи? Эй ҳўкиз, нима дединг? Яна бир қайтар-чи! — деди-ю, бирдан вакилга ташланди: — нима дединг, нима деяпсан? Ким душман? Мана, сенга — деганча унинг ёқасини қўйиб юбормасдан бир калла қилиб, ерга қулатди.

Милиция капитани уларни ажратолмай шошиб қолди, қишлоқ советининг раиси-ю, марказий шифохона бошлиғи типирчилаб қолишди. Одамлар ишларини ташлаб чопишган, қий-чув кўтарилиб кетди.

Ўйламасдан қилинган ҳаракат катта можарога айланди, қолди. Аслхоннинг бўлса, кўзлари отилиб чиққудай, «Сен аблаҳ уруш пайтида ўнг кўзингга қалам тиқиб олиб, ёлғондан ўзингни кўрликка уриб урушдан қочиб юрганингни ҳеч ким билмайди деб юрибсанми, ҳали?» деб яна бориб тепиб юборди-ю, қўлини ниқтаб, бор овози билан бақира бошлади:

— Ифлос! Бир амаллаб райком партияга тиқилиб олиб нима ишлар қилмадинг сен! Йўқ! Сен айёр, билиб қўй, «Қинғир ишнинг қийини қирқ йилдан кейин ҳам чиқади». Сен ифлос, ҳаром нафсингни ўйлаб малайлик қилдинг. Бечора аёл кишиларни бош ювиб турган жойида бориб, тоғарасини ағдариб, ўзини уриб далага судраб чиқдинг, «Тўй қилмайсанлар» деб пишиб турган оши билан қозонни тўнтардинг, «Дин афюн» деб отасининг жанозасига қатнашганларни иғво қилиб қаматтирдинг! Айт-чи, ўша уставингни бирор жойида айтилганми, бу? Лекин сенга ўхшаган лайчалар аблаҳлик қилиб келаялсанлар, билдингми? — деганича қўлидан ушлаб турган милиция капитанини зарб билан итариб юборди-да, яна бир сакрашда «уполномочний»нинг қорнини кўзлаб тепди. Бу ҳам етмагандай бурилди-ю, капитанни ёқасидан ушлаб уқтира бошлади:

— Ёз! Акт ёзасан ҳозир, зшитдинг-а, у шунча одамни, тоза ва ҳалол меҳнаткашни душман деб айтди ёки ўзинг ҳам шу гапга қўшиласанми? Сенам яхши одамларни ёмон отлиққа чиқаришга розисанми-а!

Милиция капитани ўзини йўқотиб қўйди, у нима қиларини билмай, жойида айланар, тупроққа қоришиб ётган шапкасини қўлларига уриб-уриб қоқди-да, сал нарироқда қалтираб турганларга термулиб қолди. Қаердандир Салим боғбон келиб қолди:

— Ҳой болаларим, нима гап ўзи? Нега жанжал қилаяпасизлар? Оталарингдан қолган ерни бўлиб ололмаясизларми-а? Сиз кўринишингиздан катта одамга ўхшайсиз-ку, ўғлим! Катта кўприк бўлади-я, болам, — деди-ю, вакилнинг юзига қадалиб турган нигоҳини тезгина қишлоқ совети раисининг оқариб кетган юзига қадади-да, сўзида давом этди:

— Шўро ўғлим, сиз яхши биласиз-ку, ахир қишлоқнинг паст-баландини, наҳотки буларга тушунтирмадингиз? Аслхонни урушдан қай аҳволда қайтиб келганини, кантуж бўлиб келганидан кейин ҳам неча бор ўлиб тирилмадими, яна шундай муомала қиласизларми-а, болаларим? Ҳай аттанг, қишлоқда бир кунгина раиснинг бўлмаганлигига шунча ғавғо бўлдим-я! Фанижон қишлоғимни

обод қилай, одамларимни яхши яшатай деб югурса-ю, унга мадад бериш ўрнига сизларни қилиб қўйган ишларингни қаранглар-а?!

Салим боғбон оппоқ соқолини тутамлаганча, бошини сарак-сарак қилди-да, бориб нам ерга ўтириб олди. Саросималаниб қолган капитан секин-аста келиб «уполномочний»га нимадир деди. Кейин комиссия аъзоларига мўлтайиб қараганча, боши билан «кетдик» дегандай ишора қилди. Машина тезгина бурилди-ю, узоқлаша-узоқлаша кўзга кўринмай кетди. Унинг орқасидан қараб қолган ишчилар бирдан кулиб юбордилар. Саша шофёр билан малла сочли инженер бўлса, воқеани батафсил кўриб, одамлар ҳолатини кузатаркан иккаласи ҳам Салим боғбонни нам жойдан даст кўтариб турғазишди-да, «Молодец мужик! Ты настоящий юрист кажется», деганча қучоқлаб олишди.

XIX

Мажлислар хонаси одамларга тўла, чақирилган барча шаҳар, туман ва ташкилотларнинг бош раҳбарлари айтилган вақтдан кечикмай етиб келиб, жой-жойларида ўтиришибди. Хона кенг ва ғуж-ғуж электр чироқлари билан ёритиб қўйилган, узун столларга қип-қизил бахмаллар тортилиб, устига ҳар хил биллур вазаларда гуллар, қаламдонларда ручка-қаламлар, махсус тайёрланган қизил папкалар тартиб билан тизилган. Лекин ўриндиқларда ҳам, хонанинг ичида ҳам ҳеч ким йўқ. Олдинги йиғилишларда йигирма-йигирма беш киши бирданига чиқиб келиб, дарров папкаларни очиб, ичидаги олдиндан тайёрлаб қўйилган ҳужжатларни кўздан кечиришга шошилардилар. Бугун ундай бўлмади, безатилган столларнинг биттасига бир киши, у ҳам бўлса обкомнинг биринчи котиби Ёлғиз ўзи келиб жойлашди-да, ўтирганлар билан саломлашиб олди-да нутқини бошлади:

— Ўртоқлар, — деди у хонадагиларга қараб, — мана кўриб турибмизки, хўжалик йили ҳам охирлашиб қолди, қилинган ишларимиз тўғрисида кейин батафсил тўхталаверамиз, аввал энг зарур масала, келгуси йилга тайёргарлик ишларини бошлаб қўйялик. Бунинг учун эса янги режаларимизни, янги бюро составини сайлаб олишдан бошласак дегандим.

Залда котибнинг фикрини эшитиш билан бирга эътирозли «шивир-шивир» ҳам бошланди: «Ҳали эрта-ку, нега бу йил бунча олдин бўлаёпти», дейишарди ўтирганлар бир-бирларига.

Янги бюро составига неча киши киритилиши ва уларнинг номлари кўрсатилиши кераклиги тўғрисида тушунтирилиб, овозга қўйилгач, бирдан «Янги бюро состави ўн етти кишидан иборат бўлсин» деган таклиф тушди. Бу таклиф бир овоздан маъқулланди. Рўйхат олдиндан тайёрлаб қўйилган бўлса керак, таклифни киритган киши қўлтиғидаги қизил папкани очиб бир бошдан ўқий бошлади: олдин обком котиблари, шаҳар ва туман партия қўмиталари бошлиқлари қаторида шахрисабзлик ёш раис Ғани Боёрамининг ҳам исми шарифи эшитилди. Гап шу жойга етганда Шаҳрисабз райком партиясининг биринчи котиби ўтирган ўрнида бир сесканиб тушди.

Котиб номлари зикр этилганларни овозга қўйди ва бир овоздан номзодлар тасдиқланди. Қаршилар, бетарафлар кўринмагач, номлари ўқилган шахслар, яъни вилоят партия комитетининг янги бюро состави тизилиб турган бўш ўриндиқларни тўлдирдилар.

Шаҳрисабз райком партиясининг котиби негадир яна бир тебраниб қўйди. Эҳтимол олдин шу составда бўлганлиги учун бу йил ҳам ўзим қоламан деган умидда шундай ҳолатга тушгандир, бундай кескин ўзгариш бўлишини қаердан ҳам билибди дейсиз...

Обком котибининг ўнг томонида ўтириб қолган Ғанижон салобатли кўринарди. Райком котиби раиснинг тепада ўтирганини кўриб ғалати бўлиб кетди, оғирлигини ўнг томонидан чап тарафга ташлаб билинар-билинемас инграниб қўйди.

Мажлис бошланиб кетди. Маърузачи турмуш тарзи тўғрисида, шароит ва қишлоқ хўжалиги ишлари ҳақида куйиб-ёниб гапирди. Яхши ишлаганларгина яхши яшаши тўғрисида қатор-қатор мисоллар келтирди. «Айниқса ўзи ёш бўлса-да, қишлоқни обод қилиб юборган Ғани Боёрамининг бошчилигидаги колхоз барча ишлаб чиқариш планларини мунтазам равишда, ортиғи билан бажариб келади. Бугина эмас, қишлоқ марказий кўчаларини равон қилиб, атрофларига манзарали дарахтлар ўтқазиб ташлаганки, бу қишлоққа кириб келган кишининг завқлантириб юборади. Бундан ташқари, йўлларнинг ҳар икки томонида қуриб бошланган замонавий уй-жойларни айтмайсизми... Мен яқинда яна биражойиб янгиликнинг гувоҳи бўлдим. Бу хўжаликнинг электрлаштириш жараёнидир. Биз бундай тадбиркор раисларнинг ишларига қувонч билан омадлар тилаймиз, керак бўлса, бундай хўжаликлардан обком партия ҳеч қачон ўз ёрдамини аямайди.

Ҳозирга қадар биз Қарши ва Шаҳрисабз шаҳар марказларидагина электр энергиясидан фойдаланишга эришгандик холос. Қани эди қисқа йиллар ичида барча ҳудудларимизнинг электрлаштирилса. Мен, ҳозир, ёш раис Ғани Боёраминининг ўзига сўз бераман, қани у ўз тажрибаларидан сўзлаб берсин-чи, марҳамат!

Ғанижон минбарга чиқиб залда ўтирганларга қаради. Ҳаманинг нигоҳи унда, «Қани, бу йигит нима деркан?» дегандай қараб турарди.

— Биз пахта экиладиган майдонларни қисқартирмаган ҳолда намли ва тепаликдаги сувсиз жойларга ҳашар йўли билан ток ва мевали дарахтлар экиб, боғ ва узумзорлар барпо қилдик. Лекин шуни алоҳида айтиш керакки, бундай ишларни кўпроқ бой тажрибаларга эга бўлган кекса ва ҳеч жойда ишламайдиган отахонлару бошқалар ёрдамида бажариб келаямиз. Олинган ҳосилнинг (мен узум ва меваларни назарга тутяпман) бир қисмини колхозчиларимизнинг ўзларига тарқатиб, ортиб қолган қуруқ меваларни Россияга сотиб, пулига қурилиш материаллари ҳамда электр моторлари олиб келдик. Ана шулар эвазига ишларимиз бирмунча юришиб кетди. Айниқса, халқимизнинг яшаши анча ўзгарди.

У шундай деди-да, келиб жойига ўтирди. Анчагача қарсақлар хонани тўлдириб турди. Бу олқишлар Ғанижоннинг дастлабки ютуғидан дарак берган бўлган бўлса, ажаб эмас.

* * *

Раис уйига кириб келганда, кечки таомни тайёрлаб, кутиб ўтирган Гуландом опа эрининг чеҳрасида яхши кайфият, баланд руҳиятни сезд:

— Бу сафарги йиғилиш завқли ўтган кўринадими?!

— Йиғилиш эмас, обком бюроси, деб айтинг.

— Аслида янглиш гапирдим шекилли, Шаҳрисабздан Қаршидай жойга бориб қайтишингизни сафар деганим маъқул бўлармиди. Илойим, доим шундай ўтадиган бўлсин-да, отаси, бюрларингиз.

Гуландон Ғанижоннинг қувноқ кўнглини яна ҳам ёритишга ҳаракат қиларди. Олдинги йиғилишлардан эрининг кўнгли хуфтон бўлиб қайтганда, ҳорғинлик билан «Бюросиям бошларидан қолсин, эзилиб кетасан, киши» деб қайтган дамларида ўзи ҳам

эзилиб кетарди. Мана бугун эрининг хурсандлиги шундоққина унинг чеҳрасидан кўриниб турибди.

Фанижон севиклисини бағрига олди-да, қўлтиғидан қоғозга ихчамгина қилиб ўралган нарсани чиқариб аёлга узатди:

— Бу сизга!

Эрининг ҳароратли оғушидан бўшаб, совғани ҳали очиб кўриб улгурмасидан, эркак яна давом этди:

— Буниси, ўғилчамизга.

Чўнтагидан чиқариб, кичкинагина машиначанинг биқинига калит солиб буради-да, гиламнинг устига қўйиб юборди. Машина гизиллаб юриб кетди. Эр-хотин ёш болалардай қиқирлашиб кулишардилар.

— Шошманг, шошманг! — деганча Гуландон пишиллабгина ухлаб ётган болани хурсандлик билан уйғотишга тушди.

Фанижон ҳамон ўртада тик турганча ҳавас билан уларга қараб турарди.

— Раҳмоналижон, мана кўргин, отанг сенга нима олиб келибдилар, бир қара, қандай ажойиб машинача.

Бола машинани эшитгандан керишиб уйғонди-да, машинага эмас, отасига қараб юрди. Отаси уни қучоғига олди.

— Вой-бў, буни қаранг-а, мендан ҳам катта бўлиб кетибди-я.

Шундай деб, ўғлини эркалатиб, астагина машинага калит солиб буради-да, ерга қўйди. Машина елиб кетди. Энди Раҳмонали машиначага қизиқиб, уялинқираб кетидан чопқиллади.

XX

Тонг. Ғира-шира қоронғиликда аччиққина шамол эсиб, битта-битта ёмғир севалаб турибди. Раис нонушта қилиб, йўлга тушди. Икки томонда теракчалар тизилиб кетган, қишлоқнинг ўртасидан кесиб ўтган узун текис йўлда ҳали ҳеч ким кўринмасди. У тўхтаб туриб қўлини пешонасига соябон қилди-да, қибла томонга қаради: «Улоқ ўйнар очик, шу томон битиб келса ёғарди, очилиб кетади» деди ўзига-ўзи. Ўрта йўлдан ўйчанлик билан якка-якка қадам ташлаб бораркан, узоқдан ўзига қараб келаётган кишини кўрди-ю, зийраклашди. Ўша киши тез-тез қадам ташлаб яқинлашиб келарди.

«Э, бу Салим боғбон-ку»,— уни таниди раис, ҳали куёш чиқмаган бўлса-да, олам ёришиб борарди. Шамол салгина тезлашиб, ёмғир яна авжига чиқяпти, йўловчилар эса бир-бирларига яқинлашишди:

— Ана, ният холис-да, болам, — дея гап бошлади Салим боғ-
бон салом-аликдан сўнг, — Худони ўзи тўғри келтирди сени мен-
га, раис одам эрта ишга чиқиб кетиб қолади деб тезроқ ҳаллос-
лаб келаётгандим, худога шукур, тўғри келдик.

— Хўш, нима ташвиш? — жилмайиб туриб сўради раис.

— Шу, ҳалиги, инженеринг зап ажойиб йигит экан-да, болам.
— Гапни узоқдан олди бобо, — у бизларга, биз унга ўрганиб қол-
дик. «Шу ҳафтада симчироқни ёқамиз» деяпти.

— Жуда соз, режамиз ҳам шунақа-да.

— Режаларинг-ку, шунақадир, лекин бу ёғи расво бўлиб қол-
ди-да, ўғлим.

— Нима расво бўлди?

— Ҳалиги, ўша отинг ўчгур борку, ҳалиги баднафс, уполно-
мочий.

— Уполномочний, денг?

— Ҳа, шу-да, болам.

— Хўш, нима бўлди? Мен унга жавоб бериб юборгандим-ку?!

— Йўғ-с, у эмас, бошқаси келди, ҳалиги одамлар гапириб
юришади-ку, урушдан қочиб, қоламан деб кўзига қалам тикиб
олганми, нима балолар деб...

— Файбулла Ғурбатовичми? — раис роса кулиб юборди.

— Ҳа, балли. Ўша, отингга бало келгур. Кеча йўқлигиндан
фойдаланишдими, бир мелиса, шўронинг раиси, касалхонанинг
катта дўхтирлари биргалашиб касалларнинг машинасига миниб
келишди-да, олдин беш-олти уйларга кириб ағдар-тўнтар қили-
шибди. Ахтарганлари билан бекорчини топишармиди дейсан, бу
замонда ким ҳам уйида бамайлихотир ўтирарди, ҳамма дала-
даштда-ку, бир тола бўлсаям пахта топай деб юришибди, шўринг
қурғурлар. Кейин десанг, Боймат бечораникига кириб бориб,
иккиқат келини бошини ювиб турган экан, ҳалиги ноинсоф «Нима
учун пахтага чиқмадинг?» деб тоғарасини тепиб юборибди. Кам-
бағал, ёш нарсаси эмасми, бунақаларни кўрмаган, қўрқиб ҳуши-
дан кетиб қолибди. Яхшиям ўша катта дўхтирнинг бирга қўши-
либ юргани дегин, у сув-пув сепиб ўзига келтириб олибди.

Бу нохуш воқеаларни эшитган Ғанижон қалтираб кетарди:

— Хўш-хўш, кейин-чи?

— Кейин таъзирини олди. Ҳа, олгилиғини олиб, орқасига би-
гиз ургандай қочиб қолди. Ҳамма айб ўшани ўзидан ўтди, бўлма-
са Аслхонни ит қопган эмасди, болам.

— Тўхтанг-тўхтанг, — раис уни икки елкасидан сиқиб ушлаганча ўзига яқин тортиб олди-да, — бундай тушунтириброқ айтинг, нима бўлди ўзи?

— Уни эшитиб юардим, қип-қизил иғвогар, дейишарди одамлар. Лайча. Пенсияга чиққанига анча бўлиб кетган бўлса ҳам райкомга югурдаклик қилиб юармиш. Яхши бўлса-ку, хўп-хўп, яхшилар устидан ёмонлаб борармишда у. Одамларникидан чиқиб, искович итга ўхшаб, симёғоч ўрнатувчиларнинг олдиларига бориб, бу ергаям э йўқ, бе йўқ пўлисага ўтди дегин. Ҳаммаси бўлса-ям майлийди-я, пахтага чиқмаганлар душман деса бўладими, бу гапдан кейин Аслхон чидаб туролмади, югуриб борди-ю, гиппа бўғиб олди-да, бир калла қилиб, ерга шалпайтирди қўйди, десанг.

Бобонинг гапларини тинглаётган раис тинимсиз кулар, гоҳ ичи тос бўлак бўлиб кетаётгандай ҳамсуҳбатининг оғзига тикилиб воқеани аниқроқ эшитишга ошиқар, гоҳида жаҳл қилиб, «Тезроқ айта қолинг!» дегандай «Хўш?» деб турарди. Бобо бўлса нуқул ўз фикрини мағрурланиб гапиргани гапирган, пиқиллаб кулар, артистларга ўхшаб қўллари билан ҳаракат қилиб воқеаларни кўрсатарди.

— Нимага ахир, Аслхон уни маҳкам бўғиб олади? Душман деб кимни ким айтди?

— У айтди. Ўзинг бўлганингда ҳам у ғирромни бундан беш баттар қилардинг болам. Нима дейди дегин: «Ҳамма пахта деб жон бериб жон олиб юрса-ю, буларни қилиб юрган ишларини кўраяпсизларми? Буларни нима деса бўлади, бориб турган душманлик эмас-ми? — дейди ҳамроҳларига.

— Тавба! — деб юборганини ҳам билмай қолди раис шу маҳал.

— Аслхон тушмагурнинг жаҳли чунонам чиқиб кетган экан, ҳалиги «уполномочинини» тупроққа қориштириб ташлаган бўлса-ям, ўлганни устига тепган, дегандай оч биқинини кўзлаб беш олти та тепиб ташлади-е. Уларни айирмоқчи бўлиб саросималаниб қолган мелисаниям бўғиб олса бўладими, ўзимни панага олиб тургандим, қарасам иш чатоқ, бу можаро яна катта қозонда қайнамасин, деган фикр миямга «лоп» этиб урилди-ю, бора солиб ўзимни ўртага урдим:

— Ҳай аттанг, раисни колхозда бир кунгина бўлмаганига шунча жанжалми-я! Ахир шу, Аслхоннинг уруш ўлгурдан кантуж бўлиб қайтганлигини билардиларинг-ку, наҳотки, шундай

муомала қилсаларинг? — деб туриб олдим. Қўрқиб қолишди улар. Аслхон бўлса, ирғишлайди, комиссия бўлиб келган аёл ҳам қалтираб қолди. Ҳамма томошабин. Кейин бирин-кетин бориб касал машинага киришди-да, жуфтакларини ростлаб қолишди.

— Боплабсизлар, — деди раис, ўзини биров тутиб олгандан кейин, — уларни қилмишларига яраша жазолабсизлар, ҳали мен ҳам уларни болайман. Юринг мен билан.

Улар икковлашиб идорага кирдилар, хонасида анча суҳбатлашиб ўтиришди. Ёмғир сийраклашиб, қуёш хирагина нур сочиб турибди. Ғанижон Салим боғбонни қўлтиғидан ушлаб, хурсандлик билан далага чиқишди. Энди боғбон гапирмасдан фақат кулиб гапни эшитарди:

— Уч кун катта ҳашар қиламиз, эркак кучи борки, улардан шу уч кунда тўлиқ фойдаланиб, электр чирогини ёқишга жалб этамиз...

Ўша кун қишлоқ байрам тусига кирди, одамлар зўр иштиёқда, бирданига тўртта қишлоқда иш бошланиб кетди: бировлар симёғочларни кўмишган, бошқалари ташиб келтиришган, яна бир қанчаси бўлак ишлар билан банд, кимлар сим тортяпти, икки қишлоқдаги уйларнинг монтаж ишларигача бошлаб юборилди. Инженер Сидоров уч йигитни, Саша шофёр тўртта ёшни ёнига олиб хонадонлардаги ўчирғичу патронларни ўрнатиш билан шуғулланыпти. «Яхши ишланглар, ўзларинг бу қишлоқларни электриклари бўлиб қоласизлар» дейишиб уларнинг руҳини кўтарган, хуллас бир гуруҳ одамлар Сахвантда, иккинчи гуруҳи Галамайдонда, яна бошқалар бўлак ишларни бажаришяпти. Ҳамманинг оғзида бир гап «Якшанба кун уйларимизда симчи-роқ ёнади».

* * *

7 декабр 1956 йил. Сахвантда байрам. Қишлоққа ўрнатилган симёғочлардаги электр чироқлари чарақлаб ёнган: «Буни қаранглар, — қувонишарди кексалардан тортиб аёлу ёш болаларгача... Жоннинг роҳати-ку, гугурт чақмайсан, керосин қидирмайсан, чироқ тозаламайсан, вақтида «ярқ» этиб ёнади ҳаммани ухлатиб бўлиб астагина «лип» этиб ўчади-ю, даммини олади. Э, яшасин, Аминнинг уллари! Россиядай жойдан олиб келишди-я, роҳатижон симчироқлар заводини!».

— Эй, нимасини айтасиз-а, Салим бува, сутдай тиниқ ёнади-я, равшанлигини айтмайсизми, игна ерга тушса топилади-я. Кам-пиримни қувонганини айтинг: «Кундузлари пахта теришдан қўлим бўшамасди, мана энди маза қилиб кечаси билан кўрпатўшагимгача қавиб оламан», деб қувонади.

Аливой ҳам қўй-эчкисини подага ҳайдаб чиққанди, уларни тўдага қўшди-да, Салим бобо иккови уватга чўнқайишди. Уларга Тани қассоб, Зариф сувчи, Убай сартарош, Тўра ғирром, Алиқул эзма, Зокир аравакашлар ҳам келиб қўшилишди. Ана-мана дегунча қишлоқни тумонат одами йиғилди кўчада, ҳамманинг оғзида фақат шу гап-симчироқнинг ёнгани-ю, унинг афзал томонлари тўғрисида борарди. Салим бобо оппоқ соқолини тутамлаб булкулласа, бошқалар бир-бирига дўстона ҳазил-мutoйиба қилиб ҳангомалашардилар:

— Ҳалиги ишни қандай қилдинг, сувчи? — деди талмовсираб Зокир Алига.

— Қайси ишни айтяпсан, ялқов? — соддалик қилиб сўради Аливой.

— Ўлса сен анқов, ҳалиги ишни айтяпман-да, симчироқ ойдинлик қилмайдими деяпман?

— Бошинг очиқ қолибди, сен анқовни, — деди гапнинг моҳиятига энди аниқ тушуниб, — эшикдан кираверишингда шундоқ қўл чўзсанг, қоп-қорагина тугмачалик нарса турибди, бармоғингни учи билан бундай қилсанг «чиқ» этади-да, симчироқ «лип» этиб ўчади қолади, шуниям билмадингми-а, сен анқов! «Гур» этиб кулги кўтарилиб кетди. «Бирга икки» – деди биров. «Йўқ, бирга уч бўлди» дея қорнига муштлаб кулишди қолганлар ҳам. Икки дўстнинг беғараз ҳазиллари бошқаларга нашъа қилиб кетди-ю, симчироқ бир томонда қолиб, бошқа мавзуга кўчдилар, одамларнинг қулфи дили яйраб, подага ҳайдаб чиққан молларини қўрага қўшиб, уй-уйларига қайтдилар.

XXI

«Қачон қуёш «ярқ» этиб нур сочаркан», деган умид билан ҳамма кўзини осмондан узмасди. Қаҳратон қишнинг ташвишлари етмаганидай баҳор ундан беш баттар келди. Ҳар йили йигирманчидан йигирма саккизинчигача чигит экиш яқунланарди, бироқ март ойи охирлаб қолса ҳамки, деҳқончилик ишлари ке-

чикиб, ерга уруғ қадашнинг имкони йўқ. Гўё осмон денгизининг кўзи очилиб кетгандек, ёмғир челақлаб қуяди, қанчадан қанча уйлар, молхоналар чўкиб қолди. Яхшиямки, ўтган йилги ҳосил унумли бўлди, пахта йиғим-теримидан кейин ўн беш кунлик зарбдор ойлиги ташкил қилиниб, дағал-хашак жамғарилгани иш берди. Ҳар бир бригада беш-ўн аравадан янтоқ ўриб бермаганида билмадим, аҳвол не кечарди. Бошқа хўжаликларга ўхшаб Самарқанду Сурхондарё тоғларидан емиш қидириб сарсон бўлармидик. Олти сурув қўй шу озуқа билан жон сақлаб чиқди-я, айниқса янтоқ қўй-эчкининг тўйимли озуқаси экан, унинг дони арпа буғдойдай куч бераркан жониворларга. Бўлмаса уч мингдан ортиқ қўй-эчки-ю, бир ярим минг қора молни қишдан олиб чиқишни ўзи бўлармиди бу йил. Раис йулда шуларни ўйлаб борарди...

Ғанижон уйига келиб, эндигина нонушта қилиб бўлувдиямки, осмонда яшин чақнаб, илиққина шамол эси-да, ёмғир тиниб, булутларни ёриб қуёш чиқди. У бир зум тинчгина ўтириб нималарнидир ўйлаб қолди-да: «Бошқа ёмғирпўшимни олиб чиқинг»,— деб хотинига айтганича ўрнидан турди.

— Ўтиринг, бироз ўтиринг, ҳеч бўлмаса кийим-бошингиз қури-син, ҳали устингиздаги нам сергигани йўқ, жонизгаям раҳмингиз келадими ўзи. Кечаси колхознинг моли, кундузи мажлис дейсиз, югурасиз, чопасиз бу иш ўлгурнинг чеки-чегараси бўлса экан кошки, бўлди энди, дамингизни оламан десангиз...

— Қуруқроқ бирор нарса беринг кийишга! — деди эри яна аёлга.

* * *

Қуёш чарақлаб кетганига бир соат бўлмасдан кишига хуш ёқадиган шабада ела бошлади. Бу баҳорнинг эрка нафасидан дарак эди.

Раис отга ўтирди-ю, тўғри Буғдойли томонга ҳайдади. Жонивор ҳам отхонада захлаб кетгандай, далага чиққанидан хурсанд бўлибми, қуёшли тоза ҳавода ўзини эркин тутиб пишқириб-пишқириб керишганча ўйноқлаб боряпти. Раиснинг хаёлидан эса ҳамон бугунги воқеа кетмасди. «На обком ходимларидан, на райкомнинг мутахассисларидан, ҳеч бўлмаганда хўжалик раҳбарларидан бирортаси чиқиб, бу йил чорвачилик қандай бўлади? — деб айтмайди-я. Фақат пахта-пахта. Кошки, «Пландаги гўшт,

сут, жун, тухумни топшир!» дейишмаса. Шунча раислар чиқиб, айтилган план мажбуриятларни қарсак билан қабул қилишганини қара-я, эртани ҳеч ким ўйламайди, ё ўйласаям айтишга журъат қилишмайдим...» Шуларни ўйлаб ўтирганида унинг ўзини ҳам минбарга чақиришиб қолишди:

— Бу йил колхозингиз беш ярим минг тонна мажбурият олади, — деди райкомнинг биринчи котиби, то Ғанижон минбарга етиб боргунча.

— Биз яқинда мутахассисларимиз билан биргаликда ўз имкониятларимизни қараб чиқдик, — деб астойдил гап бошлади раис, — хўжалигимиз деҳқонлари бу йил тўрт минг тонна сифатли пахта етиштиришни режалаштирдилар.

— И-е, — деб юборди райкомнинг биринчи котиби минбардаги раиснинг сўзини бўлиб.

— Шутник. Он любит шутит, — деди киноя қилиб қўлидаги ручкани ўйнатганча, кўзини Ғани Боёраминовдан узмаган ҳолда заҳархандалик билан Галавач.

Галавач обкомнинг иккинчи котиби. Унинг бир ўзи вилоятнинг энг кўзга кўринган Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабоғ туманларига беркитилган вакил. Плану мажбуриятларни тасдиқлаб олмагунча у бирор йиғилишни қолдирмасдан қатнашарди.

— Йўқ, — деди минбарда анчагача жим туриб қолган раис, — мен ҳечам ҳазиллашаётганим йўқ, бор гапни айтяпман. Мен шу хўжаликнинг раҳбари бўладиган бўлсам, менинг ҳам имкониятларим ҳисобга олинадими, ўзи?

— Албатта-албатта, — дейишди бараварига вакил билан биринчи.

Деҳқончилик ходимларига тўла хона музлаб борарди. Барчанинг диққат-эътибори минбардаги ёш раисга қаратилган, «Қани нима деркан» дегандек қулоқ тутишарди.

Ундай бўлса, чорвачиликни ҳам бироз ўйлаб кўрайлик-да... Узоққа бормасдан фақат шу йилги чорванинг азобини олиб кўрайлик-чи?! Менимча, чорва учун ажратилган ерларни чорвани ўзига қолдирсак қандай бўларкин? Бу йил саксон гектар ерга пахта эмас, беда экишни режалаштирдик. Шуни ҳисобга олиб планни бироз камайтириб, чорвачиликни ҳам яхши йўлга қўйишни мақсад қилдик. Ундан ташқари алмашлаб экиш усули орқали ерга ҳам дам берган бўламиз.

— Да, — деди ўсмоқчилаб Галавач, — яна ким, обком бюросининг аъзосидан шундай фикр чиққандан кейин... Нима сизнинг

одамларингиз қўшни колхозникидан камми. У олти минг тонна мажбурият олиб турибди-ку. Бошқалари-чи, нега улар ғинг дейишмайди? Олади! Сизнинг колхоз бу йил ҳам беш ярим минг тонна «оқ олтин» етказиб беради.

Бирдан райкомнинг биринчи котиби қарсак чалиб юборди. Қарсак билан Галавач ҳам хандон отиб кулган бўлди-да, «Следующий» деди тезлик билан биринчига қараб.

— Навбат Мичуринга(Ўша пайтдаги шўро жамоасининг номи) Қани, минбарга чиқинг!

Йиғинни олиб борган райкомнинг биринчи котиби ана шундай буйруқ оҳангида айтган гапларини минг бора ўйлаб, Ғанижон бирдан буғдойли қирларига етиб келганини сезмай қолди. У отни тўхтатиб фикрини тўплаб олди-да, ўз мақсади устида ўйлашга тушди.

Ғанижон қўлини пешонасига соябон қилиб, олдин тоғларга туташиб кетган қирларга, ундан кейин пастроқдаги буғдойли ерларига қаради. Эндигина яшил тусга кирган заминдан ёқимли бўлиб баҳор ҳиди таралиб турарди. Раис бу тароватдан тўйиб-тўйиб нафас олди. Ўзини енгил ҳис этиб кўнгли кўтарилди. Беихтиёр мийиғида кулиб, пастликларга бурилиб қаради. Билқиллаган қоп-қора ерлар ястаниб ётарди. «Бу йил ҳам мана шу ерлар ўттиз олти центнердан ҳосил берди. Янги баҳордан бошлаб бу сахий ерни бедапояга айлантирамиз», деб қўйди, гўё ёнида бошқа киши бордай, овоз чиқариб. Кейин бу Қизилсув дарёсидан янада кўпроқ оби ерлар ўзлаштириш мумкинлигини ўйлаб, Дамба ариқ томонга отини бурди. Энди бу қирдан иккинчисига ошганда, уфқда қоп-қора булут пайдо бўлди-ю ёмғир шариллаб қўйиб юборди. Раис ёмғирпўшини тўғрилаб олди-да, қишлоқ томонга от чоптириб кетди.

Тонг саҳарда далага чиқиб, маҳаллий гўнг сочиб юрган аёлу эркакларни кўрган Аслхон «Нега ўзинг ҳаммадан орқага судралиб юрибсан» деган хаёлга бориб, ўзини-ўзи койиди. Ҳозир уйимдан чиқиб келаётганлигимни раис кўриб қолса «Кечаги келишилган гаплар қаерда қолди, ишонган одамим бўлсанг, юришингни қара» демайдими, деган ўйга бориб, гўё ҳаммадан олдин келиб бошқа пайкалларни айланиб юрган кишидай бўлиб,

«Ҳорманглар, ҳорманглар! Балли азаматлар! — деганича одамлар орасига оралаб кетди.

— Ҳа, бригадир, ҳорманг! — Зариф сувчи «Кечаги гап нима бўлди?» деган маънода шама қилиб қўйди ҳеч кимга билдирмасдан.

Зариф узоқ йиллар олдин бригадада илғор сувчи бўлиб ишлаб келган бўлса-да, уч йилдан буён звенога бошчилик қиларди. Аслхоннинг сувчиликдан кассир, кассирликдан бригада бошлиғи бўлиб сайланганига ҳам икки йил бўлай деб қолганди. Улар тенгқур бўлганликлари сабабли бир-бирларини сенсираб гаплашишар, ҳазилларини кўтаришарди. Ҳозирги гап ҳам худди шу маънода эди.

— Агар ғўзага «Вилт» касали тушса, қатор ораларига кўпроқ маҳаллий ўғит берилади. Бунга тезроқ киришиш керак, — деганди кеча раис.

Шунинг учун ҳам Зариф одамларни эрта тонгдан ана шу ишга ундаб, барчани далага маҳаллий ўғит ташишга буюрганди.

Аслхоннинг кўнгли кўтарилиб: «Кеча биз билан хайрлашиб кетгач, раис барча темирчи усталарни тўплаб мингта тешача яшашга буюрибди. Ёмғирда қотиб қолган пайкалларни юмшатиб, биратўла ёш ғўзаларга пухта ишлов бериши усулини айтган бўлса керак» деб тушунтирди дўсти Зарифга. Суҳбат иш устида бораётган бу пайтда қўшни пайкалларда ҳам одамлар уйлари-дан кўтариб келган пори-пашпаларни чангитиб сочардилар.

Аслхоннинг қувончи ичига сиғмасди. У «Раисни қайси пайкалдан, қайси бригада даласидан топсам экан» деган хаёл билан бораётганида қаршисидан Йўлдош бригадир чиқиб қолди:

— Ҳа, тақсир, ташвишли кўринасиз?

— Ташвиш эмас, хурсандчилик акам,— дея қўлини қўйнидан чиқармай жавоб қилди Аслхон.

— Қўлга нима қилди, тақсир?

— Бедана тутиб олдим, акам!

— Ёппирай, қани бир кўрайлик-чи, хўрозими, макиёнимикан?

— Хуллас бир ишни тагига етмай қўймайсизда-а, Йўлдош ака. Мана, кўриб қўйинг, суюнчига бораёпман.

Аслхон қўйнига яширган каттакон беш чаноқли оппоқ пахта-ни чиқариб ҳамкасбига кўрсатди.

— Муборак бўлсин, тақсир! Ҳосилингизга барака ато қилсин!

— Ато қилсин, эмас, ҳосил қўшилсин, деб айтинг!

Йўлдош ака жилмайиб ён атрофга қаради-да, кейин: «Қани, менга беринг-чи?», деб пахтанинг бу йил ҳисобидаги дастлабки нишонасига қўл чўзди.

Аслхон мақтанишдан кўра қизғангандай «Оқ олтин»ни узатди-да: — Айтганингиз келсин Йўлдош ака, ишқилиб деҳқонларимизнинг пешона терлари эвазига етиштирган ҳосиллари доимо мана шундай оппоқ бўлсин, — деди

— Албатта тақсир, шундай бўлсин, тўйлар қилишсин, бечоралар.

— Раисни қаердан топсам бўларкан, бориб бир хурсанд қилиб, суюнчисини олсам дегандим.

— Шошманг, тақсир, гап бор, — деди мийиғида кудиб Йўлдош бригадир.

— Гап бор, дейсизми, хўш, қани тезроқ айтинг-чи?

— Ҳа, гап бор.

— Айтақолинг, бунча чайналасиз?!

Йўлдош ака кулиб юборди, Аслхоннинг тезхонлигини у яхши биларди, шунинг учун ҳам атайлаб, ярим ҳазил тарзида, уни йўлдан ушлаб турарди.

— Жа, қандпечак қилиб чўзасиз-да, бир гапни, қайтамга сизга учрамаганимда, аллақачон қидираётган одамимни топган бўлардим. Хўш, қани, тезроқ айтинг-чи, мақсадингизни билиб олайин.

Аслида Аслхон, мендан олдин бирорта бригада бошлиғи илк очилган пахтасини кўрсатиб, суюнчи олиб қўймасин деб шошиларди. Ҳамсуҳбатининг мақсадини яхши тушуниб турган Йўлдош ака ҳам атайлаб ушлаб турарди.

— Гап бундай тақсир. Ҳаммамизнинг фикримиз бир жойдан чиқсин, нишона олдин сиздан чиққани жуда соз бўлибди, тўйни ҳам насиб бўлса, ўзингизни шийпонингизда ўтказамиз.

— Хўш?.. — ҳамсуҳбатининг фикрини бўлди у.

— Қон чиқариш керак. Деҳқончиликнинг ирими бўлади, — деди астагина Йўлдош ака.

— Оғизга эҳтиёт бўлинг-е, ака, ирим деганиз нимаси? Бу гапингиз бирорта шўро одамининг қулоғига чалиниб қолса нима бўлади?

— Сизга айтяпман-да, тақсир, мусулмончиликда бор удум бу, ука!

— Буни-ку, биламан, лекин...

— Лекин деганингиз ҳам дуруст, бекорга айтмайдилар-ку, «деворда ҳам қулоқ бор» деб.

— Албатта-да, акам, шуни била туриб яна...

— Буни раисимиз ҳам яхши тушунадилар.

— Ундай бўлса, — Аслхон шубҳалангандай бўлиб атрофга назар ташлаб олди-да, астагина давом этди: — шу фикр ўзимни-ям кўнглимдан ўтганди-ю, қандай бўларкан деб тилимга эҳтиёт бўлиб юрардим.

— Сиз бир оғизгина «Йўлдош акам шундай дедилар», десангиз бас.

Улар гапни бир жойга қўйиб хайрлашдилар.

Аслхон ўн беш қадамлар босганда Йўлдош аканинг «Тақсир!» деган овозини аниқ эшитди ва орқасига қаради. Йўлдош ака ўрнида ҳайкалдай қотиб турарди. Аслхон ажабланиб унга қаради. У киши ўнг қўли билан овоз чиқармай «буёққа келинг» деган ишорани қилди. Аслхон иккиланиб изига қайтди.

Йўлдош ака ўн метрлар наридаги уватни кўрсатиб: «Шу жойда озгина ўтирайлик», деди. Улар ўтиришди. Бу ердан бутун қишлоқ аниқ кўриниб турарди.

— Эсимга бир нарса келиб қолди ука, шуни сизга айтиб бермасам тинчимайдиганга ўхшайман.

— Агар фикрингизни айтиш учун йўлимдан қайтарган бўлсангиз айтинг!

— Биласизми ука, агар бир ишни қилмоқчи бўлиб уни бажармасам ҳеч тинчимайман. Ўрни келиб қолди, келинг, бир гурунг қилайлик: мен бир нарсага тушунмай қолдим, олдинлари кўпам бунчалик эмасди. Эшитгандирсиз, бечора Фулом бойни хотини оламдан ўтишидан уч кун бурун бўлиб ўтган гапни.

— Эшитмаган одам қолдими у гапни. Райком биринчи котибининг имзоси билан журналга ошкор қилишди-ку, бечоранинг бемор учун сўйган бир товуғини, — деди бирдан Аслхон.

— Балли, яшанг, — дея давом қилди Йўлдош ака. — У бечоралар-ку, бир умид кутиб қилган шу ишни. Энди келиб-келиб «Диндорликка кенг йўл очиб берган булар», деб шундай билимдон, зукко одамлардан тўрттасини қамаб юборишганларини қандай тушунса бўлади? Уларнинг нима гуноҳлари бор эди, ўзи? Боя

мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни эҳтимолки, ўзингиз ҳам эшит-гандирсиз.

«Урушнинг охирги йили эди, сиз ҳам акангиз ҳам йўқ эдинг-лар. Қишлоқ экинларини бирам ҳашарот босдики, қўяверасиз. Ҳамма оч, бир тишлам нонга зор пайт, ҳамманинг ризқ-рўзини малахдай сўриб боряпти ҳашарот. Мактаблар ёпилган, битта-дан шиша болаларни қўлида, ким олдин ҳашарот териб шишаси-ни тўлдирса, унга бир тўғрам нон билан ўшанча лавлагини бери-ларди. Бугун эрта пишай деб турган арпа буғдойдан дон қолма-ди. Бир кун эрталаб худо кўрсатмасин уни. Худди малахдай қиш-лоқ яқинидаги йўнғирчқа билан буғдойга ёпишган ҳасвани кўриб одамларнинг ақли шошиб қолди. Бир томондан экиннинг усти-дан ҳўкизларни қўшиб мола босиляпти, иккинчи томондан бор сомону хасгача ташиб чиқиб, олов ёқияпти, қўшни пайкалга ўтиб кетмасин деб атрофлари қўш билан ҳайдаб ташланаяпти. Нима дейсизки, уни камайтириб бўлса, ундан баттар қоп-қора бўлиб босиб боряпти. Йиғламаган эслик кишини кўрмадим. Куни билан шундай ҳол давом этди. Раис, ҳосилотлар қўй ҳам сўйиш-ди, иложи бўлмади. Кимдир бориб Ҳазора қишлоғидан жойлари жаннатда бўлсин Мулла Ражаб деган кишини отга миндириб кел-ди. Бечора келиб пайкалларга бир қаради-ю, «Раҳмларингни яратганни ўзи есин, боринглар ҳаммаларинг кетинглар», деб ёшу кексани уй-уйига жўнатди. Эслик икки-учтамыз, колхознинг раис-и ва ҳосилот мулланинг олдида қолдик. Устимизгача ўрмалаб чиқяпти ҳалиги ҳашарот, қоқиб ташлаб улгуролмаймиз. «Болаларим, сизлар ҳам қайтаверинглар!» деди-да, мулланинг ўзи бо-риб анча нарироқдан, устидаги желагига тупроқ тўлдириб олди-ю, пайкал оралаб кетди. Биз тинчгина туриб кузатяпмиз. У киши шу оралаш бўйича ўшандай катта пайкални тўрт бурчагига ҳам борди. Фақат оғзи пичирлаб, ўнгиридаги майин тупроқни сочга-нини кўриб турдик, холос. У киши қайтиб олдимизга келмади, ҳеч ким билан хайрлашмасдан тўппа-тўғри қишлоғи томон пиё-да жўнаб кетди. Мулла Ражаб бобо кўзимизга кўринмай кетган-ларидан бошлаб бирорта ҳашаротдан дарак қолмади. Тўрттала-миз биргаликда қанча оралаб экинзордан бирорта тирик зарар-кунанда ҳашарот тополмадик. Мана укам, илоҳият илмининг қудрати, биз буни қандай инкор қиламиз, ахир».

Аслхон раисни чошгоҳда топди. Ўн биринчи бригада дала шийпони икки томони қатор тут дарахтлари билан безанган, йўлнинг шундоққина ўнг томонида жойлашган. Эрта тонгдан кечгача қуёш нури тушиб турадиган хирмонжўя деб аталувчи ҳовлининг ўртасидаги симёғочга ўрнатилган пақирсимон радио-карнайдан мусиқа садоари янграб турибди. Бу кенг ва теп-текис ҳовли сомонлой билан сувалиб, пахта йиғим-теримига шай қилиб қўйилган. Пахта дастлаб шу ерда хирмон қилиниб, кейин бу ердан қабул пунктларига жўнатилади.

Шийпоннинг орқасидаги узун бўйдор тераклар шийпонга зеб бериб турибди. Тераклар орасида жойлашган ҳовузда зилолдай сув чайқалиб чиройли кўринади. Ҳовузнинг тўрт томонида бири-бирига туташиб кетган тўртта супа. Бу супалар пахтакорларнинг дам олиши, овқатланиши, тарғибот ишлар йиғинлари, бадий ҳаваскорлик тўғараги концертларини ўтказишга мўлжалланиб қурилган. Ҳовузнинг кун чиқиш бетидаги ёшроқ қайрағоч дарахтининг шохида осиб қўйилган қафасда шийпон қоровули Эшимбойнинг беданаси «вавақ-пит-билдиқлаб» турибди Аслхон шийпон ёнидаги сояда турган машинани кўрди. «Раис шу ерда экан» деган ишончли хаёл ўтди бошидан. Дили равшан тортиб, қадамини тезлатди ва даврага яқинлашди: «Э, келинг, келинг бригадир». Бараварига таклиф қилишди ўтирганлар. Аслхоннинг ўнг қўли ҳамон қўлтиғида, қалби қувончга тўлиб нимадир демоқчидай лаблари пирпираб турарди.

— Ассалому-алайкум, очиқ иштоҳалар билан.

— Келинг қани бригадир, қўлидаги буғи чиқиб турган пиёла-ни дастурхонга қўйиб, кўришмоққа тараддудланди раис.

Аслхон олдинги одатларига кўра кўришиш учун икки қўлини бирданига чўзиб қўйди раисга. Унинг ўнг қўлида янги очилган беш чанокли оппоқ пахта нур сочгандай товланиб турарди:

— Э-э, э-э, қаранглар, ана халос, янги бригадир бу йилги бойлигимиз нишонаси билан биринчи бўлиб деҳқонларимизни табриклайдиган бўлибди-ку, деганича раис ўрнидан туриб Аслхон билан қучоқлашиб қолишди. Муборак бўлсин! Муборак бўлсин! — дейилган табриклар бўлди. Ундан кейин нишона пахта дастурхон атрофида ўтирганлар қўлида бирма-бир айланиб чиқди. Эшим қоровул чаққонлик билан бир коса иссиқ шўрва келтириб

меҳмонни олдига қўйди: «Олинг тақсир, бу шўрвани икки уч ҳисса қилиб турли таомлар билан қайтарадиган бўлиб турибсиз-ку, насиб бўлса» дея шўхлик қилди.

— Э, албатта, албатта. Тўй қилиб берамиз ҳали.

— Мана биродарлар, янги бўлса ҳам тўртинчи бригада, тажрибаликда ўн биринчидан узиб кетибди-я. Раис қўлидаги пахтага жилмайиб шундай деди:

— Устадан шогирд ўзар дейдилар-ку, ўзиб кетганлари рост бўлсин, мен бу кишининг деҳқонларига омад тилайман.

Ўн биринчи бригада бошлиғи беғаразлик билан шундай деб айтди-да, ёнидаги икки ёшроқ йигитга қараб «қани энди ишга оғайнилар» дегандай кулимсираб кўз қисиб қўйди. Йигитлар «Раис бува, энди бизга рухсат» дейишиб ўринларидан туришди. Дастурхон атрофида бригадирлар билан раисни ўзи қолгач, гапни биринчи бўлиб Ғанижон бошлади:

— Эртага шийпонингизда байрам бўлсин, дўстим Аслхон. Омадингиздан дарак берувчи бу нишонани яхшилаб ювмасак бўлмайди.

— Суюнчининг эвазига, байрамни сиз қилиб берасиз-да, раис бува, — деди Аслхон оғзидаги қовунни ютиб.

— Бўпти, бир семиз қўй билан бир қоп гуруч биздан, қолгани сиздан. Байрам иккаламиз ҳисобимиздан бўлақолсин, розимисиз?

— Рози бўлмай ўлибманми, дўстим, розиликка розиманку-я, — дудуқланди у ниманидир айтмоқчи бўлиб.

— Дилиздагини бемалол айтаверинг, бу ерда уччаламиз ҳам оддий деҳқонлармиз-ку, нимани сир тутмоқчи бўлаяпсиз?

— Йўлда Йўлдош акани учратиб қолдим, нишонаниям биринчи бўлиб у киши кўрди, деҳқончилик устида анча суҳбат қилдик. Кейин бир яхши маслаҳатлик фикр билдирдилар менга, шуни айтсамми, деб оғиз жуфтлаяпману...

— Айтаверинг, Йўлдош бригадирдан ёмон фикр чиқмайди.

— Йўлдош акалар қилни қирққа бўлиб гапирадиганлардан.

Ўз фикрини ўртага солиб раисни гапини маъқуллади ўн биринчи бригада бошлиғи, гапнинг тагида гап борлигини англаб.

— Хўш? — деди раис айтаверинг, деган маънода.

«Деҳқончиликнинг ҳам ўзига яраша «ирим-сирими» бўлади», — дейди у киши.

— Тўғри айтади-да, — деди бирданига раис, — бободеҳқонлар ҳақига кечиктирмасдан, қон чиқариб юбориш керак бўлади.

Буни қиламиз. Ана шу эртага икковимиз ишчиларга қилиб берадиган тўйимиз ҳам шунга-да, дўстим.

— Йўғе, ҳалигидай, салгина дуосини ўқитиб юборишни маслаҳат берганди у киши.

Аспхоннинг соддалигини кўриб ҳамма бараварига кулиб юборди.

— Айтдим-ку, буни қиламиз, деб.

— Қиламиз-ку-я...

— Яна нимаси, ку-я?

— Бир ярим узун қулоқлар дегандай. ..

— Юракни дадил қилинг, — «чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди»!

Суҳбат яна ярим соат давом этгандан кейин учта пахтакорлар хайрлашдилар.

Август ойининг бешинчи куни. Бу ерда шўх-шодон байрам тусини олган катта йиғин бўлмади. Мулла бува, Салим боғбон, Омон оқсоқоллар раиснинг машинасида келди. Бригадирнинг хонасига бир товоқ қовурма олиб кирилганда, ташқарида ҳозиргина қўй сўйиб, жигар бағрини пишириб кирган шийпон қоровулидан бўлак ҳеч кимса кўринмасди. Дала даштнинг гиёҳларини еб семирган қўчқорни гўшти меҳмонлар томонидан мақтаб-мақтаб сийлагач, раис муллага қараб деди:

— Замин эгалари-ю, деҳқончилик ҳақиға бир оят ўқиб юборсангиз.

— Эшик пухтагина беркми, ўғлим? — астагина сўради мулла.

— Бемалол ўқийверинг!

— Балодан ҳазар-да, болам.

Мулла шундай деди-ю, бирдан чўккала тушди-да, Қуръон тиловат қилди. Туширилган хатимларнинг бири замин эгалари, иккинчиси деҳқон бобо ҳақиға, учинчиси шу бригада ишчиларининг соғлиқлари тўғрисида бўлди.

Мулла оятларни тез лекин паст овозда ўқиб бўлгандан кейин ҳурмат юзасидан омин ўқишни тўқсон ёшдан ошиб қолган Омон оқсоқолга бағишлади:

— Илоҳа омин, худоё худовандан карим, ўзи мададкор бўлиб, ўтган деҳқонлару, ота боболаримиз руҳини шод айлаб, ёшлар-

нинг ризқ-рўзини мўл қилсин. Ватанимиз тинч, юртимиз обод, халқимиз тўқ бўлсин омин, — деди ғулдираган овозда Омон оқсоқол.

Раис меҳмонларни машинага миндириб тўртинчи пахтачилик бригадаси дала шийпонидан чиқиб кетганида, соат энди саккиздан ўн беш дақиқа ўтганди.

* * *

Айни тушлик пайти. Қалин соя ташлаб турган тераклар остидаги супалар одамларга тўла. Ўтирганларнинг кўпчилиги шу бригаданинг ишчилари, қолганлари учта қўшни бригададан чақирилган меҳмонлар. Дастурхонда ҳамма нарсa муҳайё: мевачева, қовун-тарвуз, бодринг, помидор, кўкпиёздан тортиб, иссиққина патир нонгача қўйилган. Биринчи сузилган шўрва одамлар иштаҳасини очиб юборди. Кимдир томоқ қириб, айримлар сирлигина йўталиб қўйса, бошқа шўхроқлари очиқ-ойдин «Тақсир!» дея Аслхонга қараб ўз томоқларини чертиб кўрсатишарди. Яхшиямки, бир яшик ароқ келтириб қўйилган. «Вазиятнинг нозиклигидан» ҳам кўра, бояги хуфиёна ишдан салгина тортиниб, «қандай бўларкин?» деган андиша билан гарангсиб турарди у. Қарасаки, хурсандчиликка тўпланганларнинг дилини шунча ширинликлару қўй шўрва, паловхон тўра билан ҳам хушнуд қилолмаётганга ўхшайди. Аслхон бир зум иккаланиб қолди-да, кулиб туриб: «Эшимбой! — деди қозонда дамлаб қўйилган паловхон тўрани кураётган қоровулга қараб. Эшимбой ҳам шамолнинг йўналишини тез пайқайдиганлардан эмасми, атайлаб «Лаббай тақсир» деганча одамлар олдида турган бригадирнинг ёнига югуриб келиб, қилпилайверди.

— Баъзи меҳмонларнинг қўллари қошиққа бормаяпти-ку, нима қилдик?!

— Бир оғиз ширин сўзингиз-да, хўжайин, — деди мўйловни сал бураб, — бир қимтиворсангиз, кўнгилдагини «ест» қиламиз-да, бой ота.

«Гур» этиб кулги кўтарилди. Бир зумда ҳозиргина совиб турган давра жонлиниб кетди: «Э-э, Ёрмат полвон, бўла беданавоз, — деса бирови, «Йўлчивой бўл-е, Эшим чаққон» дейилган ҳазил гаплар ҳам чиқиб қолди.

— Ҳа, энди бой ота, сизни-ку, шунча қурт тушган туршакларингизни паққос тушириб кетган мана шу шоввозлар, ҳалиги,

оби зам-замингизни қолдиришармиди? — деди қўлидаги капгир билар ўтирганларни кўрсатиб Эшимбой. Яна хурсандчиликданми ёки Аслхоннинг ўзини ҳам «рол» ўйнагиси келиб турган эканми, енгини юқори тортиб, бир икки чўт қоққан бўлди-да, мўйловини тантанавор бураб қўйди. «Воей-воей» деганича Эшим қоровул капгирни чап қўлига ўтказиб, ўнг қўли бармоқларини қарсиллатганча ўйноқлаб бригадирнинг хонасидаги бир яшик ароқни кўтариб чиқди.

* * *

Орадан қисқа вақт ўтиб, қишлоқлардаги барча радио карнайларидан колхоз дикторининг овози янграй бошлади: «Диққат! Диққат! жамоа радио узелидан гапирамиз. Қайтараман!» Айнан шу жумла яна уч бора такрорлангандан сўнг хаста овозда давом этди диктор: «Бугун яъни бешинчи сентябр куни, эрталаб соат роппа-роса ўнда, хўжалигимизнинг битта бригада заршунослари пахта териш йиллик планларини бажардилар! Биз ҳозир сизларга мана шу бригаданинг Ғалаба рапортини ўқиб эшиттирамиз: Табиатнинг барча инжиқликларини мардонаворларча енгиб келган, Аслхон бошлиқ тўртинчи пахтачилик бригадаси заршунослари, етти иш кунида йиллик пахта планларини шараф билан бажариб қўйиб, олдига қўйган мажбуриятларини ҳам бошлаб юбордилар. Азамат пахтакорлар ўз имкониятларини ҳисоблаб кўриб яна уч кунда бу юксак режани ҳам бажаришга сўз бердилар».

Худди шу пайт студияда эшик «ғийқ» этиб очилди. «Кирмай тур, узел ишляпти, мешает қиласан» деб юборган овоз эшитилиб қолди. Диктор яна бир томоқ қириб олди-да, «ҳим-м» деб давом этди: «Шуни алоҳида айтиш керакки, бригада деҳқонлари ҳар бир туп гўзани ўз фарзандларидан кам кўрмаган меҳр билан авайлаб парваришладилар. Шунинг учун ҳам ҳозирдан бошлаб, бир гектар ердан қирқ саккиз центнердан ҳосил кўтариб, давлатга тўрт юз центнердан хирмон етказиб беришда, сувчи Райим сўпи, Жалил тракторчи, ўн тўрт болани туғиб тарбиялаган теримчи Анор хола, Жангил опа, Ёрқинойларнинг хизматлари зўр бўлди. Айниқса, қишлоқ кексаларидан тортиб, Некрасов, Гагарин, Терешкова номли мактабларнинг ўқитувчи ҳамда ўқувчиларининг хизматлари жуда катта бўлди.

Шу дамда эшик яна «ғийқ» этиб кетди.

— Шошмай тур! — Бақириб берди кимгадир диктор.

«Бўла қолсанг-чи?!» деган бегона товуш ташқаридан эшитилди.

«Кейин, кейин ичамиз!» Бу дикторнинг овози эди.

Худди шундай узук-юлик гаплар қўшимчаси билан қишлоқ диктори Рамзи чўлоқнинг хаста овози билан бу ғалаба рапорти, шу куннинг ўзида уч марта такрор ўқиб эшиттирилди.

Эртаси куни соат ўн иккида Ҳайит Маҳмудов бошлиқ бригада ишчилари ҳар гектар ердан эллик центнердан ҳосил кўтариб ғалаба рапортига имзо чекканликлари тўғрисидаги хушxabар мароқ билан икки карра ўқиб эшиттирилган бўлса, ўша куни пешиндан кейин Тангри Йўлдош бошлиқ бригада ҳам қирқ беш центнердан хирмон кўтариб, маррага етиб келганлиги тўғрисида билан эълон қилинди.

Хуллас, бу хўжалик, бобо деҳқонларининг кайфи асалдай ширин, қалblари тоғдай юксалиб борарди. Ғалаба кетидан ғалабалар, қувончли рапортлар ҳаво тўлқинлари орқали сўлим қишлоқларнинг файзли далаларида меҳнат қилаётганлар қулоқларига жаранглаб етиб борарди.

«Диққат! Диққат!» Яна диктор Рамзи Ғамзаевни овози янгради.

— Ҳа энағар «Левитан», ишинг юришиб кетди-я, сен чўлоқнинг, — деди симёғоч тепасидаги пақирсимон радиокарнайга мароқланиб тикилганча, пахта теричиларига иссиқ овқат пишираётган шийпон қоровули.

— Бир нима дегандай бўлдингизми Эшимбой?

Дастурхон атрофида кавшаниб ўтирган Райим сўпи ажабланиб сўради ундан.

— Энағар Рамзи чўлоқни айтаман-да, Сўпи. Пичоғи қуйруқ устида энди унинг. Кеча иккинчи бригаданинг ғалаба рапортини Мингиш муаллим ёзиб берган экан, ўқимабди. «Дуч келган киши ёзиб келаверса, мен бу ерда нима қиламан», деганмиш. Олдин бир кило гўшт билан бир шиша ароқни олиб рапортни ўзи қайта ёзибди-да, кейин ўқибди.

— Тўғри қилган, шу чўлоқ. Ҳар ким ёзиб борганини ўқийверса, уни ким «Левитан» дейди. Ундан кейин, унга кима атайлаб боягиларни обориб берарди, дейсиз.

Чойни ҳўплай-ҳўплай сўзамоллик қила кетди Райим сўпи:

— Биласиз-ку, бу диктор, Рамзи чўлоқ сириқдайгина қўл-оёғи чаққон йигит эди олдин. У ўзига-ўзи қилиб қўйди. Ўнинчини ту-

гатиб онамга мададкор бўлади, деган орзу билан тенгқурларидан олдин уйланиб олганди. Бу кўп бинойи бўлувди-ку-я, уни устига Сарвиноз ҳам эсли ақлликкина келин чиқди денг. Эри Рамзини ўқишга юборишгаям шу Сарвиноз сабабчи бўлганди аслида: «Боринг, ўзим ишлаб беш-тўрт сўм етказиб тураман, ўқиганга нима етсин», деб жўнатганкан уни Тошкентга. Телефончилар тайёрлайдиган мактабга яхшигина жойлашиб олган экан, қаерданам пива заводига ишга кириб, ичишга ружу қўйиб, ўқишига вақтида боролмай билим юртидан ҳайдалиб келди. Ўзи кўп билимдон бола эди. Тошкентдан келиб бир йилча бекор юрди. Бир куни уни раис билиб қолиб шу радио узелга жойлаб қўйди. Ўшандан бери рисқини териб, рўзгорини тебратиб юрибди бу чатоқ.

— Ўзику дуруст-а, ичгани чатоқ-да, энағарни, — деб Эшим қоровул қозонига уриниб кетди.

XXII

Раис ёлғиз ўзи хонасида нималарнидир ёзиб ўтирганда эшик қия очилиб: «Мумкинми, раис бува?» — деди у.

— Кел, Рамзибой, «Эшитаман» дегандай раис унга тикилиб турди.

— Шу раис бува, қўлимдан сал-пал ёзиш ишлари келади, — деди бош эгиб Рамзибой.

— Жуда соз, нималарни ёзасан?

— Газетага ёзиб тураман!

— Э, Рамзибой, ҳали бу касбинг ҳам борми сенинг? Нега мен буни ҳалигача билмабман.

— Мана, — деб қўйнидан туман газетасини чиқарди-да, «Кичик хабарлар» рукни остидаги бир мақолани кўрсатди.

Раис газетани қўлига олиб, кичик хабарни ўқиб чиқди. Унда Сахвант қишлоғидаги биринчи сут-товар фермаси ходимлари, кунига ҳар бир бош соғин сигирдан саккиз-ўн литр, йилига эса, саккиз-тўққиз юз литрдан серқаймоқ сут соғиб олиб, хўжаликнинг болалар боғчасидаги жажжи ўғил-қизларга бепул совға қилаётир. Келажак авлодимиз ҳисобланмиш бу ёшлар ферма мудир Жўланбой Тўланбоев ҳамда соғувчи опаларидан миннатдор бўлаётирлар, — деб ёзилган ва остида Р.Ғамзаевнинг имзоси ҳам алоҳида кўриниб турарди.

— Бу ўзингмисан Рамзибой?

— Ҳа, мана Рамзи Ғамзаев дейилган-ку, — деди яна қўли билан имзосини кўрсатганча.

— Табриклайман! — дея раис унинг қўлини маҳкам сиқиб, кўнглини кўтарди, кейин хурсандчилик билан, — қани мухбир бола, биздан нима хизмат?

— Шу раис бува, узелда кўп бўш ўтираман, шу орада дала даштларга чиқиб меҳнаткашлар билан учрашсам, уларни ютуқ-камчиликларини ўрганиб газеталарга ёзиб турсам дейман, — деб тортинибгина гапирди-да, «мана бу ўзимизнинг магазинда зўр иккита валасaped келибди, шуни биттасини сотиб олсам дегандим...

— Ҳа муғомбир-е, гап бўёқда дегин, — деб юборди раис кулиб, ҳар қанча зарур ишини қўйиб уни гапларини зўр иштиёқ билан эшитиб ўтирганича. Қандай валасaped экан уни ўзи?

— Жуда зўр сигналлари жаранглайди, чет элники эмиш, «Мифа».

— Унақа бўлса, зўр экан, қанча тураркан ўша «Мифа» дединг-ми?

— Ҳа, «Мифа» деб ёзилган, қирқ тўққиз сўм туради.

Рамзи Ғамзаев яна нимадир демоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, бирдан раис уни гапини бўлиб:

— Агар немислар ишлаган ўша шайтон арава сенга ёқиб қолган бўлса, ҳеч кечиктирмасдан бориб ол! Мана, етадими? — Раис ўз чўнтагидан бешта ўн сўмлик чиқариб, қаршисида ҳамон тик босиб турган «Мухбир» га узатди.

Аслида Рамзи Ғамзаев хотинининг колхоздаги иш ҳақидан ёздириб аванс олиш учун раисдан ўз аризасига қўл қўйдириб руҳсат сўрашга кирганди, хаёлига ҳам келмаган бундай сахийликни кўриб, раҳмат! Раис бува раҳмат, деганича хурсандликдан оёғи ерни илмай чиқиб кетди.

* * *

Уч кундан бери колхоз радиоузеликинг олди «Левитан» нинг тенгдошлари-ю, ўзидан анча ёш болалар билан гавжум бўлиб қолди. Диктор янги топшириқ ва хабарларни эълон қилиб чиқдим, дегунча беш-ўн бола валасapedни қўлма-қўл қилиб, ўрганишга тушиб кетарди.

Энг катта эшиттириш соат бирдан иккига қадар бўладиган қишлоқ хўжалик ходимларига ажратилган вақтни ўтказишгач, ёш болаларни алдаб бу ердан жўнатишди-да, Рамзибой «мухбир» билан икки улфати валасapedни «ювиш» учун қишлоқнинг энг гўзал масканларидан ҳисобланган «Чарвоқли қирга» жўнадилар.

Қизилсув дарёдан Дамба ариқ орқали пишқириб оқётган каналнинг зилолдай сувидан баҳраманд бўлиб ўсиб ётган минг-минглаб арчалар, ёш чинорлару мевали дарахтлар атрофига файз бериб, муаттар бўй таратиб турибди. Икки арча ўртасида меваси етилиб турган шафтоли дарахти улфатлар эътиборини тортди:

— Мана, шу жой, айнаи муддао, — деди Рамзи «диктор».

Рулга осиглиқ тўрхалтани олиб улфатларидан бирига узатиб, кейин валасapedни дарахт танасига суяди-да, «қўшимча закуска»ни қаранглар, — деб шафтолилардан териб олди.

Баландликдаги қулай жойда жойлашиб ўтиришди улфатлар.

— О-о, роҳат, — деди «мухбир» улфатларига манзарани шоирона таърифламоқчи бўлиб. Бу жойларни Ялтадан ҳам Швецариядан ҳам топиб бўпмиз дўстларим.

Томоғи қилтиллаб турган улфатларидан бири аллақачон шишани бирини очволиб стаканларга қуйди ва «биринчисини тўла-тўла ичамиз!» деб узатди. Иккинчи улфат «Мухбирнинг қалами-ю, дикторлик таланти»га узоқ ваъз айтгач, уриштириб ичилди.

— О-о, «Мифа»ми туришини қара-я! — мақтана бошлади «мухбир».

— Кўзнинг ўнгида туришини қара-я! — уни фикрига қўшилди яна бир улфат.

— Э, биласизлар-ку, Афанди чайнаб юрадиган сақичини бурнининг устида сақларкан. Дўстларидан бири (сизларга ўхшаш) шу саволга бўлак жой йўқми?—дейишса, Афанди: «Камбағалнинг давлати кўз ўнгида тургани яхши-да!» деб жавоб қиларкан, — деди Рамзи «мухбир».

Бу гапдан кейин яна кўтарилди, навбатдагиси ҳам ичилди, гурунг авжга чиқаверди.

— Биринчи шишани «мухбирнинг қалами-ю, дикторлик таланти» учун ичдик, энди иккинчи шишани, шу дўстим Рамзи Ғамзанинг қандай қилиб «Мифа»ни текин қўлга киритгани учун бошлаймиз, қани кўтардик.

— Жуда зўр таклиф!

— Гап бўлиши мумкин эмас!

Стаканлар ҳар хил мақомлар билан уриштирилди, ичилди.

— Воҳ-воҳ кучингдан-ей, — дея газак қилмай мақтанарди «мухбир», — Қани, мен ичгандай, юта солиб бирданига нафас олмасдан гапириб кўринглар-чи!?

— Қани, қўй! Одам қилган ишни одам қилади.

Яна қуйилди, кўтарилди, ичилди. Ҳалиги «Одам қилган ишни одам қилади», — деган улфат ароқни ютди-ю, гапиролмай ўхчиб қолди. Бўлди кулги, бўлди кулги. Ағанаб-ағанаб кулишдилар.

— Одам қилган ишни одам қилармиш, мана ҳолинг. Агар шундай экан, сен ҳам газетага ёзиб, текинга валасапед олиб кўрчи, — мағрур керилди «мухбир».

Бу орада иккинчи шиша ҳам бўшаб, учинчиси бошланган эди.

—Эй, «Диктир-мухбир!» Агар мен оладиган бўлсам, сеникидақасидан эмас, ҳозир моторликлари чиққан, ўзим кўрганман шаҳарда, мен ана ўшанақасидан оламан, билдингми? — деди ҳиқичоқ отиб турган семиз улфат.

Яна қуйилди, кўтарилди, ичилди, ширин шафтолидан газак ҳам қилинди.

— Эй, сен, ҳозир моторлигидан оламан дединг-ми? — ланжлик қила бошлади «Диктир-мухбир».

— Оламан! — Ҳи-иқ, деди ғоздай бўйнини баланд кўтариб семиз.

— Керилма товуқ, — дея калакага ўтди «мухбир».

— Нима, ҳали мен сенга товуқ бўлдимми-а?

— Ҳа, товуқсан. «Қа-қа»лаб тухум қўясан!

—Нима-нима, — деганича семиз ирғиб ўрнидан турди-ю, «диктир-мухбир»ни бўғиб олди. Нима дединг, ҳой гирром, қайтарчи яна бир бор?

Қотмадан келган учинчи улфат уларни бир амаллаб ажратди, лекин энди улар бир-бирларини болохонадор қилиб сўкишардилар.

«Мухбир» тўнғиллай-тўнғиллай валасипедига минди-да, пизанда қилгандай, бир неча бор жиринглатиб, физзиллатганча жўнаб қолди. Улфатлар ҳам у йўлни қўйиб, бошқа йўлдан уйларига қараб кетишди.

Эртаси куни икки улфат ёнларига бир шиша ароқ, олтита ту-хум ва озроқ саримсоқ пиёз олиб «мухбир»ни кўргани шифохо-нага бордилар. Рамзи Ғамзаевнинг чап оёғи гипсда, баланд кўта-рилган ва яна аллақандай тошга ўхшаган оғир нарса осиб қўйил-ган, ўзи эса осмонга қараб ётарди.

Тез орада бу воқеа одамлар қулоғига бориб етди. Ҳатто кол-хознинг «Шодиёна» ҳаваскорлик ансамбли аъзолари ҳам эши-тишди. Шўх-талантли ансамбл тезгина репертуарларини қуйи-даги ҳазил ашула-ю, кўринишлари билан бойитиб, колхоз дала-шийпонларида беғараз намоён қила бошладилар:

*Валасанедга пулни,
У раисдан олганди.
Мухбиру дикторман —
деб, улфатларга мақтанди...*

XXIV

«Бундай бахтли йилнинг келиши, аввало меҳнаткаш халқим-нинг кейин менинг бахтим. Бундай омадли йилнинг келиши кам-дан-кам учрайди. Авваллари-чи? Йўқ! Кўпдан бери бундай бўлмаганди», — дея ўйларди идорага буриларкан. Хонасига ки-риб, ўриндиққа ўтиргандан стол устидаги календар варағига кўзи тушди. Ўн олтинчи сентябр. Бирдан ҳосил байрамини эслади: йигирма тўртинчи август куни эди, ёппасига пахта теримига ту-шилди ўша кун, уюшқоқлик билан «Пахта карвони» ҳам ўтка-зилганди. Йигирма икки кун ўтибди, бу қисқа фурсатда 5000 тонна пахтани мисқоллаб йиғиш... Бу фақат оғиздагина осон!». Шу хаёллар билан у ён дафтарини очди-да, шу рақамни чўтга солиб, хўжалигидаги мавжуд пахта майдонига тақсим қилди. Бўлинма 47 центнерни кўрсатиб берди:

«Жуда катта ҳосил-ку?!» — деб юборди ўзига-ўзи. «Яна 500 тонна буниси мажбурият бўлади», — деди, анча фикрлаб олгач ва мийиғида кулиб қўйди. Кейин залворли гавдасини ўтиргичга суяб, бошини юқори кўтарди-да, ҳорғин кўзларини юмганча, са-рҳисобга тушди. «Ўтган йили ўттиз тўққиз, аввалги йилда ўттиз олтидан эди, бу йилги ҳосил гектаридан қирқ етти центнердан

бўляпти. Демак, маҳаллий ўғитда хислат кўп. Бўлмаса, олдинги йиллардагига қараганда саксон гектар ерга кам пахта экилди-ку. Бу яхши, лекин... Шу ишларимиз яхши эмас-да, ҳосилни қанчалик мўл олсак, планни ҳам шунчалик ошириб бораверамиз..

Орадан бир соатча вақт ўтгач, Ғанижоннинг хонасида уч киши чақчақлашиб ўтиришарди. Уларнинг бири жамоа раиси, иккинчиси райком томонидан қўйилган шу хўжаликнинг котиби ва учинчиси жамоа касаба уюшмасининг раиси эди. Гап райкомга рапорт ёзиш устида борарди.

Пахта териш йиллик планини бажарганлиги тўғрисидаги ғалаба рапортини жамоа котиби ёзди. Ҳали далада ҳосилнинг тўлиб ётгани-ю, мажбуриятни ҳам олти иш кунидан кечиктирилмай бажарилишигача ваъда қилинди. Рапорт қайта текширилаётган пайтда телефон жиринглаб қолди:

— Алло! Эшитаман, — дея дастакни раис кўтарди.

— Табриклайман! Бу райком котибининг овози эди.

— Раҳмат, Алқор Эшимович! Ҳа, ёзиб бўлдик. Шундай ўзи ёзди.

— Рапортни олиб учалангиз ҳам тезроқ райкомга келинглар, шу ерда қайта ёзамиз. Биласизларми, республикада биринчи бўлдик! Давай, тез етиб келинглар!

Телефон гўшаги «тиқ» этиб жойига қўйилди.

Ўша кунни Ғани Боёраминев бошлиқ жамоа бободехқонлари ўзларининг ҳар гектар пахта майдонларидан қирқ етти центнердан олий навли ҳосил йиғиб, мажбуриятларини ҳам бажаришга зўр иштиёқ билан киришиб кетганликлари тўғрисидаги хабар республика радио-телевидениеси орқали бутун мамлакат одамлари қулоғига бориб етди.

Серташвиш сентябр ойининг сўнгги кунлари. Қуёш сахийлик қилиб замин узра иссиқ ҳароратини пуркаб турибди. Сабри чўян, қўли қадоқ, қалби олов пахтакор бободехқон-нуроний отахонлару онажонлар, талаба-ю, ўқувчидан тортиб жажжи болакайларгача «яйраб-қувнаб» мисқол-мисқоллаб, тонна-тонна «оқ олтин» йиғардилар. Кун сайин, соат сайин маррага етиб келган хўжаликлар, туманлар, вилоятлар сони ошиб борар, уларнинг ғалаба рапортларига имзо чеккани ва яна янги мажбуриятга ваъда бер-

ганликлари тўғрисида зўр мамнуниятларга тўлиб, туман, вилоят, республика радио-телевидениеси ҳамда газета-журналлари тинимсиз хабар тарқатарди.

Йигирма еттинчи сентябр куни туман пахтакорларига яна бир улкан бахт олиб келди. Бугун улар республикада биринчи бўлиб пахта териш йиллик планларини шараф билан бажариб, элга дoston бўлдилар.

Октябр ойининг ҳам ҳар бир нурли куни чарақлаб, вилоят пахтакорларининг ғайратларига ғайрат қўшиб борар, матбуотнинг тарғибот ишлари янада авжга чиқиб бораверарди.

Еттинчи октябр куни вилоятнинг пахтакорлари ҳам биринчи бўлиб маррага етиб бордилар. Ўша йили пахтакорлар учун омадли йил бўлганлигини ҳеч бир кимса унутмайдиган бўлди.

Пахтакорларнинг қурултойи уч кун давом этди. Ғанижон билан бирга борган тўрт делегат ҳам юксак мукофотлар билан қайтдилар:

Биринчи бўлиб Вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби Давлатов Қувончбек Қудратовичнинг кўксига энг олий нишон тақилди. Ундан кейин унинг ёнида турган Галамайдонлик пахтакор — Ҳайит Маҳмудовга ҳам худди шундай мукофот насиб этди. Мукофотланганлар ичида Ғанижон Боёраминов, Тангри Йўлдош ва бригадир Аслхон ҳам бор эди.

Аёл-эркак сурувлашиб колхоз идораси томонга келарди. Елкаларида этак халталарини ташлаб олган хотин-қизлар оғизлари тинмай гапирганларича, уларнинг орқаларидан қўлларида узун-узун ҳўл хипчин ушлаган ўн-ўн беш эркак асабий қиёфада индамай боришарди.

— Шу фикр кимдан чиқдийкан, ўзи?

Чопа-чопа етиб олиб сўради у ўзидан олдинда ҳаллослаб бораётган аёлдан.

Мана сиз, ёшгина жувонсиз, ишлаб чарчамайдиган, еб тўймайдиган даврингиз. Нечта болангиз бор?

— Бешта.

— Меники тўққизта. Улар нима сйди дейсиз, кийим-кечаклари-чи?

— Кошки, қишлоқликларга паспорт беришсайкан, шаҳарларга бориб, завод-фабрикалардан иш топсанг.

— Ана, билдийизми, нима учун беришмайди?

— Билмадим!

— Атайлаб шундай қилишади. Қишлоқдан чиқиб кетолмасин дейишади. Ризқ- рўзимизни шу пахтага тақаб қўйишибди-ю, энди бунисини айтинг, қўлингни осмондан, оёғингни ердан узиб қўйганлари етишмагандай машинасига бало борми? Лой-балчиқ демай бошимизда пори-пашша ташидик, жазирама иссиқ демай чопигини қилдик, асраб-авайлаб парваришладик, энди оғзимиз ошга тегай деганда бурнимизни толга ишқаётганлари нимаси? Машина терармиш...

— Нега чўлга юборишмайди ўша машинасини. Мактаб очилди дегунча-ку, бир кун ҳам ўқитмасдан бола бечораларни мелисаларнинг олдига солиб, чўлга ҳайдаб кетишади, қани териб берсин чўлдаги пахталарни машинаси.

Шундай аччиқ гап-сўзлар билан булар ҳам келиб идора олдида тўпланиб турган одамлар тўдасига қўшилди. Бу ерда ғалаговур, ҳар хил товушда бир-бирларига бақириб-чақириб гапиришлар тартибсиз давом этарди. Айниқса, аёллар бири иккинчисига қулоқ солмасдан овозларини борича оғизларига келганини қайтармасдан вайсардилар.

— Эй барака топгур аёллар, эркакларни балога қўйманглар, сиёсат ёмон! — деди узун қора чопон кийиб олган киши қўлидаги хипчинни боши узра кўтарганча, — юринглар, олдинги пайкалларга оралайверамиз.

— Ҳа-а, — деди йиртиқ калиш кийган кексаманд аёл, — ишдан олиб ташлашади деб, қўрқаяпсизда-а?! Ҳамма бригадирлар ҳам бирдай, ишлатишни биласизлар холос. Катталар олдида соқов бўлиб қоласизлар, ичингиздагини ташқарига чиқаролмай титрайверасизлар, қани талаб қилиб кўринг-чи...

Бригадир нима қилишини билмай саросималаниб қолди.

Худди шу пайт «ғир» этиб «виллис» келиб тўхтади:

— Бу қандай йиғин? Қанақа ғавғо! Ким бунинг бошлиғи?

Машинадан тушган киши бригадир Тангри Йўлдошга қараб ўшқира кетди.

— Ўртоқ партком, — деб у энди оғиз очганидан уларни аёллар ўраб олишди:

— Нимага пахта тергани қўймайсизлар?

— Пахтани энди машина теради!

— Ундай бўлса, мактабларни ёппасига ёпиб, нима учун болаларимизни пахта теришга олиб кетасизлар? Тердиришлар машиналарингга, ўқисин бечора болаларимиз!

— У пахта фронти, — деди яна шаштидан қайтмай партком.

— Фронт дейсан-а, фронт нималигини биласанми ўзинг? Ўн тўққизда қолганман шунқоримдан. Ўшандан буён аёл бошим билан лой кечаман... Кўзига жиққа ёш олиб парткомнинг тумшугига тиқилиб борди кексаманд аёл.

Бирдан бошқа бир аёл ўзини ўртага урди.

— Агар пахта фронти демоқчи бўлсанг, нега фротга киритмайсанлар! Самандай очилтириб қўйган бойлигимизни қовжиратиб нес-нобуд қилаяпсизлар-ку?! Демак, биз «жангчилар»ни қасддан жангга киритмай мағлубиятга учратмоқчи экансанларда-а?

— Гапни олиб қочманг опа, — баттар жаҳли чиқа бошлади парткомнинг, — ўзингиз ўйлаб кўринг-чи, қўл кучи билан терилган бир кило пахтага икки ярим тийин тўлаяпмиз, бир теримчи юз кило терса, у икки ярим сўм олади. Юз киши-чи, мингта теримчи-ники қанча бўлади? Битта машина бир кунда беш-ўн теримчидан кўра кўп пахта териб, бор-йўғи тоннасига ўн сўм олади холос. Бу давлатга фойда эмасми?

— Биз-чи, биз киммиз, давлат одами эмасмизми? Давлат кимники?

«Раис келаяпти, раис келаяпти» дейилган товушлар эшитилди. Одамлар жимиб қолишди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом. Яхшимисиз, омонмисизлар, дейилган гаплар эшитила бошлади.

Раис ҳорғин кўринар, афтидан у узоқроқдан келаётганга ўхшар, гапиролмасдан одамларга ажабланиб қарар, овоз чиқариб эмас, бошини силкитиб, сўрашарди.

— Раис ука, — деди бирдан бояги тўққизта болам бор, деб айтган аёл, — нимага оппоқ очилиб ётган пахтаимизни ўзимизга тердирмайсизлар? Уч кундан бери умид билан далага чиқиб пахтаимизга термулиб-термулиб қуруқ қайтамиз уйга, шуям инсофданми?

Аёл йиғлаб юборди.

— Ҳеч қачон бу ерда бўлмаган бундай воқеа бугун биринчи бор бўлаяптими-а?! Наҳотки...

Раис кўзини ердан олмай, ўз-ўзига гапирарди.

— Раис ака, — деди ёшроқ бир жувон тортинибгина, — ебичиб турган нонимиз нес-нобуд бўлаяпти-ку, биз бола-чақа боқ-маймиз-ми?

— Олиб боринглар буларни! Раис бошини кўтарди-да, бригада бошлиқларига буюрди, — машинага ажратилган майдонларни ҳар бирингиз битта-биттасини, мана шуларни ўзларига кўрсатинг, майли териб беришсинлар!

— Кетдик, ура! — деган овозлар эшитилди.

Бир зумда идоранинг олдида сокинлик чўкди

— Раис, — деди Тангри Йўлдош.

Раис изтироб билан бошини чангаллаганча бир нуқтага тикилиб турарди. У эшитмадими ёки эшитса ҳам жавоб қилишни ис-тамадими, унинг «Бечоралар» деганини аранг пайқаса бўларди.

— Нега ундай қилаяпсиз, укажон?

Бригадир раисга тиқилиб келиб, астагина айтди бу гапни.

— Боринг! Бориб тердираверинг.

Раис бошини базўр кўтариб бригадирга қаради. Тангри Йўлдош унинг кўзларида «ғилт-ғилт» ёш қалқиб турганини кўрди-ю, «Эҳ!» деганича бурилди-да, тўғри одамлар орқасидан кетди. У ўт ичра тутаб борарди. Ҳозир унга ҳамма нарса мантиқсиз, орденлар ҳам, «Пахтакорлар қурултойи»даги олқишлар ҳам бир пул эди.

XXV

Ўша воқеанинг эртаси куни бўлиб ўтган бюро йиғилиши узоқ давом этди. Асосий масалалар қаторида, бюрога кечаги иш ҳам кирилганди.

— Пахта — Давлат монополияси эканлигини биласизми, ўртоқ Боёраминов?

Ҳозиргина минбар ёнига чиқиб келган раис жавобни қисқа ва лўнда қилди:

— Биламан.

— Билсангиз, нима учун машина теримига ажратилган пах-тани қўл кучи билан тердириб олдингиз?

— Уни ўз қўли билан етиштирган эгалари териб олдилар.

— Энди нимани машинада тердирасиз?

— Қаерда ўша машина?

— Машина келади.

— Качон келади?

— Сабр-тоқат керак!

— Бир ой бўлди, машина кутамиз. Қўл кучига ажратиб берилган майдонлардаги ҳосилни териб бўлган ишчилар бекор қолишди, уларни ҳам иш билан таъминлаш керак-ку!

Раис ҳақ гапни айтаётганлигини ҳамма тушуниб турган бўлса-да, бирор киши оғиз очишга журъат қилолмасди.

Ҳар бир саволга савол билан қилинаётган жавоблар бюро бошқарувчини шошиштириб қўйганлиги сезилиб турарди. Бунини ҳам обкомнинг котиби ҳам аниқ билишсалар-да, яна ҳужумли саволлар давом этарди:

— Давлат сиёсатига қаршилиқ кўрсатиш эмасми бу? — деди биринчи.

— Йўқ! Бу Давлат сиёсатининг нотўғри талқин қилувчи ношуд раҳбарларга тўғри йўлни кўрсатиш бўлди.

Раис шундай деб айтди-да, жойига бориб ўтирди. Бирдан обком котиби: «Мен бу ишни партияга ташланган сиёсий тузоқ деб биламан ва таклиф қиламан, шу масала обком бюросига киритилсин!» — деб юборди.

— Овозга қўяман, — деди шу гапни кутиб тургандай тезлик билан бюрони олиб борувчи.

Бюронинг етти аъзосидан тўрттаси қўл кўтарди.

Бюро шошилинч қарор қилди, йиғилиш тугади.

* * *

Пайпаноғлаб кириб келган Салим боғбон тинимсиз ҳансираганча белбоғи билан юзларини артиб, гапиролмасди: Унинг афти-ангоридан муҳимроқ ташвиш билан кириб келганлигини сезиб турган раис ўрнидан туриб стол устидаги чойнакдан муздаккина чой сузиб узатди-да, кўзини ундан узмай турди. Боғбон чойни шоша-пиша шимириб ичди-да, пиёлани жойига қўйиб:

— Нима қиляяпсизлар ўзи? Тез тўхтат уни болам!

— Нима гап, нимани тўхтатай?

— Нима, ўзинг билмайсанми ҳали?

— Нимани биламан, тушунтириброқ гапирсангиз-чи?!

— Заҳар сочяпти! Учқич! Пишиб турган узумларим устидан ёмғирдай шавиллатиб сепаяпти-ку?!

Раис далага отилди. Дарахт остидаги отга кўзи тушди-ю, унга мина солиб чоптириб кетди. У «янги» боққа яқинлашганида са-

молёт вариллаб тепасидан учиб ўтди-ю, шундоққина пишиб турган узумзор устидан «ёғир ёғдириб» оппоқ пахтазорга ўтиб кетди. Ғанижон жон-жаҳди билан отни боғ билан пахтазор ўртасидаги йўлакка қараб ҳайдади.

Дарахтларга тегай-тегай деб учаётган самолёт осмонга кўтарилиб кетди-да, бир томонга қийшайганча кенг ва узоқ доира ясаб бир зумда пахтазорни ўтиб, тўппа-тўғри узумзорга қараб кела бошлади.

— У ёқдан! У ёқдан, деярман-е, онангни! — дея осмонга қараб қамчин ўқталганча қичқирди от устидаги раис.

Самолёт яна «варр» этиб учиб ўтди-ю, раис энтикиб нафас ололмай қолди. Шу дамнинг узида унинг усти боши шаллобага айланганди. Самолёт баландликка кўтарилиб кетди-да, узоқ айланиб кўздан ғойиб бўлди. Пайкалнинг нариги бетида сариқ, қизил рангларга бўялган тахтадан ясалган байроқ кўтариб юрган кишини кўриб қолди-ю, раис отни ўша томонга ҳайдади ва тўғри унинг устига чоптириб келди:

— Ҳайвон! Буни ким буюрди сенга?

Раис отдан қандай сакраб тушганини ҳам, байроқ тутиб турган кишини телиб юборганини ҳам билмасди.

— Биринчи, биринчининг топшириғи, унга Галавач буюрган, мени бошқармадан юборишди, улар самолётда, — деганича байроққа ҳам қарамасдан йиқилиб-йиқилиб қочарди. Раис уни шу қадар шашт билан қувардики, ҳозир унинг қўлига тушса омон қолмаслигига кўзи етган бу киши ўзини жимиб оқаётган сувга ташлаб, каналнинг нариги бетига сузиб ўтиб кетди. Ғанижон орқасига бурилди-ю, от қолган томонга қараб югурди. От кўринмасди. У ҳамон чопар, бутун вужуди ўт бўлиб ёнаётганини ҳам сезмасдан пахта эгатларидан ҳатлаб-ҳатлаб борарди. Унинг кўзи қатор тут дарахтлари остидаги ўқ ариқча чўзилиб ётган отга тушди. Жониворнинг тўрт оёғи узатилган, боши қибла томонга чўзилган, катта-катта кўзлари очиқ ётарди.

— Эй, аблаҳлар! — деб юборди Ғанижон қўлларини кенг ёйиб. Унинг момақалдироқдай ғулдираган овози дала-даштни ларзага солди.

— Ғани ака! Ғани ака-а-а! — деганича раиснинг овозини элас-элас эшитган Шароф шофёр шу томонга қараб югурди.

Лекин раиснинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди, атрофида нималар бўлаётганини ҳам сезмасди. «Ғани ака-а-а, раис ака?!» —

деб, бетиним бақирганча, йиқилиб-йиқилиб, гоҳида оғиз-бурни-ни маҳкам ушлаб чопар, қўлини оғзидан олиб бақирар, югурганча «раис ака, Ғани ака»ларди. Ниҳоят унинг кўзи отнинг бошида чўнқайиб ўтирган раисга тушди. У отнинг кўзларига термулиб ўтирарди. Шароф шофёр раиснинг кўзида аллақандай беўхшовликни кўрди. Кўзлари бежо, қип-қизил қонталаш бўлиб, бошқача қарарди. Юраги «шув» этиб кетди Шароф шофёрни ва тезлик билан раисни қўлтиғидан олди:

— Юринг, кетамиз? Тура қолинг, Ғани ака, тезроқ кетайлик! Раис қимирламас, икки кўзини оддан узмаганча қандайдир ваҳимали кўринарди.

Шароф шофёр бутун кучини ишга солди, оғир ва салобатли раисни қўлтиғига кириб қандай кўтарганига ақли етмасди. Оёқда тик турган раиснинг гандираклаб кетганини кўрган шофёр ўкириб юборди-ю, ўз хўжайини Ғани акани машина томонга судрагандай қилиб, етаклаб кетди.

Дарвоза олдида машина келиб тўхтаганда Гуландон опа ошхонадан чиқаётган эди. Шофёр хонага югуриб кирди-ю, деди: «Опа, акамга чалоп қилинг! Тез бўлинг!» Унинг ташвишли ҳолатини биринчи марта кўриб турган уй бекаси қандайдир нохушликни ҳис қилиб: «Қани, у киши, акангиз қаерда? — деганча, дарвоза томон югурди.

— Шу ердан, қўрқманг! Чалоп тайёрланг, — деб Ғани ака шофёрнинг ҳимоясида кириб келарди.

— Вой ўлмасам! Гуландон опа тезгина бориб якка-якка қадам босиб келаётган эрининг белидан ушлади, — нима қилди сизга? Ниманинг ҳиди келаяпти устингиздан? Вой ўлай, кўзларингиз ҳам бошқача-ку?! Аёл дағ-дағ титраб кетаркан, раис ўзини эҳтиёт сезаётган кишидай жилмайди: «Қўрқманг! Ҳушёрман, фақат салгина дори сачраб ўтди...

— Юринг тезроқ. Раисни ичкари хонага киритиб диванга ётқизишгач, шофёр югуриб далага чиқиб кетди-да, тезгина катта лаган товоқда (ўзи тайёрлаб) чалоп кўтариб кирди:

Ичинг ака, тезроқ шимираверинг! Шароф шофёр тиззалаганча чўккала тушиб, чалопни раиснинг оғзига тутди. Ғани ака товоқдаги шўр чалопни ярмигача шимириб ичди-да, чуқур нафас

олди. Воқеага энди батафсил тушуниб етган Гуландон опа бошқа бир сирли идиш келтириб: «Қайт қилаверинг, тез, зўраки бўлсаям ўхчийверинг», — деганича кўзларининг жиққа ёши билан ниманидир эслаган кишидай югуриб қўшни хонадаги телефонга ёпишди. Шофёр бўлса «Ичинг, акажон ичаверинг»лаб ялинганича қўлидаги чалопни раисга зўрлаб ичирадди.

Ваҳимага тушиб қолган Гуландон опа нима қилди-ю, эрини ўхчитди. Бирдан раис ғарқиллатиб қуса бошлади. Шофёр яна чалоп тайёрлашга чиқиб кетди. «Хайрият-э, анча енгил бўлдим», деб юборди Ғанижон жиққа совуқ терга тушиб. «Хайрият, хайрият, — дерди қўлидаги сочиқ билан эрининг оғиз ва юзларини шошиб артганча Гуландон опа. Шу усулда, икки корсон товоқ чалоп зўраки ичириб, қайт қилдирилгандан кейингина раиснинг қиёфаси ҳам, кўзлари-ю, гапириши ҳам ўз ҳолига қайта бошлади.

Шошилинч кириб келган қишлоқ дўхтирининг ҳам ақли шошиб қолди. Саломлашди-ю, нима бўлди? — деганича чамадончасини очиб текшира кетди:

— Яхши! яхши, жуда яхши, — деди у чўзиб, чийиллаган ингичка овозда. Кулимсираб, раиснинг юзларига синчиклаб тикиларкан.

— Нимаси яхши?

Раис кулиб юборди дўхтирнинг гапига ҳазил қилиб. Шу билан Ғани ака ўзини анча енгил олганлигини билдирмоқчи эди.

— Яхши, — деди яна ўша чийиллаган товушда чўзиб, — ҳозир отдай бўлиб кетасиз. Қани энди раис бува, нима бўлганлигини менга бир бошдан гапириб беринг-чи?

Раис кулимсираб Шароф шофёрга қараб қўйди.

— Қулоқ сол! — деди шофёр дўхтирга. (Улар синфдош ва тенгқур бўлганликлари учун сенсираб гапиришарди). — Мен тушунтириб қўяқолай сенга. Болалар боғчасидан ўтгач, Салим бобонинг янги боғидан кейинги пахтазор машина теримига ажратиб қўйилган-ку, биласанми?

— Ҳа, биламан! — дўхтир ҳайрон бўлиб дўстининг оғзига тикилиб турарди.

— Ўша майдонни дефоляция қилибди. Пахта бўлса-ку, майлия, пишиб ётган узумни устидан сепиб ўтган.

— Хўш-хўш? — деди шошилиб дўхтир.

— Раис бува бориб уни тўхтатмоқчи бўлсалар, самолёт устларидан дори сепиб ўтиб кетган.

— Нима? Меркофтофос-ку у?!

— Ваҳима қилманг! — деди ярим кулги, ярим жиддий қилиб диванда ётган Ғанижон.

— Ана, сиз-ку ваҳима қилманг деганингиздан кейин бошқаларга қандай тушунтирамиз ахир! Йўқ. Раис бува, сиз ўша заҳарни нималигини биласиз-ку, нима қиласиз шундай пайтларда далада?!

— Ўзингиз ҳозир отдай бўлиб кетасиз дедингиз-ку! Мана отдайман. Раис кулиб ўрнидан турди.

— Йўқ. Сиз ётиб туринг, мен ҳозир катта дўхтирга қўнғироқ қиламан. Дўхтир ўрнидан туриб бошлаганда раис уни тўхтатди:

— Сизданам катта дўхтир бор-ми? Ўзингиз ҳамма нарсани биласиз-ку, сиздан ортиқ биладими ўша катта дўхтирларингиз!

— Биламан! Билганим учун айтяпман-да! Қани, мен олдин ҳароратингизни кўрай-чи, «Яхши, яхши, боя келганимда ўттиз тўққиздан ошиқ эди, ҳозир ўттиз етти-ю саккиз».

— Ана, — деди Ғанижон, — энди бемалол кетаверсангиз ҳам бўлади.

Дастурхон ҳозирлаётган Гуландон опа эрининг ҳазилларини ҳали дўхтир тушунмай турганлигини билиб кулиб турибди.

— Йўқ. Кетмайман, ҳароратингиз ўттиз олтига тушмагунча шу ерда ўтираман.

— Ўла сен билағон, — дея ҳазиллаша бошлади Шароф шофёр дўстига, — ўзинг энди келдинг. Боя кўрганингда эди, билмадим нима қилардинг, икки товоқ чалоп ичириб дезинфексия қилдик, акамнинг ичларини.

— Ана, кўрдингми, кўп киши билмайди, шуниям. Ўзини йўқотиб қўяди шошганидан, сизлар тўғри қилибсизлар. Қани, яна бир ўлчайчи... Ўттиз олти ярим, ана энди қўнғлим биров жойига тушяпти.

— Мен билмас эканман, сизнинг бунчалик ваҳимачи эканлигингизни, энди бемалол кетаверсангиз ҳам бўлади, яхшиман. Раис кулмасдан туриб, жиддий қиёфада айтди дўхтирга.

— Йўқ! Сиз ўттиз олтига тушинг, кейин кетаман.

— Бу дўхтир ҳали-бери кетадиганга ўхшамайди шекилли,

— Ваҳима қилиб, ароқдан бўлса, бир-икки юз грамм қуйиб бермасанглар қутулмаймиз чоғи.

— Йўқ. Мен ичмайман, визифим бор, — деб ўсмоқчилашга тушди дўхтир ҳам раисни шўхлик билан айтаётган гапларини тўла тушуниб.

Энди Ғанижон ҳам Гуландон опа ҳам, дўхтир ҳам, шофёр ҳам хурсанд эдилар, чунки, Ғани ака ҳеч нарса кўрмагандай ўрнидан туриб, «таомдан олинглар» деб турибди.

Ароқни ҳам Ғани аканинг ўзи очди, пиёлаларга тўлдириб қуйди-да, икки синфдошга «Хизматларинг кўп бўлди, қани, бир кўтаринглар-чи!» — деб узатди.

Улар раисга соғлиқ тилаб, бошқа бундай ҳол такрорланмаслигини ҳам эслатиб ичишди.

— Вызов қаерга эди, дўхтир?

Раис дўхтирнинг вақтига қизғаниб шундай деб турарди.

— Менинг «вызов»им билан сизни ишиз бўлмасин раис бува, мен боравераман. Сиз бугундан бошлаб озгина парҳез қиласиз. Ҳа, бир ҳафта ароқ ичмайсиз, кўпам ёғлиқ овқатлардан емай турасиз, ўзим келиб хабар олиб тураман, хўпми?

— Хўп!

— Қани, яна бир ўлчайин-чи, ўттиз олти-ю, саккиз.

— Ана, зўр бўлибман-ку?!

— Йўқ, Яна икки тушасиз!

— Бўпти, — деди раис яна икки пиёлани тўлдириб узатаркан.

— Э, бўлди-е, раис бува, «вызов»га бораман.

— Икки юз грамм! Ўзингиз «яна икки тушасиз» дедингиз-ку?!

— Э, мен даражангизди айтяпман. Қани, термометрни узатинг-чи?

Раис қултиғидан термометрни олиб дўхтирга узатди-да, шофёрга «Миндириб олиб боринг» дегандай ишора қилди.

— Яхши, бари бир яна бир тушасиз раис бува?!

— Бўпти, бўпти, албатта тушаман!

Раис анча яхши, гўё ҳеч нарса бўлмагандай хурсандлик билан раҳмат айтиб, улар билан хайрлашди.

— Юр Худой, машинада миндириб бораман вызовингга, — Худойберди дўхтирни, раиснинг шофёри болалиқдан шундай атарди.

Атроф қоронғи, осмонда чамандай юлдузлар чарақлаб турарди. Сахвангдан чиққан машина тўғри Ғаламайдонга қараб кетди.

* * *

Раис телефоннинг жаранглашидан уйғониб кетди. «Ўзингиз яхшимисиз раис бува?», — деб сўраган кишининг овозидан идора қоровули эканлигини дарров таниди-да, ташвишланиб сўради:

— Нима гап, тинчликми?

— Тинчлик, тинчлик, Фанижон! Қандай, ўзингиз яхшимисиз, иш қилиб?

— Мен анча яхшиман, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Нима гап бемаҳалда?

Раис соатига қаради, энди уч ярим эди.

— Бирор муҳимроқ иш чиқиб қолдими дейман? Айтаверинг!

— Кўнгилсиз воқеа бўлиб қолди, Фанижон.

— Хўш?

— Кеча учта қизча болалар боғчасидан қайтиб уйларига боргунча янги боғдан узум узиб ейишган экан...

— Нима қилди? Яхшими иш қилиб?

Қоровул жавоб бериш ўрнига хўрсиниб қўйди.

— Латиф ака, тўғрироқ тушунтириб айтсангиз-чи, нима қилган уларга?

— Ўша болалар бўлишмабди.

— Наҳотки?

— Ҳа, чин, ука, уйларида қиёмат бўлиб ётибди.

— Нечтаси?

— Учовиям...

— Эссиз, эссизгина норасидалар-а... Ҳозир бораман.

— Нима гап отаси? Аллақачон эрининг ёнига келиб ғамгин турган аёл тортинибгина сўрашга журъат қилди.

— Менбир ювиниб олай, — жавоб қилди ўпкаси тўлиб турган раис хотинига.

— Бирор кори ҳол, бўлибдими?!

— Кечаги дори сепилган боғдан учта қизча узум узиб ейишган экан.

— Ё худойим-ей, яхшимикин ўзлари?

— ...

Раис юз-қўлини ювиб, кўчага чиққанда, уни машина кутиб турганди

— Менга ҳам қоровул кўнғироқ қилиб айтди, — деди раисга шофёр, воқеадан батафсил хабардор эканлигини билдириш мақсадида.

Кўҳна Шаҳрисабз, мевага кон Яккабоғнинг сўлим гўшала-ри, қадимий манзарали йўлларини орқага қолдириб, бир-бирига туташиб кетган Қамаш, Ғузор, Қарши туманларининг бепоён яйдоқ чўллари бағрини тилиб ўтган қоп-қора, кенг ва теп-текис янги асфалт йўлдан шамолдай слиб бораётган машинадаги шофёр ҳам, унинг ёнидаги Ғани ака ҳам тонгги саломлашганларидан бошқа, бир оғиз садо чиқармай кетишяпти.

Раиснинг кўриниши ҳорғин, йўлнинг икки томонида қовжираб ётган кенгликларга ташвишли термулиб боряпти. Нимадир эсига тушиб кетди-ю, бирдан соатига қараб: «саккиз ярим, бюро ўнда бошланади, бемалол улгурамиз» деб қўйди-да, ўзини бир мунча тинчлангандай ҳис қилиб, гавдасини орқага ташлаб олди. Лекин бир хаёл уни иккилантирарди: «Наҳотки бугунги бюро йиғилишида ҳам уларнинг фикрини қўллаб-қувватлашса, наҳотки ноҳақлик устун келаверса, бу қандай гап ўзи?! Гапириш керак. Бор ҳақиқатни очиқ-ойдин айтиш керак! — деб юборди овози борича муштумини маҳкам сиқиб.

Йўлдан нигоҳини олмаган кўйи астагина кўз қири билан раисга қараб қўйди шофер.

Галамайдонлик Шароф шофёрни Ғани ака ўз фарзандидай кўриб қолганди. Узоқ йиллардан буён доим бирга юриб, уй-рўзгор ишларига ҳам аралашиб кетаверадиган мўмин-қобил, қўл-оёғи чаққон бу болани Ғани ака ҳурмат қилиб «Шароф шофёр» деб гапирарди. Ҳатто тез-тез унинг оиласидан хабар олиб туришни ҳам қанда қилмасди. «Бирор нарсадан зориқиб қолсанг, яна тортиниб ўтирмагин!» деб сўраб турарди.

Ёшлигида қийналиб ўсган, Ҳазора қишлоғидаги мактабга қатнаб (Галамайдонда фақат тўрт йиллик мактаб бор эди) етгинчи синфни нари-бери битириб, шофёрликни касб қилган Шароф раисни одатига тушуниб кетганди.

Ҳозир ҳам қарийб бир ҳафтадан буён тинимсиз изтироб тортиб юрган Ғани аканинг беихтиёр жаҳл аралаш овоз чиқариб гапириб юборганига: «Бир нима дегандай бўлдингизми ака?» деб сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, яна нафасини ичига қулта ютиб, машинани ҳушёрлик билан бошқариб бораверди.

Раис шу кунларда жуда асабий бўлиб юрарди. Унинг кўзлари қизариб кетган, қўлларини беихтиёр тўлғаб, кимлар билан нималар тўғрисидадир тортишаётгандай тўлғаниб-тўлғаниб кўярди.

Машина Қаршига етиб келганда қуёш эндигина оламга чарақлаб нур соча бошлаганди. Улар шаҳарга темир йўл станцияси томондаги эски масофа орқали эмас, Самарқанд йўналиши тарафидан шундоққина турмахонани айланиб ўтиб, якка-ю ягона марказий кўчага кирдилар.

Йўлнинг икки бетигаги одамлар яйраб-қувнаб дам олишлари учун барпо қилинган истироҳат боғида ҳам, ўйингоҳда ҳам ҳеч бир кимса кўринмасди. Шу кўча қоқ иккига бўлиб ташлаган, айни дамда акация дарахтлари қуршовида жимирлаб ётган кўл ҳам ғариб ва зерикарли бўлиб кўринарди. Шу асосий кўчани кўндалангига кесиб ўтган серқатнов йўл ҳам тинчгина эди. Ўнг томондаги икки қаватли бино олдида турган учта «Виллис» машинаси атрофида ўнга яқин одам бир-бирлари билан кўришиб-сўрашиб турибди. Ғани ака ҳам ўзи каби узоқдаги туманлардан ҳозиргина етиб келиб турган раислар билан бориб кўришиши билан уларнинг бирови «Ҳамманинг жойи пахтазор бўлса, шаҳар ҳам шаҳарга ўхшамай, фэйзсиз бўлиб кўринаркан» деб қўйди.

Бугунги йиғилишни яхши ўтиши биринчи котибнинг чеҳрасидан кўриниб турарди. У ўзига дуч келган киши билан иссиқ кўришиб, ҳазил-мutoйиба қилиб юрди. Мажлислар залини тўлдириб ўтирганлар билан ҳам ўнг кўлини шодон кўтариб: «Қандай, кайфиятларинг яхшими, хўжаликларда аҳвол дурустми?» деб хурсандлик билан сўрашди. Жой етишмаганлигидан оёққа туриб қолган беш-тўрт кишига кўзи тушиб: «Ҳа, — деб юборди кулиб, — оз қолди оғайнилар, насиб эста, келгуси йиғилишларимизни янги бинода ўтказамиз. Кўраяписизларми, олти қаватли бўляти, Қаршини иккинчи Топкент қиламиз. Болаларимизга «бу ерларни янтоқ босиб ётарди, ичишга тоза сув топилмасди», деб ҳикоя қилиб берсак улар ишонмайдиган афсонавий жойга айлантирамиз. Албатта, сизлардек азаматларнинг куч-қудратингиз билан. Ўтирганлар бирдан қарсак чалиб юборишди...

Бугунги йиғилиш шундай хурсандлик билан бошланиб, суҳбат усулида борарди. Ниҳоят навбат, Шаҳрисабз туманига келганда, обком бюросининг аъзоси — Ғани Боёраминов минбарга таклиф қилиниб, у кишига тааллуқли масала ўқиб эшиттирилди. Шунда ҳам биринчи котибнинг бир туки қилт этмай гапирарди.

Лекин бюро аъзоларидан айримлари, айниқса, Галавачнинг кўри-ниши бошқача бўлиб борарди.

— Олдин Яккабоғ, Китоб, Шаҳрисабз туманларига бирикти-риб қўйилган вакилимизнинг фикрини эшитиб кўрайлик-чи? — деди биринчи котиб Галавачга ишора қилиб.

— Шаҳрисабзлик жамоа раиси — Ғани Боёраминев партия олиб бораётган снѐсатга зид иш тутиб, машина терими учун аж-ратиб қўйилган, ҳали дефолиациядан чиқмаган пахта майдонла-рини қасддан қўл кучи билан тердириб юборди, — дея обком вакили фикрини бошлагандан: «Хорошо!, — деди биринчи ко-тиб, сўзига русча аралаштириб — Садитесь!».

— Қани, Ғанижон ўзинг бир бошдан, яхшилаб сўзлаб бер-чи, нега ундай бўлди?

— Ҳурматли обком котиби, муҳтарам бюро аъзолари, била-сизларки, вилоятимиз бўйича энг аҳоли тигиз жойлашган туман Шаҳрисабз ҳисобланади. Бизни хўжаликда ҳам худди шундай, чўлга пахта териш учун жўнатишган одамлардан қолгани ҳам етарли бўлиб турибди. Шундай бўлгандан кейин бизга пахта те-риш машинасининг нима ҳожати бор? Йўқ машинага ажратиб қўйилган майдонларда пахта ҳосили нес-нобуд бўлиб, сифати бузилиб боряпти. Энг ёмони пахтани тер тўкиб етиштирган деҳқ-онлар шундай долзарб дамда уч-тўрт кунлаб бекор туриб қоли-шяпти. Ҳатто улар ҳақли равишда «ўз маҳсулотларимизга ўзи-миз эгалик қилолмаймизми?» деб жанжал кўтаришгача борди-лар. Хўш, нима қилиш керак? Шунинг учун, мажбур бўлдик...

— Нима қилдинг, қўлда тердирдингми?

— Ҳаммасини эмас, муҳтарам, биринчи котиб, фақат ҳар бит-та бригададан биттадан пайкалдаги пахтани териб олишга рух-сат этдик холос.

— Жуда соз. Нега ҳаммасини тердиравермайсан?

— Қўйипма япти-кў?!

— Ким қўймайди?

— Мана улар, ўзлари айтишсин! — деди Ғанижон тап торт-май қўли билан туман ҳокими ҳамда вилоятдан беркитилган ва-килни кўрсатиб.

— Да..., — деди обком котиби, ҳаяжонлангандай қўлидаги ручкани ўйнатганча. Унинг кайфияти ўзгариб бораётганлиги се-зилиб турса-да, қаттиқ, ўринсиз гапирмасдан Ғанижонга қараб мулойимлик билан давом этди:

— Сен тўғри қилгансан ўғлим, тердиравер, қанча машина бўлса, одам кучи етишмайдиган чўл зоналарига жўнатаверамиз!

Гап шу жойга етганда биллур ваза секингина жиринглади. Оближроқўм раиси олдидаги гулдонга ручкаси билан уриб, мажлисни олиб борувчининг эътиборини ўзига қаратганди.

Анчадан буён, индамасдан ҳаракатлардаги «шамол оқимининг қай томонга қараб эсаётганлигини» кузатиб, тегишли хулоса чиқариб ўтирган Бекмурод Элбоев ўз ўрнидан туриб:

— Ўртоқлар! — деди ҳарбийларга хос салоҳият билан узун қоматини ғоз тутиб, олдин ёнидаги бюро аъзоларига, кейин пастда ўтирганларга жиддий нигоҳ ташларкан, — стар энди, менимча, чек қўяйлик носоғломгарчиликка! Қачонгача салла деганда каллани олиб чопилаверилади?

Кейин одамларни кузатаётгандай залдагиларга қараб бир зум жим турди-да, «Мен шундай таклиф киритаман, муҳтарам биринчи котиб, ҳурматли бюро аъзолари, бугунги обком бюросига киритилган мана шу масала бекор ҳисоблансин ва халқ эҳтиёжини, партия талабларини нотўғри тарғибот қилиб, деҳқонларнинг ғашига тегадиган даражада онгли равишда тескари маънода иш тутиб келаётган айрим шахсларга нисбатан бафарқ қаралмасдан, уларни ўз пайтида тартибга чақириб борилсин, дейман!»

Шундай деб айтди-да, оближроқўмнинг раиси Бекмурод Элбоевич Ғани Боёраминовга қандайдир меҳр билан бир зум қараб туриб кейин ўрнига ўтирди.

Обкомнинг биринчи котиби Давлатов Қувончбек Қудратович ниманидир ўйладими, анча жим туриб қолди-да, бирдан Ғанижонга қараб:

— Сенга яна бир бор ташаккур, ўғлим! Қани энди сенингдек ўт юрак раислардан кўпроқ бўлса, тadbиркорлик қилсалар, — деди минбарда турган ёш раисга. Азиз биродарлар! — дея жўшқинлик билан давом этди у залдагиларга тик боқиб, — сиз ўша жойнинг боплиқлари экансизми бугун билим ва куч қўллагингизни ўз имкониятингизга қаратиб иш тутинг! Тушунарлими? Соғ бўлинглар! — деганича кайфиятини бузмасдан зўр мамнуният билан йиғинни ёпиб, одамларга кулиб қараб туриб, хайрлашди.

Шу кунларда вилоятда олиб борилаётган қурилиш ва ободончилик ишлари ақлни шоштирарди. Қарши шахрининг Қашқ-

адарё дарёси билан темир йўл вокзалини туташтириб турган йўлнинг икки томонида қават-қават бинолар, маданият саройлари, истироҳат боғлари, мактаб ва маориф масканларининг қурилиш ишлари шижоат билан давом этиб турарди.

Айниқса, асрлар бўйи сувга ёлчимаган бу диёрга боғ-роғлар барпо этиш учун жуда катта-катта каналлар қазилиб, анҳорлар тўлиб сувлар оқиб келар, дарахтлар экиш ҳамда кўкаламзорлаштириш ишлари бошлаб юборилган давр эди.

Янги ерлар ўзлаштирилиб, саксовуллар босиб ётган белоён чўлларда янги-янги шаҳарлар, туманлар пайдо бўлиб турардики, вилоят бошлиқларининг шахсан Ғанижонга ўхшаган меҳри баланд раис, Давлатовдек бағри кенг инсонлардан кун сайин халқнинг кўнгли тўлиб борарди.

Қувончбек Давлатовнинг кўпгина вақти айти дамда ана шундай ишларга сарфланиб, тез-тез марказқўм раҳбарларига учрашиш, капитал маблағлар ундириш, ободончилик ишларини жонлантириш билан ўтарди. Пахта ишлари, хусусан туманлардаги йиғим-терим ишлари у кишининг ўрин босарига қолганди. Шунинг учун ҳам бўлса керак, ҳозир Қувончбек Қудратович йиғин охирида қанчалик ич-ичидан изтироб чеккан бўлса-да, ҳаммага соғ-омонлик билдирди-ю, гапни қисқа қилиб қўяқолди.

У далага чиққанда эндигина тонг бўзариб, кўкда қушлар юз нағма билан бир-бирларин чорлаб парвоз қилардилар. Ҳаво унчалик мусаффо эмас, салгина ғуборли, илиққина ёқимли шамол эсиб, ёмғир ёғишидан далолат бериб турибди. Табиатга мафтун бўлиб қаради у, кўксини кенг очиб, атрофни кузатганча тўйиб-тўйиб нафас олди: «Худого шукур, ёмғир ёғиши аниқ» деган хаёлга борди-да, бугун дала-даштини отда айланиб иккинчи ишга килди.

Шундай одати бор унинг, ўта хурсанд дамларида ёки оғир ташвишли чоғларида далаларни отда айланарди. Шунда у минг йиллик, эҳтимолки ундан ҳам кўпроқ ўтмишларни кечириб келаётган она ерни, оқ соч қир-адирларни кўриб хаёлларга чўмар, гоҳо кўнгли янграб, гоҳида ҳаёт чигалликларидан тўлиб-тошган қалбини шу жойларда юриб ёзарди. Шодликлари-ю, қайғу аламлари ҳам беғубор далалар каби бошидан кўтарилиб кетгандай бўлиб, ўзини жуда енгил сезарди. Унинг узоқ дамлардан буён

чекиб юрган изтиробларини ўша куни бўлиб ўтган обком бюросидаги қисқагина фикр шодликларга буриб юборди. Йиғилишдан қайтиб, бир неча кун шу кайфият билан ишлади. «Демак, ҳақиқат абадий топталавермаслигига иймони комил бўлганлигига ишонч ҳосил қилди. Айниқса, шу кунларда йиллик пахта планининг тўлиб-ошиб кетганлиги ва мажбуриятнинг ҳам яқинлашиб қолгани катта бахт эди унга. Энди унинг олдида яна ҳам масъулиятли, келгуси йилги иш режалари турганлигини ўйлаб йўлга тушганди.

Мана ҳозир у хурсандлик билан ўзининг зироати бўлган саний далаларни айланиб юрибди. Йўрға саман билан уч-тўрт қирни кўриб, Бугдойлига етиб келди. Бу ерлар ҳам шудгорланган, дон сепилганди. Энди уларни кўкартириб олиш қолганди холос. Лекин кўпдан буён ёмғир бўлмай ерда нам қолмаганди. «Худонинг йўлида осон» деди осмонга қараб. Кўк юзини қоп-қора булут секин-аста босиб, якка-якка бошланган ёмғир бир меъёрда майингина ёға бошлади. Бу халқининг бахтига худонинг меҳрибонлиги эди. Одамлар ёмғирни кутиб, тер тўкиб меҳнат қиларди. Ғанижон қувончларга тўлиб-тўлиб қайтди даладан.

XXVIII

Қишлоқ жамоаси учун сотиб олинган «Пазик» автобусини безакчи рассомлар роса безатишди: пешонасига «Шодиёна» деган ёзувни осдилар, ўнг томонига энг яхши ўйинчиларнинг ўйнаб тургани, чап ёнида эса аллақачон республикада танилиб қолган ҳофизларининг тор ушлаб қўшиқ айтаётган пайти, орқа томонига Сахвантнинг энг гўзал манзарали жойини тасвирлашди. «Шодиёна»нинг деярли ҳамма аъзолари унинг атрофида «Пазик»ка маҳлиё бўлиб ўтиришибди. Қаердандир келиб қолган Ҳошим ҳофиз қайроп бўлиб «Пазик»нинг у ёнига ўтди «э-э» деди, бу ёнига ўтди «э-э» деди, орқа томонини ҳам айланиб кўриб, яна «э-э» деди-да, кейин ўтирганларга қараб, «Бу пазик пазик эмас, қўғирчоқ бўлибди-ку?! — деб юборди таажжуб билан.

— Тўғри изоҳ беринг, ҳофиз, — деди Саид доирачи жиддий қилиб, — қўғирчоқ эмас, Сахвантнинг «Шодиёна»си, бадий ҳаваскорлик ансамбли, деб айтинг.

— Ундай деб, айтишга айтамиз, аммо лекин буни қаранг, қўғирчоқ деса қўғирчоқдан ҳам ўтиб кетибди-ку, бу «ансамбл»?!

Ҳофиз шундай деб айтиши билан торини қулоғига тутиб со-
злаб ўтирган Азизбек қизиқчи бармоғини шофёрга тўғрилаб би-
гиз қилди-да:

«Пазик» қўғирчоқ бўлган бўлса, анави қўғирчоқбоз бўлади-
ми-а, ҳофиз?

— Нима, мен сизларга қўғирчоқбоз бўлдимми, ҳали? — жиз-
закилик қила кетди шофёр яна алланималар деганча тўнғиллаб.

— Эҳ-ҳе, бо яна таранг қилишни кўринг. Азизбек қизиқчи атай-
лаб уни жиғига тегарди.

— Автобус қўғирчоқ бўлгач, уни бошқарадиган киши қўғир-
чоқбоз бўлади-да аравакаш! Шундай бўлгандан кейин уни сен
бошқармай, мен бошқараманми, «Бака бум-бак, бака бум-бум
бак» қилиб, а лаббай? — деди Саид доирачи сап-сариқ мўйлови
остидан оғзини қайиш-қўйиш қилиб.

Ансамбл аъзоларининг шўх хандалари қайтадан авжга чи-
қиб, чақ-чақ бошланиб турганда идора томондан бир тўда қоғоз-
ни кўтариб клуб мудир Кенжа Яраш кўринди:

— Давай, тез чиқинглар, Тошкентнинг биринчи категориялик
«Интурист» меҳмонхонасида жойлашадиган бўлдик, раис бува-
ни ўзлари телефондан заказ қилдилар, — деди ҳовлиқиб. Ҳаш-
паш дегунча «Пазик» тўлди қолди. Орқа ўриндиқларда қизлар-
нинг соч ва кийим ва тақинчоқлари солинган сандиқлар жой-
лаштирилиб, қизларнинг ўзлари ҳам шу томондан ўрин олиш-
гач, йигитлар чолғу асбобларини диринглатганча шўхлик билан
олдинда ўтириб олишди.

— Ну аравакаш, завади «пазик», — деб юборди кимдир атай-
лаб автобус бошқарувчисининг жиғига тегиш мақсадида.

— Эй, менга қаранглар, рул мени қўлимда эканлигини била-
санлар-а?

— Биламиз, билмасдан ўлибмизми!

— Ундай бўлса, мана шу дақиқадан бошлаб менга буйруқ
беришни бас қиласанлар! Тушунарлими?

— Тушунарли.

— Айтиб қўяй сенларга, автобус ҳайдаш сенларнинг саҳнага
чиқиб қўшиқ айтишларинг эмас, — деди ўзини айна пайтда ҳам-
мадан устун эканлигини билдириб қўймоқчи бўлиб.

— Ест, — деди яна Азизбек қизиқчи, — Эшитдингизми, ҳофиз,
мана шу дақиқадан бошлаб қўғирчоқбозга қўпол равишда буй-
руқ бериш бўлмасин, келишдикми, ўртоқлар?!

— Айтилган гап – отилган ўқ! Ҳайданг аравакаш! Омин! — деди клуб мудири Кенжа Яраш.

Биргина ҳайдовчидан бошқа ҳамма шоду хуррам, мусиқа-ю, жаранглаган куй-қўшиқлар «Шодиёна» ансамблининг «Пазик» автобуси Сахвант қишлоғидан завқ-шавқларга тўлиб, Тошкент шаҳар томон йўл олди.

Ғани ака уч кун ҳам бир дақиқа бўлса-да хурсандлигини йўқотмай, очилиб-сочилиб юрди. Айниқса, ота қишлоғи — Сахвантда улғайиб камол топган бу ёшлар маҳоратини республика пахтакорларининг қурултойидек катта анжуман қатнашчилари орасида кўриш, бутун бир республика вакиллари олқишларига сазовор бўлиш, унинг учун ҳақиқий бахт эди. Ҳозир унга халқ ҳофизи Маъмуржон Узоқов, халқ томонидан «Ўйинчилар маликаси» деган ҳурматли унвонга сазовор бўлаётган ёшгина Малика Аҳмедова, булбул мисол нозик ва ширали овоз соҳибаси Ёрқиной Ҳотамовалардан ҳам кўра, ўз ишчилари орасидан, унинг ўзи ташкил қилган «Шодиёна» ансамбли аъзолари юксакроқ бўлиб туюларди, унинг колхозидан келиб ҳозир саҳнада қўшиқ айтаётган бола ҳам, ўйнаётган қизча ҳам ўз фарзандидек азиз кўринарди унга. Шунинг учун ҳам Ғанижон энг олдинги ўринда ўтириб олиб, уларнинг маҳоратларига ёғилаётган минг-минглаб олқишловчиларнинг қарсакларига қўшилиб мағрур қарсак чалиб, томошабинлар эътиборини ўзига тортиб турарди. Балки чиндан ҳам шундай йиғинда унинг қилган маърузаси-ю, ўзига берилган олий мукофот ҳам ҳозир Ғанижон учун бир пулдай кўринаётгандир. Зеро у бошчилик қилиб келаётган қишлоқдан шундай талантларнинг етишиб чиқишининг ўзи улкан бир ғурур эди.

Қишлоқдан келиб ўқийдиган илм толиблари-ю, «Шодиёна»нинг аъзолари қуршовида Тошкент кўчаларини тўлдириб бораётган Ғани ака олдин Ҳазрат Навоий номи машҳур бўлган санъат саройи олдида, улар билан биргалашиб суратга тушди-да, кейин Марказий универмагга ҳам бирга борди. «Рул сенинг қўлингда» деб аввал ҳайдовчига ҳинд костюм шими, кейин бошқаларнинг ҳаммасига биттадан эсдалик совғалар олиб берди.

Ноябр ойининг сўнги кунлари бўлишига қарамасдан бугун ҳам қуёш чарақлаб турибди. Осмон беғубор, ҳаво мусаффо. «Пазик» яна шоду хуррамлик билан «Шодиёна»нинг жарангдор куй-қўшиқларига мафтун бўлиб Ташкентдан Сахвантга қараб шодон жўнади.

— Ну, аравакаш, — деди Азизбек қизиқчи, ҳайдовчининг чеҳрасида табассум балқиб турганлигини кўриб, — ҳинд костюм шими қандай экан?

— Воҳ, — деди ҳайдовчи ҳам шодон табассум билан бош бармоғини ўйнатиб.

— Ҳофиз, — деди Саид доирачи, — «Ушшоқ»ни олинг, ўзим жўр бўламан, «Бака бум-бум бак», ҳа, бошланг!

Шундай хурсандликларга тўлиб «Шодиёна»нинг таронаси бутун Ўзбекистон бўйлаб таралиб борарди.

«Шодиёна» республика ҳаваскорлик ансамбллари орасида биринчилиكنи қўлга киритиб, анжуман қатнашчиларининг олқишларига сазовор бўлиб, ўз оталаридек мўътабар зот — раис Боёраминининг шахсий совғаларини ҳам олиб, пойтахтдан қишлоқларига бир олам завқ-шавқларга тўлиб қайтдилар.

— Йўлларинг равон бўлсин, сизлар яхшигина бораверинглар, мен ҳам орқаларингдан етаман» деб «Пазик»ни хурсанд жўнатиб юборган Ғани ака меҳмонхонага қайтиб киришда бир эмас, икки марта қалқиб кетди.

Ўша дамда марказий шифохонага етказилган Ғани ака бир ой шу жойда даволаниб, шифо топа олмагач, Москвага олиб борилди. Жарроҳлик муолажасидан кейин ҳам бир ой яна даволаниб қишлоғига кириб келган Ғанижон раиснинг ранглари сўлғин, барваста қомати анча чўкиб қолганди...

Куз кириб, аста-секин кунлар исиб, дарахтларнинг сарғайган япроқлари тўкилиб борарди. Мусаффо осмонни қалин ва қопқора булут қоплаб, замин узра оппоқ, совуқ қор ширабўрон бўлиб ёғарди. Бу йил зерикарли қиш кунлари бирам чўзилиб ўтардики, куздан қиш, қишдан баҳор ланжлик қилиб ғашга тегарди.

Пахтани экиб олиш ундан ҳам баттар бўлди. Гўё осмон тешилиб кетгандай ёмғир тинимсиз челақлаб қўярди. Имкон бўлди дегунча бечора деҳқонлар далага югуришар, яна латтаси сувга тушиб қайтаверардилар. Хуллас ёмғир салгина инсоф қилдими ёки зерикканидан дам олишга тушдими, қуёш анча кун чарақлаб турди. Шу орада Ғани раис бошчилигида бир амаллаб пахтанинг уруғи ерга қадаб олинди. Кунлар кетидан кунлар исиб, аста-секин ғўзалар ям-яшил тус ола бошлади. Яна пахтага ишлов, яна меҳнат, яна деҳқончилик авж олиб борар, қийғос гулга кирган ғўзалар шоналаб ҳосилга кирарди. Лекин раис Ғани Боёраминининг қалби ғуборли булутдай хиралашиб, қомати чўкиб борарди.

XXIX

— Суюнчи беринг! Суюнчи беринглар! — деганча кириб келган ёшгина қизча хонадагиларни қувонтириб юборди. Бирдан ҳамма унга кўз тикиб: «қани, тезроқ айтчи қизим?!» — деб турарди.

— Гулчеҳра опам ўғил кўрдилар! — деди қизча ўйноқлаб.

— Табриклайман сизни, буваси! Несваралик ҳам бўлибсиз, муборак бўлсин!

Шошиб қолган Гуландон опа уйнинг қоқ ўртасида туриб қолганча эрини қутларди.

— Муборак, — деди Ғани ака хурсанд бўлиб, — сизга ҳам набира муборак бўлсин! Илойим умри билан бергани рост бўлсин.

— Буважони, набирангизга ўзингиз исм қўйсангиз фарзандларингиз хурсанд бўлишади, — деди эрига Гуландон опа қизчага суюнчи бера туриб.

Ғани ака кулиб туриб ёстиғи остига қўл чўзди. Унча қалин бўлмаган, ўқилавериш эскириб кетган китобни олди. Китоб юзидаги дўнг пешона, юмалоқ юзли, япасқи бурун, қалин ва узун соқолли сиймога узоқ термулиб турди-да, «Сукрот!» — деди.

— Сукрот, дедингиз-ми?

— Ҳа, менинг биринчи набирам, ҳаётини яхшилик билан жаҳолатни англашга бағишлаган Грек файласуфи, донишманд, мўътабар зот Сукротдай бўлсин! Бориб шундай деб айтинглар!

Салқин ва озода хона. Ғани ака оппоқ чойшабга ўралган тўшакда ётиб суҳбатлашяпти. Гуландон опа гап орасида ҳар замон-ҳар замон қўлидаги оқ рўмолча билан у кишини елпиб қўяди. Раҳмонали отасининг ўнг томонида чордона қуриб ўтирганча мийиғида кулиб, уларнинг ширин суҳбатларини тинглаб ўтирибди. Тўрда, сандиқларнинг усти тўла кўрпа, лўла-болишлар таҳланган. Нафис қилиб ишланган нақшинкор шкаф тепасида осилган шиша ром ичидан ўрта ёшдаги тўладан келган, оқ юзли аёл кўзини узмай буларга ўйчанлик билан термулиб турибди. Бу Ғани аканинг онаси — Роҳатой ая. У кишининг икки ёнида тик турган болаларнинг бўйчанроғи Ғанижоннинг ўзи. Калтароқ лекин ғуладан келган, ёши каттароғи Ғамиджон, орқадан онасининг елкасидан кучиб турган йигитча Самижон бўлади.

— Ўшанда ўн тўрт-ўн бешларга кириб қолгандим, қишлоғимизга сураткаш келганини эшитиб қолдим. Уни орқасидан анча эргашиб юрдим-да, фурсат топиб, уйимизга эргаштириб келдим. Уч ака-ука онам билан эсдаликка тушгандик. Бошларидаги баҳордай яшнаб турган рўмолни онда-сондагина ёпинардилар: «Отанг раҳматликдан ягона эсдалик шу» деб авайлаб асрардилар уни. Мана, ўзлари ҳам раҳматли бўлиб кетди...

— Қанча йиллар ўтиб кетибди-я?! — деб гапириб берди Ғани ака хотини билан ўғлига. Ва бирдан маъноли кулиб, умр йўдоши Гуландон опага юзланди-да, унинг оппоқ билагидан ушлаб:

— Сиз қилган ошнинг таъми сира оғзимдан кетмайди-да, жоним, — деб қўйди.

Гуландон опанинг ҳам юзларида қизиллик балқиб, жимиб кулдида, бир сўз айтилмасдан хаёлга берилди. Балки шу дамда Гуландон опа Ғанижоннинг РТС олдида куни билан уни мўралаб кутган, гапиролмасдан уйигача орқасидан кузатиб борган ширин онларини эслаб кетгандир.

Ҳа, албатта, Ғани ака ҳам ҳозир Гуландон опага ўша унутилмас ёшлик дамларини эслатган бўлса ажаб эмас...

Улар бир зум бир-бирларига термулиб қолишди:

— Магарам кўнглингиз ўша таомни қўмсаб қолибдими, мен сиз истаган бу лаззатни ҳозир мана шу бармоқларим билан кўнглингиздагидан ҳам ортиқ қилиб тайёрлаб келаман, — дедида, ўрнидан нафосат билан туриб, эшикни очди. Ғани ака бошини қийшайтириб хотинининг орқасидан қараб қолди.

— Яқинроқ келинг ўғлим?

Онда-сондагина сизлаб эркалатаётган падари бузрукворининг сизлаб айтган сўзини Раҳмонали ҳозир бошқачароқ оҳангда эшитгандай бўлди. У тезгина силжиб, яна яқинроқ бориб жойлашди:

— Ғайратжон қаерда?

— Ғайратжон мактабда, ҳозир келиб қолади, ота.

— Шарифжон, Шавкатжонлар-чи?

— Уларни пахтага олиб кетишган, ҳали қайтаришмаса керак.

— Э-э-ҳа, пахтагами?!

Ғани ака жимиб қолди. Анча муддат хаёлга чўмиб тургач, «Пахтага» деди яна, лекин жуда паст овозда қандайдир норози оҳангда айтгандай бўлди шу гапни.

— Ўғлим, — деди Раҳмоналининг бармоқларини ушлаб. — Кейин бармоқларни олиб келиб лабларига босди. — Сиз энди баркамол йигитсиз, ҳеч нарсадан қўрқмайсиз-а?

— Йўқ, отажон! Нега ундай деяпсиз?

— Сиз мендан қўрқманг, ўғлим!

У қалтираган бармоқлари билан Раҳмоналининг қош-кўзларини силаб-сийпалади. Бармоқлар олдиндагидай ҳароратли эмасди.

— Яна ўзингизни йўқотиб қўйманг, ўғлим... Укаларингизни тарбиясига эҳтиёт бўлинг, улар ҳали жуда ёш. Аҳил бўлинглар! Ҳеч қачон сохта шон-шуҳратга берилманг! Одамларга меҳрибон бўлинг! Бу менинг сиз орқали барча фарзандларимга айтган насиҳатим бўлади, ўғлим... Аҳил бўлинглар! — ҳамон бармоқларни қўймасдан эшитилар-эшитилмас, жуда паст овозда гапирётган отасининг нурсизланиб бораётган кўзларига термулганча Раҳмонали лол қотиб қолди.

— Ло-илоҳа иллоллоҳ! Ло-илоҳа-иллоллоҳ! Ло-илоҳа иллоллоҳ! Аш ҳа-ду-у...

— Ота!

— Ота-а!!

— Отажо-о-он!!!

УЧИНЧИ ҚИСМ

ИНТИЛИШ

Бу фикр Шарифжондан чиқди:

— Кунлик терган пахтамикз кўпроқ бўлсин десак, бундай қиламикз, зипиллаб-зипиллаб тушгача кўрак терамикз-да, йиққан-ларимикзни бир жойда ўтириб олиб чувиймикз. Нима дединглар?

— Жуда зўр бўлади-да, қайтамга бир жойгинада ўтириб олиб суҳбатлашиб чувиймикз, — биринчи бўлиб бу фикрни Ёрқиной маъқуллади. Шу усул бошқаларга ҳам манзур бўлди-ю, учта-тўрттадан бўлиб эгат оралаб кетишди.

Кузнинг анча илиқ келганлиги болаларнинг жонига оро кирди. Улар синф-синф бўлишиб, алоҳида-алоҳида ишлашар, афтидан, унчалик зерикканга ҳам ўхшашмасди. Саккизинчи синф ўқувчилари учун ажратиб берилган майдонда Шарифжон билан Ёрқиной, Султон билан Шарофат ёнма-ён боришяпти, бошқалар ҳам тенг-тенгини топиб олишган. Тотувлик, иноқлик сезилади. Ўқитувчилар ҳам нима сабабдандир ҳар доимгидек «Ҳа, қимирланглар, азаматлар, яна нормани бажаролмай штабга кириб, қизариб ўтирманглар» дейишмасди.

— Шу дефолиация қилганлари ёмон эканда-а. Ёрқиной, вариллатиб тепадан ёмғирдай дори сочиб, бир неча кунда бутун пахтазорни қовжиратиб ташлашади-ей. Ҳу анави, олмазорлар орасидаги майдонга дори сепилмагани учун ҳозир ҳам ғўзада шиғилдай кўсак бор.

— Мен ҳам шу ишга тушунмайман-да, Шарифжон, — дейди бунга жавобан Ёрқиной, — ғўзаларни-ку, ёш болалардан ҳам авайлаб парвариш қилишади-да, айни шиғилдай ҳосилга кирганда устига заҳар сочишади-ю, кўм-кўк пахтазорни қип-қизил қилиб қўйишади. «Пахтани машинада териб оламиз» дейишгани билан ҳар йил мактабларни ёпиб ўқувчиларни далага олиб

чиқишади, қўл теримига зўр берилади. Билмадим, бундан кимга фойда, кимга зиён.

Фақат шу олмазордаги гўзаларда ҳозир ҳам чамандай гул бор. Лекин у майдон қўлнинг кафтидеккина жой, бир айланиб чиқишимизга ҳам кифоя қилмайди.

— Ундан ташқари, — деб Ёрқинойнинг гапини бўлди Шарифжон, — Нормани бажарамиз, деб хом-хатала кўракларни ҳам териб оламиз, ўқитувчимизнинг айтишларича, буларнинг ҳаммаси пахтанинг сифатини пасайтираркан, тўғри-да, кўракни тош билан эзиб пахтасини олгандан кейин ундан тола чиқармиди.

— Шундай қилишга мажбурмиз. «Штаб» балоси жонимизни олган, ўша кунни Султонни қийнашганини қара, раҳмим келиб туни билан ўйлаб чиқдим. Қўл-оёғини кўрдингми, тос-тос ёрилиб кетган, бу қовжираб қолган чаноқлар бошқа нима ҳам қиларди, қўлимизни тилади, усти бошимизни йиртади. Мана, менинг қўлларим ҳам Султонникидан беш баттар бўлиб қолган.

Шундай деб, Ёрқиной нозиккина қўлини синфдошига кўрсатди Шарифжон қизнинг бармоқларини ушлаб кўрди. Сўнг кафтига олиб силаб-сийпалай бошлади. Қизнинг бармоқлари тилинган, пахтанинг ширасига беланган бўлса ҳам ҳароратли эди. Шарифжон бунни ҳис этар ва унинг қўлини қўйворгиси келмасди.

— Менда вазелин бор, — деди Шарифжон ҳаяжонини яширолмай, кечқурун қўлингга суртиб қўяйми?

— Майли, — жавоб қилди Ёрқиной эркалангандай майин овоз билан, — Яхшиси, ўзимга берақол, яна дугоналарим...

Улар икки этак кўракни кўтариб чиқишганда синфдошлари ўтириб олиб гишт ва тошлар билан кўкала чақишар ва эзилган паллалари орасидан ҳўл пахталарни чувиб олишарди. Ҳаммадан сўнг ярим этак чиқар-чиқмас кўракни кўтариб Султон ҳам пахтазордан чиқиб келди. Ғамгин қиёфада, ҳурпайганча дўстларига бирма-бир қараб чиқди:

— Бугун яна штабга кираркансан-да, ҳазил аралаш ғамгин кулди Ёрқиной.

Бу ҳазилга бошқалар ҳам қўшилишди. Анчагача жим турди Султон ва ниҳоят тилга кирди:

— Эшитдиларингми?

— Нимани?

Султоннинг ўпкаси тўлиб гапиролмади, кўзига ёш қалқиди.

— Гапирсанг-чи, нима бўлди?

—Отанг! Сенинг отанг, Шарифжон!

Бирдан йиғлаб юборди Султон.

—А?! деганча ўрнидан иргиб турди Шарифжон. Бир дам нима қиларини билмай қотиб қолди, Султон айтолмаган сўз «ўлим» эканлигини англаган бўлса-да, шу лаҳзада ишонгиси келмас, ишонишни истамасди. Унинг ҳовучидаги кўкалалар сочилиб қолди. «Отажон!» деди-ю, пахтазор оралаб югура кетди.

Ҳовли дод-фарёдга тула. Чапак чалиб йиғлашарди аёллар. Биринчи бўлиб акасига кўзи тушди. Унинг қўлида таёқ. «Эссизгина отажоним-а» дея нола қиларди, Раҳмонали. Енги катта, кенг кўйлак кийган онасининг белти боғлиқ, қўллари билан кўкрагига уриб зор қақшаб йиғларди.

Шарифжоннинг чинқириб ҳовлига кириб келиши дод фарёд-ни янада кучайтирди. Бола талпина-талпина ичкарига кириб кетди. Отаси осмонга қараб ётарди. Боши, юзи очиқ. Жағи оқ латта билан боғланган. Алам-изтиробларга тўлиб ўзини отасининг бағрига отди. Бор вужуди билан уни қучоқлаб олди. Юзларидан қизғаниб-қизғаниб ўпди. «Бўлди болам, отангга азоб берма» деб уни зўрға далага олиб чиқишди. Ўша кун и уйларида нималар бўлгани Шарифжоннинг ёдида йўқ, фақат кўчалар машиналарга тўлиб кетган, қабристон дарвозаси олдида одамлар бирдан тўхтаб қолишгани ва жаноза ўқишгани эсида. Сўнгра тобут бошига келиб қўл қовуштирган киши «Мана, биродарлар, бугун биз энг азиз ва асл фарзандимизни...» деди-ю, овози титраб йиғлаб юборди. Сукунат чўкди.

Ўша кун 4 ноябр 1974 йил эди.

Бу сана Шарифжоннинг қалбида абадий муҳрланиб қолди.

II

Во дариғо! Тақдир шундай яралган экан, унга тан бермай иложинг қанча. Фарзандлар жон фидо қилиб қанчалик уриниш-масин падари бузрукворларини ўлим чангалидан олиб қололмадилар. Бир олам орзу ва армонлар, битмаган ишлар қолди. Эллик бир ёшида фарзандларининг қалбини яралаб у дунё сафарига бевақт жўнади ота.

Падари-ку, ягона жонидан бошқа ҳеч нарса олмай, жон эмас, балки танидан бўлак бирор нарса олмай қанчадан-қанча бажарилмаган юмушларини, ёруғ дунёнинг бор тапвишу азобларини қолдириб, тириклик ташвишидан қутулиб кетди, лекин бош фар-

занд Раҳмоналига қийин бўлди. Катта оила ташвиши энди унинг гарданида. Падари бузрукворининг иси-чироғини қилишдан тортиб ҳали вояга етмаган укаларининг тарбиясигача энди унинг ўзи масъул.

Раҳмонали шошиб қолмади. Босиқлик билан иш тутди. Отасининг панду насиҳатларини эсида тутиб фарзандлик бурчини оқилона бажариб эл эътиборини қозонди. Вақти-вақти билан эл олдига дастурхон ёзди. Акасининг бундай ташвишу тараддуд билан юрганини кўрган Шарифжон ўз-ўзига савол берар ва жавобини топишга уринарди:

— Рўзғор деган жамоани ким бошқариши керак?

— Албатта эркак.

— Олдин отам бошқарган рўзғорни энди акам юргизяпти. У эркак киши, хўш, мен-чи?

— Мен ҳам эркак. Акамдан кейин иккинчи эркак — мен. Укалар ёш, акамга мenden бўлак ким ёрдам беради? Отамдан қолган моллар ўзларининг ису чироқларига базўр етди. Онам, ягаларнинг топганлари ҳам учма уч бўлиб келяпти. Менинг ёшлигим қолдими! Бу йил саккизни битираман. Бўлди, мен колхозда ишлаб акамга ёрдамлашаман.

Шарифжон ана шундай қатъий қарорга келдида, акасининг ишдан қайтишини кутди. Акаси ишдан келиши ҳамон салом алик қилди-ю, гап бошлади:

— Эртадан бошлаб колхозда ишлайман. — Катталардай салмоқланди Шарифжон.

— Сен ёш бола-ку ҳали Шарифбой, мактаб нима бўлади?

— Нима, ишласам ўқишни эпполмайди дейсизми?

— Шошилма оғам. Олдин ўқишни пухта қил.

— Мен ҳам рўзғорга ёрдам қилай-да, ака.

— Э-э-э, ҳа... ҳали гап бу ёқда дегин!

— Мен тенгилардан Карим билан Шокир ҳам ишлашмоқчи.

Шарифжоннинг кўзларида қатъият балқиб турганини кўриб аҳди қатъийлигига ишонч ҳосил қилган Раҳмонали ноилож деди:

— Хўш, ўзинг нима қилмоқчисан колхозда?

— Сувчилик қиламан.

— Ихтиёринг. Фақат билиб қўй бола, ўқиш биринчи ўринда турсин. Зўр пахтакор бўламан деяпсан, бунинг учун зўр билим ҳам керак бўлади, оғам!

— Нима, менга ишонмайсизми?

Укасининг кўзларига меҳр билан боқди Раҳмонали.
— Ҳаммасини эплайман.

III

Шарифжон бугун ишдан ҳар қачонгидан ҳам хурсанд бўлиб уйига қайтди. Ўзининг жамиятга фойдаси тегаётганидан фахрланарди бола. Албатта гурурланишга ҳаққи бор эди унинг. Ҳаётида биринчи марта маош олиб келиш унинг учун катта бахт эди. Балки бу воқеа бутун умр эсдан чиқмайдиган хотирага айланиб қолар.

Айниқса, хазиначининг мақтовини ўйлаб қувонарди у:

«Учовинг ҳам билишимча, бир синфда ўқийсизлар, тўғрими? Лекин мен сизга айтсам, бўталоқларим, ишнинг кўзини Шарифжон биларкан. Мана, у ўттиз олти сўлкавойни қарсиллатиб санаб олди. Сизлар-чи? Йигирма олтини олдиларинг, тўғрими? Тўғри деб туриш керак, бўталоқларим. Агар колхозчилар қатори кун бўйи тўлиқ меҳнат қилганларингдами, масалан, Шарифжоннинг ойлиги етмиш икки сўм бўларди, мен сизга айтсам. Хўш, сизларники-чи, бўталоқларим? Эллик икки сўмгина бўлиб қоларди-я. Э, яшасин Шарифжон»

Хазиначи қўли билан Шарифжоннинг елкасига уриб, бармоқларини қарсиллатиб хиргойи қила кетди:

Ҳалол меҳнат энг яхши одат,

Чунки меҳнат берган бизга саодат.

Раҳмонали укасининг биринчи ойлик маошини санаб кўраркан, унга меҳри ортиб, ич-ичидан қувонганича кўзининг таги билан қаради. Қорачадан келган Шарифжоннинг юзлари офтобда қизарган, бўйи ҳам назарида, анчагина чўзилиб, мускуллари бақувватлашиб қолгандай эди.

Шарифжоннинг ўзи каби бажарган ишлари ҳам сифатли ва пухта— зғатта бирданига сув очмасди у. Аввал сув юрадиган ариқчанинг ласту баландига бирров назар солар, зарур бўлган жойларини қазиб чиқар, чўп-хаслардан тозалар, кейин тажрибали сув-

чилар усулига тақлид қилиб, ўғитлардан бўшаган қоғоз халтадан бир кучоқ кўтариб келарди-да, ундан кейин катта ариқдан сувни меъёрида бериб, ҳар битта эгатнинг бошига мослама қиларди. Бундай эгатдан сув бир маромда шилдираб оқар, эгат бошини ювиб кетмас, натижада сувнинг миқдори бир хилда турарди.

Ёш сувчининг ишини кузатмоқчи бўлган бригадир узоқроқдан қараб турди. У анчадан бери кузатар, аммо ишга берилиб кетган Шарифжон буни пайқамасди. Ниҳоят бригадир боланинг ишидан кўнгли тўлди:

— Яхши деҳқон учун кўп нарсa керак эмас, салгина фаросат яна бирозгина кунт бўлса бас. Отанга раҳмат, жиян. Сенинг ақлу ҳушинг жойида экан. Биз ҳам отанг раҳматлининг қўлида кўп ишлаганимиз. Умринг ўхшамасину юриш-туришинг, бажараётган ишларингнинг пухталиги айнан у кишининг ўзи. Сенга бир гап бор жиян, насиб бўлса, деҳқонларга бош бўлгудай шижоатинг кўриниб турибди.

— Мен отамдай колхозга раис бўламан, тоға.

Бригадир ёшгина боланинг бундай ўктам гапиришига дастлаб ҳайрон бўлиб турди. Кейин қувониб кетди-да:

— Тилингга асал-е, отагинам, тилингга асал. Илоё, айтганинг келсин. Отангнинг битмаган орзуларини битказгин. Ишларингни кўриб қувониб юрайлик, болам.

— Биласизми тоға, — деди Шарифжон худди катта кишилардек салмоқланиб, — Мен қишлоғимизни шаҳар қиламан. Завод-фабрикалар қураимиз. Ҳамма нарсa шу ерда бўлади, ўзимиздан чиқади. Кўрасиз ҳали.

— Айтганинг келсин. «Ақл ёшда эмас бошда», дейдилар. Бизнинг ишончимиз ҳам, умидимиз ҳам сизлар энди. Келажак сизнинг қўлингизда, — деди бригадир ўйчанлик билан.

Ўша кунги қисқагина мулоқотдан сўнг Шарифжоннинг ақлига тан берган бригадир ҳисоб-китоб ишларини унга ишониб топширалиган бошқа ёшларга уни ўрнак қилиб кўрсатадиган «Шарифжондай ишланглар, билимдон бўлинглар» дейдиган бўлиб қолди.

IV

Кунларни қувиб ойлар, ойлар кетидан йиллар ўтиб борарди. Шарифжоннинг ҳам бўйи ўсиб ақли етилиб қолди. Ана-мана дегунча ўрта мактабни аъло баҳоларга тамомлаб, олий ўқув юртига тайёргарлик кўрадиган бўлди.

— Мен Самарқандга бораман, — деди у ана шундай кунларнинг бирида акасига.

— Мақсад?

— Агроном бўлмоқчиман.

— Раис бўлмоқчи эдилар шекилли?

— Раис бўлиш учун аввал агроном бўлиш керак-да.

— Балли! — деб юборди Раҳмонали зўр мамнуният билан.

Шарифжон акасининг «зўр пахтакор бўлиш учун зўр билим ҳам керак бўлади, оғам!» деган гапига шама қилиб айтганди бу гални.

Ака-ука бир дам мазза қилиб кулишди.

— Пулни қандай қиламиз?

— Ойлигимни олиб қўйганман.

— Қанча экан ойлигинг?

— Саксон сўм.

— Етармикан?

— Эпласам ортиб ҳам қолади.

Гап бевосита иқтисодга бориб тақаларкан, Раҳмонали ўйлаб қараса бу пул билан бегона шаҳарда бола қийналиб қолиши аниқ. Кийим-боши кир бўлмайдими, янги кўйлак киймайдими...

Бузоқчасини олиб қолиб, соғиб сутини ичиб турган сигирларини бозорга олиб чиқиб, сотишдан ўзга чора йўқ эди. Шундай қилдилар. Раҳмонали сигирнинг пулидан тўрт сўмга оқ кўйлак, олти сўмга қора шим олиб укасига кийдирди. Сўнгра яна йигирма саккиз сўмни укасининг ойлигига қўшиб, унинг чўнтагига солди-да, Шарифжонга оқ йўл тилади.

* * *

Орадан бир ҳафта ўтказиб, Раҳмонали сигирнинг пулидан қолганини ёнига солиб-да, яна молбозорга жўнали. Бозор айланиб юриб қадди баланд, бели узун иккита совлиқни сотиб олиб уйига етаклаб қайтди. Қўйларга беда ташлаб уларнинг қиртиллатиб емиш ейишига қараб махлиё бўлиб ўтираркан, раҳматли отасининг айтган бир гапи ёдига тушиб қолди:

«Ўғлим, эшиги тагида қўй қийи сочилиб ётмаган уйда барака кам бўлади. Мол қилмоқчи бўлсанг, ишни қўй олишдан бошлагин. Бу жониворни жаннатдан чиққан дейдилар. Унда ҳислат кўп. Биласанки, қўй пул бўлади. Пулни пул топади. Аммо буни

ҳам эплаган қилади. Йўлини билмаган на ўзини, на ўзгани тўйғазолмай абгор бўлиб юраверади» — деганди раҳматли.

Ўша пайтлар Раҳмоналиларнинг дарвозасидан йигирмага яқин қўй-қўзи кириб чиқарди. Гоҳо-гоҳо отаси ҳам Раҳмонали билан бирга қўйларни кўчага ҳайдаб, жониворларнинг жовдира-тиб қумалоқ сочиши ва шаталоқ отиб чопиб кетишига завқланиб қараб қоларди.

Шунча қўй отанинг бир йиллик маросимига кетди-я... Шуларни эслаб ўрнидан турди. Ҳовлини айланиб юриб нималарнидир ўзича мўлжал қилди, сўнг яна беда кавшаётган қўйлар олди-га қайтиб келиб супа четига оғир чўкди.

Орадан анчагина фурсат ўтиб совлиқларнинг иккаласи ҳам эгиз қўзилади. Ана-мана дегунча уларнинг қўй-қўзилари олти-та-га етди. Келгуси йилнинг баҳорида Раҳмоналининг ўғли Сарвар-жон ўндан ортиқ қўй-қўзини дарвозадан ҳайдаб чиқадиган бўлди. Энди уларнинг дарвозалари олдида аввалгидан кўра кўпроқ қўй қийи сочилиб ётарди. Раҳмонали ҳам худди отасидай ўз ўғилча-сига кўмаклашар, қўйларни биргаликда дарвозадан ҳайдаб чи-қаришар ва уларнинг қумалоқ сочишига, шаталоқ отишига зав-қланиб қараб қоларди. «Отамнинг айтганлари келяпти, демак, файз-барака мўл бўлади» деб хаёлидан ўтказарди.

V

Раҳмоналининг иккинчи укаси Шавкатжоннинг ҳам бўйи чўзи-либ, мўйлаби сабза уриб қолди. У ҳам ўрта мактабни тамомлаб олийгоҳга кириш иштиёқида тайёргарлик кўра бошлади. Раҳмо-нали ҳеч иккиланиб турмасдан думбаси қучоқча сиғмайдиган қўйлардан бирини бозорга чиқариб сотди-да, пулини укасининг чўнтагига солиб, унга ҳам оқ йўл тилади.

Бироқ Шавкатжоннинг омади чопмади, уч фандан бор-йўғи ўн балл тўплаб олийгоҳ талабига жавоб беролмай, шалпайиб қайтиб келди.

— Қани, нима гап?! — деди ака унинг озиб-тўзиб кетган афти-ангоридан тегишли хулоса чиқариб.

— Қабул қилишмади.

— Қабул қилишмадими, ўзинг киролмадингми?

Раҳмоналининг касби ўқитувчилик эмасми, ўқувчилардан бунақа «тўғри» жавобларни эшитавериш тажрибаси ошиб кет-

ганди. Акасининг одатини яхши биладиган Шавкатжон унинг юзига тик қарай олмади, шундай бўлса-да, гапни ўз фойдаси томонга буриброқ жавоб қилди:

— Ўн тўрт балликларни ҳам зўрға қабул қилишди.

— Ўзинг неча балл тўплагандинг?

— Ўн балл.

— Балли! Қайси фандан тўрт бўлди?

— Тарихдан.

— Офарин. Ўзбек тилидан ҳам уч оладиларми? Она тилидан-а!

— Норози бош чайқади Раҳмонали.

— Горький асарлари бўйича эркин мавзуда иншо ёзгандик...

— Борди-ю, Тургеневнинг «Оталари билан болалари»дан ёзганинда «беш» олармидинг?

— Жуда кам вақт беришди, — деди Шавкатжон акасининг кесатигини ўзича тушуниб.

Ака-укалар ўртасидаги мунозаранинг кескинлашиб бораётганини эшитиб ўтирган она ўртага тушди:

— Нега бунча «тергов» қилиб қолдинг, болам бечорани? Шу ўқиш ўлгурнинг эрта-кечи борми? Бу йил бўлмаса янаги йил бориб кирар. Олдин уканг овқат-повқат еб нафасини ростлаб олсин, э, болам-е, қачон ҳаётни тушунасизлар...

«Ростдан ҳам пачакилашиб ўтиргандан бирор наф чиқадими ўзи?» деган хулосага келдида, Раҳмонали ҳам дастурхон олдида ўтириб тамаки тутатишга киришди. Шимиб-шимиб тутун тортгач хумори босилди шекилли, укасининг кўнглини кўтарди:

— Бўлар иш бўпти, кўпам ўйлайверма, оғам, онам айтганларидай ўқишнинг эрта-кечи бўлмайди. Фақат билимнинг кетидан қувсанг бўлгани.

Кейин бир муддат ўйлаб турди-да, яна саволга тутди?

— Шавкатжон, ўзинг қизиқиб кўрдингми, ҳеч, ўша сен тўплаган ўн балл баҳойинг билан бошқа бирор институтга қабул қилишмасмикан?

— Жойлашса бўлади-ку-я...

— Ҳа, балли! Лекин яна нимаси «ку-я»?

— Мен бари бир юрфакка кираман. Отам менга сендан яхши юрист чиқади, ўғлим! — дердилар.

Шавкатжон ғамгинлик билан шу гапларни айтаркан, кўзларига ёш келди. Ўғлининг изтиробларини кўриб турган онанинг ҳам кўзлари намланди.

— Бундай, Шавкатбой, вақтни бекорга ўтказиб ўтирмайлик. Ҳозир мактабларда рус тили фани ўқитувчилари етишмай турибди. Шу соҳага кўпроқ эътибор беришмоқда. Бир уриниб кўрайлик-чи, агар пединститутга шу баҳойинг билан қабул қилишса, марра бизники бўлади. Биринчидан вақтдан ютасан, иккинчидан ўқитувчи бўлиб олсанг бахтинг. Бу шарафли касбда ишлаб туриб сиртдан ўқиб юрфакни ҳам тамомлаб олиш мумкин. Нима дейсан, маъқулми?

Шавкатжон акасининг маслаҳатларини диққат билан тинглаб ўтирган бўлса-да, дарҳол жавоб қайтармади. Бунга ака «сукут-ризолик аломати» деб тушунди.

— Бўпти укам, эртага икки қўйни мол бозорга ҳайдаймизу, пулини чўнтакка уриб, қайдасан Самарқанд, деб йўлга равона бўламиз.

Ака-укалар ўртасидаги мунозара ана шундай якун топди.

Садриддин Айний номидаги педагогика олийгоҳи ҳовлисида одам кўплигидан юриб бўлмасди. Йиғлаган ким, қарғагану сўкинган ким... Биров ҳақиқат йўқлигидан нолиса, бошқаси порахўрликдан шикоят қилади. Лекин бирор киши айбни ўзидан қидирмайди. Бу ҳолни кўриб Раҳмоналининг бошидан ҳуши учди. Катта бир дарахт тагидаги ёғоч ўриндиққа ўтириб олиб, сигарет тутатишга тушди. Минг хил хаёлга бориб таваккал қилишга қарор қилди. Тўғри ректор ҳузурига кириб борди. Хонада ёш элликларга бориб қолган сочлари оппоқ, басавлат бир киши қоғозларга кўмилиб ўтирарди. Раҳмонали вақтни чўзиб ўтирмади. Мақсадни лўнда қилиб тушунтирди-ю, фурсатдан фойдаланиб, стол устига укасининг ҳужжатларини қўйди. Ректор бир сўз айтмасдан Раҳмоналининг қорозларини кўпига опли-ла, унга синчиклаб қаради. Кейин ҳамон тик турганча, жавоб кутаётган кишига юзланди:

— Болани чақиринг-чи.

— Ҳозир!

Раҳмонали зум ўтмай укасини бошлаб кирди.

— Почему тебя не приняли в юрфак?

Хонага кириб келиши билан бундай савол берилишини кутмаган Шавкатжон саросимага тушди.

— Жавоб бер домлангнинг саволларига! — кулимсираганча укасини туртди Раҳмонали унга далда бериш мақсадида.

Шавкатжон дудуқланди:

— Я, я... юрфак экзамен издал, десят балл получил.

Ректор кулиб юборди. Шавкат ҳам, акаси ҳам бу кулгунинг боисини тушунмай ҳайрон бўлиб туришарди. Аслида, ректор қишлоқ боласининг ҳарқалай сўзларни ўзича қалаштириб, қизиқ бир оҳанг билан ширингина қилиб тушунтира олганидан завқланиб кулмоқда эдики, бу ҳол унинг қуйидаги сўзларидан англашилди:

— Қишлоқ мактабида ўқиганмисан?

Ректор саволни Шавкатжонга берган бўлса-да, жавобини кутмай Раҳмоналига деди:

— Айтиб қўйинг, пухта ўқисин. Рус тилидан дарс берадиган ўқитувчи бўлади-я!

— Албатта! Албатта! Бунга ишонаверинг, домла!

— Ишонсак бўладими, Шавкатбек?

Укаси ўрнига яна Раҳмонали жавоб қилди:

— Ишончингизни оқлайди, ўзи тиришқоқ бола.

Ректор телефон гўшагини кўтарди.

— Тамара Михайловна, тезгина олдимга кириңг!

Сўнгра телефон гўшагини жойига қўйиб яна Раҳмоналига тушунтира бошлади:

— Бу бегона тил. Уяти бўлмайди. Хато қилса ҳам бугундан бошлаб ўртоқлари билан русча гаплашиб кетаверсин. Шундай қилсагина бу тилни яхши ўзлаштириб кетади.

Хонага калта бўйли, ёши ўттизлардан ошмаган, сариқ сочили аёл салом бериб кириб келди.

— Кўряписизми, Тамара Михайловна, мана бу йигитчани юрфакка қабул қилишмабди. Улар билган-да, бундан юрист эмас, балки рус тили ўқитувчиси чиқишини. Ўзингиз бу йигитчани шундай зўр шогирд қилиб тайёрлангки, юристлар ҳам қойил қолсин.

Ректор шундай деганча олдида турган бир нечта қоғоз ҳужжатларни аёлга узатди. Тамара Михайловна Шавкатжоннинг ҳужжатларини ҳам олиб, мийиғида жилмайганча Шавкатжонни эргаштириб чиқиб кетди.

Иккала укаси ҳам олийгоҳда ўқияпти. Энди Раҳмоналининг кўнгли чоғ. Хаёлида эса кенжа укаси. Ҳадемай у ҳам ўрта мактабни битади. Агар уни ҳам акаларидай бирорта олийгоҳга жойлаштира, энг катта ташвишдан қутилган бўларди. Ҳар ҳолда ишлар ёмон эмас. Картошка ҳосилини йиғиштириб олиш ишлари бошланиб кетган. Уч кундирки, картошка қавлашади, саралашади. Раҳмонали мамнун бўлиб «Худога шукур» деб қўяди. Баҳорда ака-укаларнинг биргаликда бир ҳафта қилган меҳнатлари бутун қишнинг озуқаси бўлди.

Кўчадан ўтиб бораётган юк машиналар ҳовлилар олдида тўхтар, «Картошка оламиз! Пиёз оламиз!» деган қичқириқлар эшитиларди.

— Ана, Файратжон, ишимиз ўнгидан келадиган бўлди, бор уларни бу ёққа чорла, агар савдомиз келишса картошкани кўтарасига берамиз, — деди Раҳмонали.

Ана-мана дегунча Файратжон сочлари ўсиб елкасига тушган соқоллари чеккасидан қийпиқ қирқилган барваст йигитларни бошлаб келди. Йигитлар дангал экан, «Картошкага гап йўқ, хоҳласанглар ҳаммасини сотиб оламиз», дейишди. Катта тарози ўрнатилди. Қоп-қанорлари тайёр экан, картошкани тортиб қопларга жойлайверишди. Ҳаш-паш дегунча ишни бажариб, бир минг тўрт юз килога пулни нақд санаб бериб жўнаб кетишди.

— Мана, оғамбой, — деди Раҳмонали Файратжонга, — бир минг беш юз қирқ сўм! Бу даромаднинг ярми холос. Қолганини баҳорда сотамиз. Уруғлик учун нархи ҳам ошади. Бир қисмини рўзгорга ишлатамиз. Деҳқончиликда гап кўп, укам. Энди бўшаган ерни бир ағдариб пиёз экиб ташласак, май-июн ойларида уни ҳам йиғиштириб олиб худди бугунгидай кўтарасига сотамиз-да, ўрнига яна кечки картошка экиб қўяверамиз. Худо бериб қолса сен ўнинчини тугатганингда ўқиш пулинг ҳам тайёр бўлади. Ризқимиз ердан чиқиб турибди-да!

Файратжонга акасининг тадбиркорлиги, деҳқончиликнинг кўзини билиши ёқиб қолди. Эндигина ака-ука ерни беллашга киришганларида тўрхалталарини елкалаб Шарифжон билан Шавкатжон келиб қолишди. Ака-укалар қувонч билан қийқирганча, бир-бирларини кўтариб айлантирганча кўришишди.

— Биз уч кун меҳмон бўламиз, — дейишди йигитлар, — кейин пахта териш учун ёппасига чўлга жўнаймиз.

— Ундай бўлса, — деди Раҳмонали Файратжонга, — боқаётган қўйларингиздан бировини етаклаб чиқинг!

Қўй сўйилди. Меҳмондорчилик зўр бўлди. Эртаси кuni тўрт ака-ука картошкадан бўшаган ерни обдан беллаб, пиёз уруғи сеппиб сув ҳам қўйиб юбордилар.

Она болаларининг бўй-бастига ҳавас билан қараб «туф-туф, ёмон кўздан асрасин» деб қараб турар ва ич-ичидан қувонарди.

VII

Бир неча кундан буён аҳвол шу. На ёмғир ёғади, на қор. Осмон қуруқ «заҳар» злайди. Суяк-суякка ўтиб кетадиган совуқ ҳамманинг жонига теккан. Чўл шамоли чийиллаб ҳуштак чалади. Қуюн чирпирак уриб йўлак супуради.

Кошки, бу аҳволда олов ёқиб бўлса, қўлни «куҳ-куҳ»лаб қўлтиққа тиқишдан ўзга илож йўқ. Телпаги борлар қулоқчинни тушириб олишган, телпаксизлар ширага ботган кир этакларини аллақандай коинотдан тушиб келган кимсалардай бошларига ёлиб олишган. Пахта йўқ. Қовжираган чаноқларда йилт этган оқни кўрмайсиз. Машиналар айланавериб, ерга тўкилган тола-ларни ҳам тупроққа қориштириб ташлаган. Болалар кун бўйи далада серрайиб юришади. Ғўзаповларда совуқнинг заҳри қиров бўлиб ёпишган. Атроф теп-текис бирорта иморат ёки дарахт кўринмайди. Фақат ҳашарчилар жон сақлаш учун қурилган «барак»лар чўл ўртасида замбуруғдек қаққайиб туради.

Узоқдан кўринган «Виллис» ана шу баракка келиб тўхтади. Уни кўрган талабалар қувониб кетишди.

— Жонингдан, энди жавоб беришади!

— Ура!

— Уй-уйимизга кетамиз!

Ана шундай нидолар билан бир-бирларини кучоқлаб табрик-лашарди бечора болалар.

Орадан бироз фурсат ўтиб-ўтмай навбатчи бола машиналарга пахта юклаш учун қилинган дўнгсал устида пайдо бўлиб, этагини боши узра кўтариб силкитганча ҳаммани чақира бошлади.

— Ҳо-ҳо-ҳо, югур ҳамманг!

Йигит-қизлар бир зумда «оқ олтин» майдонини тарк этиб ҳар томондан барак сари кела бошладилар. Хона тўридаги кўрпача устида икки киши палтолларининг этаги билан тиззаларини ўра-

ганча ўтиришарди. Уларнинг бири — Каттахўжа Ҳузурхўжаевич Маҳсумхўжаев бўлиб, иккинчиси маҳмадона Қуттибой Сулейманов эди. Талабалар уни «Маҳмадона» дейишар, баъзилар «Матбуот» деган лақаб билан атардилар.

— Ҳамма йиғилиб келдимиз?

Каттахўжа Ҳузурхўжаевичнинг биринчи саволи ана шу уч оғиз сўздан иборат бўлди.

— Ҳамма, — деган қисқа жавоб бўлди.

Талабалар нафасларини ичларига ютиб кутишарди.

Каттахўжа Ҳузурхўжаевич Маҳсумхўжаев аслида Тошкентлик бўлиб, уч йиллик партия мактабини тугатганидан сўнг «Ёшларни тарбиялашда масъулият» деган мавзудаги илмий ишини Москвада ёқлаб келди. Шундан буён, Қишлоқ хўжалик институтида ишлаб келади. Ўттиз беш ёшларда бўлсада сочига оқ ора-лаб қолган. Қўлтиғидан катта қизил папка тушмайди. Гапирганда кўпгина жумлаларни мавҳумроқ қилиб «қҳе» дейишга одатланиб қолган. Сиёсий иқтисод фанидан маъруза ўқийди. Нима сабабдандир талабалар уни «қуруқ назария» деб сира ёқтиришмайди.

— Мақсадга ўтамиз, қҳе, — деди Каттахўжа Ҳузурхўжаевич, — биринчи курс талабаси Исергул Жўқимбаевдан шикоятнома тушган. Арзнома, ўта проблематик актуал, қҳе, масала. Шунинг учун, уни ҳал қилишга тўғри келади. Исергул Жўқимбаевнинг ёзишига кўра бир гуруҳ кишилар, яъни учинчи курс талабалари Шариф Боёрамининг ҳамда Тўлеп Гўремовлар бошчилигида қизнинг номусига ноидеологик тарзда тажовуз қилганлар. Бу проблематик актуал масалага, қҳе, бефарқ қараб бўлмайди. Узоқ текширувлар натижасида шикоят тўлиқ ўз исботини топди. Идеологик нуқтаи назарни ҳисобга олиб, қҳе, носоғлом ҳаракат қилиб келган собиқ талабалар: Шариф Боёрамининг ҳамда Тўлеп Гўремовлар институтдан ҳайдаладилар.

— И-и-и, бу қанақаси бўлди?!

— Ё тавба, ҳақиқат борми ўзи!

Ана шундай ҳайратомуз нидолар эшитилди ёшлар орасида. Фавво кўтарилди.

— Жим ўртоқлар! Маданиятсизлик қилманглар. Қонундан чиқиб кетяпсизлар! Бу аҳволда, ким сизни таҳсил кўрган, матбуотни ўқиб юрган деб ҳисоблайди?! — дея талабаларни тартибга чақирди Қуттибой Сулейманов.

— Исергулнинг ўзини ҳайдаш керак! — деди ўрнидан ирғиб турган Деяна Қозоқбоева.

— Сиз ўрнингизда ўтиринг! — деди Қаттахўжа Ҳузурхўжаевич заҳархандалик билан.

— Ўтирмайман. Исергул расво қиз. Уни қаранг, сара жигитларимизга туҳмат қилаятир.

— Ўтир, уставни бузма!

Каттахўжа Ҳузурхўжаевич сиёсатга ўтди.

— Уставни ким бузаятир? Жиғилишни ўзларингиз махфий ўтказиб жолғон натижасини бизларга жетказаётирсизлар?!

— Ўтир деяпман! Ҳозир ўзинг ҳайдалиб кетасан! — ўшқирди Қуруқ назария.

— Бекор айтасиз. Ҳақиқат қилмаятурсиз. Ҳамма биладигўй...

Деяна Қозоқбоеванинг билимдон тапкилотчи эканлиги учунгина эмас, балки одобли ва ростгўйлиги учун ҳам талабалар уни туман кенгаши ноиби этиб сайлагандилар. Ҳозир у ноҳақликни кўриб чидаб туrolмади. Унга қўмита котиби Каттахўжа пўписа қилганида ҳам тўғри сўздан қайтмади.

Шарифжон ўзини тутиб туrolмай отилиб ўрнидан турди.

— Бу қанақа йиғилиш ўзи? Нима учун биздан ҳеч нарса сўрамасдан институтдан ҳайдалди деяпсизлар? Биз уни ўлимдан олиб қолдик. Канал бўйида ўрнидан туrolмай инграб ётган экан. Биз яхшилик қилиб баракка етаклаб келдик-ку!

— Жўқ, жалган айтяпсан. Энди мени ўзинг хотинликка оласан, — деб тўнғиллади ўтирган ўрнидан Исергул.

— Ўчир-е, овозингни қанжиқ! Ҳозир ёриб ташлайман! Эй, Тўлеп, сен айтсанг-чи, бу ифлосни қай аҳволда кўрганимизни. Унинг ўзи нима деганди бизга? — жаҳл қилди Шарифжон.

Тўлеп ҳам Шарифжон сингари титраб-ҳаяжонланиб ўтирарди. Дўстининг гапидан сўнг ўрнидан турди:

— Агар биз уни баракка олиб келмаганимизла яхлаб ўлиб қолган бўларди, — деди Тўлеп, — бир неча безори уни зўрлаб яна роса дўппослаб ташлаб кетган экан. Ўзинг шундай деб йиғламаганимизнинг бизга? Исергул?

— Ана, эшитяпсизми, бунга ор-номус эмас, эркак керак бўлган. Ким оларди сени, тфу, расво! Иш ўрнига ўзинг қаёқларда санқиб юргансан, — деди тутоқиб Деяна.

Барак ғала-говурга тўлиб кетди. Вазият жиддийлашди. Бундан хавотирга тушган Каттахўжа йиғилишни «ёпиқ» деб эълон

қилди-да, папкасини қўлтиғига қисиб ўрнидан тураркан, қарорнинг қатъийлигини, ректорга киришнинг ҳам фойдаси йўқлигини айтиб баракдан чиқди.

VIII

Тунда Шарифжон илондай тўлғаниб ухлолмай чиқди. Тонг отиши билан лаш-лушларини ҳам наридан бери йиғиштириб қадрдон дўстлари билан хайрлашди-да, юрагини безовта қилиб турган Самарқандга жўнади.

Ётоқхонасига етиб келганда чамаси соат бирлар эди. Талабалар уйи ҳувиллаб ётарди. Кимсасиз хонада бошига тушган ташвишнинг юки қанчалар залворли эканлигини янада чуқурроқ ҳис қилди. Ўз-ўзидан юраги тўлиб келаверди. Томоғига нимадир тиқилаётгандай бўлар, боши ғувиллар ва фикрини бир жойга йиғиб ололмасди.

«Нега бундай бўляпти? Нима учун Қуруқ назария кўра-била туриб у ифлос Исергулни эмас, мен билан Тўлепни институтдан ҳайдаяпти, биз нима ёмонлик қилдик ўзи? Арпасини хом ўрдикми? Наҳотки инсонга яхшилик қилиб бошимизга шу кун тушса, туҳматга қолсак? Тўхта, Каттахўжа Ҳузурхўжаевич ректорга киришингизнинг фойдаси йўқ дедими!.. Нега шундай деди? Балки ректорга киришимизни хоҳламаётгандир. Балки ректор бундан хабарсиздир. Тўхта! Шу ерда бир гап бор. Кимга ишонса бўлади ўзи, анави «ққхе»ку, гирт аҳмоқ, бундай масалаларда ректор... У киши билан бирор марта ҳам гаплашмаганман. Шунча ёшлар таълим-тарбия олаётган олийгоҳда нега Каттахўжага ўхшаш мунофиқларни сақлаб туришаркан? Тавба, ҳаёт наҳот шунчалик нотекис бўлса, энди дардимни кимга айтаман. Акамнинг олдига бориб, «мени институтдан ҳайдашди» дейманми. Акамнинг таълимчилари ўзига етмайлими ахир?!»

Ана шундай чигал фикрлар Шарифжоннинг бошида ғужғон урарди. Ўйлаб ўйига етмас, ноҳақ жабрланиб ўтирганига ва ўзининг ҳақлигини исботлаёлмаганига афсус надоматлар чекарди. Хаёлида яна ўша йиғилишда айтилган туҳматлар жонланаркан, домлалар сафида Каттахўжага ўхшаш кишиларнинг бўлишига ишонгиси келмасди. Агар мен шу олийгоҳнинг раҳбари бўлганимда энг аввало Каттахўжага ўхшаган мунофиқларни олийгоҳ дарвозасидан ҳайдаб чиқарардим, деган ўй миясига уриларди.

Уларнинг сиёсати устав, қонун, матбуот каби сўзлар ортига яшириниб иш кўришларига гоҳ ишонар, гоҳ ишонмасди.

Шарифжон ўзини ғариб ҳимоясиз кишидай сеза бошлади. Наҳотки Самарқандда ўқиш менга насиб этмаса? Энди уни қандай кўраман, ахир бу ердан бутунлай кетишимга тўғри келади-ку. Уни қандай ташлаб кетаман. Ўйлар уни энди бутунлай ўзга гўшага томон етаклар, лабларида маҳзун табассум ўйнар ва ҳаёлан уни қўмсаб у билан ғойибона гаплашарди.

... Пахтага жўнаб кетишларидан олдинроқ юз берганди бу воқеа. Тасодифий учрашув. Шарифжон ёлғиз ўзи шаҳарнинг кўҳна обидаларини томоша қилиб юрарди ўшанда. Шаҳар кўчаларини кезиб юриб Садриддин Айнийнинг уй музейига яқинлашиб қолди. Шу ерда бир қизга кўзи тушди. Ўн беш-ўн олти ёшлардаги бу қиз ўта жозибали кўринарди. Ўзидан анча кичик бир қизалоқ билан гаплашиб турибди. Шарифжон ундан кўз узолмай қолди. Борлиқни унутди. Қизнинг бенуқсон чеҳраси, қад-қомати, умуман бутун вужудидан бўй кўрсатиб турган латофат йигитни асир этди. Ҳеч қачон бунчалик гўзал хилқатни учратмаганди.

Қизнинг ўнг қўлида жажжигина сумкача, эғнида ўқувчилар либоси. Сочи ҳаворанг банд билан турмакланган. Шарифжон қизнинг юзига диққат билан қаради: оқ юзли, қошлари камондай, лаблари бамисоли атиргул ғунчаси, Гавдаси тўлагина, ўрта бўйли. Чап қўлини қизалоқнинг елкасига қўйиб бироз энгашганча, унга нималарнидир эркалаган оҳангда уқдирмоқда. Шарифжон қизнинг гапига қулоқ тутди. Унинг гап оҳанги, тожик шева-сига русча талаффузнинг қўшилиб кетаётгани, йигитнинг диққатини тортиши ва бу жуда ширин туюлди. Шу билан бирга қиз ўзбек тилида сўзлаётганди. Фақат тожикча сўзларни аралаштирар ва айрим товушларнинг талаффузи юзаки қараганда тожикча сўзлаяпти, деган тасаввур қолдирарди. Ногоҳ унинг назари Шарифжонга тушди-ю, қизчанинг қўлидан ушлаб етаклаганча йўлнинг ўнг бетидаги хиёбонга ўтиб олиб, қадамини тезлатди. Шарифжоннинг ундан сира ажралгиси келмас, аммо тобора узоқлашиб кетаётган нотаниш қизнинг ортидан боришга истиҳола қиларди. Қиз тор кўчага бурилди. Шарифжон бўлса юриб-юриб кеч соат

ўнларда ётоқхонага қайтди. Бу учрашувни ҳамхоналарига сузлаб бергиси келмади. Лекин тун бўйи кўз ўнгидан ўша қиз кетмай, хаёлан у билан гаплашиб чиқди.

Эртаси машғулотлар тугаши билан Садриддин Айний уй музейига томон ошиқди. Кун бўйи кутди. Йўл қаради. Хиёбонда кезинди. Аммо уни учратолмай кечга яқин хориб-чарчаб, вужудидан ланжлик сезиб ётоқхонага қайтди.

Кейинги кун эса пахтага бориш эълон қилинди ва тайёргарлик кўриш учун ҳаммага уч кун муддат билан уйга жавоб берилди. Шундай қилиб, Шарифжон қизни қайта кўролмай пахтага жўнаб кетди.

Мана, энди юраги изтиробларга тўлиб ўтирибди. Ҳаммаси тамом. Пахта ҳам, олийгоҳ ҳам. Энди ўша нотаниш қизни ҳам кўролмайди. Хона муздай. Деворлардан гўёки совуқ нафас уфуради. Бутун бошли ётоқхонада ёлғиз ўзи. Ичига чироқ ёқса ёришмайди. Оғир ўйлардан қутулиш учунми, хорғин ўрнидан турди-да, кўчага чиқди. Шаҳар ҳам файзсиз туюлди. Нафақат талабалар, балки корхона, тапшилот ва муассасаларнинг ходимлари, ишчилар ҳам пахта теримига жўнаб кетишган. Дўкону расталар берк.

Анча йўл босгандан кейин айланиб-айланиб Садриддин Айний уй музейи томон кетиб бораётганини пайқади Шарифжон. Ногоҳ йўл бўйидаги симёғочга илиб қўйилган шиорга кўзи тушди: «Ҳамма пахта йиғим-теримига!»

Бирдан Шарифжоннинг дили хира тортди. Ҳали бирор оғиз ҳам гаплашиб кўрмаган, бегона қиз ортидан юрадиган пайт эмаслигини англадими ёки бошқа бирор фикр хаёлига келдими, ҳар ҳолда ортига кескин бурилиб, ётоқхонага ҳам бормасдан тўғри Шаҳрисабзга жўнаб кетди. Кеч соат ўнларга яқин уйига кириб келди.

Раҳмонали укасининг авзойидан ниманидир пайқадими, салом-аликдан сўнг уни саволга тутди:

- Бир ўзинг келибсан, уканг қани?
- Улар ҳали пахтада.
- Сен олдинроқ қайтибсан?
- Фақат Тўлеп икковимизга жавоб беришди.
- Тўлепинг ким?
- Чоржўйдан. Туркман бола, бирга ўқиймиз.
- Яна борасизларми пахтага?
- Йўқ.

- Ҳа?!
- Шундай...
- Очикроқ гапирсанг-чи.

— ...

Шарифжон сукутга борди. Ёмон хабарни эшитган аканинг қай куйга тушишини ўйлаб ич-ичидан эзиларди. «Бечора акам, мени институтга киргизаман деб...»

- Бошингга нима ташвиш тушди, ука?!
- Ҳайдашди.
- Пахтаданми?
- Институтдан.
- Ана холос!

Раҳмонали шошқин ҳаракатлар билан чўнтаklarини пайпаслай кетди. Сигарет ахтарди, гугурт излади. Унинг ҳаяжонланаётгани яққол сезилиб турарди. Ютоқиб тутун тортди. Сўнг хотиржам оҳангда сўради:

- Қани бир бошидан сўзлаб бер-чи.

Шарифжон бўлган воқеани ортиқча тафсилотларга берилмасдан қисқагина қилиб тушунтирди.

— Учинчи курсдан ҳайдалдингми-а?! Яна икки йилдан кейин дипломингни олиб ишга келардинг-ку. Кошки институтга кириш осон бўлса. Ўргилдим-е, оғам сендақа зўр пахтакордан. Ёки ҳақиқатан ўша иш бўлганмиди?

- Наҳотки менга ишонмасангиз, ака!

— Демак, емаган сомсага пул тўлагансан... Шундай демадингми?

- Дедим. Лекин кимам гапимга қулоқ соларди.

- Демак, сен ўша Тўлеп билан... Чоржўйлик деддингми?

- Ҳа.

- Икковинг ҳам айбсиз айбдор бўлиб қолибсанларда?

— Бошқа болалар ҳам тарафимизни олишди. Ўша қизнинг ёмон қилиқларини айтишди, лекин...

- Нима, лекин?

- Ҳайдашди-да!

- Тўғрисини айт, Шарифбой. Ўша қизни ким деддинг?

- Исергул.

— Изергил эмасми ўзи? — дея Горькийнинг «Изергил кампири»ни эслаб дилгир ҳолатни юмшатмоқчи бўлди Раҳмонали, аммо бу гап ҳазилдан кўра мазахга ўхшаб чиқди.

— Исергул, — такрорлади жиддий қиёфада Шарифжон.

— Ўша расво Исергулга Тулеп билан икковинг, ҳалигидай, йигитчилик дегандай... тегиндингларми, йўқми? Тўғриси, ўғил болачасига айт!

— Қизиқсиз-а ака. Бетига қарашга жирканаман ўшани.

Шарифжон гина қилгандай норози қиёфада савол назари билан акасининг юзига тикилиб қолди.

Шундан кейингина Раҳмонали укасининг изтиробли чеҳрасига тикилиб қаради-да, унга раҳми келди. «Ўзиники етмагандай нега мен ҳам бунча тиқилинч қилиб сўрайвераман» деган ўй билан бошини қуйи солди.

— Ҳа, майли, бўлар иш бўлибди, — деди бир муддатдан кейин. — Кўп қайғураверма. Қайғудан фойда йўқ. Аксинча, зиёни бор. Қайғу ишни ўнглашга ёрдам бермайди. Бунинг ўрнига ўйлаб, фикрлаб иш юритиш керак. Кел, шундай қилайлик, балки бирор йўли топилиб қолар.

* * *

Қорлар эриб кунлар исий бошлади. Аммо Шарифжоннинг кўнгли илимасди. Унинг олийгоҳдан ҳайдалганига ҳам уч ой бўляпти. Баҳорнинг илиққина кунларидан бирида ака-ука Раҳмонали билан Шарифжон икковлашиб тўрт қўйни бозорга ҳайдашди. Шарифжон қишлоқда ўсган бўлса ҳам мол бозорини биринчи марта кўриши. Даллолларнинг мол эгасининг қўлини маҳкам қисиб силкиганча, бориға барака! Беш сўм ўтинг! Ўн сўмни энди кўряписизми? Йўқ деманг-е, ўйнаб кулиб бор-е, барака топ, деб юборинг» дея савдолашишига қизиқиб қулоқ соларди. Уларнинг ажи-гужисига берилиб кетиб, қўйларни тонг саҳарнинг ўзида, етти юзга пуллаб уйлариға қайтишди. Эртасигаёқ иккапаси Самарқанлга йўп олдилар.

Шарифжон ич-ичидан қувонарди. Олийгоҳға қайта жойлашишни эмас, ўша Садриддин Айний уй-музеи олдида учратган ёқимтой қизни ўйларди.

Бир кун эмас, бир кун уни излаб топишдан умид қилар ва ана шу учрашувни ўйлаб олдиндан ҳаяжонланарди.

Уч кун ўтди ҳамки, уларнинг ишлари битмади. Келган кунлари ректорнинг олдига бенавбат осонгина кирдилару, лекин у киши бундай ишлар билан партком котиби Каттахўжа Ҳузурхўжаевич шуғулланишини айтиб, ўша кишига учрашиш кераклигини тушунтириб қисқагина жавоб қилди.

Каттахўжани топиш жуда мушкул бўлди. Сўрай-сўрай эртаси кунни уни йўлда учратишди. «Мен ҳужжатларни ўз вақтида топшириб юборганман, қҳе», деб мавҳумгина жавоб қилди-да, кимга топширган, қачон топширган, қандай ҳужжатларни топширганлигини тушунтириб ўтирмасдан қизил папкасини чап қўлтиғидан ўнг қўлтиғига олиб қистирганча жўнаб қолди. Нимадандир ҳадиксираб турганга ўхшарди у.

Учинчи кун ректор қандайдир йўғинга кетиб қолди. Хуллас Раҳмонали билан Шарифжоннинг диққати ошиб нима қилишларини билмай турганларида йўлда бир гуруҳ талабалар кўринди. Чамаси саккиз-ўн киши бор эди, улар. Талабалар орасидан биттаси ажралиб чиқиб ака-укалар томонга юрди. Яқин келиб Шарифжон билан кўришиб қуюқ сўрашиб қолди. Бу Деяна Қозоқбоева эди.

— Нега ўқишга келмайсиз, Шарифжон?

Қизнинг бундай гапидан юрагида умид пайдо бўлган Раҳмонали сергаклик билан суҳбатга қулоқ солиб, пировардида қизни саволга тутди:

— Сиз Шарифжон билан бирга ўқиганмисиз?

— Биз курсдошмиз.

— Демак, ҳамма гапдан хабардорсиз? Олийгоҳдан ҳайдалишини ҳам биласиз?

— Нега билмас эканман, биламан. Бир гурпада ўқиймизгўй. Албатта биламан. Лекин Шарифжонда айб йўқ, буни-да, биламан. Айбдор ўша қизнинг ўзи.

Ўша қиз қачонда қачон? Мен уни қачон бўладимиз?

— Жўқ. Кўролмайсиз. Пахтадан қайтгандан сўнг у қизнинг ўзи-да, институтдан ҳайдалиб кетган.

— Нега?

— Ўғирлик билан. Студентларнинг кийимларини ўғирлаб сотаётганда қўлга тушди.

— Яшанг! — деб юборди Раҳмонали қизга қувонч тўла кўзларини тикиб. Уни шу лаҳзада ўз синглисидек қучоқлаб бағрига босгиси келди. Сўнг укасига юзланди:

— Мана энди ҳаммаси равшан, Шарифбой. Энди старли далиллар бор. Сени қайтадан қабул қилишади.

— Лекин, — деб кулиб қўйди Деяна, — бу ҳали старли эмас.

— Хўш, яна нималарни билсак бўлади?

— Ҳеч ким ўз айбига осонгина иқрор бўлмайди. Яхшиси сизлар ректорнинг ўзига кириб учрашганларингиз маъқул. Менинг бу гапларни сизларга айтишим ноўрин... лекин партком котибининг ўзи-да, фаришта эмас. Ректоримиз эса адолатпарвар киши.

— Балли, раҳмат сизга, синглим. Сизлар суҳбатлашиб туринглар, мен ҳозир... — деб Раҳмонали ўрнидан турди-да, ректорнинг хонаси томон кетди.

— Ўтиринг, — деди Шарифжон Деянага ёнидан жой кўрса-тиб.

Деяна ўтиргач гап яна ўша воқеаларга бориб тақалди.

— Сизлар кетгандан сўнг студентлар Исергулни ўртага олиб роса изза қилдилар. Исергул оғзидан гуллаб қўймаганда бу сирни ким биларди дейсиз. «Нима десанглар деяверинглар, менга бир пул, Каттахўжа Ҳузурхўжаевич менинг танишим бўлади. У ҳеч кимдан кўрқмайди» деб мақтанди. Натижада бу ерда қандайдир сир борлиги сезилиб қолди. Пахтадан қайтганимиздан сўнг группамизда қизларнинг алоҳида йиғилишшини ўтказиб, мафкура масаласини кўриб чиқдик. Аниқланишича, Каттахўжа Ҳузурхўжаевич икки боласи билан хотинидан ажралган бўлиб, ўзи сўққабош яшаркан-да, институтга келган айрим соддадил қизларни ёрдам бераман, деб алдаб уйига олиб бораркан. Исергул ҳам ана шундай ёлгон ваъдага учиб, унинг тузоғига тушган. Кейинчалик биз Исергулни ўзимизга яқин олиб аниқлашимизча Каттахўжа сизни институтдан ҳайдаш йўли билан ялиниб боришингизни мўлжаллаган. Агар Исергулга уйлансанг, ишинг бости-бости бўлиб кетади, деб ўзи номусига теккан қизни сизга ёпиштирмоқчи бўлган.

— Уҳ ифлос! — деб юборди Деянанинг гапидан ҳайратга тушган Шарифжон, — мен уни уриб майиб қиламан, ҳали.

— Сиз уни майиб қилманг, — деди кулиб, Деяна, — унинг ўзи майиб бўлиб бўлган. Биз йиғилишдан сўнг барча воқеани ёзиб ректорга етказдик. Орадан бир ҳафта ўтгач Исергулни институтдан ҳайдалгани тўғрисида буйруқ чиқди. Лекин Каттахўжа Ҳузурхўжаевич масаласини кўришга бизнинг кучимиз етмайди. Аммо сезилиб турибдики, у аввалгидай мавқега эга эмас.

Гап шу жойга келганда Раҳмонали кўринди. У жуда хурсанд эди. Ректорнинг душанба куни ишга келишини аниқлаган, афтидан хурсандлигининг бошқа сабаблари ҳам йўқ эмасди. Ака-укалар душаба куни келишларини айтиб, қиз билан самимий хайрлашдилар. Шарифжон акасидан бироз орқада қолиб, қизга нимадир деди ва унинг қўлини самимий қисиб қўйди. Деяна ҳам ўз навбатида кичкина мушти билан Шарифжоннинг кўксига туртиб «бокс» қилди. Уларнинг дўстона муносабатидан Раҳмоналининг дили яйраб кетиб, йўл бўйида укасини кутиб турарди.

Душанба куни уларнинг иши жуда осон битди. Шарифжон билан Раҳмоналининг гапларини жимгина ўтириб тинглаганидан кейин ректор: «Хафа бўлманглар, — деди ўйчанлик билан, — Ҳаёт ўзи шундай мураккаб. Шунинг учун ҳам «Чархи кажрафтор» деган ибора бор. “Чархи кажрафторининг бир шевасидин доғмен», деганларидай, Шарифжон, сенга ҳам ҳаёт ўша шеваларидан биттасини салгина кўрсатиб қўйган. (ректорнинг енгил мутойиба билан гапирётгани сезилиб турарди) Ҳали орамизда қалби нопок кишилар бор. У каззоблар ҳам сиртдан одамга ўхшайди, аммо ҳайвоннинг ишини қилади. Уларни таг-томири билан йўқ қилиб, замонни поклаш жуда оғир. Мана сен, ўз ҳаётингда синаб кўрдинг, энди ана шундайларга қарши курашиб, енгиб ўрган. Бугундан бошлаб курсингда ўқишни давом эттиравер. Сени бу қўйга солганлар «мукофотсиз» қолишмайди. Ана шундай», деди ва самимий хайрлашди.

Х

Қиз орқасидан эргашиб келаётган йигитга яна бир қайрилиб қаради-да, сесканиб тушгандай шошиб қадамини тезлатди.

— Тўхта! — деди ўтамлик билан йигит.

Қиз тўхташга тўхтади-ю, ранги бўздай оқариб кетди.

— Нима дейсиз? — титраб чиқди қизнинг товуши.

— Одам ҳам одамдан шунча қочадими-а?

Йигит жиддий туриб ғурур билан гапирмоқчи бўларди-ю, оёқ-қўллари бўшашиб борар, қизнинг нигоҳидаги жозиба олдида тобора ўзини ожиз сезарди.

— Сизни олдин ҳам кўргандим, — деди қиз йигитнинг ҳолатини ўзича тушуниб. Энди у ўзини бироз тутиб олганди. Бундай бегубор соддалик йигитга далда бўлди ва дадилроқ гапира бошлади:

— Жуда тўғри, лекин...

Қиз мийиғида жилмайди.

— Биласизми? — беихтиёр сизлаб юборди йигит.

— Хўш?

— Биласизми?..

Дилидагини сиртига чиқариш оғир бўлди.

— Нимани?

— Мен сени оламан.

— Уҳ, какой грубян!

Қиз шундай деганча чопқиллаб кетди. Тор кўча муюлишига етгандагина ортига ўгирилиб қаради. Йигит ҳамон ўша жойда ҳайкалдай қотиб турар, қиздан кўзини узмасди.

Эртаси уларнинг суҳбати бошқачароқ бошланди. Шарифжон қизни тор кўчада учратиб олдиға борди.

— Салом, яхши қиз!

— Салом!

— Кеча мени «грубиян» дедингиз, лекин кўриб турибсизки, мен сиз ўйлаганча қўпол эмасман.

— Ҳа, бугун бошқачароқсиз, — жавоб қилди қиз Шарифжоннинг овозидаги ҳазил оҳангини илғаб олиб.

— Сиз хоҳласангиз ҳамиша шундай бўламан.

— Менга даҳли йўқ.

— Ундай деманг. Танишайлик, исмингизни айтинг. Исингиз нима?

— Ася — жавоб қилди қиз яна ўшандай соддадиллик билан.

— Ася?!

— Ҳа, нега таажжубланасиз? Ася. Дадам шундай атайдилар.

— Аянгизчи?

Аям исминни тўлиқ айтадилар.

— Нима деб айтадилар?

— Асал, дейдилар.

Қиз бундай савол-жавобдан тобора ўнғайсизланар, аммо «сизнинг нима ишингиз бор» дейишдан истиҳола қилиб турарди. «Нима ишингиз бор?» дейиш унинг назарида дағал туюлар ва бундай муомала фақат маданиятсиз кишиларга хос деб тушунарди.

— Асал! — қандай ширин исмингиз.

— Сиз бу ердан кетинг, кетмасангиз адамни чақираман.

— Уйингиз яқинми?

— Ана!

Эллик қадамлар наридаги қадимий ўймакор нақшли қўш табақа дарвозани кўрсатди қиз.

— Адангиз уйдадилар?

— Нима қиласиз? Бу ердан тезроқ кетинг, чиндан ҳам адамни чақириб чиқаман.

— Асалой! Асалхон! — деди Шарифжон қизга илтижо билан қараб мулойим овозда, — илтимос, адангизни тезроқ чақириб чиқинг.

Йигит бу гапни қандай айтгани, нима мақсадда айтганини ўзи ҳам билмасди. Асал эса унга бошдан оёқ синчиклаб қаради-да, ҳар хил ўйга бориб, уйи томон секин-секин юриб кетди. У дарвозадан ичкарига кирганидан сўнг Шарифжон ҳам ўша томон одимлади.

Дарвоза олдида узун бўйли, барваста қоматли чекка сочлари оқара бошлаган зиёлинамо бир киши кўринди.

— Ана у! — деди Асал остона олдида пайдо бўлиб.

— Ассалому алайкум! — деди Шарифжон одоб билан.

— Волайкум ассалом! Хўш, йигитча, келинг, кимда ишингиз бор.

— Асалга!

— Менинг қизим Асягами?

Бош ирғаб «ҳа» деган маънони билдирди йигит.

— Балки ичкарига кирармиз?

Йигит индамай бош эгди.

— Қани марҳамат, меҳмон, кираверинг. — Асянинг дадаси қўли билан ичкарига имо қилди. Ўзи йўл бошлаб олдинга ўтди.

Шинамгина ҳовли. Тўрт томон катта-кичик уйлар занжири билан қуршалган. Тўрдаги уй олдида ишком. Ишком остида тахта чорпоя. Чап томондаги уй олдидаги супада стол, стуллар туғибди. Сап нарироқла ўттиз беш ёппар чамасилаги яёп Асяп билан ёнма-ён, бир-бирларига суянгандай туришибди.

— Қани ўтиринг, — дея мезбон йигитни каравотга таклиф қилди.

Ўтирганларидан сўнг мезбон «омин» деб юзига фотиҳа тортди. Шарифжон ҳам шундай қилди. Мезбон ҳамон ўша алпозда турган хотини билан қизига кулиб қараб қўйди. Орадан сал фурсат ўтмай дастурхон ҳозир бўлди. Турли таомлар келтирилди.

— Ўтиринглар.

Аёл билан Асал ҳам дастурхон атрофида ўтирдилар. Мезбон чойнакда қуюқ қилиб дамланган ҳинд чойидан қуйиб йигитга узатди. Асал нима учундир ичкарига кириб кетди-ю, бироздан сўнг қайтиб чиқиб ўриндиққа ўтирмасдан онасининг ортига ўтиб, стул суянчигига таяниб тураверди.

— Бу киши менинг рафиқам, Ноилахон бўладилар.

— Надежда денг, — жилмайганча эрининг гапига тузатиш киритди аёл. У жуда юмшоқ ва беозор сўзларди.

— Исмлари Надежда. Мен эса Ноилахон дейишни ёқтираман. Ҳарбий хизматни Белоруссияда ўтаганман. Кўрсатган хизматларим ва жасоратим эвазига шу жононни беришган. Мен ҳам эътироз билдирмай олиб қайтаверганман, — ҳазил аралаш гапирарди мезбон. Унинг ҳазилларида ҳам беғуборлик ва самимият сезилиб турарди. Бундай муомала Шарифжонга ёқди ва у ўзини эркинроқ сеза бошлади.

Аёл ўзини бироз орқага ташлаб қизига суяниб ўтирар ва сарғиш, аммо жуда чиройли кўзлари билан йигитни жимгина кузатарди.

— Ася билан олдиндан танишсизлар шекилли?

— Йўқ, ада, биз мутлақо таниш эмасмиз, — бироз шошинқираб ўзини оқламоқчи бўлгандай жавоб қилди қиз.

— Асалхон тўғри айтяптилар. Биз у киши билан ҳали таниш эмасмиз. Мен Асалхонни ўтган йили пахтага кетиш олдидан Садриддин Айнийнинг уй музейи олдида учратиб қолгандим. Асалхон мени пайқамаган бўлишлари мумкин. Лекин мен ўшандан буён...

— Сезгандим, ада. Менга тикилиб қараганди ўшанда, қўрқиб кетгандим, — лоладай қизариб тушунтиришга уринди Асал.

— Менинг исмим Наби. Наби ака, — деб давом этди уй соҳиби. Ана мен сизга оиламизни батафсил бўлмаса-да, асосан таништириб чиқдим. Энди навбат сизга йигитча. Қани ўзларидан эшитайлик-чи?

Наби аканинг гап оҳангги энди жиддийлашган, илтимосга эмас, балки талабга ўхшарди.

— Шарифжон, — деди меҳмон ҳам ўзини сипо тутиб бир қадар салобат билан, — қишлоқ хўжалик институтининг тўртинчи курсида ўқийман.

Яхши, дегандай олдин Ноилахонга сўнгра қизига бирров кўз ташлаб олди Наби ака. Аёл ўрнидан туриб қизи билан бирга уйга кириб кетди.

Эркактарнинг суҳбати анчага чўзилди. Ёб-ичиб ўтиришди. Шарифжон отаси тенги одамнинг очиклиги, дилкашлиги ва самимийлигидан қувониб бемалол гаплашиб ўтирди. Гурунг қўр олган бир паллада ҳовлига истараси иссиққина бир йигит кириб келди. Саломлашиб столга ўтирди.

— Нуралижон. Менинг ўғлим, — таништирди Наби ака, сўнгра ўғлига қараб Шарифжонни таништира бошлади, — бу йигит Шаҳрисабдан. Танишинглар, исми Шарифжон. Нурали ўрнидан кўтарилиб, қўл узатди. Йигитлар қўл қисилиб олишди.

— Танишганимдан хурсандман, хўш келибсиз.

— Раҳмат, — деди Шарифжон ўзи тенги йигитга очик чеҳра билан қараб.

Суҳбатни Наби аканинг ўзи давом эттирди:

— Шарифжон Асяни яхши кўриб қолибди. Лекин синглингни кўнглини сўраб билганим йўқ. Буларнинг рўпараларида ўқиш деган улкан бир тоғ турибдики, менимча, олдин ўша тоғ чўққиларига қоқинмай-суринмай чиқиб олиш керак бўлади. Иккаласи ҳам ёш бола ҳали.

Нурали отасининг ўз оғзидан бундай гапларни эшитиб ўтираркан, ҳеч қандай муносабат билдирмади. Гапга аралашмай турди. Отасининг босиқлик билан ҳеч қандай истеҳзосиз ёки аччиқ-тизиксиз гапириши, насиҳатомуз фикрлари ҳар иккала йигитга ҳам ўз таъсирини кўрсатганди. Шундай бўлса-да, Шарифжоннинг қалин қошлари чимирилиб, юраги гурсиллаб урар, Нуралининг эътироз билдириши ёки беш бегона йигитнинг одат бўлиб қолган расм- русумларга амал қилмай, синглисининг ортидан кириб келиб, унга оғиз солиб ўтиришидан жаҳли чиқишидан чўчинқираш бор эди унинг нигоҳида. Ҳаммасидан кўра Асал билан учрашиб туришига моневлик қилишларидан чўчирди. Муносабатлари қанчалик самимий бўлмасин, ҳали Наби ака бирор аниқроқ гап айтмаганди.

— Келиб турсам майлими? — аста сўради Шарифжон ва аввал Наби акага, сўнгра нигоҳидаги шундай савол билан Нуралига қаради.

— Албатта, албатта, келиб туринг. Ёмон ният билан келмайсиз-ку, ахир, — деди Нурали очик чеҳра билан.

Қалби қувончга тўлган Шарифжон хайрлашиш учун ўрнидан тураркан, Асал кўриниб қолмасмикан дегандай эшикка бир неча бор кўз қирини ташлаб олди.

— Онанг билан синглингни чақир, — деди Наби ака ўғлига. У йигитни ноумид чиқариб юборишни истамаётганга ўхшарди. Чунки, Шарифжоннинг нимасидир биринчи кўришданоқ ёқиб қолганди унга.

Ичкаридан қизи билан она чиқиб келишаркан, «Мен энди келиб тураман, Асалхон!» деди Шарифжон гўё атрофида турган кишиларни унутиб қўйгандай, ҳовлиқиб. Бу гапга Асалхон билан бирга ҳамма бараварига кулиб юборди. Асал бўлса ажабланиб, бир адасига, бир Шарифжонга қараркан, йигитнинг чақнаб турган кўзларига кўзи тушиб юраги орзиқиб кетди. Аслида қиз ўша дастлабки учрашувларидаёқ бундай ҳолатни бошдан кечирган, йигитни кўриб юраги «жиз» этиб кетганди.

XI

Шарифжон Нурали билан бундай иноқлашиб кетаман, деб хаёлига ҳам келтирмаганди. Иккови олдинма-кейин ҳовлига кириб келишаркан, ҳали синглисига кўзи тушмай туриб, уй остонасидан қичқирарди Нурали:

— Ася! Бу томонга бир қараб қўй-чи, кимни бошлаб келибман.

Ася остонада пайдо бўлар ва акасига ёлғондакам ёвқараш қилиб, лоладай қизарганча, «лип» этиб яна ичкарига кириб кетарди. Бугун ҳам шундай бўлди. Ася бир кўриниш бериб уйга яшириниб олиши билан Нурали дўстининг елкасига туртди:

— Тез бўл, бир гаплашиб олинглар, — шундай деб эшикни шартта очди-да, Шарифжонни ичкарига томон итариб юбориб, «шиқ» этказиб калитни буради. Асал уларнинг айёрликларини билса-да, бугунгидай ҳийла ишлатишларини хаёлига келтирмаганди. Ичкарига кириб олиб, дераза пардаси ортидан қараб турар ва йигитлар ҳар доимгидек чой сўраб чойнак-пиёлаларни жиринглатаверишса ҳам чиқмайман деган ўй билан кутиб турарди. Шарифжоннинг кириб келганини кўриб ялт этиб унга қаради. Сўнгра уйдан чиқиб кетмоқ ниятида ўзини эшик томон урди.

— Очинг, очинглар, онамни чақираман!

— Ҳозир! Ҳозир – деганча Шарифжон қизнинг ортидан бориб елкасидан ушлади. Қиз ортига кескин ўгрилганди, ўзи кутмаган ҳолда йигитнинг қучоғига тушиб қолди. Иккала кафти билан Шарифжоннинг кўкрагидан оҳиста итариб кўрди. Сўнгра унинг

тирсаклари қаршилиқ кўрсатмай букилди. Қизнинг сочларидан таралаётган муаттар бўй Шарифжоннинг димоғига урилди.

— Қўйворинг! — шивирлади қиз секингина, аммо энди унинг кўкрагидан итармади...

— Оч, Нурали! — овоз берди Шарифжон.

Бироздан сўнг Асал чой дамлаб чиқди. Учаласи суҳбатлашиб ўтирдилар. Аммо Асал ҳамон тортиниб турар, бирор сўз айтиш зарурати туғилса қулоқларигача қизариб кетарди.

Болаларнинг бундай дўстлиги Наби акага ҳам Надежда опага ҳам жуда ёқарди. Уларнинг шу бир ўғил ва бир қизларидан бўлак фарзандлари йўқ эди. Шунинг учунми, улар Нуралига ўғил ука, Асалга сингил бўлишини жуда-жуда исташарди. Асалнинг ўзи эса ҳамсоялари Сайгулойнинг қизчаси Ўғилойни доим эргаштириб юрар, қаерга бормасин уни қўлидан етаклаб борарди.

Шарифжон тўртинчи курсни тугатди. Асалхон ўнинчи синфни битириб акаси ўқиган ҳисобчилар тайёрлаш техникумига ўқишга жойлашди. Уларнинг тўйларини ёзнинг авжи, пишиқчилик палласида ўтказадиган бўлдилар.

Раҳмонали тўй харажатларини қуда томон билан келишиб олиш ниятида ҳамма қўйларини бозорга ҳайдаб беш совлиқни бир минг икки юз сўмга пуллади-ю, у ёқ-бу ёқдан яна саккиз юз тўплаб икки мингга чўнтагига солди-да, Самарқандга жўнади.

Бир олам қувонч билан қудаларининг дарвозасига етиб келаркан, кутилмаганда нохуш воқеанинг устидан чиқиб қолди. Ноила опа ичкаридан чапак чалганча йиғлаб чиқиб келарди.

— Наби акангиздан ажралиб қолдик, оғажон! Инфаркт балоси у кишини олиб кетди. Олдин икки марта келганига омон қолгандилар, учинчи мартасига олиб кетди!

Аёл кўксига уриб нола қиларди.

Раҳмоналининг ҳам кўзлари жиққа ёшга тўлди. Шу дамда бечора аёлга нима деб тасалли беришни билмасди. Ўйлай-ўйлай таъзияга ўзи бош-қош бўлиб, қудасининг етгиси ўтгунга қадар кетмади. Худойини тарқатиб бўлиб, ўша ернинг катта-кичигига дардини ёрганди, яхши одамлардан бамаъни гаплар чиқди. «Ўлим ҳақ, ўлим ҳамма вақт бор. Аммо хайрли ишнинг эртаси яхши. Аҳди паймон қилибсизларми орқага суриб ўтирманглар.

Бечора Наби аканинг ўзлари бош-қош бўлиб тўйни ўтказганларида-ку яхши бўларди, энди начора. Марҳумнинг қирқини ўтказинглар-да тўйнинг ҳам тараддусини кўраверинглар, ҳаётда бунақа ишлар бўлиб туради», деб маслаҳат бердилар.

Шундай бўлса ҳам, тўйни Наби аканинг қирқидан сўнг бирор ойлар ўтказиб бошлашди. Унчалик катта тантана ҳам қилинмади. Талабалар шаҳарчасидаги емакхоналардан бирида ихчамгина тўй бўлди.

* * *

Келин-куёв ўтирган машина Самарқанддан Шаҳрисабзга томон йўл олди. Раҳмонали ҳушёрлик билан рулни бошқариб бораркан, магнитофон қулогини секин бураб қўйди. Майингина таралган ёқимли куй ёшларнинг дилини қитиқлаб завқ берарди. Самарқанднинг унумдор ерлари, ширин-шакар мева етказиб берувчи боғлари ортида қолиб, машина тоғ довоидан юқорига кўтарилиб борарди. Ям-яшил арчазорлар бошланди. Ёнғоқзорлар тоғ йўлига қуюқ соя ташлаган. Ҳаво мусаффо. Асал ҳаёлга чўмганча бошини Шарифжоннинг елкасига қўйиб боряпти. Машина энг юксак нуқтага кўтарилди. Бу ер чегара. Икки вилоятнинг туташган нуқтаси. Баланд темир устунда «Қашқадарё» деган ёзув.

— Ака, шу ерда озгина тўхтаб, бир томоша қилмаймизми?

— Майли.

Машина ғийқ этиб тўхтади.

Тоғ тепасидан атрофга қарашнинг ўзгача завқи бор. Чўққиларда қорлар ялтирайди. Хира кўкимтир ҳаво қатламлари орасидан Оқсарой кўринади. Жуда узоқда, шундай бўлса-да, бу қадимий обидани илғаб олиш мумкин.

— Кўриб қўй, азизам, уйимиз ўша ерда, — деди Шарифжон ёрининг қўлидан астагина тутиб.

Асалхон жилмайди. Бармоқчасининг учини унинг бурнига тегизиб ҳазиллашган бўлди, сўнг энтикиб нафас оларкан, «нақадар гўзал жойлар», деди.

Бироздан кейин машина тоғнинг илониши йўлидан пастга томон эниб борарди. Очиқ деразадан урилаётган тоғ шамоли Асалнинг сочларини тортқилаб ўйнар, учириб келиб толалар тўпини Шарифжоннинг юзига урарди.

Янги оилада бахтли турмуш бошланди. Кунлар бир-бирини қувиб бирин-кетин ўтиб борарди. Йиллар бамисоли туя карвони-

дай қаторлашарди. Умр деганлари оқар дарё. Тўлқинланиб, қирғоқларга бош уриб оқиб кетаверади. Ҳаёт эса гўёки умрнинг ўзани...

ХП

1983 йил. Декабр ойининг қоқ ўрталари. Аёз. Шамол ҳуштак чалади. Бир ҳафтадирки, момикқина ёғиб ўтган қор эримади. Дарахтлар, гўзапоялар шиша боғлаб ётибди.

Тонг саҳар. Ҳали қуёш уйқуда.

— Подъ-ё-ё-ом!

Ўқитувчининг овози ухлаб ётган болаларнинг қулоғига даҳшатли эшитилади.

— Ўчир, овозингни... — деганча кўрпаларига маҳкамроқ бурканади болалар.

— Подъ-ём! Подъ-ём болалар! Қани азаматлар, тезроқ уйғонинглар. Чой тайёр. Уйқудан уйғонмаганлар чойдан қуруқ қолади. Подъём!..

Эшикдан совуқ изғирин бостириб киради. Олдинда яна бир изтиробларга тўла зерикарли кун. Умрнинг беҳуда совриладиган, бир ҳовучгина кўсакка, бир чангал шилта ҳўл пахтага айрибошланадиган бир кун.

Раис шийпонга яқинлашганда ўқувчилар жунжикканча, даланинг қиров босган йўлидан пахтазор томон боришарди. Бу аслида қиров ҳам эмас, ўша бир ҳафта олдин ёққан ундек майин қор эди.

— Ўҳ, ўҳ, ўҳ! — деди раис бош чайқаб ва югуриб келган ўқитувчига таъна билан қаради.

— Бугун мана шу картани оралайми, раис бува.

— Домла, болаларга кўпам азоб берманг, — деди раис — қаранг, жуда эрта чиқарибсизлар.

— Нима қилай, отажон? Болалар эмас, ўзим ҳам дириллаб борялман. Туни билан ухлаганим йўқ. Соат иккигача пахта пунктида разбор бўлди. Бунинг устига, ҳали тонг отмасдан райком вакили келиб «бугун обком котибининг ўзи юриб текширармиш, болаларни вақтлироқ чиқаринглар» деб қаттиқ топшириқ бериб кетди.

Раис бир сўз айтмай ўқитувчига тикилиб турарди. Элликларга бориб қолган. Ўқитувчининг оёғида кирза этик, бошида юнги тўкилиб кетган телпак, эғнида пахталик. Телпакнинг қулоқчи-

нини тушириб бостириб кийиб олган. Сўнгра соатига қаради. Йигирмата кам етти.

— Қайтаринг болаларни, лоақал саккиз бўлсин.

— Отажон, беғурбат юринг. Ёшсиз, отагинам. «Балодан ҳазар» дейдилар. Замон ёмон!

— Қайтинглар! — қичқирди раис болаларга қўлини тўлаб. Шийпонга қайтинглар, соат саккизларда чиқасизлар!

Ўқитувчи раисга ёш боладек термулиб, бирор хавфни олдиндан сезгандай қараб турарди.

— Қайтинглар, — дея яна такрорлади раис, нима қиларини билмай, саросималаниб турган болаларга қараб, — бирор соатдан кейин чиқасизлар.

Болалар раиснинг гапи кесатиқ эмаслигини англаб шийпон томон югура кетишди.

— Ахир шулар эмасми, бизнинг келажагимиз, домла, — деди раис афсус билан. Сўнгра оғир-оғир қадам босиб бориб, машинага ўтирди. Машина қўшни шийпон томон йўл олди.

Раис уйга кириб келганда соат ўн бирдан ошиб қолган бўлса-да, хотини ҳали ухламаганди. Эрини кутиб ўтирар, каравотчада эса ўғилчаси ухлаб ётарди.

— Иссиқ сувинг борми? — сўради раис этигини ечиб хонага кираркан, — бир чўмилиб олай дегандим.

— Аввал овқатлансангиз, дедим. Қорнингиз очдир. Бу аҳволда соғлигингиз нима бўлади?!

— Бўлмаса, олиб кел овқатингни.

— Ҳозир. Мана, ҳамма нарсa тайёр. Аввал манави ширин чойни ичиб олинг, ичингиз исийди.

Раис Асалхоннинг қўлидан чой тўла пиёлани олди. Новвот шарбатини иссиқ-иссиқ ҳўплади.

— Оҳ-оҳ! Айни муддао бўлди-да, хотин, ўша тонг саҳарда еган овқатим.

— Нима қилай, вақтида келсангиз экан...

— Кўзларим сузилиб боряпти, Асал, қани энди бир мириқиб ухласам.

— Ҳозир, ҳозир, мана шу косадаги шўрвани иссиққинасига ичиб олинг, жойингизни тўшаб бераман. Шундоққина ётсангиз бас...

Раис шўрвадан икки-уч қошиқ ичди-да, хотинига қараб жилмайди.

— Овқатинг ҳам ўзингдай лаззатли-да, жоним, таъмини қарая?! Жойни сол, хотин.

— Ичинг, совимасин! Ўктамгина табассум қилди аёл...

Дарвозанинг шиддат билан тақиллаши раиснинг устидан совуқ сув қуйиб юборгандай бўлди.

— Сиз овқатингизни ичаверинг, ўзим қарайман.

Раиснинг кўнгли ниманидир сезгандай томоғидан овқат ўтмади. Қошиқни қўлидан қўйиб хаёлга чўмди.

Зум ўтмай қайтиб кирди. Асал:

— Газ – 24! Катталарга ўхшайди.

Раис эпчиллик билан этигини кийиб кўчага отилди.

— Эҳ, эҳ, худойим, инсон олдидаги ризқини бамайлихотир тановул қилолмаса, э, ўша пахтасигаям...

Асал қарганиб ташқарига чиққанда узоқлашиб бораётган машинанинг қизил чироқлари липиллаб кўринарди. Уйга қайтиб кириб ухлаб ётган ўғилчасининг юзига хомуш термулиб қолди.

— Мана ўғлим, бугун ҳам отангни кўрмадинг. Кундузи-ку, ишга деб шошилишади, кошки кечаси тиним бўлса, бу бечораларга.

Аёл дастурхондаги таомлар устига ёпқич ташлаб қўйди-да, кўрпага кирди. Қалин ва юмшоқ тўшак унга тикандек ботди, совуқ туюлди.

«Газ – 24» обкомнинг иккинчи котиби Георгий Головачники эди. Олдинда ҳайдовчи, орқа ўриндиқда қўлларини ёйиб чалқанча ҳолатда ястаниб унинг ўзи борарди. Ёнида райкомнинг биринчи котиби қимтиниброқ ўтирибди. Галавачнинг қўпол муомаласи раиснинг жаҳлини чиқарган бўлса-да, у аччиғини ичига ютди. Ахир муомала ҳам шундай бўладими, машина олдига келиб эшикни очиши ва салом бериши билан «садис!» деди Головач. Раис итоат қилиб машинага ўтирди. «Газ – 24» хўжалик идорасига ҳам, дала шийпонига ҳам бурилмай тўғри марказ томон елиб кетарди.

— Ну, замбурча, пахта қандай?

— Яхши дейишга ҳам тил бормаиди, Георгий Гаврилович!

— Тилинг ёмон заҳар-да, сен замбурчани. Қанча тайёрладинг ўзи ундан?

Раис индамади.

Ўриндиққа ўмганлаб кетаётган райком секретари раисни салгина чимчиди-да, маънодор қилиб йўталиб қўйди. Унинг бу ҳаракатидан раис «йўқ, кўнма» деган маънони уқди.

— Гапир, замбурча!

Раис ўтирган ўрнида безовта қимирлади.

— Эллик тоннани топдингми йўқми?!

— Қизиқсиз-а, Георгий Гаврилович, даланинг шип-шийдам бўлиб қолганини кўриб турибсиз-ку! Қани, қаерда ўша сиз айтган «эллик тонна».

Ёшгина раиснинг тап тортмай айтган гапи обком котибининг қонини қайнатиб юборди.

— Подлец! Топасан! Бошқалар қандай топаётган бўлса, сен ҳам шундай топасан! Ерни кавлаб бўлса-да, топасан!

— Йўқ! Мен ундай қилолмайман. Жиноятга ундаманг мени Георгий Гаврилович.

— Шарифчик, — дея юмшоқлик билан қўлини раиснинг кафтига қўйди котиб, — биласанми, топшириқ шундай. Сен оқимга қарши сузма, биласан-а, оқимга тескари борганлар фарқ бўлади-лар. Мана, «Газ – 24»нинг калити, ол, керак бўлади. Эртагаёқ оласан. Яп-янги, ёғи кетмаган.

Обком котиби эгилиб раиснинг елкасидан қучди.

Лекин раис ўз сўзидан қайтмади:

— Йўқ, ўртоқ Галавач. Мени ортиқ қийнаманг. Ундай қилолмайман. Гапингизга кириб қилиб қўйган ишимдан шундай ҳам пушаймондаман. Бир юз эллик тонна пахта ҳазил гап эмас ахир?!

— Ҳамма шундай қилаяпти-ку. Айтиб қўяй, агар шундай қилмасанг яшай олмайсан. Тушундинг-ми?

— Э-э, майли, пешонада бори бўлар.

— Тўхтат, — дея ҳайдовчига ўшқирди Галавач.

Машина чийиллаб тўхтади.

— Гадёнок! Худди отангга ўхшайсан-а, гадёнош. Туш машинадан, йўқол!

Раис эшикни зарб билан ёпди. «Энангни... деганича тўнғиллаб, аламига чидолмай узоқлашиб кетаётган машина ортидан қараб қоларкан: «Оббо-о, тўнимниям киймаган эканман» деди совуқда жунжикиб...

Изғирин. Шамол чийиллаб қулоқ-бурнини чимчиларди. Агроф зим-зиё тун. Борлиқ уйқуда. Йилт этган шуъла кўринмайди.

Далалар оппоқ қировга бурканган. Қайси бир дарахтнинг шохида ўрнашиб олган бойқушнинг нохуш овози эшитилипти. Шаҳар томон юрсамми ёки қишлоқ томон. Шаҳарга борсам, бир соатда етаман. Лекин бу аҳволда кимникига кириб бораман? Бунинг устига Асал ҳам безовта бўлади. Қишлоқ анча узоқ. Аксига олиб ой ҳам қоронғу. Йўлда қабристон ҳам бор. Кошки йўлнинг икки бетида жойлашган бўлмаса, шу жойдан ўтиш керак бўлади. Ана шундай ўйлар билан бир муддат иккиланиб турди Шарифжон. Сўнг бир қарорга келдими, қишлоқ томонга қараб эпчил юриб кетди:

«Нимадан қўрқаман? Ўша жойдан ўтсам, уёғи қўрқинчли эмас», — дея ўйлаб борарди. Йўлнинг ҳар иккала томонида қайрағоч буталари ўсиб ётар, даҳшатли чангалзор қорайиб кўринарди. Ҳар икки томонда ҳам қабрлар. Уни ҳаёл ҳар томонга олиб қочарди. Кутилмаганда ўнг томондаги қабристон бутазорлари орасидан «опи» этиб бир нарса чиқди-ю, йўлнинг ўртасига ўтиб кўзлари ёнганча туриб қолди. Бирдан Шарифжоннинг эти жимираб, устидан совуқ сув куйгандай бўлиб сесканиб тушди-да, ипишдай яхда тойиб кетиб чалқанчасига йиқилди. Аммо шу заҳоти ўрнидан туриб йўлга тушди, ортидан нимадир эргашди. Узун бўйли, даҳшатли махлуқ. Шарифжон юрса юради, тўхтаса тўхтайдди. Орқасига бурилса махлуқ ҳам бурилади. «Эй худо, бу нима синоат? Кўзимга кўриняптими? Ло ҳавло ва ло қуввато...» деди овоз чиқариб. Лекин махлуқ ундан нари кетмай баттар ваҳм солиб эргашаверди.

Ниҳоят қишлоқ кўчалари бошланди. Симёғочларда электр чироқлари милтирайди. Шарифжон энди анча тетиклашди. Ўзининг довярак ва қўрқмаслигини эслаб бир керишиб олдида, бошини баланд тутиб юз ва елкаларини ишқалаб ортига қараганда ҳалиги махлуқ зим ғойиб бўлганди. Айланиб атрофига қараб уни тополмади.

«Бу нима бўлдийкин-а, тавба, наҳотки жину ажиналарнинг борлиги рост бўлса?!» Хаёлидан ўтказди. Уйига кириб келаркан, ҳамон ухламасдан кутиб ўтирган Асалхон эрининг афти ангори-ни кўриб қўрқиб кетди.

— Вой, ўлай, сизга нима бўлди?

— Қалтираб боряпсиз-ку!

— Ётаман.

Аёл шоша-пиша жой тўшаб эрининг ётишига кўмаклашди. Баданини уқалаб, икки кўрпага ўради-да, «грелка»га қайноқ сув

тўлдириб унинг оёғига босди. Кўп ўтмай Шарифжон алаҳсирай бошлади. Қалтираши тўхтамади. Аёл дарҳол телефонга ёпишиб керакли рақамларни терди-да, шошиб гапирга бошлади:

— Ассалому алайкум! Ака, бизникига бир келиб кетсангиз.

— Нима гап, тинчликми? — сўради Раҳмонали.

— Укангизнинг тоблари қочиб...

Аёлнинг ўпкаси тўлиб бўғзига нимадир тикилди-ю, гапиролмай дастакни жойига қўйди.

Раҳмонали етиб келганда Шарифжон бир кўрпа касал бўлиб ётарди. Лабларини ғурум-ғурум учуқ босган, тинимсиз қалтирар ва алаҳсирарди. «Улар одамлар-ку. Одам, одам, фақат жони йўқ. Жони йўқ. Мен қўрқмайман!..» Бетартиб айтилаётган гаплар орасидан фақат шуларни англаш мумкин эди.

Раҳмонали эгилиб укасини қучоқлади. Юз-қўлларидан ўлди. Оёқ-қўлларини уқалади. Ўзи сезмаган ҳолда кўзларидан ёш сизиб тушарди. Ўрнидан туриб шошилганча, телефон рақамларини тера бошлади. Шаҳарни олди-да, телефон гўшагини қулоғига босди.

— Ғайратбой, яхшимисан? Кайфиятинг қандай? Шарифжон аканг салгина шамоллаб қолибди, иссиғи бор. Ҳа, баландроқ. Ҳа, шундай, алаҳсираяпти. Тезгина бирорта яхши шифокорни олиб келсанг. Ҳа, уйда, тўғри шу ерга олиб келавер! Тушундим, балли!

Ғайратжон дўхтирни бошлаб келганда Шарифжон бироз тинчланиб, жиққа терга тушиб ётарди.

— Раис нимадандир қаттиқ кўрққанлар, бунинг устига яхшигина шамоллабдилар ҳам, лекин бунинг кўрқинчли жойи йўқ, нега деганда беморнинг лабини учуқ босса, ўзи терласа, бу унинг тезроқ тузалиб кетишидан далолат, — деди Шарифжонни обдан текшириб кўрган дўхтир. Кейин уч-тўрт хил дорилардан қўшиб укол қилди.

Раис уйда бир ҳафта даволангач отдай бўлиб яна ишга чиқиб кетди.

ХШ

“Акам қизиқ одам-да, – хаёлидан ўтказди Шарифжон, — бир умр бизнинг ташвишимиз билан яшади. Болалигимизда-ку, ака эмас, бамисоли ота ўрнида ота бўлди. Хусусан мен учун парво-

надек ўзини ўтга урган дамлари кўп бўлган. Мана, энди катта бир хўжаликнинг раҳбари бўлдим ҳамки, менга ғамхўрлик қилди. Агар шунча кучини илмий фаолиятига сарфлаганда балки элга таниқли олим бўлармиди, катта-катта кашфиётлар қилармиди...»

Шарифжон ана шундай хаёллар билан хўжаликнинг машина-трактор парки томон бораркан, акасининг ҳаётига доир айрим лавҳалар кўз ўнгидан ўтди. Балки бу акасининг фаолияти ҳам техникага алоқадорлиги туфайлидир, ҳар ҳолда, темир-терсақлар қалашиб ётган кенг ҳовлига қадам қўяркан, «балки акам шу соҳанинг олими бўлганида манави яроқсиз ускуналар ўрнига деҳқонга ҳақиқий кўмак берадиган енгил, ҳажми кичик ихчамгина машиналар яратилармиди», деган ўйга бориб, теграсига ғамгин назар ташлади. Бир томонда терим машиналари, савлат тўкиб турибди. Аммо ҳосил қўл билан терилади. Бу машиналар пахтани ер билан битта қилиб тўкиб, бир чаноқ қилиб кетишга ярайди, холос.

Раҳмоналининг техникага қизиқиши ака-укалар ўртасидаги ўйинларда ҳам намоён бўларди. Қандай ўйин бўлмасин, Раҳмонали уни техникага олиб бориб тақарди. Улар хаёлан шундай ускуналар ихтиро этишардики... масалан, терим машинаси худди самолёт каби дала устидан енгилгина учиб ўтар, кучли оқим ёрдамида толаларни чаноқлардан сўриб олар ва тўғри қабул пунктига бориб «этаги»ни бўшатиб келаверарди. Аммо орзуларнинг амалга ошмоғи учун инсондаги иқтидор ва ҳаракатдан бошқа ҳам яна нималардир бўлиши керак экан. Раҳмонали ўрта мактабни тугатиб Тошкент ўқитувчилар тайёрлаш олийгоҳига борди. Унинг болалик шуури шунга даъват этдими ёки катталарнинг маслаҳати шундай бўлдики, ҳар ҳолда, сўнгги лаҳзада у ўқитувчи бўлишни маъқул кўрди. Дорилфунунни тугатиб олимларнинг маслаҳати билан уч йил ўша жойда ишлади. Аспирантурада ўқиди. «Ёшларга касб-ҳунар маҳоратини ўргатиш» мавзусида илмий иш ёзиб уни муваффақиятли ҳимоя қилди. Худди шу орада яна ўша ёшликдаги орзу ва интилишлари аввалгидек жўшқин ва тошқин бўлмаса-да, ҳар ҳолда бош кўтаргандай бўлди ва у мактабга эмас, балки ёшларга техника бўйича касб-ҳунар ўргатишга ихтисослашган мактаб ўқув даргоҳига ишга келди. Бир неча йил ўқитувчи бўлиб ишлади, сўнггра жамоа уни директорлик лавозимига кўтарди.

Билим даргоҳининг кўримсизгина бинолари ўрнида тез орада қўшқаватли бинолар қурилди. Хоналар кенг ва ёруғ. Энди бу ерда фақат тракторчилар эмас, балки боғбонлар, агрономлар, кўп қиррали механизаторлар, қурувчилар, тўқувчилар ва бошқа турли касб эгалари тайёрланадиган бўлди.

Раҳмонали энди бутун иқтидорини таҳсил олаётган ёшларга қулай шароитлар яратиб беришга, уларнинг шуурини ихтирочилик ишларига қаратди. Қишлоқ хўжалик техникаларини такомиллаштирадиган янги тажриба-мухандислик устахоналари очилди. Раҳмонали бошчилигида изланиш олиб борган талабалар кичик-кичик бўлса-да, бир қатор ихтиролар қилдилар. Ғўзага ишлов берадиган култиватор тишлари олдидан, ерни чуқур юмшатадиган мослама ишлаб чиқилди. Бу оддийгина икки бармоқ эндидаги учи эгриланган ва ўткирланган пўлат тишдан иборат эди. Гарчи бундай мосламалар пахтачиликда тўрт-беш йил қўлланилиб кейинчалик унутилиб юборилган бўлса ҳам, талабаларнинг шуурида туб ўзгаришлар, бурилишлар бўлишига кўмак берди. Улар ўзларини катта олимлардай сезиб бетиним китоб варақлашар, турли чизмалар чизишарди. Кейинчалик ана шу талабалар орасидан иқтидорли олимлар етишиб чиқдики, Раҳмонали шуларни ўйлаб, «Ҳа умрим беҳудага ўтмаяпти» дегандай жилмайиб қўярди.

Кейинчалик мазкур билим даргоҳи коллежга айлантирилди. Раҳмоналининг шогирдлари «Албатта шундай ишлар билан биз халқимизнинг оғирини енгил қиламиз» деган ишонч билан яшардилар. Бу ишонч уларни янги чўққиларга томон чорларди.

XIV

Декабр ойининг сўнгги кунлари. Қуёш беркинмачоқ ўйнаётгандай онда-сонда «ярқ» этиб бир мўралайди-да, яна хўмрайган булутлар қатига кириб, кўздан ғойиб бўлади.

«Эҳ падарига лаънат, шу булутлар бўлмаганда қуёш чарақлаб турарди, танларимиз озгина бўлса ҳам илирди», деб нолиш қилишарди болалар. У ер-бу ерда, бутазорлар орасида ва тепаликларнинг тескари тарафларида қорлар оқариб кўринади. Йўллар, пахтазорлар билч-билч лой. Ёшгина болалар, қизлар,

кекса чолу кампирлар ҳам этакларини бўйинларига осиб олиб, этик ва калишларини зўрға судраб қадам ташлайдилар. Жойлардаги пахта штаблари кеча-кундуз ишлар, ҳисоб-китоб қилар, сафарбар этар, зарур бўлса жазоларди.

Ўтган тонг ваҳимали бўлди:

— Эшитдингми дўстим?

— Нимани биродар?

— Завод директорини

— Қайси завод директори?

— Пахта заводи-да.

— Нима бўпти?

— Олиб кетишибди.

— Қаёққа олиб кетишади?

— Қаёққа бўларди, қамоққада.

— Нималар деяпсан ўзинг!

— Эшитганимни айтяпман.

— Тушунтириброқ гапир, биродар.

— Ҳамманинг оғзида шу гап.

— Қандай гап?

— Исми каттаман, деганни, хўжалик раҳбарларини, завод директорларини, ҳатто райкомларни ушлаб кетишаётганмиш.

— Ё, тавба!

Икки дўст эгатда туриб қалт-қалт титрашар, бир-бирларига жовдираб қарашар, совуқ таъсирида қалтирашаяптими ёки эшитган миш-мишларининг ваҳимасидан қўрқишяптими билиб бўлмасди. Балки шум хабарнинг совуқлиги билан қишнинг изғирини бирга қўшилиб, уларнинг вужудига тироқ солаётгандир.

Бу тонг олдингисидан ҳам қўрқинчлироқ бўлди:

— Эшитдингми, дўстим?

— Нимани?

— Ҳалиги директор ўзини-ўзи ўлдирибди.

— Йўғ-е, пахта заводи директорини айтяпсанми?

— Ҳа, бошқа кимни бўларди.

— Нимага ундай қилдийкин-а?

— Терговга чидолмаган-да!

— Қандай терговга?

— Пахтани қаерга сотдинг? Унинг пуллари қани, деган терговга-да.

— Балки «қўшиб ёзиш» терговидир?

— Ҳа-да. Қўшиб ёзиш бўйича.

— Буни қарая, биродар.

— Э, дўстим бу ёғини эшит, буниси ёмон бўлибди.

— Биродар, сен бу гапларни қаердан эшитасан-а?

— Ҳалиги райкомам ўзини осиб қўйибди.

— Қайсиниси?

— Ҳалиги, қўшни тумандаги бор-ку?!

— Э, ўша райкомми?

— Ҳа, ўша, ўша одам.

Икки дўст бир-бирлари билан эҳтиёт бўлиб гаплашардилар. Кун сайин бундай хабарлар, ушлаб кетишлар, ўз-ўзини ўлдиришлар оғиздан-оғизга ўтар, кўпайиб борарди.

Радио, марказий рўзномалар, телевидениелар орқали «қўшиб ёзиш», «Ўзбеклар иши», «Пахта операцияси» деган гаплар узлуксиз янграр ва юракларга ваҳима соларди.

Ҳар бир тонг ўзи билан даҳшатли хабарларни олиб келадиган бўлиб колди:

— Эшитдингми дўстим?

— Нимани, биродар?

— Бу оқшом қўшни қишлоқлардан ва пахта пунктдан ҳам яна кўплаб жамоа раҳбарларини олиб кетишибди.

— Уларни ҳам қамашибдими-а?

— Энди бу ёғини эшит.

— Хўш?

— Ҳалиги Сиддиқ Маҳкамов деганни эшитганмисан?

— Водийликни айтаяпсанми?

— Ҳа, яна бошқа Сиддиқ Маҳкамов ҳам борми?

— Уни билмаган одам йўқ.

— Машхур пахтакор, «Шуҳратли раҳбар» деб радио ва телевидениедан ҳар кун тарғибот қилишарди, рўзномаларда бетиним ёзишарди у киши ҳақида.

— Хўш, унга нима бўпти?

— Нима бўларди, ўша одамни ҳам қамашибди.

— Ё тавба...

— Менам шуни айтаман-да, дўстим.

— Нималар бўляпти ўзи, биродар.

— Ҳеч тушунмай қолдим.

— Мен сенга айтсам, дўстим, «қўшиб ёзиш», «қўшиб ёзиш» дейишади-ю, лекин шу ишларнинг тагида жуда катта яширин сирлар борга ўхшайди-да.

— Ҳа, кўплаб ишбилармон кишиларнинг ёстиғи қуриydi.

— Энди, буёғи нима бўларкин-а?

— Билмадим-е, билмадим, дўстим.

— Нима бўлгандаям, охири бахайр бўлсин-да, биродар.

— Ҳаммадан ҳам ана у одамга ачинаман, дўстим.

— Кимни айтяпсан, биродар?

— Обкомнинг биринчи котиби Давлатовни айтяпман-да. Шундай катта одам ўзини-ўзи сўйиб қўйганмиш-а.

— Эй худо, тавба қилдим-е, ақл бовар қилмайди бу ишларга.

— Қашқадарёда озмунча ишларни амалга оширмадим у одам. Қарши шахри иккинчи Тошкент бўлди-ку.

— Дўстим ҳеч кимга билдирмайсанми, сенга бир сирни айтсам...

— Ё тавба! Мендай оғайнингга ишонмайсанми ҳали, айта-вер, нимани айтмоқчисан, биродар.

— Ростини айтсам, шу Давлатовдай одам шундай қилишига сира ишонмайман.

— Гапинг рост. Ўзим ҳам бу гапнинг ростлигига гумонсираб юрибману на чора. Эътибор қилиб кўрсам бошқалар ҳам шундай фикрда экан. Қани ўзинг айт-чи, қандай одам ўзини-ўзи шундай қила олади?!

— Сира ишонгим келмайди, дўстим, айтишларича бир эмас, бир неча марта ўзига-ўзи пичоқ санчганмиш-а.

— Ана, энди ўзинг ўйлаб кўр-чи, биродар, ҳеч қачон инсон ўзига-ўзи, қайта-қайта тиг торта оладими ахир! Лекин бир одам бошқа бировга шундай қилиши мумкин.

— Тўғри, ҳа айтганча, сен ҳам шундай деб эшитганмидинг?

— Қандай?

— Ўша куни Давлатовнинг уйига уч киши кириб келган. «Биз Давлат хавфсизлиги комитетидан» деб гувоҳномаларини кўрсатганлар. Қувончбек Давлатов КГБ белгилари кўриниб турган тамғали қизил ҳужжатни кўриб уларни уйга таклиф қилган. Иззат-ҳурмат билан қабул этиб, дастурхон ёздирган. Таом қўйган, қоринлари тўйгач «меҳмон»лар муддаога ўтганлар:

«Муҳтарам Қувончбек Қудратович, замоннинг зайлини кўриб турибсиз, биз ҳам юқори ташкилот буйруғини бажарувчи киши-

лармиз. Хафа бўлмайсиз, биз сизни олиб кетамиз. Ўйлаймизки, қаршилиқ кўрсатмайсиз».

«Кириб келганингиздан кимлигингизни билгандим. Аммо мақсадингизни англамабман. Бемалол чой ичиб ўтиринглар, мен кийим-бошимни алмаштириб чиқаман» деб Давлатов ичкари хонага кириб кетганмиш.

Гўё уй соҳибни анчагача ичкаридан чиқавермагач «меҳмон»лар хавотирланиб, мезбоннинг ортидан киришса, у киши қипқизил қонига беланиб ётганмиш.

— Ҳа, тўғри айтяпсан, мен кўп одамлардан худди шу мазмундаги гапни эшитгандим. Лекин яхшилаб ўйлаб кўриб бошқа нарасага дуч келяпман. Мана, ўзинг ҳам ўйлаб кўр. Улар-ку, бир хонада овқатланишган. Агар Давлатов қўшни хонага кириб кетган бўлса, нимага ўша ходимлари уни кузатмаганлар? Ахир улар «Сизни олиб кетамиз» дейишганди-ку?! Ундан ташқари бир уйда, ёнма-ён жойлашган хонада, шунча иш бўлади-ю, наҳотки улар сезишмайди?! Ўзинг шундай бўлишига ишонасанми?

— Мен-ку ишонмагандим. Энди бошқаларнинг ҳам шубҳалари тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

— Қандай шубҳани назарда тутяпсан?

— «Меҳмон»ларнинг уй соҳибни билан бирга овқатлангани рост бўлиб чиқади. Буниси иккиламчи гап. Асосий гап бундай бўлган бўлиши мумкин: Меҳмонлар олдиндан режалаштириб келган ишларини овқатданг сўнг бажариб қўйиб, кейин ўзлари «пушаймон» қилиб «раҳмдиллик» билан гап чиқарганлар демоқчиман.

— Фикринг тўғри. Чиндан ҳам худди шундай бўлиб чиқади.

XV

Шарифжонни яна сўроққа олиб келишганда унинг қўллари орқасига маҳкам боғлаб қўйилган бўлса-да, у ўзини мағрур тутарди. Сўроқ ишлари эса рус тилида олиб бориларди.

— Сендан сўраяпман, жавоб бер, қанча пахта сотиб олгандинг? Пулларни кимга бергандинг? — кўм-кўк кўзлари хонасидан отилиб чиққудай бўлиб важоҳат билан бақирди Иванов.

— Олдинги сўроқларда ҳам айтгандим, яна айтаман. Пахта-ни сотиб олишга мажбур қилган ўша обком котиби Головачни олиб келиб юзлаштирилсагина биз у билан биргаликда аниқ жавоб берамиз.

Раиснинг талаблари нотўғри эмаслиги, у қонунни мукаммал билгани ҳолда талаб қилаётганлиги, ўзи эса қонунни бузаётганлигини билгани ҳолда мутлақо тескари ҳаракат қиларди Иванов.

— Жавоб бер деяпман, чурбан! Айтасанми ёки... — дея қалтираганча Иванов елкасидан палтосини силкиб ташлади-да, бир уриб, ерга қапиштириш ниятида жон-жаҳди билан раиснинг юзи томон қўл чўзди. Раис кутилмаганда шунчалик эпчил бурилдики, унинг қўли мўлжалга келиб тегмай, ўзи гандираклаб кетди.

— Сволоч! — дея унга қайта ташланди Иванов.

— Айтмайсанми? Мана сенга, энди айтасанми?

Унинг қўл-оёқлари аёвсиз ҳаракат қилар, тепар, оғиз-бурунларини кўзлаб мушт туширарди.

— Эҳ, ифлослар! — дея ижирғанди тепки зарбидан букчайиб қолган раис, оғзидаги қоп-қора қонни ўхчиб тупураккан.

Ғойибдан унга куч келдими ёки ота-бобосининг руҳи қўлладими, икки оёғини жуфтлаб ерга бир урди-ю, ўрнидан ирғиб туриб Ивановнинг юзига тупуриб юборди. Ивановнинг «ўйинларини» томоша қилиб турган офицер ўқдай отилиб келди-ю, раиснинг тиззаларини кўзлаб темир таёқ билан галма-галига қарсиллатиб солди. Раис инграганча гуп этиб йиқилди. Энди унинг оёқлари мутлақо ишламай қолди. Ҳатто оёқлар тепки зарбидан ҳам ўзини ҳимоя қилишга ярамай қолганди.

Раис бутунлай ҳолдан тойди. Икки офицер унинг қўлларидан ушлаб шафқатсизларча судраб кетишди.

Шарифжон ҳушига келганда қоронғи, зах зиндонда ётганини англади. Оғиз-бурунларида шўртоб қон қотиб қолган. Мадорсиз бир ҳолда бетон устида ётарди. Анча ётди, бўлиб ўтган воқеани эслашга уринди. Ваҳшиёна қичқириқлар, тепкилар ва таҳқирлар бирин-кетин кўз ўнгидан ўта бошлади. Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, туролмади. Тиззанинг кўзига уриш ўлим азобидай, балки ундан ҳам ёмон экан. Оёғи ва тиззаси зирқираб оғрирди.

Икки сутка мобайнида далага ҳам, овқатга ҳам чиқолмади. Соқчи темир эшик тирқишига пачақланавериб шакли беўхшов бўлиб қолган идишни кўйиб «олинг» деди. Шарифжон унинг кўзларида афсусга ўхшаш ифодани кўргандай бўлди. Ўша соқчи орадан ўн беш-йигирма дақиқалар ўтиб яна туйнукдан қараганда, Шарифжон эшикка яқинроқ силжиб унга мурожаат қилди:

— Инсофли одамга ўхшайсиз...

— Гапириш мумкин эмас, — деди соқчи атрофга аланглаб.
— Илтимос, бир оғиз гап...
— Нима дейсиз, тезроқ бўлинг.
— Бир яхшилик қилинг, менинг бу ердалигимни укам Шавкат Боёраминовга етказинг, улар беҳабар...
— Товоқчани узатинг!

Шарифжон тунука товоқчани узатаркан, уни ола туриб соқчи енгилгина бош силкигандай бўлди, аммо атайлаб пўписа қилди:

— Ҳожатга кечқурун чиқарилади! Ортиқча гап бўлиши мумкин эмас. «Дўстим» деган гап бу ернинг гапи эмас, менга «гражданин начальник» деб мурожаат қилинг!

Эшикча шарақлаб ёпилди.

Тош деворлар орасидаги сукунат билан ёлғиз қолди Шарифжон.

XVI

Галавачнинг Магда исмли шахсий котибаси борлигини Шавкатжон зўрға аниқлади. Лекин уни топишдан кўра қиз билан тил топишиш қийин бўлди.

... Хонада қизнинг ёлғиз ўзи ғамгин ҳолатда ўтирарди. Йигитнинг унга раҳми келди. Ич-ичидан эзилиб юрган бўлса-да, бу сафар ҳам ўта чидам ва бардош билан сўз бошлади.

— Сенинг ҳоп-қора кўзларинг мафтун этяпти мени, Магда. Сен шунчалар яхшимисан-а!

Йигит ўриндиққа жойлашиброқ ўтириб ундан жавоб кутди.

— Аблаҳ одам экансан! Неча бор айтдим, келмагин деб. Нима истайсан ўзи мендан? Тинч қўйсанг-чи ахир!

Қизнинг кўзларида меҳр-шафқатдан заррача нишона кўринмасди. Ўрнидан сапчиб турди-да, эшикни ланг очиб жаҳл қилди:

— Агар йигит киши бўлганимдами, органда ишламай боло бўлганингда ҳам ер билан яксон қилиб ташлардим сени. Йўқол кўзимдан, турқингни кўрмай!

«Ҳар сония мен учун қанчалик қимматли эканини бу бечора қаердан билсин» ўйларди йигит кўзларини қиздан узмай, унинг сўзларини маънос тингларкан.

— Магд-а, — деди у мулоим ва ғамгинлик билан. — Биласми? Ёрдаминг керак менга, азизам.

— Азизам дейсан-а, ифлос, — деди қиз йигитнинг неча бор келиб, бирор оғиз ширин сўз эшитмай кетаётганига афсусланаётганини яширишга уриниб.

— Ундай дема, Магда. Сен ўйлаганча ифлослар тоифасидан эмасман. Ундайларни кўрарга кўзим йўқ.

— Ҳамманг бир гўрсан, илондай авраб-авраб қўйнингга кириб оласанлар-да, сўнгра илон заҳрини сочгани каби «қонун олдида жавоб бер» деб тураверасанлар.

— Сенинг нима айбинг бор, Магда. Айбдорни топишда сендан ёрдам сўраяпман-ку ахир.

Шавкатжон қизнинг ҳаяжон билан ёниб турган кўзларига тик боқди-да, сўзида давом этди:

— Сен қиз боласан-ку, ахир бунча тошбағир бўлмасанг. Эҳ, менинг қанчалар аламдийда эканлигимни билганингда эди.

— Хўш, яна нималар демоқчисан?

— Ёрдам бер, Магда. Ёрдамингга муҳтожман. Ахир сендан бошқа ҳеч ким билмайди-да, унинг яширин жойларини. Ўтинаман, қийнама мени, вақт ўтиб боряпти.

Йигитнинг чиндан ҳам изтироб чекаётганини Магда юракдан ҳис этиб турар, борган сайин кўнгли юмшаб унга раҳми келар, «Наҳотки шунчалар тошбағир кишиман-а», деб хаёлидан ўтказарди-ю, сир бой бермасликка уришиб ҳамон ўша-ўша жиддийлигига туриб гапирарди:

— Ҳаммасини мендан билиб оласану, кейин ўзимни ҳам гумдон қиласан-да. Йўқол кўзимдан. Қўшмозор бўл ўша касбу коринг билан.

— Мана, олиб бориб ўтга ёқ, агар шундай деб ўйласанг мени!

Йигит ён чўнтагидан қизил жилдли гувоҳномасини чиқарди-да, қизга қараб улоқтириб юборди. Қиз кўзини йигитдан узмай гувоҳномани очиб қаради-ю, сесканиб тушди. Энди йигитга эмас, гувоҳномадаги суратга тикилиб қолганди. Чақнаб турган қора кўзлар унга жуда таниш. Ўша кўзларга тикилган сари Магданинг юраги ҳаприқиб борарди.

Шавкатжон қизнинг ёнига бориб чўқди-да, унинг қўлини кафтига олди. Бармоқлар иссиқ, нозик ва ёқимли эди. Шавкатжон унинг қўлларини меҳр билан силади ва лабларига босди. Бу ҳол анча давом этди. Қиз бошини йигитнинг кўксига қўйиб пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Шавкатжон уни бағрига босди, елкаларини ҳарорат билан силаб-сийпалади.

— Йиғлама, азизам, кечир мени. Кўнглинг бузилишини истамайман, — деди-да, унинг юз-кўзларидан ўпди. Кейин лаблар лабларга туташди.

«Ўх», деб юборди қиз анчадан сўнг. Ўрнидан туриб музлаткичдан бир шиша коньяк келтириб столга қўйди.

— Оч!

Йигит шишани очиб стаканларга оз-оздан қўйди-да, бирини қизга узатди. Уриштиришгач бир кўтаришда «қулт» этгизиб хушбўй ичимликни ютди-ю, стаканни столга қўйиб «қани кўтар!» деган маънода қизга тикилиб турди. Қиз ҳам унга тақлид қилгандай бир кўтаришда стаканни бўшатди.

— Гапир энди, — деди Магда икки қўлини иягига тираб кўзини йигитга қадаганча.

— Тўғри, мен қидирув бўлимида ишлайман. Биласанми, Магдалина, ўзим рус тили фани ўқитувчисиман. Акам олти ойдан бери номаълум жойда ётибди. У ноҳақ қамалган. Унинг айбсизлигини исботлаш учун бу ишга ўтишга мажбур бўлдим. Аслида ҳам ўзим шу касбни юракдан севаман. Мен сенга айтсам, ўзинини тамомлаб юрфакка киролмадим. Афсуски, отам мени ёшлигимдан юрист бўлишимни жуда-жуда орзу қиларди. Мен раҳматли отамнинг ишончларини оқлай олмадим. Айниқса, акам ёки укамнинг ноўринроқ гапирган пайтларида, қилган ишлари ноқонунийлигини сезганимда, уларга танбеҳ берган дамларимни кўриб қолганларида отам роса қувонардилар. Бошимни силаб: «Балли, ўғлим! — Сендан зўр юрист чиқади, юристлар ҳақгўй ва соф виждонли бўлишлари керак», — дердилар. Мен эса иччимдан қувонардим ва албатта юрист бўламан, деб ғурурланардим. Отамни қучиб «айтганингиздай, соф виждонли юрист бўламан», деб мақтанардим.

Шафқатсиз ўлим отамни эрта олиб кетди. Ёшликдан Раҳмонли акамнинг тарбиясида қолдик.

Вақт шошқин дарёдек ўтавераркан. Ширин ва аламли дамлар бўлавераркан. Суронли йиллар бирин-кетин ортда қолавераркан. Шундай қилиб, ўша юрфакка киролмаган баҳоларим билан рус филологиясига жойлашиб қолгандим...

Жуда оғир кунлар тушди бошимизга. Ҳали улар ҳолва экан, Магда. Акамнинг шунча елиб-югуриб ишлаганлари бир пулга ўтмай, қамалиб ётганини айтмайсанми.

Хуллас отамнинг сендан зўр юрист чиқади деганлари сира тинчлик бермасди менга. Ҳозир юрфакнинг сиртқи бўлимида ўқияпман. Эҳ, бу ишга ўтгунимча тортган азобларимни сен билмайсан-да...

Агар мен ўша Галавачни тополмасам, билиб қўй Магда, акамга ўхшаган яна кўпларнинг ёстиғи қурийди.

— Ким бўлган ўзи сенинг аканг?

Магда анча эзилиб кўнгилчанлик ва ҳорғинлик билан сўради.

— Акам машҳур пахтакор, колхозда раис бўлиб ишларди.

— Агар шунақа бўладиган бўлса, олов тушсин унақа пахтага.

— Йўқ, Магда асло ундай деб тушунма. Пахтага эмас, пахтани шу даражага етказганларга, деб айт.

— Исми нимайди акангнинг?

— Шарифжон. Шарифжон Боёраминев.

Қиз ари чаққан кишидай сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ким? Ким дединг?!

— Акамнинг исми Шарифжон, фамилияси Боёраминев. Менинг ҳам фамилиям Боёраминев эканлигини кўрдинг-ку ахир. У кўп жиҳатдан менга ўхшайди. Гаплари ҳам, тузилиши ҳам. Айниқса, кўзлари.

Қиз инграгандай бўлди:

— Чиндан ҳам Шурик сенинг аканг бўладими?

Қиз тиззаларига шапатлаб ўрнида ўтириб қолди.

— Нима, сен акамни танирмидинг?

Қиз йиғларди, энтикиб энтикиб йиғларди.

— Мен уни севардим. Шурик бўлса мени «Эҳ, беғубор Магдагинам», деб сочларимни силарди. Мен унга эркаланиб шундай дердим:

— Шурик, сен қандай яхшисан-а, худди венгер йигитларидай гўзал ва шўхсан.

Қизнинг кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

— Шурикни (биз уни шундай дердик) ҳозир ҳам севаман. Балки сен ишонмассан, эшит бўлмаса. 1971 йил. Ўнинчи синфда ўқирдик. Олов давримиз. Газетадан Ўзбекистонга янги ер ўзлаштириш учун ёшлар ишга сафарбар қилинаётганини ўқиб билиб олдик-да, «Борамиз» деб туриб олдик. Биз, бир синф венгер йигит-қизлари эдик. Бизни олдин Москвага олиб келишди. Бу ерда турли миллатдан ўн мингга яқин ёшлар тўпландик. У ердан поезд билан Ўзбекистонга жўнатишди. Жуда катта байрам бўлиб кетганди ўшанда. Ўша дамдаги қувончларимизни ўз кўзинг билан кўрганингдами... Музикалар, оркестр, киноларга олишлар, гул сочишлар, эҳ-ҳе!..

Бизларни Қарши шаҳрига келтириб бўлиб юбордилар. Қарши чўли даҳшат экан. Қум, саксовул, янтоқ. Заҳарли пашшаларни айтмайсанми. Олти кишини ажратиб битта вагон уй бердилар. Шарифжонни бизга бошлиқ этиб тайинлашди. Орамизда ундан бошқа олий маълумотли ҳеч ким йўқ эди-да?! У қишлоқ хўжалик институтини битиргану ҳали ҳеч жойда ишламаган экан.

Шарифжон чиройли, кўзлари ёниб турарди. Бизда иккита экскаватор, бир булдозер ва бир скрейпер бор эди. Кеча ва кундуз демай ер текислаймиз, канал қазамиз. Кийимларимизни айтмайсанми, эркак билан аёлнинг фарқи йўқ. Мен ошпаз бўлсам-да, навбат билан техникани бошқариб дўстларимга ёрдамлашардим. Айниқса, Шарифжон тиним билмайди. Елиб-югуриб ишлайди.

У бир сўзли, чўрт кесар, олов йигит эди.

Бир оқшом... эй, ўша кечани эсласам юрагим увушиб кетади. Шарифжон йиғилишдан кеч келди. Бирга овқатландик. Йиғилиш тафсилотлари, давр талаби, ёшлар олдидаги масъулиятлар тўғрисида бўлиб ўтган гапларни сўзлаб берди. Сўнг:

— Сен дамингни ол, чарчадинг, икки кундан буён тинганинг йўқ, мен ишлайман, — деди у Дурманга. Дурман мўмин-қобил туркман йигити эди.

Ўша оқшом булдозер тепаликдан жарликка қулаб кетди. Биз Шарифжонни қандай қилиб қутқариб олганимизга ақл бовар қилмайди. Панжаларимиздан тирқираб қон оқарди. Тирноқлаб тупроқ қазиймиз. У бўлса, майин тупроқ устидаги бульдозер остида кўкариб ётибди. «Тез бўлинглар» дея дод соламан. Бир амаллаб суғуриб олдик уни. Билинар-билинемас нафас олаётганини сезиб, ётиб олиб оғзига пуфладим. Йигитлар массаж қилишди, юзига сув пуркашди. Худога шукур, у ингради. Шифохонага олиб бордик, уч ой ётди...

— Шулардан беҳабарман, ҳарбий хизматда эдим. Кейин эшитдим, — деди ўксиниб Шавкатжон.

— Эҳ, ўша лаънати булдозер қуламаганда, у шифохонага бормаган бўлармиди. Унга ўша ерда Комила исмли бир ҳамшира қиз илакишиб қолди. Барибир қалбимнинг тўрида у сақланиб қолган. Тавба, нималар деб валдираяпман-а, сенга, — деганча ўйланиб қолди Магда.

— Қара-я, шунчалар тутаниб кетадими тақдирлар. Акамни мендан кўра сен яхши биларкансан-ку?! Кел, энди биргалашиб уни озод қилайлик.

— Аканг биз ўзлаштирган ўша массивда совхоз директори бўлгач, Комила деган қиз дипломини дипломатчасига солиб, тўғри унинг ёнига келди. Бечора Комила, у ҳам менга ўхшаб Шурикнинг уйланганини билмасди. Билдимки, энди мен ортиқча. Йиғлаб-йиғлаб дардимни ёрдим.

— Магда, — деди Шурик, мени маҳкам бағрига босиб, — сени севишингни билардим. Сен бокира қизсан. Бахтинга завола бўлишни истамайман. Ахир мен уйланганман. Мен хотиним — Асални жонимдан ортиқ севаман. Комилага ҳам шундай жавоб қиламан. Магда, лекин сени, азизам, бир умр яхши кўраман.

— Биттагина ўп! — дедим кўзларига термулиб.

Сочларимни силаб-силаб ўпди у.

Шу воқеалардан сўнг, у ерда қололмасдим. Кетдим. Шундан сўнг, қандай қилиб ўша сен қидириб юрган Головачга шахсий котиба бўлиб қолганим тўғрисида гапириб ўтирмайман, буни мендан талаб қилма. Ахир ишсиз юролмасдим-да?!

— Биласанми, Магда, Давлатовнинг фожиали ўлиmidан сўнг, у қуён бўлган. Қаёққа йўқолгани номаълум. Мен уни ернинг остидан бўлса ҳам топишим керак, билдингми? Олдин ҳам айтгандим сенга. Унинг жойи, таниш-билишларини бу ерда сендан бошқа биладиган одам йўқ. Бегуноҳ кишиларнинг қамоқда ётишига ким айбдорлиги шунда аён бўлади. Терговда уларни юзма-юз қилиш керак.

— Петропавловда бир синглиси борлигини биламан. Лермонтов кўчаси 45-уймиди ёки 54-ми, униси аниқ эсимда қолмаган. Шу манзилдан хат келиб турарди унга. Хатларни фақат Галавчининг ўз қўлига топширардим.

— Эслаб кўр, Магда, бошқа манзили ҳам бўлгандир унинг.

— Москвада уйи бор. У ерда ҳеч кими йўқ, шу боис буни бировга билдирмасди.

— Раҳмат сенга, омон бўл Магда.

Шавкатжон қизни бағрига босиб хайрлашди.

— Яна келасанми?

Шавкатжон аллақачон эшикдан чиқиб улгурганди. Кўчага чиқиб, учинчи қават деразасига қаради. Қиз маънос термулиб турарди. Шавкатжон унинг ҳолатини сизди, ўпкаси тўлиб қўлини баланд кўтарди, ҳаводан ўпич қилди-ю, катта йўлга томон одимлади.

Самолёт ердан оҳистагина кўтарилди. Гўзал Москва, узун дарёлар, қалин ўрмонлар. Ҳадемай паға-паға булутлар бошланди. Энди ана шу тоғ-тоғ булутлар галасидан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Фақат кўм-кўк бўшлиқ ва тинчгина самода сузиб бораётган одамлар. «Қандай, ерни соғиндиларинг-а» дегандай яна ўрмонлар, дарёлар, шаҳарлар намоён бўлди. Самолёт ҳуш-так чалиб ерга қўнди.

Шавкатжон Москвадан Петропавловга етиб келди. Ўз режасига кўра, ҳеч иккиланмай, тўғри шаҳар милиция бўлимининг бошлиғи хонасига кириб борди.

— Эшитаман, йигитча, — деб очиқ чеҳра билан қабул қилди бошлиқ.

Оппоқ сочли, бўйчан ва хипчадан келган генерал кўркам қиёфали одам эди. Шавкатжон қисқагина қилиб мақсадини туншунтирди. Сафар гувоҳномасини ва буйруқни кўрсатди. Кейин Москвада бир ой юриб қидираётган кишисини тополмагани, кирмаган кўчаси қолмаганини айтди ва бу ерга мадад сўраб келганлигини англатди.

— Сен уни яхши танийсанми? — сўради генерал.

— Мана унинг сурати, яхши биламан, ўртоқ генерал-майор.

Бошлиқ сувратга кўз югуртирди. Сўнгра қўнғироқ тугмачасини босганди, эшик очилиб, милиция капитани кириб келди-да, «Эшитаман, ўртоқ генерал-майор» деганча қаддини ғоз тутиб турди.

Генерал суратни капитанга узатиб «тезгина нусха олинглар» деб буюрди. Сўнгра Шавкатжонга юзланди.

— Бу ерда таниш-билишинг борми?

— Йўқ, ўртоқ генерал-майор, меҳмонхонага жойлашаман.

— Бунга кўмаклашамиз.

Навбатчи суратларни олиб кирди. Генерал суратлардан бирини қўлига олиб синчиклаб қаради-да, Шавкатжонга узатди.

— Капитан, сен йигитчани меҳмонхонага жойлаштир.

— Хўп бўлади, ўртоқ генерал-майор.

— Миннатдорман, ўртоқ генерал-майор, — деди Шавкатжон хайрлашаркан.

Лермонтов кўчаси 45-уй. Шавкатжон бир неча кун бу уйни кузатди. Натижа чиқмагач, 54-уйни кузата бошлади. Аммо бу ерда ҳам иш кутилганидай бўлмади. Галавачнинг қораси кўринмасди.

Худди шундай кузатувлардан толиққан ва умидсизликка тушган Шавкатжон ёлғиз ўзи ўша кўчадаги емакхонада овқатланиб ўтарарди. Ҳассага таянганча олпоқ соқолли, узун бўйли, барваста чол кириб келди-да, патнисда котлет, табака ва икки юз грамм коняк олиб келиб унинг рўпарасидаги столга ўтирди. Чол стаканни бир кўтаришда яримлатди. Котлетни паққос тушириб бўлгач, ўрнидан туриб яна бир стакан коняк келтирди.

Чолнинг иштаҳасига қойил қолган Шавкатжон, унга қизиқиб қолди. Чолнинг кўриниши ва ҳаракатлари ҳам унчалик кекса кишиларга ўхшамасди. «Наҳотки?» Шавкатжон бирдан зийрак тортди. Энди унга яхшилаб разм сола бошлади. Бошини кўтариб, унга билдирмасдан синчиклаб кузатди.

Чол ошхонадан чиқиб, тўғри Чехов кўчаси бўйлаб юрди. Энди у олдин кириб келганидан ҳам дадил, гўёки ёш навқирон йигитлардек одимларди. Чол шу кўчадаги 72-уйнинг тўртинчи қаватдаги 13-хонасига кирганини Шавкатжон аниқ кўрди ва шундан кейингина ортига қайтди.

— Уни кўрдим, ўртоқ генерал-майор, ўша Галавачнинг ўзи. Фақат соқоли ясама, — деди шошилишч кириб келиб, бошлиққа Шавкатжон.

Дарҳол ишга киришилди. Икки киши Шавкатжонга ҳамроҳ бўлиб, улар ҳам тезгина оддий фуқаролар кийимига ўтиб олишди. Орадан бир соатлар ўтар-ўтмас Илин Николай Дудовичнинг хонасига тўрт киши кириб келди. Уларнинг иккитаси Петропавлов шаҳар милицияси ходимлари, учинчиси Шавкатжон ва уларнинг тузоғига илиниб келган тўртинчи қўллари кишанланган Галавачнинг ўзгинаси эди.

— Сиз мана шу одамми? — Генерал суратни Галавачни кўзига яқин олиб борди ва бир тортиб ясама соқолини юлиб олди. — Сиз одамларни жинойтга ундаганда, осонгина қўлга тушиш тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсангиз керакда-а, ўртоқ Галавач Георгий Гаврилович? Лекин билиб қўйинг, сизни бу ерда эмас, Ўзбекистонда, ўша «оқ олтинлар» маконида суд қиладилар, — деди

унга лўнда қилиб, Петропавлов милиция бўлими бошлиғи, генерал-майор Илин Николай Дудович.

XVIII

Уни етаклаб киришаркан, панжара ортидаги Шарифжонни кўрди-ю, сесканиб кетди. Шарифжон эса бошини баланд тутиб, хотиржам бир кўриниш билан уни кузатиб турарди. Галавачни олиб кирган милиция ходимлари орасидан чарм куртка кийган бир йигит Шарифжон билан овозсиз, ўзига хос бир имо билан саломлашди. У Укаси Шавкатжоннинг ички ишлар бўлимига ўтганлигини сездди. Уни бағрига босиб кўришгиси келди, афсуски бунинг имкони йўқ эди.

Шавкатжон акасининг зийрак нигоҳига бир дам қараб турди-ю яна ўшандай ҳеч кимга сездирмаган ҳолда хайрлашиб чиқиб кетди. Уни худди ўша кунни Тошкент шаҳар прокуратурасига ишга чақиришганди.

Уzun бўйли, қоплондай гавдали Галавач Шарифжоннинг рўпарасида юзма-юз ўтирарди. Кўзлари ерга тикилган. Бошини кўтаролмай ғамгин тебранар, мусичан беозор бўлиб кўринишга уринарди афтидан. Балки ортда қолган кайфу сафоли кунлару, сурган давру давронларини эслаётгандир. «Ҳаётимни давлат одамлари кўриқлаб юрарди, неча юзлаб одамлар хизматимда эди, буюрардим, буйруғимни сўзсиз адо этишарди. Ўзим тепиб-тепкилаб юрган мамави погонли гўдаклар, бугун мени етаклаб келишди-я, бундан ортиқ шармандалик борми ўзи», деб афсус надоматлар қилаётгандир.

У бошини салгина кўтариб панжара ичига қаради. Шарифжон унинг кал бошига, мурданикидек совуқ юзига жирканиб қараб турарди. Лекин Галавач Шарифжоннинг юзида шундан бўлак ифодани, қўрқув аломатини кўрмади.

— Ўртоқ Галавач, сиз Шариф Боёраминовни танийсизми?— дея сўроқни бошлади Иванов, — панжара ичида ўтирган раисга ишора қилиб.

Галавач раиснинг юзига қарамай бош ирғади.

— Шариф Боёраминовни пахта сотиб олишга сиз мажбурлаганмисиз?

— Йўқ. Нима учун онгли фаросатли кишиларга мен мажбур қиларканман. Ахир ҳар бир граждани ўз тушунчаси, ўз эътиқоди бор-ку.

— Сиз ўша даврда обком котиби бўлиб ишлаганмисиз?

— Қайси даврни назарда тутяпсиз?

— Қўшиб ёзиш даврини.

— Мен иккинчи бўлиб ишлаганман, холос. Асосий топшириқларни биринчининг ўзи беришини наҳотки билмасангиз!

— Ҳозир гап биринчи устида эмас, сиз тўғрингизда боряпти. Сиз ўзингиз учун жавоб беринг. Пахта сотиб олишни сиз буюрганмисиз?

— Йўқ. Мен ҳеч қачон, ҳеч кимга бу борада буйруқ бермаганман. Бундай иш қўлимдан ҳам келмасди. Ўзим топшириқни бажарувчи шахс эдим.

— Шариф Боёрамининг, сиз айтингчи, Галавач тўғри гапиряптими?

— У ёлғон айтяпти.

— Ишбегингиз борми?

— Айтсин-чи, нима учун пахта йиғим терими даврида ўзи бошлиқ бўлиб, бош штабда ётиб оларди? Ахир обком котибининг иши фақат пахта йиғим-терими билан шуғулланиш эмас-ку?!

— Шариф, ундай дема, — деди Галавач ялинган оҳангда.

— Одамларни штабга қамаб олиб топасан, топмасанг жойинг мана шу деб бармоқларингни панжара қилиб кўрсатган сен эмасмидинг.

— Шарифчик, нималар деяпсан, тушунмаяпман.

— Кимлар бўларди ўша штабда, Галавач сенларга буйруқ бераётган пайтда, — деб улар ўртасидаги мунозарани бўлди Иванов.

— Штабда пахта заводи директорлари, барча пахта қабул қилиш пунктларининг товароведлари, колхоз ва совхозларнинг раҳбарлари бўларди, — жавоб қилди Шариф Боёрамининг.

— Сен яна ҳам аниқроқ айта оласанми, ҳар бир кишига қанчадан пахта сотиб олишни буюрарди, Галавач?

Ивановнинг маккорлик билан илмоқли савол бераётганини тушуниб турарди Шарифжон, шунинг учун ҳам, ҳар бир далилни Галавачнинг ўзи жавоб беришига, унинг ўзи тан олишига ҳаракат қиларди.

— Ҳар куни битта товароведга тўрт юз тонна пахта сотиш топширилган эди. Ҳисоблаб кўрингчи, биргина бизнинг туманда ўн икки пахта пункти бўлиб, ўн иккита пахта қабул қилувчи пункт ишлаб турган бўлса сотилган пахта қанча бўлади?

Қилни қирққа бўлиб айтилган бу ҳақиқат Галавачни тирик мурдага айлантириб қўйди.

— Йўқ, йўқ, мен тушунмаяпман. Сен нималар тўғрисида гапиряпсан ўзи? Мен эмас, сизга бошқа киши шундай буйруқ қилгандир. Мен сира тушунмаяпман ахир сен нималар тўғрисида гапиряпсан?

Галавач ошкора найрангга ўтиб олди.

— Тушунмайсан? Сенинг тилингга тушунмайман, демоқчи бўляпсанми? Аввало мен сен билан рус тилида гаплашаяпман. Сен эмасмидинг, ҳаммани қул қилиб меҳнатда чиритиб юбораман, дея пўписа қиладиган. Ерни қазиб бўлса ҳам тонг отгунча, айтилган тоннани топиб келасан, деб буйруқ қиладиган ким эди? Мен қаердан топамиз, деб қарши гапирганимда: «Сен замбурчани тилингни суғуриб оламан» деб ўзбекча гапирганинг, ҳақорат қилганинг, сўкинганинг эсингдан чиқдимми?! Энди ўзбекчани тушунмай қолдингми?!

— Мен сиздан талаб қиламан, ўртоқ Иванов, ҳозир ўша раислар, директорлар ва товароведларнинг кўпчилиги шу ерда қамоқда. Адолат юзасидан уларни олиб келиб бу билан юзма-юз қилинг.

— Ўчир овозингни! — Иванов столга мушт уриб қичқирди. Биргаликда егансанлар, биргаликда жабрини ҳам тортасанлар. Тиллолар қани, уларни кимлар оларди?

— Бу гапларни мендан эмас, ундан сўранг. Пуллар ва тиллолар учун шу ишларни ўйлаб топганлардан сўранг.

— Ташқарига чиқаман! — қичқириб юборди Головач, ўрнида гир айланиб.

Унинг юрак ўйноғи тутиб қолди. Ўхчий-ўхчий кўксини чангаллади-ю, гуп этиб йиқилди. Олдин унинг юзларига сув уришди. Титкилаб кўришди. Ўзига келмагач, «Йўқот, шифохонага» деб бақирди Иванов, билакларини яланғочлаб турган офицерга қараб.

Уни олиб чиқиб кетишгандан кейин Ивановнинг жазаваси тутиб Шарифжонга қаттиқ ҳужум бошлади:

— Тиллолар қаерда деяпман, лаънати? Айтасанми-йўқми, — деганча тарсаки тортиб юборди.

Шарифжон деворга суяниб қолди. Иванов югуриб келди-ю, шу жойда тепкилай кетди. Раис ерга йиқилди. Ўрнидан турмоқчи бўлганда кучли тепки уни яна ерга қулатди. Худди шу пайт Го-

ловачни олиб кетган офицерлар қайтиб келишди ва овчарка итни ушлаб турган соқчига буюрди. Орадан беш дақиқа ўтмай соқчи бир идишда ёнғоқ ва болғача олиб келиб офицерга узатди. Иванов эса ҳарсиллаб гир айланар ва сўкинарди. Ниҳоят бўйники рўмолчаси билан артиб ўрнига чўкди. Офицер идишдаги ёнғоқни ва болғачани унинг олдига олиб бориб қўйди. Иванов бир зум ўйлаб тургач, столга яхшилаб жойлашиб олди-да, офицерга ишора қилди. Офицер оромида юриб, дағал тишли ботинкасини кўз-кўз қилгандай ерда ётган Шарифжоннинг олдига бориб, унинг биқинига тепиб юборди. Сўнгра унинг елкасидан ушлаб кўтарди ва деворга суяди. Ўзи курсига ўтириб олиб, ёнғоқлардан бирини раиснинг бошига қўйди-да, болғача билан уриб чақди. Бошига ёнғоқ чақилаётган раиснинг юзига иржайиб қараб турарди Иванов. Офицер машгулотни бамайлихотир давом эттирар ва чақилган ёнғоқ мағзини ерди.

Иванов ўрнидан туриб офицер чақаётган ёнғоқдан олар ва томоша қилиб турганларга улашарди. Улар ҳам илжайганча ёнғоқ сийшарди. «Оҳ, миямни чалғитиш йўлини ўйлаб топганларини қара-я», деб сассиз нидо қиларди раис. Иванов бўлса, оромида ёнғоқ чайнаганча кўзларини Шарифжондан олмай хаёл суларди. «Иродаси мустаҳкамлигини қара, бир оғиз ялинмайди-я, қандай халқ ўзи булар. Рус тилини қанчалик мукаммал биларди-я».

Йигирма учинчи ёнғоқ чақилаётганда Шарифжон чидаб туролмади, шилқ этиб йиқилди.

— Йўқот! — буюрди Иванов.

Икки офицер Шарифжонни қўлтиғидан олиб судраб кетишди-да, совуқ камерага итқитиб юборишди. Анчагача юз тубан ётди Шарифжон, сўнгра талпина-талпина деворга яқин борди, суяниб ўтирди ва хўрлиги келиб йиғлаб юборди. Бошидаги ғурралар ғувиллаб оғрир, очлик қийнарди. Бу ҳам етмагандай камера эшиги очилди-да, маҳбус устига бир челақ сув селиб юборилди. Эшик яна қулфланди. Аммо сув Шарифжонга тегмади. «Демак, улар мени ўрнидан туролмайди, деб ўйлаганлар» хаёлидан ўтказди Шарифжон. Сўнгра бурчакка суянганча ухлаб қолди.

— Ота-а-а! — чинқирганча уйғониб кетди Шарифжон. Теграсига аланглаб зах камера бурчагида ўтирганини кўрди. Оёқлари қақшаб, эти увишиб борар, боши зирқираб оғрирди. Шунга ҳам парво қилмай кўрган тушини бир бошдан эслай бошлади.

«Қалин ўрмон. Баҳайбат дарахтлар осмон билан сўйлашади. Борлиқ зулумот қўйнида. Бу жойга қандай қилиб кириб қолганини ўйлармиш. Бу зулмат ичидан қутулиб чиқиб кетиш йўлини қидиармиш. Йўл юрса, олдини қандайдир даҳшатли махлуқлар тўсаверармиш. Улар одамга ҳам ўхшамас, дев ҳам эмас, худди эртақлардагидай. Қўллари темир, панжалари найза каби ўткир пичоқлардан иборат. Тишларини қайраб бутун ўрмонни янградиб ҳо-ҳолашармиш.

Шарифжон улардан қўрқмасликка уринади. Матонат билан ўзини бардам тутиб йўл излайди. Чопади, олға интилади. Бирдан бўрон туриб дарахтларни томири билан қўпориб ташлайверади. Шарифжон даҳшатли бўрон билан олишганча олға интилади, югуради. Махлуқларни кўрмаслик учун юзини беркитиб югуради. Энди бўрондан қутулганда, қуюн ҳужум қилади. Шарифжонни чирпирак қилиб учиради. Аммо Шарифжон қўрқмайди, ўзини гўё Алпомиш деб ҳис қилади ва олға интилади.

— Салом, ўғлим!

Шарифжон ялт этиб орқасига қарайди. Отаси. Жилмайиб турибди.

— Нима қилиб юрибсан ўғлим, бу ерларда?

— Билмайман.

— Йўлдан адашдингми?

— Адашмасдим. Анави махлуқлар йўлимга гов бўлишяпти.

— Ундай бўлса сен мана бу йўлдан юр.

— Бу йўл ҳам қоронғи-ку?!

— Қўрқма, ўғлим, Анави ёруғликни кўряпсанми?

Шарифжон узоқ-узоқларга қарайди ва жавоб қилади:

— Ҳа, кўрдим. Аммо жуда узоқда-ку у ёғду?

— Ўша ёруғлик тепангга етиб келади. Йўллар ёришиб кетади. Жуда олисда эмас, Нурни кут ўғлим!

— ...

Жавоб бўлмади.

Шарифжон ўзини маҳлиё этган ёруғликдан кўзини узиб ёнига қараганда отаси йўқ эди.

— Ота-а-а-а!

Ўрмон ларзага келди. Гўё момақалди роқ гулдиради. Шарифжон ўз овозидан уйғониб кетди. Хўрлиги келиб тебранганча узоқ ўтриди. «Отамнинг руҳи менинг азобларимдан ташвишга тушибди», деган хулосага келди. Шу билан бирга дилида ишонч туғилди. Агар тушим рост бўлса, ёруғ кунлар келади». Шарифжон енгил тортди. Руҳан тетиклашди. Тергов пайтидаги ҳолатлар кўз ўнгидан ўтди. Афсус қўлим занжирбанд эди, бўлмаса бир ҳамлада бўйинини суғуриб олардим. Энди эҳтиёт бўлиш керак. Улардан барибир ўч оламан. Бунинг учун аввал кишандан қутулишим керак. Хўш бунга қандай эришсам бўлади? Энг аввало соғлигимни эҳтиёт қилишим зарур. Ҳарбий хизматда бўлганимда ҳам «аскар аввало ўзини ҳимоя қилиши керак» дейиларди. Ўзини ҳимоя қилолмаган аскар бошқани ҳам қўриқлай олмайди. Чидаш керак. Сабр-бардош йўли билангина мақсадга эришиш мумкин. Мен албатта мақсадимга эришаман».

Шарифжон шундай хаёллар билан қатъий қарорга келгандай, ўрнидан енгил туриб кетди.

XX

Ҳаво сокин. Енгилгина шамол эсади. Москва дарёси кўприги устида туриб узоқ-узоқларга қарайди у. Баланд-баланд миноралар ям-яшил ўрмонлар, жимирлаб оқаётган сувда зипиллаб сузаётган қайиқлар, спортчи қиз-йигитлар, бетиним ўтиб қайтаётган машиналар, серташвиш одамлар ҳаракати бирам чиройлики, булар ҳаёт лаззати. Шуларни кўришнинг ўзи лаззат. Инсонни яшашга ундайди. Лекин шундай завқ-шавқли маназара ҳам унинг хира кўнглини ёритолмасди.

Анчагача сайр қилиб юрди у. Бироқ қоп-қора кўнгли ёришай демади. Ҳамма нарса мантиқсиз туюлаверди унга. Юриб-юриб Пугачёв майдонига бориб қолди. Кўзи девордаги тасвирга тушди. Мармар тошларга ўйиб битилган катта тасвирда Емелян Пугачёв, ўтқир қиличи билан ватанига кириб келган душманлар бошини узиб ташлаётган ҳолат битилган. Унинг ҳаваси келиб узоқ тикилиб қолди. Айланиб-айланиб кўприк ости деворлардаги санъатларни, жанг манзараларини томоша қилди.

Яна ўз йўлида давом этди. Нега бу жойларни томоша қиляпти, қаерга боряпти, эҳтимол шу лаҳзада унинг ўзи ҳам билмасди

буни. Хаёллар оғушида юксак бир ҳайкал пойида тўхтади. Бо-
шини баланд кўтариб турган ёшгина жингалак соч киши қиёфа-
сини кўрди ва унга маҳлиё бўлиб қараб қолди. Ҳайкал юксак
эди. Унга битилган ҳар битта ҳарф, яъни «Сергей Есенин», деган
ёзув ҳарфларининг бўйи ҳайкал пойида турган кишидан баланд-
лик қиларди. Галавач ҳайкал пойида туриб шуларни ўйларди.

«Қанча даврлар ўтди, қанча бўронлар турди. Нега булар
ҳамон ардоқда. Ҳайкал ўрнатилган. Одамлар келиб таъзим қила-
дилар, пойига гуллар қўядилар. Булар тўғрисида қанчадан-қан-
ча китоблар ёзилган, нега? Ўз-ўзига савол берди Галавач. Сўнгра
яна мушоҳадага берилди. Ҳайкал атрофини бир неча бор айланди.
«Ҳа» деди йўқотган нарсасини топиб олгандай. Бўйинини чўзиб
шоирга қаради. Унинг жингалак сочи, бошига назари тушаркан,
ниманидир эслагандай бўлди. Хотиранинг хира чизиқларида икки
мисра шеър... Бош ҳақида икки мисра шер... нима эди? Икки
қўллаб бошини ушлади Галавач. Сўнгра бир жойда қотиб тур-
ганча гўлдирай бошлади: «Голова, голова, голова. Йўқ, голо-
ва моя...» Ниҳоят хурсанд бўлиб, бошини кўтарди ва шоирга
қаради. Лаблари шивирлади:

*«Голова ль ты моя удалая,
До чего ж ты меня довела?»*

Шеърнинг давомини унутганди. Умуман шеърни ёқтирмас-
ди. Айниқса, кейинги йилларда нафақат шеърни, балки шоир зо-
тини ёмон кўрадиган бўлиб қолганди. Уларнинг ҳақиқат учун
чиранишлари ёқмасди унга. Аммо ҳозир Есенинга мунғайиб қара-
ди. «Менинг бошим-чи, менинг бошим ўз соҳибини қаерларга
олиб бориб, олиб келди. Бошимга нималар тушмади. Бошқалар-
нинг бошига, мен ўзим, қай кунларни солмадим. Ҳаммасини
партия учун қилдим. Аммо айнан шундай қил, деб менга айтма-
ди-ку?! Балки нафсим учун қилгандирман. Наҳотки бир томоқ
учун «ниқоб» остида шундай кўргуликларни қилдим. Одамлар-
ни урдим, ҳақоратладим, ёстиғини қурутдим. Ўшанда буларни
партия учун қилаётганимга ўзим ишонармидим?

Бепоен боғлар бузилди. Ўрнига пахта экилди. Халқ азоб че-
кар, болалар соғлигини йўқотар, касалманд бўлиб қолар ва ўлар-
дилар. Аммо менга ҳеч ким бирон нарса деёлмасди, ҳатто одам-
лар мени кўрганда қуллуқ қилар, қўлларини кўксига босиб мун-

кайган қариялар ҳам салом берардилар. Нега ўша қариялар «Галавач ўғлим, нега бундай қилаяпсан?», дейишмади.

Бирдан ўша давр кайфиятига берилди Галавач қўлини орқасига қилиб, мағрур қадамлай кетди. Аммо ҳайкал олдидан узоқлашолмади. Гўё Есенинга ҳали айтадиган гаплари бордек эди. Манави шоир гулларни, далаларни, қушларни мақтагани учун ардоқда. Мен-чи? Шоирдан катта шуҳрат қолди, мендан-чи? На шуҳрат, на фарзанд, на мансаб...

«Қўл билан тиклаб бўлмас ҳайкал қўйдим ўзимга».

Хаёлига келган шу мисрани ҳам Есенинники деб ўйладими ёки ҳайкал пойига турганлиги учун айтдими, ҳар ҳолда димоғи билан шу сўзларни минғирлаган кўйи йўлга тушди.

Уйига етиб келди. Эшикни очиб хонага кирди-да, ўзини каравотга ташлади. Ўз уйи ҳам ҳозир бегонадай туюларди. Назарида фақат «Тигр»гина вафодор эди. «Тигр» юмшоқ диванда ётарди. Бошини кўтариб соҳибига қаради у. Галавач ўрнидан туриб «Тигр»нинг ёнига бориб ўтирди. Итни эркалаш учун унга қўлини чўзди, аммо бармоқлари ҳавода гужанак бўлди. Хонада ҳаво етишмаётгандай туюлди, у ўрнидан туриб деразани очмоқчи бўлди-ю, бор бўйича ерга йиқилди. Оғзидан кўпик чиқариб полда узоқ ётди. Ит ғингишиб унинг тепасида айланди. Тумшуги билан соҳибини туртди, аммо у ўрнидан турмади.

Орадан бир ҳафта ўтди.

— Уҳ, нимадир сасияптими, — деб бурунларини қўллари билан беркитганча бир-биридан сўрашарди қўшнилари. Ҳид Галавачнинг хонасидан чиқарди. Таажжубланиб қолган қўшнилари тезгина телефон қилишди. Сал фурсат ўтиб-ўтмай тумонат одам тўпланиб қолди шу ерда. Милиция майори узун бўйли барваста киши эди. У тезлик билан қўшнилардан болта сўраб, эшикни бузди. Одамлар хонага ёпирилиб киришди. «Тигр» ириллаганча уларга ташланди. Бечора «Тигр» оч-начорликдан, кўзлари бақрайиб қолган Галавачнинг ярим жасадини еб улгурган эди. Ҳовлиқиб қолган Чурбин тўппончасини олиб «Тигр»га қарата уч марта ўқ узди.

Аввал участка бошлиғи Майор Чурбин, кейин бошқалар бош кийимларини ечишди. Бу ҳурмат Галавачнинг жасадигами ёки «тигр» учунмиди ё бўлмаса ҳар иккаласига кўрсатилган ҳурматмиди, бунинг фарқи йўқ эди.

1990 йил куз. Якшанба.

Асалхон ҳовли супуриб юрарди. Ҳаракатлари сушт. Унинг нигоҳида беқийс дилгирлик акс этиб, дамба-дам дарвозага қарайди. Ерга икки-уч бора супурги уриб, яна антикиб дарвозага қарайди, остонада кимдир тургандай бўлади. «Кўзимга кўрингандир», деб ўйладида Асалхон ерга эгилмоқчи бўлди, аммо қандайдир ички бир туйғу уни яна дарвозага қарашга ундади. Остонада Шарифжон жилмайиб турарди. Бирдан у катта-катта қадам ташлаб кела бошлади. Асал эс-ҳушини йўқотиб қўяёзди. «Вой! Вой ўлай!» деганича югуриб эрининг истиқболига чиқди, унинг бағрига отилди. Шарифжон хотинининг майин сочларини силар, Асалхон бўлса юзини эрининг кўксига маҳкам босганча нозик қўллари билан унинг белидан маҳкам қучиб йиғларди.

— Йиғлаяпсанми? — ниҳоят тилга кирди Шарифжон.

— Йўқ, нега йиғлай!

Асалхон нозик бармоқлари билан кўз ёшларини сидириб ташлади. Унинг нақш олмадай юзлари ҳижрон азобида сарғайган, кўзларига изтиробнинг нукси урганди. Шундай бўлса ҳам, у гўзал эди. Ҳатто аввалгидан ҳам латофатли кўринди Шарифжоннинг кўзига. Беш йиллик айрилиқдан сўнгги бу учрашув, иккаласининг ҳам қалбларини ҳаприқтирар, тилларига сўз келмас, меҳру садоқатнинг долғали дарёсида сузиб бораётганга ўхшардилар. Асалхон ҳамон уни маҳкам қучоқлаб турар, юзини қайта-қайта унинг кўксига яширар, қўйиб юборгиси келмас, агар қўйиб юборса у яна кетиб қоладигандай қизғанарди.

— Мана, келдим!

— Қандай яхши!

Уларнинг кўзлари Ёрқинжонга тушди. Сумкасини кўтариб кириб келган бола ҳовли ўртасида қотиб турарди. Онаси эркак кишининг қучоғида, у билан сўзлашиб турибди!

— Отанг! Ёрқинжон, отанг келдилар!

— Ота! Отажон!

Шарифжон ўғлини даст кўтариб олди. Маҳкам бағрига босиб юз-кўзларидан ўпди. Сўнггра уни боши узра баланд кўтарди:

— Нечанчида ўқияпсан, ўғлим?

— Биринчида. Бу йил бордим!

— Катта йигит бўлиб қолибсан!

— Ёзган хатларингизни ўзим ўқиёламан.

— Ўҳу! Эшитаяпсанми, Асал?!

— Тўғри айтяпти Ёрқинжон. Сиз ёзган хатлардан бошладик ўқишни. У беҳато, туртинмай ўқийди.

— Менга ёзган хатлари ҳам чиройли эди. Уларни олиб келдим.

Эр-хотин ўғилларининг қўлчасидан ушлаб уйга киришди.

Ҳаял ўтмай ҳовли одамга тўлди. Жимжитгина уйда ғала-ғовур. Қариндош уруғ, ёру биродарлар қучоқлашишар, табриклашарди. Уй тўйхонага айланди. Буларнинг ҳаммаси Шарифжоннинг узоқ сафардан қайтиб келиши шарафига эди. Шодлигу қувончнинг чеки йўқ. Ғовур-ғувур аста секин босилиб энди магнитофоннинг овози эшитила бошлади. Машҳур ҳофиз Маъмуржон Узоқов куйларди.

Ишкомларда қиёмига етиб сарғайган узумлар. Сахий қуёш нурида олтиндай товланади. Ишкомлар остидаги чорпояларга дастурхонлар ёзилган. Турдаги ёнғоқ дарахти тагида уч киши қўй сўйиб ёғу гўштини майдалашмоқда. Шарифжоннинг ака-укалари Раҳмонали, Камол ака, Алишер полвон, Анвар, Шавкат, Ғайратжон, Қаҳрамон, Мелибойлар меҳмонларни қабул қилишмоқда. Дарвоза олдида «хуш келибсиз»лаб қўл қовуштириб турибдилар.

Асалхон бўлса овсинлари-ю, қайнанаси Гулаңдон хола бошчилигида турли туман ноз-неъматлар тайёрлаш билан банд.

— Қани Шарифжон? Қани менинг раис ўғлим?! — деганча Омон оқсоқол ҳарсиллаб дарвозадан кириб келди.

Шарифжон оқсоқолни маҳкам қучоқлаб бағрига босди, унинг соқолларидан силади, юзидан ўпди.

— Э барака топ-е ўғлим, бўйларингдан буванг. Эшитдиму ёшариб кетгандай бўлдим. Пайпаноғлаб ҳузурингга жўнадим. Сабр қилсам-ку, Амин бобомдан табаррук қолган оқсоқол бобо-жоним, деб мени кўргани ўзинг борардинг. Йўқ, сабрим чидамади. Беш йил ўтиб кетибди-я, отажон. Одам боласи ҳаётида нималарни кўрмайди дейсан, болам. Бошинг омон бўлсин. Омон бўлинглар ҳаммаларинг! Отангни чироғини ёқиб, уларнинг руҳини шод қилиш сизларга насиб этсин!

— Юринг, бобожон, сизни каравотга олиб борай.

Шарифжоннинг қўлтиғига кириб олган Омон оқсоқол ёш боладай чаққонгина кўринарди. Аслида Омон оқсоқол йигитлигида анча барваста, бир ўзи тўрт-беш кишининг ишини қиладиган

киши эди. Эндиликда ёши юзга яқинлашиб майиздайгина бўлиб қолганди.

Шарифжоннинг шўхлиги тутди. Омон оқсоқолни даст кўтариб етти-саккиз киши ўтирган чорпоёга ўтқазиб қўйдида, дилидагини ошкор қилди:

— Бобо, ҳали йигитлардай бақувватсиз-е, ё ҳалиям балиқ ови-га боряпсизми? Иштон оқиб кетмаяптими?

Даврада «гур» этиб кулгу кўтарилди. Отахонга дурустроқ ўрин ҳозирлаб, ёнбошларига болиш қўйишаркан, у кишининг соддаликлари тўғрисида эшитган билганларини эслаб кулишарди.

— Ҳа, улим-а, улим-а, — дея булкиллаб куларди Омон оқсоқол, — қонинг бир-да, ҳаммангни қонинг бир. Сенам биласанми, болам, ўша гапларни? Бобонг раҳматлик жойи жаннатда бўлсин. Кўп шўх одам эди. Қани энди ундай одамлар. Шунга ўхшаган қизиқ-қизиқ қилиқлари, қилиб кетган ишлари-ю, сенлардай шўх фарзандлари қолди-да, уларнинг.

Дастурхон янгидан безатилди. Узум, олма-ю, анор, нашвати шафтоли, қовун-тарвузлар, ҳозиргина тандирдан узилган жаздек патирлар.

Оппоқ соқолларини селпиллатиб, қўлда ҳасса билан Тўқсонбой ота ҳам кириб келдилар.

— Ассалому алайкум, буважон, яхшимисиз? — деганча пешвоз чиқди Шарифжон. Қучоқлашиб кўришдилар.

— Сен мени эмас, мен сени бағримга босишим керак. Илойим менинг ёшимга кириб юр. Хафа бўлма. Йигит бошига бундай ишлар тушади. Кўрмагандай бўлиб кетасан, улим.

— Раҳмат буважон! Айтганларингиз келсин.

«Қаранг-а, дўстим, ана-мана дегунча беш йил ўтиб кетибди-я» «Мана, дўстим, кўриб турганингиздай, дўппини айлангириб кийгунча яна дийдор кўришиб турибмиз», деган сўрашув ва кўнгил кўтаришларнинг чеки йўқдай эди.

— Алишербой, меҳмонларни тўрга тортинг!

— Ғайратбой, сиз дўстларингизни ичкарига бошланг!

Ана шундай деб, Раҳмонали билан Камол ака-укаларини ва умуман, келди-кетдини бошқариб турардилар, гулдираган овоз билан шодликларга тўлиб.

— Набижон, кел дўстим сени яна бир қучоқлаб ўпай. Энди дўстим, меҳмонман, деб ўтирмайсан. Икковимиз ҳам меҳмондорчиликни у ёққа ташлаб қайтдик. Синфдошларни бир жойга

тўплаймиз, ўзинг бошчилик қиласан бу ишларга, — дея Шариф-жон шўхлик қиларди Набига.

XXII

Уруғликка сақлаб қўйилган донни ҳам охирги сиқимиғача бўлиб берди-ю, раис хонасига кириб, бошини ушлаганча узоқ уйга толди. «Бу аҳволда қишлоқ аҳлининг косасини оқартириш қийин. Бечоралар қишин-ёзин тиним билмай меҳнат қилгани билан ҳеч ёлчимайди. Бири икки бўлмайди. Бундай олганда кеч куздан эрта баҳорғача ҳамма қимирлайди, гўёки нимадир қиладди, аммо аслида қилинадиган ишнинг тайини йўқ. Яхшиямки, битта гишт заводи-ю, дам олиш санаторияси қурилган экан. Шуни ҳам қилмаганимда... Аммо бу икки корхона бор-йўғи беш юз чамаси кишини иш билан бир нав овутиб турибди. Қолган ўн минг одам узоқ қиш кунлари бола-чақасини ташлаб қаерга борсин. Уларни иш билан таъминлаш учун нима қилиш керак?

Ана шундай ҳаёллар оғушида қийналиб ўтирганда эшик очилиб, соч-соқоли ўчиб кетган, девқомат йигит кириб келди.

— Хўш?

— Озроқ дон сўраб келгандим.

Раис унга узоқ тикилди. Унинг девқомат қадди-бастига рангрўйи сира мос тушмасди. Оёғида узилиб тушай деб турган дермантин ковуш, эгнида пахтаси чиққан эски тўн. Ковушдан панжалари чиқиб турибди. Унинг ҳолатини кўриб раис ич-ичидан эзилди. Ички бир оғриқ билан уҳ тортиб юборди.

— Дон йўқ.

— Рўзгоримни эпполмай қолдим, раис ака.

— Йўқ дедим-ку?!

— Беш килогина бўлса ҳам...

Йигит бурнини шилқ-шилқ тортиб йиғлашга тушди. Раис ўрнидан сакраб турди-ю, йигитнинг ёқасидан сиқиб ушладида, суриб бориб «Йўқ! Йўқ, ишла! Ишла» деганча бир неча бор уни деворга урди.

— Нима қилай бўлмаса, қаердан топиб берай, ҳўкиз! — деганча уни суриб бориб эшикдан чиқариб юборди-да алам билан келиб жойига таппа ташлади. Хона унинг назарида музлаб борарди. Ўз-ўзига сиғмай, диққинафас бўлиб ўрнидан турди-ю, уйига кириб борди. Кўриниши тунд ва ҳорғин эди. Ўриндиққа чўкиб

телевизорга тикилди. Реклама кетидан реклама кўрсатиларди. Навбат хорижий рекламаларга келганда раис ҳушёр тортди.

«Биз бир суткада тўрт тонна ўсимлик мойи ишлаб чиқарадиган, тайёр завод мосламаларини сотамиз. Агар хоҳловчилар бўлса, шартнома асосида, ўзимиз бориб қуриб ишга тушириб берамиз».

Раис ручкасини олиб, олдида турган рўзнома четига унинг манзилини ёзиб қўйди. Кейин ўриндиққа ястаниб бошини орқага ташлаганча, кўзларини юмиб ўйга толди. Сўнгра ўрнидан туриб телефон гўшагини қулоғига босганча рақам терди.

— Алло! Ўзингмисан, Ғайратбой? Ваалайкум ассалом! — қанча пулинг бор? Жуда соз, ўша пулингни икки ой муддат билан менга бериб турсанг. Яхши, бўлмаса тахтлаб қўйгин, эрталаб ўзим бориб оламан.

Телефон гўшагини жойига бир қўйиб олди-да, яна рақам терди.

— Ассалому алайкум, ака, қанча пулингиз бор? А? Керак-да. Йўқ! Берарингизни айтинг. Кечи билан икки ойда қайтараман. Нима қиласиз бунча суриштириб. Зарур. Зарур бўлмаса сўрармидим.

Гўшак «тақ» этиб жойига қўйилди.

Укасининг одатини яхши биладиган Раҳмонали ўйланиб қолди. Сўнгра ўша заҳотиёқ ўғил уйлантиришга мўлжаллаб, жамғарган олтмиш беш мингни рўмолчага тугиб укасининг уйига йўл олди.

Шарифжон асабий бир ҳолатда телевизорга қараб ўтирарди.

— Рекламани эшитдингизми? Акасидан олдин гап бошлади Шарифжон — ёғ заводи сотамиз деяпти. Ўзлари келиб қуриб берармиш.

— У нарса Францияда бўлса?!

— Нима бўпти!

— Бориб келмоқчимисан?

— Шартнома тузиб келаман.

— Маблағ-чи?

— Ғайратда саксон минг бор экан.

— Нима бўлади у?

— Келишса ҳаммаси бўлади.

— Пухта ўйлаб кўр. Ўзингга маъқул тушса, мен розиман.

Раҳмонали тугунчани укасининг олдига суриб қўйди:

- Менда бори шу.
- Қанча?
- Олтминш беш минг.
- Икки ой индамайсиэ, ака.
- Ишлатавер-чи, ишинг юришиб кетса бўлгани.

Шарифжон акасига синчков назар солди. Бутун умр укаларим деб, оилам деб интилган бу инсоннинг сочларига оқ оралган, юзларида йиллар изтироби ва ташвишларининг изи. Аммо нигоҳи тетик. «Бу тетиклик ички қувватнинг кучи», хаёлидан ўтказди Шарифжон. Шу аснода акасини маҳкам бағрига босгиси келди. Беғубор болалик дамлари кўз ўнгидан ўтди. Болаликда бундай қилиш осон эди. Аммо ҳозир ўрнидан туриш, акасини қучиш ёки унинг бағрига отилишга нимадир монелик қиларди. Кап-катта раис, бола-чақали одам...

Ўша куннинг эртасиёқ Шарифжон ишга киришди. Ҳужжатларни тўғрилаш, рухсат олиш осон кечмади. Кўпгина идораларга кириб-чиқишга тўғри келди. Бир қатор расмиятчилик ишлари бажарилди. Франциядаги керакли корхона билан боғланиш учун ҳам, яна бир-икки кун Тошкентда қолишга тўғри келди. Шундай бўлса ҳам, ишни олға силжиётганидан Шарифжон хурсанд эди. Айниқса, чет эл корхоналари ва ишбилармонлари билан алоқа боғлаш ва улар билан биргаликда қўшма корхоналар тузиш имконияти очилгани уни қувонтирарди.

Ниҳоят барча ҳужжатлар тахт бўлди. Самолёт кўкка парвоз этаркан, Шарифжон хаёлан Француз диёрини тасаввур этиб кўрди. Роман услубида қурилган қадимий бинолар, I аср архитектураси, Биби Марям ибодатхонаси... «Вақт бўлса албатта шу ибодатхонани бир бориб кўраман», — дея ният қилди Шарифжон. Бир пайтлар Гюгоннинг «Париж маъбудасининг ибодатхонаси» асарини зўр қизиқиш билан ўқиганди. Асар қаҳрамонлари, айниқса, улкан қўнғироқларни бетиним чалаётган Квазимодо, сира хаёлидан кетмасди. Ибодатхона дарвозаси, йўлаклари, қўнғироқлар ўрнатилган мезаналар, ибодатхона олдида бир пайтлар қизил кўйлак кийиб, рақсга тушган гўзал лўли қиз ва ниҳоят қора ридога ўралган руҳоний кўз ўнгидан ўтди. Булар ҳаммаси, улуг француз ёзувчиси Гюго асаридаги тасвирлар ва қаҳрамонлар эди.

Париж ҳавзаси устида оҳиста пастлаётган самолёт иллюминаторидан тасмадек ярқираб кўринган дарёни Шарифжон ўзича, бу албатта французларнинг машҳур дарёси—Сена бўлиши керак, дея тахмин қилди. Сўнгра Франция тўғрисида яна нима биламан, деб хотирасини титкилаб» кўрди. Эйфел минораси ёдига тушди. Мазкур минора Франциянинг рамзидек жарангларди...

* * *

Аэропортда Шарифжонни кутиб олган киши узун ориқ қўлни чўзиб ўзини таништирди:

— Жерар де Филиппо!

— Шариф Боёраминов! — дея қўл чўзди Шарифжон ҳам.

Таржимон қиз улардан салгина орқароқда, қадам-бақадам юриб келар ва ҳар бир гапни фарангчадан ўрисчага таржима қиларди. Шарифжон ўрта мактабда ўқиб юрган кезларида француз тили ўргатиларди. Аммо тил ўргатишда изчилликка сира эътибор берилмас, болалар энди яқка-ярим сўзларни ўзлаштириб “бонжуг камагад»ни ўрганиб олганларида ва мактабдан кейин уй-уйларига тарқалаётганда «огуваг» дея хайраша бошлаганларида, ўқитувчи бошқа мактабга кетиб қолиб, ўрнига янгиси келар ва бу янги ўқитувчи дарсга кириб келиб тўсатдан саломлашишни «бонжур комарад» деб эмас, «Гутентаг» деб бошлар ёки «гутен морген» дея кўришарди. Шу кундан бошлаб, болалар энди француз лафзи ўрнига немис тилини ўрганишга киришиб кетардилар.

Шуларни эсларкан, ҳозир елкасидан кўзойнакли қиз чулдураётган тилни ўрганмаганига афсусланди. Чунки қизнинг гап-риши, сўз оҳанги унга жуда ёқаётганди. Маданиятли одам албатта бир нечта тилни билиши керак. Майдон четида енгил машина кутиб турарди. Ҳайдовчи чаққонлик билан эшикни очиб машинага таклиф қиларкан, ўзига чиппиллаб ёпишиб турган ихчам либосдаги йигитга миннатдорчилик билан қаради Шарифжон ва беихтиёр «раҳмат» деди. Бу сўзни ҳамроҳларидан бирортаси тушунмасди, шунинг учун, дарҳол французчалаб «мерси» деди. Таржимон қизнинг лабларида билинар-билинмас табассум жилваланди. Аммо бу ҳолатни усталик билан ниқоблади қиз. Бундай учрашувларда шахсий муносабатини билдириш унинг вазифасига кирмасди.

Жаноб Филиппо ишчан киши эди. Шу билан бирга ҳамма французлардек қувноқ ва ҳазил мутойибага ўч эканлиги ҳам кўриниб турарди. Табиатан шўхликка мойил бўлгани сабабли Шарифжон у билан тезда дўстлашиб олди. Энди улар таржимон орқали бўлса-да, бир-бирлари билан сира тортинмай эркин сўзлашишарди.

Хуллас, Шарифжон француз дидеридан қайтаркан, ишларнинг муваффақиятли бўлганидан мамнун эди. Тез орада ускуналар етиб келди. Мутахассислар монтаж ишларини бошлаб юбордилар. Шарифжон тиним билмай елиб югурарди. Дала айланиб деҳқончилик ишларини ташкил қилар, гишт заводига борар, ёғ ҳамда олдиндан бошлаб қўйилган вино-консерва заводларининг қурилишлари учун зарур нарсаларни, қурилиш материалларини топиб-тутиб келарди.

— Кеча-кундуз ишланглар, барака топгурлар! — дея мурожаат қиларди ишчиларга. Натижада суткасига қирқ минг дона гишт ишлаб чиқараётган корхона, бу миқдорни эллик беш мингга етказди. Гиштнинг бир қисми ёғ заводи қурилишига сарфланса, бошқа қисми савдога чиқариларди, маблағ зарур эди. Бирини иккинчисига улаштирмаса бўлмасди. Хўжалик қашшоқлашиб қолганди. Одамлар ўртасида боқимандачилик кайфияти ҳукм суларди. Раис биринчи навбатда ана шу касалликдан одамларни қутқариш учун курашарди.

Бир куни раис одатдагидек шошиб келаётиб, йўлда беш килодон сўраб келган ўша йигитни кўриб қолди. Барзанги гандираклаганча қадам ташларди. Машинани тўхтатиб «ўтир машинага» деди. Йигит дағ-дағ титраб машинага ўтирди.

— Мен жамоага каттаман, сен шу кундан бошлаб мана шу ёғ заводга каттасан, тушундингми? Агар битта гишт ёки тош шу ердан рухсатсиз чиқиб кетса, ўзингдан кўр. Ўша куни ўласан!

— Мен директор бўламанми, қоровул? — сўради йигит.

— Вой знағар-ей, — деди раис кула-кула, — ҳали сен директор ҳам бўлмоқчимисан?!

Йигит индамади. Лекин раиснинг ёнида турган мухандис Баҳриддин Ёқубов жилмайибгина кулиб қўйди.

— Ҳай майли, ҳозирча қоровуллик қилиб тургин, ишингга қараб у ёғини ҳам ўйлаб кўрамиз. Катта мансаб учун кичик зина-

ларни босиб ўтиш, иш ўрганиш керак. Мана бунн эса рўзгорингга ишлатиб тур.

Шундай деб, чўнтагида бор пулини чиқариб йигитнинг қўлига тутқазди.

— Шунн билиб қўй, завод ишга тушиб, ёғ чиққан кунн сенга йигирма беш кило ёғни текинга бераман.

Янги бошланган қурилиш Шарифжонни шу қадар банд қилиб қўйдики, бошқа ишлардан хабар олиб, деҳқончилик ташвишлари билан дала кезиб юрганида ҳам ёғ заводини ўйларди. Фаранг мутахассислари астойдил ишлашарди. Уларнинг ишга муносабати бизникига қараганда бошқачароқ эди. Ҳамма ўз ишини виждонан бажарар, ҳар бир дақиқа ҳисобда бўларди. Уларнинг олдида бизнинг ишчилар ланжроқ кўринишарди. Буларни кузатиб юрган раис алам билан бош тебратди. Одамларнинг шу кўйга тушиб қолиши, пировард натижаларга, ишонсизлик билан қараши, топширилган ишни биров учун қилаётгандай қўл учиди бажариши, ҳали унчалик узоқлашиб кетмаган эски тузумнинг касофати эди. Ишчилар ҳали «юринг, борайлик»чилик кайфиятидан батамом қутулишмаганди. Раиснинг назарида ёғ заводининг чет элдан олиб келиниши, чет эл ишчилари ва мухандисларининг иш усули, дастлабки олинадиган маҳсулот, кўпчиликнинг фикрини ўзгартиришга ёрдам бериши керак эди.

Завод белгиланган кунда юргизилди. Ўша кунн бир тоннаю саккиз кило маҳсулот ишлаб чиқарилди. Ҳамма хурсанд. Фақат бош муҳандис Жерар де Филиппонинг пешонаси тиришган. Қатор ўрнатилган ускуналар олдидан кетолмайди, дам унисини, дам бунисини текшириб кўради. У ёқдан бу ёққа бўзчининг моқисидай бетиним қатнайди.

— Бу кўрсаткич бизни қониқтирмайди, — деди у ниҳоят. Шарифжонга қараб хижолатомуз, — суткасига тўрт минг килодан ортиқ ёғ ишлаб чиқаришимиз керак. Ишни бир кунга тўхтатамиз.

Жаноб Филиппо жомайкорининг енгини шимариб олиб, қайта бошдан ишга шўнғиб кетди. Қўллари мойга беланган, юзига темир-терсақларнинг қораси урган, пешонасидан тер қуюларди. Шу ҳолатида ҳам раисга қараб «албатта бугунги ишлаб чиқа-

рилмаган маҳсулотни ҳам икки-уч кунда ўрнини тўлдирамиз» дерди.

Жаноб Филиппо ўша куни ҳатто тушлик ҳам қилмади. Тўққиз соат бетиним ишлади. Ниҳоят кечга яқин унинг қувончли ҳайқириги эшитилди. Муҳандис қўлида аллақандай парракни ушлаганча ғолибона қиёфада жилмайиб турарди.

— Қаранг-а, шошқалоқликнинг оқибатини, — деди у қўлидаги парракни юқорига кўтариб ишчиларга кўрсатаркан, — шу парракни тескари қўйиб юборибмиз.

Ҳамма унга қўшилиб кулди.

— Бу муҳандиснинг айби эмас, тўғрими Баҳриддин? — деди жаноб Филиппо энди батамом хурсанд ҳолда, — бу Ўзбекистон қуёшининг айби. Иссиқ! Ўта иссиқ! Бундай жазирамада денгиз бўйига бориб, хонимлар билан кумда ётиш керак!

Жавоб ўрнига Баҳриддин Ёқубов кулиб қўйгач:

— Бу ишни биз қойиллатамиз, қўлимиздан келади, — жавоб қилди Шарифжон ҳам фаранг дўстининг ҳазилига ҳазил билан. Фақат ишлаб, бойиб олайлик. Чўнтакда пулинг бўлмаса, хонимлар ҳам офтобга чиқишмайди.

Жаноб Филиппога Шарифжоннинг ҳазили жуда ёқди. Қандайдир қўшиқни хиргойи қилганича парракни ўрнатишга киришиб: — Келинг Баҳриддин, энди пошилмасдан ишлаймиз. Бу ҳам сиз учун яхши сабоқ бўлади, деб ўйлайман. Келган кунидан бошлаб, жаноб Филиппо бўлажак муҳандис Ёқубовга ўз касбини меҳрибонлик билан ўргатиб бошлаган эди.

* * *

Барзанги йигит ёғ идишни кўтариб олиб у ёқдан-бу ёққа ўтиб қайтарди. Раис берган ваъдасини устидан чиқармикан, йигирма беш кило ёғни сенга текин бераманми, деб айтармикин деган ўй билан раисга кўриниш берарди.

Шарифжон ҳам унинг ҳаракатларини кўриб турган бўлса-да, ўзини кўрмасликка соларди. Йигит яна бир айланиб ўтганида раис унга қаради-ю, гўё ваъдаси эсига тушгандай гап қотди:

— Э-эй директор! Биринчи кун ёғ чиқиши билан сенга йигирма беш кило ёғни текин беришга ваъда бергандим-а?

— Шундай дегандингиз, раис ака.

— Бу идишингга ўттиз олти кило кетади-ку?! Шундайми?

— Бошқа идиш тополмадим-да.

— Ҳа муғомбир-ей, майли олиб кел, тўлдириб олақол, сен ҳам катталардан-ку. Ўша куни сенга қанча пул бергандим? Биласан-а, «Ҳисобли дўст айрилмас» дейдилар.

Йигит бироз саросималаниб қолди. «Наҳотки, шу ёғнинг ортиқчасига ўша берган пулини ҳам қўшиб талаб қилса раис», деган хаёл бошидан тез ўта бошлади. Шундай хаёлларга ботиб, салгина иккилангандай, дудуқланди:

— Менга берган пулингиз нақд тўрт минг уч юз сўм эди, раис ака, — деб жавоб қилди.

— Беш минг ҳам деёлмадингми, галварс!

— Бор Худони қандай йўқ дейман, раис ака. Берган пулингизни битталаб санаб кўргандим. Аниқ, тўрт минг уч юз сўм эди.

Раис ва унинг атрофида турганлар кулиб юборишди.

Йигит бўлса ноқулай тарзда ёғ идишини ушлаганча турар ва ҳеч нарса тушунмай раисга қарарди.

— Бўпти, — деди раис, сен айтганча бўла қолсин. Ойлик маошинг ўша тўрт минг уч юз қилиб белгиланади.

— Э-э, — деди йигит анчадан сўнг гапнинг моҳиятига етиб, — раис ака, шу гапингизни қулоғимга шипшитиб қўйсангиз-ку, пулингиз олти минг сўм эди, деган бўлардим.

Йигитнинг рангига қон югуриб оғзи қулоғига етганча турарди.

— Вой содда муғомбир-ей, нима, тўрт минг камлик қилади-ми. Юрардинг, ёз бўйи пахтага сув тараб, ойида етти юзни зўрга олиб. Бо яна, қишда қиладиган иш тополмай тишингни кирини сўрардинг. Энди ҳар ой тўрт минг уч юз чўнтагингга тушса ёмон-ми!

Раис кулмасдан жиддий туриб гапираётгани учун ҳеч ким бу гапларни ҳазил деб ўйламасди. Йигитнинг ўзи бўлса айтган гапидан пушаймондай, гоҳ қизарар, гоҳ бўзарарди.

— Ҳай, майли ойлик иш ҳақингни олти минг эмас, беш минг қилиб белгилаймиз. Розимсан, директор?!

— Розиман-е, раис ака, розиман. Аввалгисигаям рози эдим. Яшанг-е, ишқилиб, шундай экан заводларни кўпайтираверинг. Пул бу ёғда экан-ку!

— Ишла оғайни, ишла. Мана шу заводда қарийб бир гектар ер бор. Шу ер ҳам сенинг ихтиёрингда. Шу йилнинг ўзида мевали дарахт, ток экиб ташла. Ҳозирча карам, сабзи, пийёз, картошка эк. Ҳам ўзингга, ҳам завод ишчиларига бўлади.

Йигитнинг оёғи ерни илмай, идишини аравачага ортиб уйига шошилди.

Завод тўла қувват билан ишга тушди.

— Бир қон чиқаринглар, — деди раис ишчиларга.

Раиснинг уйдан йирик шохли бир қўчқор келтирилди.

— Бу ота-боболаримиздан қолган удум, — тушунтирди Шарифжон жаноб де Филиппога. Ўша куни тўрт минг икки юз қирқ кило ўсимлик мойи ишлаб чиқарилганди. Орадан ўн кун ўтиб Сахвант қишлоғининг барча оилалари ўзларининг заводларидан ёғ, кунжара ва совун сотиб ола бошладилар.

* * *

Сахвант қишлоғи тепасида қуёш чарақлайди. Табиат гўзаллиги одамлар кайфиятини кўтарган. Ёшу қари далада. Кимдир экади, кимдир ўради. Бошқа биров хусусий тегирмон қуриш билан банд. Узоқ йиллар давомида унутиб юборилган, шולי экиб гуруч етиштириш йўлга қўйилганидан ҳамманинг кўнгли шод. Кунжут, тарик, зиғир каби экинлар етиштириш ҳам энди деҳқонларнинг ёдига тушиб, бу борада қариялардан маслаҳат сўраб, экиш ишларини бошлаб юборишган.

Тўқсонбой буванинг уйи шундайгина йўл бўйида. Ҳаво очиқ кунлар чолнинг кайфияти кўтарилиб дарвоза олдида чиқиб неваралари қўйиб берган ёғоч курсида ўтириб қўёшда исинади.

Йўловчилар нуроний отахонни четлаб ўтолмайдилар. Югуриб келиб отагинам, бувагинам дея саломлашадилар. У кишининг дуосини оладилар.

Шарифжон раис ҳам даладан қайтаркан, отахонга кўзи тушиб машинасини тўхтатди.

— Ассалому алайкум, бобожон, яхшимисиз?

— Э-э, Шарифжонмисан? Бери кел улим, бери кел.

Тўқсонбой ота кафти билан раиснинг елкаларига уриб, «туфтуф» деб қўяди.

— Бу қилиғингиз учун, отахон, сизни дуэлга чақиришарди, — ҳазил қилди раис нима учундир ёғ заводини қуриб берган фаранг дўстини эслаб.

— Э, чақирса боравераман, улим.

Чол гап нимадалигини тушунмади, Шарифжон мириқиб кулди, аммо тушунтириб ўтирмади.

— Кўз тегмасин, улим, кўз тегмасин! Ишларинг яхши изга тушиб кетганини эшитиб қувондим. Бошинг омон бўлсин. Ёғ за-
водинг муборак бўлсин. Одамларнинг оғзи қулоғида. Қозон ҳам
мой, чўмич ҳам мой деб хурсанд бўлиб юришибди. Қадимгилар
новча сақласа олдин унинг олдига овқат қўйиб синаркан. Яхши
еган яхши ишлайди-да, болам. Халқинг тўқ бўлса уйинг тинч.
Ҳалиги болалари тушмагур зангори олов дейишади-ку, нимаиди
ўшанинг оти?

— Газ. Бобожон, газ дейилади.

— Ҳа, ўша газ деганинг жоннинг роҳати экан. Уч-тўрт йилдан
буён аёлларнинг оғирини енгил қилади.

— Бу Ғайратжоннинг иши. Уни дуо қилинг. Икки йил югурди
қишлоққа табиий газ олиб келаман деб.

— Боши омон бўлсин, болам. Кўп билимдон, боақл чиқди уги-
наям. Ғайратжон қурган бетон-метон заводлари қишлоғимизни
обод қилаётти-ку, улим.

— Яна иккита завод қурыпмиз, отахон.

— Қандай завод?

— Бир пайтлар ўзингиз олмаю узумларни Китоб вино заводи-
га олиб бориб овораю сарсон бўлиб юрардингиз-ку, отахон, энди
бундай бўлмайди. Маҳсулотимизни ўзимиз қайта ишлаб сота-
миз. Энг муҳими, халқимиз қишин-ёзин иш билан таъминланади-
ган бўляпти.

— Яхши қилибсан улим. Одамлар уйининг олдигинасида
ишлаб келса, узоқларда иш қидириб юрмаса бунинг савобига
ким етсин. Бир икки йил ёшлар калавасининг учини йўқотиб қўюв-
ди. Қаерга бош уришни билмай қолувди. Энди соз бўпти. Умрин-
гдан барака топ.

— Гапингиз тўғри отахон. Янги босқичга ўтиш даври. Бир
даврдан бошқасига ўтишда шундай бўлади ўзи. Одамлар ай-
ниқса тўқсон уч-тўқсон тўртинчи йиллар анча қийналиб қолув-
ди...

Шарифжон Тўқсонбой отанинг гапларига қизиқиб кетди.
Ёшлигида ҳазилкаш бўлган отахонга яна ҳазил аралаш мақта-
ниб қўйгиси келди.

— Бува, ёшлигингизда отармидингиз?

Бошини кўтариб томоғига чертиб кўрсатди у.

Отахон тушунди. Кулди ва «ҳа, бўлган болам, ёшликда ни-
малар бўлмайди дейсан, бўлган, отганмиз» деди.

— Энди ана шу ароқиям ўзимизнинг заводимизда ишлаб чиқарамиз. Ўзимизда етиштирилган мевалардан тайёрлаймиз.

— Ишқилиб одамлар алкаш бўлиб кетмасин-да, болам, ўзинг эҳтиёт бўлиб тур. Қаттиқроқ ушла. Аслида ўша қурғурни чиқармасанг яхши бўлармиди.

— Одамларга ароқ эмас, ҳозир пул керак, иш керак ота. Ҳаммаси ҳисоб-китобли.

— Ота-боболаримиздан қолган зироатларни обод қил болам, эл-юртнинг ғамини есаларинг, худо сизларга мададкор бўлверарди. Омин! Илойим юртимиз тинч, элимиз обод бўлсин!

Шарифжон Тўқсонбой бобонинг дуосини олиб, у билан хайрлашди.

XXIII

1996 йил январ ойининг сўнгги кунлари. Шира бўрон қилиб қор ёғарди. Шариф раисни Шодиқул раис ўзи келиб тўйга айтди.

— Тўй баҳонасида бормасангиз, пухта биладан, бизнинг томонларга бир чиқиб, меҳмон бўлиб қайтай демайсиз. Ўғилчаларимни тўйига зўр кўпқари бериб, улоқ чоптирмоқчиман. Бас, шунга ҳам бормасангиз қаттиқ ҳафа бўладан. Лекин албатта отлашиб боринг.

— Боролмай юрганимдан ўзим ҳам хижолатда эдим. Тўйга-ку, бормасам... бораман, албатта бораман. Боргандаям беш-олти отлиқ бўлиб борамиз, — ваъда қилди Шариф раис Шодиқул раисни иззат-ҳурмат билан жўнатаркан.

Шодиқул Ҳисор тоғлари бағридаги Қамар қишлоғида яшайди. Тоғликларнинг меҳмондўстлиги, тоғ қишлоқларининг тоза ҳавоси, яшил арчазорлар, шўхоқар сойлари тўғрисида Шодиқулнинг ўзидан ҳам кўп марта эшитган. Эҳ-ҳе, ўша алам-андуҳларга тўла беш йилда улар нималар тўғрисида сўзлашмади, қандай азобларни бошдан ўтказишмади. Шарифжонга ўн бир, Шодиқулга ўн уч йил беришганди. Яхшиям мустақиллик бўлиб қолди. Мана, улар истиқлол шарофати туфайли жазо муддатининг ярмини ҳам ўтамай, озодликка чиқиб келганларига шунча йил ўтибди-ю, турмуш ташвишлари, хўжалик ишлари деб шундай қадрдониникига бирров боролмабди.

Ана шулар тўғрисида ўйлаб, Шодиқулга берган ваъдасининг устидан чиқиш учун беш отлиқ пурвиқор тоғлар, шўхоқар сой-

лар, яшил арча зорларни томоша қилиб, сайроқи қушлар нағмасига қулоқ тутиб, мароқли суҳбатлашганча Қамар томон боришмоқда.

«Пи-ир» этиб кўтарилган каклик хотиржам бораётган отларни ҳуркитиб юборди. Кучли ва эпчил отлар туёқларидан қор сачратиб, анча жойгача ўйноқлаб боришди. Бундан чавандозлар ҳам тетик тортиб, қувноқ кайфият билан бир-бирларига ҳазил ва шўхлик қилишди. «Ана, эшитяпсизларми, мана шу сайраётган бояги каклик, роса қўрқитдимми сизларни деяпти». «Йўқ бу бошқаси» йўловчилар олис-олислардан эшитилаётган қушлар овозига маҳлиё бўлишарди. «Бу бошқа каклик, қаранг, овоз тескари тарафдан эшитилияпти-ку». «Тоғда овозни аниқ билиб бўлмайди-да, тошлардан-тошларга урилиб акс-садо беради», дейишарди йўловчилар тоғ мўъжизаларига ҳар ким ўзича шарҳ бериб.

Ана шунақа қизиқишлар билан эрта тонгда йўлга чиққан отлиқлар қош қорайганда Қамар қишлоғига кириб боришди. Тўйхона одамлар билан гавжум. Мусиқа, ўйин-кулгу, шўх шовқин-суронлар авжида.

— Меҳмонларга қаранглар, отларни ушланглар! — деб пешвоз чиққанлар қанча.

Меҳмонлар олдин тўйхонага кириб «тўй қуллуқ бўлсин» қилишди. Тўй эгасига тўёна бердилар. Дастурхон атрофида ўтириб, шарбат билан чой ичиб, шом ошини ҳам еб бўлишгач, уларни қушхонага бошлаб бордилар. Қушхонада зиёфат зўр, суҳбат қуюқ бўлди. Кечаси курашни томоша қилдилар. Наҳорги ошдан сўнг кўпқари бошланди. Қалин ва оппоқ қор устида ҳай-ҳайлашиб улоқ чопиш кун бўйи давом этди. Кўпқари тугаб, чавандозлар уй-уйларига тарқала бошладилар.

— Энди дўстим, — деди Шодиқул раис Шариф раисга, — тўйга келиш меҳмондорчиликка кирмайди. Бу оқшом қоласизлар, роса мириқиб суҳбатлашмасак бўлмайди.

— Беш йил тинимсиз ўтказган суҳбатларимиз озлик қилдими? — шўхлик қилди Шарифжон.

— У суҳбатлар ўз йўлига. Мана шунча ёшга тўлиб биз томонга як бор қадам ранжида қилибсизлар. Бизга уят эмасми, марказга тушсак, иш биланми, йиғилишгами, томошагами, отимизнинг тезаги қуримасдан бораверамиз, Сизларникида меҳмон бўлаверамиз. Қолинглар гурунғ қилайлик. Айниқса, отамиз меҳмонлар гурунгини кўп яхши кўрадилар.

Меҳмоннинг розилигини олгач, Шодикул раис уларни уйга бошлади. Шодикулнинг отаси Мўмин бобо иссиққина хонада печка ёнидаги кўрпача устида майиздеккина бўлиб ёнбошлаб ётарди.

Қотмадан келган, эчки соқол бу кишининг олқиндидайгина юзлари бугдой нон каби рангдор, кўзлари ҳам равшан эди. Отахон кириб келган кишиларнинг «ўтиринг-ўтиринг» дейишларига ҳам қарамай ўрнидан туриб ёш болалардек қувонч билан кўришди.

— Қани болаларим, тўрга ўтинглар, «меҳмон отангдек улуг» дейдилар, — шундай деб, у кишининг ўзлари тўрдаги кўрпачага ўтиб ўтирдилар-да, қўллари билан икки ён томонларига уриб йигитларни ўтказдилару дуога қўл очдилар.

— Омин, қадам етди бало етмасин!

— Ёшлари нечада? — дея астагина сўради бир меҳмон Шодикулдан.

— Тўқсон тўққиз. Отамни уйлантириб қўйсам деб юрибман. Салгина қулоқлари оғирлигини ҳисобга олмасак... ҳали...

Кулиб шўхлик қилди Шодикул.

Отахон ҳам кулдилар.

— Мен ҳали бардам, ўғилларим. Яратганга шукроналар айтиб ўз оёғим билан кириб-чиқиб юрибман. Илойим сизлар ҳам мендай қариб юринглар.

Салом-алик билан бирга савол-жавоб ҳам бошланиб кетди.

— Сўрасам майлими, айбга буюрманглар, сўраб суриштирмасам ёшларни танимайман. Ўзларинг қаердан бўласизлар, ўғилларим?

— Бизлар Сахвант деган жойдан бўламиз.

— А?

— Сахвант қишлоғидан бўламиз.

— Ҳа, Сахвант ман кўрмаган, лекин эшитган, кўп саховатли зотлар яшаб ўтган жой. Кимнинг уруғларидансизлар?

— Мен Боёр Амин деган кишининг набираси бўламан, — деди момақалдироқдек овозини яна бир парда кўтариб Шариф раис.

— А, кимни? Кимни дединг?

— Боёр Аминнинг набираси бўламан.

— Яна, боз бир такрор қил, ўғлим, нима дединг?

Мўмин бобо ингичка қўлини кўтариб кафтини қулоғига қўйганча Шариф раисга тикилиб қолди.

Дастурхонга таомлар келтириб кириб чиқиб турган Шодикул раис айти шу маҳал бир баркаш олма-анор кўтариб кирди-да, «Қандай, суҳбат зўр бўляптими?» деб яна чиқиб кетди.

— Мен сахвантлик Боёр Амин деган кишининг невараси бўламан, — деди Шарифжон отахонга яқинроқ сурилиб. У кишининг елкасидан қучганча.

Бобо «пиқ-пиқ» йиғлай бошлади. Бутун вужуди титраб йиғларди. Ҳозиргина шўхлик қилиб турган бобога ҳамма ажабланиб қараб қолди. Айниқса, Шарифжонга бошқача туюлди. Боборўмолчаси билан соқол-мўйловини артди. Рўмолчани авайлаб кўзларига босди.

— Сен, Боёр Аминнинг неварасимисан, ўғлим?

— Ҳа, мен ўша кишининг набираси бўламан. Сиз бобомни билармидингиз, отахон?

Шарифжон тобора ҳаяжонланарди.

— Бери кел, бўтам, сени бир бағримга босай!

Бобо Шарифжоннинг барваста қаддини кўксига босганча ҳидлаб-ҳидлаб елкасини силади.

Бу ҳолатни хонадаги меҳмонлар қизиқсиниб кузатиб туришарди.

— Келбатинг Боёр Амминга ўхшайди. Овозинг ҳам худди ўша лочинникидай. Биз уни лочин дер эдик. Ҳай, аттанг, ўшандай лочин ёш кетди-я. Беажал ўлдирдилар уни. Ажал бошқа, ўлим бошқа деганлари рост экан болаларим. У мени ўлди деб кетди.

— Нима бўлганди ўзи отахон? — сўради Шариф раиснинг сабри чидамай.

— Э, эсласам юрагим ҳанузгача увишиб кетади, ўғлим.

— Қаерда бирга бўлгандингизлар?

— Бунинг тарихи узоқ, — деди Мўмин бобо оғир тин олиб, тоғда отишма бўлганди. Менга ўқ тегди...

— Қандай қилиб тоққа бориб қолгандингизлар? — дея сабрсизлик билан сўради Шарифжон. Бошқалар миқ этмасди.

— Биз лаҳм қазиб, қамоқдан қочдик, — энди бир қадар хотиржам сўзлай бошлади Мўмин бобо, тинка-мадоримиз қуриб кичкина бир қишлоқчага кириб бордик. Очмиз, тун бўйи йўл босиб чарчаганмиз. Шоввоз мард ўғлон чиқди ўша Шоқул мерган. Бизни меҳмон қилиб сийлади. Чарчоқ элтиб ухлаб қолибмиз. Изимиздан тушишган экан. Топишди бизни. Тонг маҳали эди. Шовқин-сурондан кўзим очилиб кетди. Боёр ҳам қаддини кўтариб тирсагига таянганча қулоқ тутиб турган экан. Ташқаридан Шоқулнинг товуши эшитиларди:

— Меҳмон атойти худо, — дерди у босиқлик билан.

— Улар босқинчи! — қичқирди кимдир чийиллаган овоз билан.

— Барибир, менинг меҳмоним! — деди Шоқул.

«Уларни олиб чиқиб қўлимизга топширасан», деб талаб қиларди улар. Билсакки, улар бизни орқамиздан қувиб келганлар.

— Меҳмонларини ўз қўли билан тутиб берди, — деган лаънатга қолишни истамайман! — қичқирди Шоқул.

Бу пайтда биз эшик олдида турардик. Шоқулнинг қўлида қўшоғиз милтиқ. Қаддини кериб турибди. Юзида заррача қўрқув йўқ. Унинг қатъиятини кўрган миршаблар яқинлашишга журъат этишмасди. Бизни остонадан чиқиб келаётганимизни кўриб «Ана! Ана, улар!» деб бир-бирларини туртишди. Миршабларнинг бошлиғи сал олдинга ўтганди, Шоқул милтиқ тепкисини босиб унга тўғрилади.

— Бир қадам қўйсанг, отаман!

Унинг ҳайқириғидан чўчиган миршаблар аввалги турган жойларидан икки-уч қадам ортга тисарилишди.

— Меҳмонларни ўз ихтиёрлари билан жўнатаман, — деди Шоқул милтиқ нилини ҳамон миршаблар бошлиғининг кўксига тўғрилаган кўйи. — Улар қишлоқдан чиқиб кетишади. Менинг чегарамдан узилиб, чиқишгандан кейин билганларингни қилинглар.

Шундай қилиб, давом этди Мўмин бобо, — Яна бир қатор гап сўзлар бўлди, биз дарвозадан чиқдик, миршаблар йўл беришди. Сабаби, Шоқул мерганнинг қўшоғизи ҳамон маршаблар бошлиғини нишонга олиб, қилт этмай турарди. Ҳамма иш жойида бўлаётганди, ўша ерда менинг бир қалтис ҳаракатим туфайли, тўсатдан отишма бошланиб кетди. Эшитган бўлсангиз мени Мўмин пичоқ дейишарди. Асли ота-бобомиз пичоқчи ўтишган. Шу эсимга тушиб Шоқулни шундай ташлаб кетиш, у билан ҳатто дурустроқ ҳам хайрлашмасликка сира кўнглим бўлмади. Этигим кўнжида яшириб юрган битта пичоғим бор эди. Шуни Шоқулга эсдалик учун қолдирмоқчи бўлиб қўлимни кўнжимга тикиб пичоқни олишим билан бир ўқ елкамни сидириб ўтди. Отишма бошланиб кетди. Боёр бир сакраб ёнимга етиб келди. Билмадим, мени тўсмоқчи бўлдим, шу пайт иккинчи ўқ кўкрагимдан урди. Шоқул маршабларга қарата қарсилатиб отар, улар тошларнинг ортига беркиниб олишган, бизни қўйиб ҳаммаси Шоқулга ҳужум қилишарди. Аммо Шоқул дарвозадан чиқиши ҳамон энг қулай жойни эгаллаганди, ўрнидан турмаса уни ўқ ололмасди.

Кўксимни чангаллаб йиқилаётганим, кимнингдир бақувват қўли мени тутиб қолгани ва судраб кета бошлагани ёдимда, бош-

қасини билмайман. Кейин Шоқулдан эшитишимча, Боёр қаттиқ жанг қилган. Миршаблар устига шиддат билан ташланган. Фақат охирги дақиқада улгурмаган...

Уч ой деганда тузалиб, боз яна тўққиз йил ўтириб, кейин озод бўлганман. Ҳа, ўша отишма Данғарада бўлганди. Шоқул қочиб қутулган. Афғон томонга ўтиб кетган. Мен қамоқдан чиққанымдан сўнг орадан бир-икки йил ўтиб Шоқул қайтиб келди. Унга тоғ ҳам, йўл ҳам, чегара ҳам писанд эмас. Биз боз учрашдик. Ўша пичоқни кўрсатди. Шунча отишмага сабаб бўлган пичоқни. Бизникига меҳмон бўлди, уч кун турди боз қайтиб кетди. Шундан бери дарак йўқ. Кўп суриштирдим.

Мўмин бобо яна кўзига ёш олди. Бўлиб ўтган воқеаларга гўё ўзини айбдор сезаётгандай. Шунда Шарифжон гап қотди:

— Сизларнинг жасоратингизни дoston қилса, ҳар бирингизга ҳайкал ўрнатса арзийди, отахон. Отишма ўша Шоқулнинг дарвозаси оғзида бўлмаганда қишлоқдан чиққанларингиздан кейин бўларди. Барибир ҳукумат одамлари сизларни омон қўйишмасди. Улар отлиқ, сизлар пиёда бунинг устига. Барибир тақдирда бори бўларди.

Мўмин бобо хаёлга чўмиб қолди. Шарифжоннинг гапи ҳам қулоғига кирмаётганга ўхшарди. Хонага сукунат чўкди. Бир нафасдан кейин ялт этиб Шарифжонга қаради, қошлари чимирилди.

— Хаёлим фаромуш, — деди ўйчанлик билан. — Чалғиб кетаман. Лекин бир манзара кўз олдимдан кетмайди. Боёрнинг ҳаракатига кўз илашмай қолганди. Бир силкинди. Қўли ҳавони яшиндай кесиб ўтди. Пичоқ миршаблар бошлиғини бўғзига бориб қадалди. Пичоқни Боёр отди. Унинг қўнжида бўлган пичоқ. Манянглишаман. Бобонг раҳматлига бу пичоқни асли бир нўғой берган. Қамоқда ётганида сўзлаб берганди. Кўп гапзанам бўлгандик. Бобонгни кўп аскар билан ўша нўғой уйидан ушлаган. Нўғой тўппонча ўқталиб хонасига кириши билан Боёр бир ҳамлада уни йиқитиб қуролсизлантирган. Лекин ўлдирмаган, ўз уйида хотин, бола-чақаларини олдига бир кеча қолдиришини сўраб, нўғойнинг қуролини қайтариб берган. Нўғой қилинган яхшилик эвазига, бир ёш миршаб орқали, Боёрга ўша пичоқни етказиб берган. Боёрнинг мардлигига қойил қолган Нўғой шу ишни қилган. Мардликка мардлик билан жавоб берган.

Отишма ҳам шу пичоқдан бошланганди. Бизни меҳмон қилган, қўриқлаган Шоқул мерганга, бобонг шу пичоқни совға қилиб

қолдириш учун холис ният билан қўнжидан олганди... Буни ёмон ният деб ўйлаган қизил командир бирдан ўқ узиб қолди...

Мўмин бобо узоқ ҳикоя қилди. Бир неча бор Шарифжондан исмини сўради. Унинг елкасига қўлини қўйиб, биринчи марта кўраётгандай юзига тикилди.

Шарифжоннинг кўзларида филт-филт ёш қалқиб турарди. Нимадандир афсус чекаётгандай, Мўмин чолга раҳми келаётгандай кўринар ва чолдан кўз узолмасди. «Наҳотки майиздайгина шу одам менинг бобом билан шунча ишлар қилган бўлса» худди шу фикр оғушида ўзининг бошидан кечган ўша машъум тунни эслайди:

1988 йил эди ўшанда. Уларни камерадан олиб чиқдилар. Қуёш ботиб борарди. Баланд деворларнинг устига тиканли симлар тортилган. Уларда электр токи. Ҳар қадамда соқчи.

Шарифжон ҳовли ўртасида ўткир типли бороналар ётганини кўриб ажабланди.

— Бу нима? — сўради соқчилар бошлиғи маҳбуслардан.

— Борона, — жавоб қилишди улар.

— Сенлар раис эмас, шуларни тортиб юрадиган қул бўлишларинг керак эди. Фақат шунга ярайсанлар. Қани арқон учини бўйинга олиб, бир тортиб кўрингларчи.

Маҳбуслар жим тураверишди.

— Торт яхшиликча, акс ҳолда ҳолинг хароб бўлади!

— Нима зарурияти бор? — сўради Шарифжон.

— Ўчир!

— Ўзларинг шунга мажбур қилиясанлар-ку, — деди алам билан Шодиқул раис.

— Бизнинг ишимиз мажбур қилиш. Бу ернинг қонуни шундай. Қани тез бўл, эгил, торт!

Шарифжон билан Шодиқул боронани якка-якка тортмоқчи бўлишганди, бош соқчи уларни тўхтатди.

— Сенлар раис эмас. Билмайсан, ҳўкизлар қўшга жуфт-жуфт қўшилади. Икковинг ёнма-ён тур.

Шодиқул ҳам, Шарифжон ҳам уларнинг раъйига қўнмасдилар, лекин Шарифжон соқчибошининг ниятини пайқаб қолди. У агар маҳбуслар ишдан бош тортса, боронани тескари ағдариб устига ўтиришга мажбур қилишини мўлжалларди. Шунинг учун ҳам, Шодиқулга имо қилиб соқчибошининг айтганини қилишга даъват этди. Борона тишлари майин тупроққа чуқур ботиб ту-

рарди. Улар икковлашиб боронани чиранганча торта бошлади-лар. Аммо ҳаракатлари сустр эди. Шу пайт Шодиқулнинг елкаси-га шарақлаб қамчи тушди.

— Чуҳ!

Шарифжоннинг муштлари тугилди. Лабини маҳкам тишла-ди. Аламини ичига ютди. Ҳақоратга чидаш ва уларнинг айтга-нини бажаришдан ўзга имкон йўқ эди. Нима бўлса ҳам ён бериш-га мажбур эди маҳбуслар.

Бороналар ҳорғин силжир ва тупроқда эгри-бугри излар қол-дирарди.

— Бизга тажовуз қияпти деб ўйламанглар, — деди соқчибо-ши елкаларидан тер бурқсиб чиқаётган маҳбусларга қарата, — бу зарурат. Ерни юмшатиш керак. Устидан мола қилинади. Маҳ-буслар қочмаслиги учун шундай иш тутишга биз ҳам мажбур-миз. Маҳбус қочмоқчи бўлса «паласа»га кирса оёғининг изи ту-пиб қолади. Шунинг учун керак-да, бу ерни юмшатиш.

Шарифжоннинг азбаройи ғазабланганидан тишлари ғижир-лаб кетди. Оғир хўрсинди.

— Чуҳ!

Соқчибошининг гапини тинглаб, инсофга келяпти шекилли, деб ўйлашди маҳбуслар ва бир дам тўхтаб қолишди. Аммо соқ-чибоши яна қамчини ишга солди.

— Чўҳ, жониворлар!

Шарифжоннинг чекка томирлари лўқилларди. Оғир бороналар-ни тортганча ишда давом этишди. Ортларидан соқчибоши қадам-бақадам келар ва қамчисини тинимсиз ўйнатиб таҳдид соларди.

Ҳамроҳининг тиззалари букилиб бораётганини пайқаган Шарифжон унинг белидан маҳкам ушлаб олди. Аммо бу ҳолат-да ўзига ҳам оғир эди.

— Бардам бўлинг, Шарифжон, — деди-ю, Шодиқул ерга йи-қилди. Соқчибоши етиб келиб, уни тепкилай кетди. Бунга чидол-маган Шарифжон арқонни итқитиб ташлаб орага кирди.

— Урманглар, етар, унинг ишини ҳам мен қиламан.

Баркашдай тўлин ой парпирарди кўкда. Кучли прожекторлар зонани ёритиб турарди. Шунинг учун ҳам, маҳбуслар осмонни ҳам, ойни ҳам кўришмасди. Уларга бунинг зарурати ҳам йўқ эди, ойни томоша қилиш озод инсонларнинг иши.

Шарифжон бороналарнинг бирини ечиб ташлади-да, иккин-чисини мисли кўрилмаган жасорат билан торта кетди.

Шарқдан қуёш кўтарилиб оламни мунаввар этаётганда икки дўст бир-бирларига суянганча камераларига кириб келишди.

Шарифжон шуларни эслаб, «Уҳ» тортиб юборди

— Шарифбой ўғлим, кўпкаридан улоқ олдингми? — кутилмаганда сўраб қолди Мўмин бобо.

— Олдим, отахон! — жавоб қилди Шарифжон бирдан ўзини енгил ҳис қилиб.

— Нечта?

— Иккита.

— Нимага еттита эмас?

Меҳмонлар бу гап тагида нимадир борлигини кутиб, жимгина қулоқ тутиб қолишди.

— Нега ундай деяпсиз, отахон? — жилмайганча сўради Шарифжон.

— Асли ҳонингда бор-да, болам. Икки улоқ олганинг ҳам ёмон бўлмаган. Бобонг бир тўйдан етти улоқ олганини эшитганмисан?

— Бобомнинг мардлигини, бунинг устига зўр чавандоз ҳам бўлганларини билардим. Лекин бир тўйдан шунча улоқ олганларини энди сиздан эшитяпман.

— Бўлмаса эшит: Лекин бу узоқ ҳикоя-да, ўғилларим, — дея гапида давом этди Мўмин бобо, — неча-неча кунларни бобонг билан шундай зиндонда ўтказганмиз. Гоҳ менинг ҳикоям тонг оттирарди, гоҳ Аминнинг. «Қизилсув дарасидаги бир қишлоқда катта тўй бўлди. Қўшни қишлоқлар, туманлар, ҳатто қўшни вилоятлардан одам келган. Сахвантдан ҳам ўнга яқин чавандоз бордик» деб ҳикоя бошлаганди ўшанда, бобонг, — «Беш юз от ҳеч нарса эмас, остимга отнинг ўрамасини ташлаб олиб, офтоб-шувокда ёнбошлаганча томоша қиляпман. Бирга келган ҳамроҳларимдан бирортаси тўдага ёриб киромайди. Ўрнимдан ирғиб туриб отни олиб кел-ей, знафар! — деб юборганимни билмай қолдим. Қоним қайнаб кетди.

Тўриқни ўйноқлатганча бошлаб келишди, устига ўзимни олишим билан олдинги оёқларини кўтариб, бир-икки тикка бўлиб ўйноқлади-ю, тўдага ёриб кирди жонивор. Улоқ устига етганда олдин ўргатганимдай, оёғини бир силагандим, тиз чўкди. Лойга беланиб ётган улоққа панжа уриб даст кўтаришим билан қаддини тиклади-ю, кўкраги билан тўдани ёриб кета бошлади. Ўзиб чиқди. Тақимимдаги улоқни баланд кўтариб бакавулнинг оёғи остига келтириб ташладим. «Ҳалол» дейиш ўрнига, «тўдадан

чиқиб чопмади, чаккагирлар илашолмай қолди, масофа қисқа бўлди, ҳеч бўлмаганда бир айлангириб келиш керак», деб со-
вринни беришмади. Бакавул навбатдаги зотни эълон қилиб юбор-
ди. Бу менга алам қилди, тортишиб ўтирмадим. Бу сафар бир
хўкиз қўйишди, устига бир соат. Тўдадан ўзиб чиқиб, бир айлан-
гириб келиб, бакавулнинг оёғи остига ташлаш керак эди.

Отларнинг пишқириши, туёқларнинг қарсиллаши, қамчилар-
нинг бош узра ўйноқлаши ақлни шоширарди. Тўриқ жонивор
яна тўдани ёриб чиқди.

«Ҳалол!» — деган қий-чувлар кўтарилди.

— Бунисиям ҳалол эмасми, знағар! — деб бакавулнинг оёғи
остига улоқтириб юбордим улоқни.

«Бу ким бўлди», деганча, донг қотиб қолди бакавул. Кейин
менга айтишларича, — деб давом этди бобонг, — ўша бакавул
туман ҳокими экан. Ҳалол, зотни беринглар деб, эълон қилди.
Аммо мен жаҳлимдан тушмагандим. Ўша кўпқаридан қасдма-
қасдига етти улоқ олиб чиқдим.

— Ана шундай, ўғлим, — деб ҳикоясини тугаллади Мўмин
бобо.

Меҳмонларнинг юзларида мамнун ифода кўринди.

Мўмин бобо ёстиққа ёнбошлаб мудрай кетди. Зиёфат тонгта-
ча давом этди.

XXIV

Ёз қуёши олов пуркарди. Гўё тирик жонзот учун яратилган
ноз-неъматларни тезроқ пишириш мақсадида, кўкдан ҳарорат
ловуларди. Япроқ остидаги ғўрадан тортиб, дарахт новдасида
чуғурлашаётган қушларгача, ўт-ўланлар орасидан доми ризқ
қидираётган қурт-қумурсқаларгача қуёшнинг беминнат нуридан
баҳраманд. Сертупроқ боғ йўлини кесиб ўтаётган илон ҳам «ти-
рикчилик» ташвишида.

Шарифжон йўл бўйида нималарнидир мўлжаллаб тураркан,
кўзи илонга тушди. Заҳарли чипор илон. Ранги совуқ. Унинг бир
човут солиши жонзотни бежон қилиши мумкин. Аммо шунинг
ҳам яшашга ҳаққи бор. Қуёш учун илон ҳам, чаён ҳам, инсон
ҳам баробар.

Нима сабабдандир Шарифжоннинг хаёлига Галавач келди.
Жамият учун қанчалик зиёнкор бўлмасин, унинг ҳам худди шу

илон каби яшашга ҳаққи бор эди... «Шундайми? Яшашга ҳуқуқи бормиди?», ўз фикрига ўзи қарши чиққандай сўради Шарифжон. Кейин ўйлари чигаллашиб кетди. Ўзининг курашлар билан ўтган умри, пахта ташвиши, раҳбарият билан бўлган мулоқотлар, далаларда дилдираб пахта териб юрган ўсмир болалар, халқ ҳаётининг нуқул пахта билан боғлиқлиги ва бошқа аралаш-қуралаш фикрлар оғушида машинага ўтирди. Йўлда ҳам ана шу бесар хаёллар оғушидан ажралолмади. Шунинг учун ҳам, челақларини йўл ўртасига қўйганча, қўл кўтариб турган бир тўда қизларни кўриб, шошиб қолди. Машина чийиллаб тўхтади.

— Хаёлимни қочирвордиларинг-е!

Шарифжон шундай деганча машинадан тушди. Чунки у қизлар орасида турган Набижонни кўриб қолганди. Улар кўришдилар.

— Капотни оч, дўстим, елкам узилиб кетай деяпти, — деди Набижон.

У елкасида катта бир қутини кўтариб турарди.

— Нима, менга пора бермоқчи бўляпсанми?

— Раисга пора бериб бўладими?

Қизлардан бири раисга челақдаги узумдан бир бош олиб узатди. Ҳамманинг юзида табассум. Раис узумдан бир ғужала олиб оғзига солди-ю, йўталиб қолди.

— Янгамизга туюлдингиз-а, раис ака, — деб қизлар ҳазил қилишди.

Шарифжон капотни ёпди-да, «қани кетдик», деб уларни машинага ўтказиб йўлга тушди. Зинапоя шаклида тепалик бағридаги токзорлар, шовуллаб ётган боғлар, дарахтзорлар бағрини кесиб ўтган асфальт йўллар...

Набижон ҳам «қўшиб ёзиш»нинг жабрини чекканлардан эди. Машина баланд тепалик устида қурилган оромгоҳга етиб келиб тўхтади. Бу ерда Лобархон билан Довулнинг бахт тўйларига ҳозирлик кўрилмоқда. Никоҳ тўйига тайёргарлик кўраётган, дастурхон беаётган йигит-қизлар машинани ўраб олдилар. Узум ва мева-чевалар туширилди. Дугоналарнинг кўнгиллари ҳазилга мойил эди:

— Вой бў, пари-рухсораларни қаранг, «ГАЗ – 31»да раис акалари-ю, агроном тоғалари билан бирга келишибди. Қани булар шарафига мусиқа чалинсин!

Доира ва рубобнинг жўрликдаги наволари таралди. Ҳатто раисдан ҳам ҳайиқмай, қизлардан бири ўйинга тушиб кетди, унга

яна иккитаси қўшилди. Ёшларнинг ўйин-кулгисига халақит бергиси келмадими ёки кўнгли ёлғизликни қўмсаб турганмиди, ҳар ҳолда Набижонга тайинлаб, ёшларга бош-қош бўлиб туришни топшириб ўзи дала йўли бўйлаб кетди.

Сувга лиммо-лим тўлиб оқаётган ариқ бўйлаб тепаликларга туташиб кетган қиргача борди. Кейинги йилларда, бу ерлар ҳам ўзлаштирилган ва шафтолизорлар ташкил қилинганди. Юқори-роқда бодомзор, ён томондаги тепалик бағрида яна пиллапоя қилиниб ёнғоқзор барпо этилган. Ўртада эса хўраки нав узумзорлар кўзга ташланади.

Бир пайтлар бу жойлар жизғанақ бўлиб ётарди. Баҳорда ўт ўланлар авж олиб бир униб чиқарди-ю, ёзнинг жазирамасида сувсизликдан қуриб қолар ва яшиллик ўрнини қўнғиртоб ранглар қуршаб оларди. Энди эса...

Шарифжон бу манзарага қир устидан туриб қарамоқчи бўлди. Қўлларини орқасига қилганча, аста-аста юқорилайверди. Қир устидаги ялангликка етиб тўхтади. Бу жойдан атроф ям-яшил бўлиб товланарди. Қишлоқлар... Дарахтзорлар орасидан оқаришиб уйлар кўринади. Қишлоқ кўчалари. Кўприклар, ариқ бўйида қатор қилиб экилган жийда ва тол дарахтлари. Аҳён-аҳёнда дарахтзорлар орасидаги узилишларда машиналарнинг елиб бораётгани кўриниб қолади. Пахтазорлар четини қуршаган тут дарахтлари қатор тизилиб турибди. Ана шу яшил маъво устида бўйчан тераклар оҳиста тебранади. Майин шабада эсмоқда.

Сахвант қишлоғи. Бу манзилнинг исми жисмига монанд. Уйлар, кўчалар, майдончалар қуюқ дарахтзорларга бурканиб ётибди. Шарифжон қирлар пойидаги ана шу манзарадан кўз узолмай узоқ қараб турди. Унинг атрофидаги обод қишлоқларни кўрди. Шундай ажойиб диёр фарзанди эканлигини ўйлаб ич-ичидан қувонди. Кўксини тўлдириб келаётган ғурур билан узоқ-узоқларга тикилди. Дунё бепоён ва чексиз эди. Уфқлар майин ғубор билан қоплангандай. Ҳаво қатлами шундай тасаввур қолдирарди. Шарифжон ана шу кўкимтир шаффоф қатлам орасида юксалиб турган Оқсаройни ҳам кўрди.

Бу улуғвор бино қарийб олти асрдирки, қад ростлаб турибди.

Тўғри, унинг аввалги кўриниши йўқ. Вақтнинг шиддати, давр бўронлари ўз ишини қилган. Бутун бошли архитектура ёдгорлигидан фақат мана шу, бундан 600 йил бурун жаҳонгир Амир Темур бобомиз Турк султони Боязид устидан зафар қозонган, жуда

кўплаб мамлакатлар халқини озод қилгач Испан сайёҳи Клавихони лол қолдирган дунёга машҳур шу обидадан фақат икки минора қолган холос

Мана, орадан қанча йиллар, замонлар, даврлар, довуллар ўтиб кетибди ҳамки, Оқсарой биносидан қолган ёдгорлик каби Клавихонинг хотира битиклари ҳам бизга битмас-туганмас бой мерос — манба бўлиб сақланиб келмоқда.

О-о-о, дунёда қандай буюклар бор-а, мана гўзаллик, мана маънавият, мана санъат ва обидалар!

Шарифжон ана шуларни ўйлаб турганида нигоҳини қандайдир туманлик қоплаб кела бошлади. Бир пайт шу туманлик ичидан ғалати шарпа кўринди. Шарпа юриб эмас, учиб келарди. Шарпа гоҳ туманлик қатига сингиб кетар, гоҳ қалқиб юзага чиқар ва яққол намоён бўларди.

Шарифжон бу синоатни қандай тушунишни билмай, хаёлчан тикилиб қолди. Таниди. Аниқ кўрди. У ўз отаси эди. Бошидаги ола дўплиси, ҳар доим устида кийиб юрадиган костюм-шимлари ҳам жуда-жуда таниш. Юзи бироз хира тортиб турган бўлса-да, чеккасидан оқара бошлаган сочи ҳам кўриниб турибди. Шарпа кўзларини катта-катта очганича тобора яқинлашиб келаверди. Шарифжон ҳам қувонди, ҳам қўрқди. Бунақа ҳолатга, ғаройиб ҳолга сира дуч келмаганди. Юрагининг дуккиллаб ураётганини, тиззалари ҳам қалтираб бораётганлигини, ўзи биллиб-билмагани ҳолда пайқаркан, бор фикрини тўплаб ўзини қўлга олишга ва бундай кутилмаган воқеани бутун тафсилоти билан эслаб қолишга интилиб ундан нигоҳини узмай кутди.

«Наҳотки кўзимга кўринаётган бўлса, руҳ деганлари шумикин? Қадди-басти ҳатто юришлари ҳам раҳматли отамнинг ўзлари, ё худо, энди нима бўларкин? Ким безовта қилди отамнинг руҳларини? Қандай воқеа безовта қилдйкин?» — деган ўй билан бутун диққатини тўплаб кузатди. «Нима қилсам, салом берсамми? Марҳумларга салом берилармикин ўзи? — деб ўйланиб турганда шарпа унга сўз қотди:

— Ҳа, ўғлим, сайлгоҳга чиқдингми? Қара-я, қандай келбатли паҳлавон йигит бўлибсан. Юзингдан нур ёғилади. Фақат кўзларингда қандайдир ташвишларнинг изи бор. Майли, бу ёғи бахайр бўлсин. Кўрган қийинчиликларинг беҳудага кетмайди. Бу ташвишлар сени тоблайди, ҳаёт қийинчиликларига, мураккабликларига дош беришга, чидамли, сабр-тоқатли бўлишга ўргатади.

Халқинг хурсанд. Буни кўриб қувондим. Сен катта бир хўжаликнинг раиссан яна. Унинг қувончу ташвишларига шериксан. Ҳақиқатни, адолатни ҳеч нарсага алишма. Йўлингда қоқинмай олдинлаб боравер. Дадил бор. Бошингда мангу барҳаёт соябонинг бор энди ўғлим... Бу соябонинг озод истиқлолингдир. Сен ҳам истиқлолга мағрур одимлаб юр.

— Қара! — руҳ ўнг қўлини чўзиб ўрмон тепасини кўрсатди.

Шарифжон ўша томонга қаради.

Пастликда ястаниб ётган кенгликлар, узумзорлар, осмонга бўй чўзган теракзорлар, серҳосил бепоён экин майдонлари, кўм-кўк ўрмондек шавиллаган дарахтзорлар устида оқиш булутлар сузиб юрибди. Ана шу булутлар қаърини ёриб от учиб келарди. Қора от. Худди эртақлардагидек ёллари шамолда тўзғиган. Тани ялтирайди, кўзлари чақнайди. Афсонавий тулпор. Шижоатидан булутлар пароканда бўлмоқда. От устида Алпомиш келбатли бир одам. Бошида салла. От жиловидан тортиб турибди. Салла пешонасида нимадир қуёшда ялтираб нур таратади. Отлиқнинг эғнида сарғиш шоҳи желак. Желак бамисоли олтиндай тобланади. Желак этаклари шамолда ҳилпирайди.

— Бу бобонг, — давом этди отаси, — яъни менинг отам Боёр Амин бўлади. Ана кўрдинг-ми, бобонг ҳам хурсанд. Сендан хабар олиб юрибди. Чунки, сен боболарингдан қолган музофотларни обод қилаяпсан. Далаларинг серфайз, экинзорларинг серҳосил, боғларинг тароватли. Бахтли бўл ўғлим! Бахтли бўл!

Руҳ ғойиб бўлди. Отлиқ ҳам булутлар қарига сингиб кетди.

Шарифжоннинг кўзлари ҳамон ўша нуқтада. Отаси ва бобоси кўриниш берган жойдаги туманлик аста-секин тарқалиб борарди. У отасининг ва булутлар ичига сингиб кетган бобосининг нурли сиймоларини кўздан қочиргандан сўнг пушаймон қилди. Отасига ёки бобосига бирор оғиз гапиролмай қолганидан ўкинди. «Ота! Ота!» деди бир неча бор.

«Руҳлар ўлмас экан-да, мен уларнинг тирик сиймосини кўрдим-ку, отамнинг сўзларини тингладим, ҳаммасини аниқ-тиниқ эшитдим».

Шундай ҳаёллар билан у ўзини бир мунча тутиб олди. Борлиққа қайтди. Бақувват қўллари билан юзини ишқалаб, бармоқлари билан сочларини таради. Нимадандир сескангандай юраги ҳаприқиб турарди ҳамон. Пастга энди. Зилолдек тиниқ сув оқаётган анҳор бўйига келди. Қирғоққа тиз чўкди. «Бисмиллоҳир роҳ-

манир роҳийм» деганча эгилиб ҳовучига сув олди. Юз-қўлини ювди. Муздеккина сув унинг толиққан ва ҳаяжонланган асабларини тинчитгандай бўлди. Сўнгра шу жойнинг ўзида чордона қуриб ўтирганча «Ҳазрати Алҳам»ни пастгина овозда қироат билан ўқий бошлади. Юзига фотиҳа тортиб ўрнидан эпчил турди-да, яна ўша руҳлар кўриниш берган томонга қаради. Аммо энди осмон тиниқ, булутлар ҳам, руҳлар ҳам, туманлик ҳам кўринмасди. Фақат узоқда оппоқ қорли тоғлар кўзга ташланарди.

«Руҳ ўлмас эканда, – деди яна ўзига-ўзи, — қамоқда ётганимда ҳам отам тушимга кириб менга мадад бергандилар. Лекин кўринмагандилар, балки руҳлар нотоза жойларда кўриниш беришмас, балки улар учун кенгликлар керакдир... Аммо ўшанда, тушимда намоён бўлиб: «Бу ерда нима қиласан? Тур ўрнингдан! Ухлама! Ана қуёшни кўряпсанми? Сен ўша қуёш ёғдусига қараб юр, бор ўғлим, бу порлоқ нур йўлингни ёритади», деганди. Тез кунларда ёруғликка чиқдим.

Шу гаплар ҳаёлидан ўтаркан, томоғига нимадир тиқилиб кела бошлади. Лаблари пирпираб юраги беҳаловат тепарди. Хўрлиги келиб ўзи сезмаган ҳолда гапира бошлади:

«Отажоним, мададкорим, кулфату шодликларимдан хабардор сиз-а!»

Шарифжоннинг кўзларидан ғилт-ғилт ёш оқарди. Дард билан, алам-андух билан овозсиз йиғларди у.

Бирдан бахт уйидан эшитилган карнай-сурнай садоси уни сескантириб юборди. Кўз ёштини артди-да, бир силкиниб ўзини қушдай енгил ҳис этди. Лобар билан Довулнинг висол оқшоми бўладиган манзил сари опсиқаркан ҳаёлига беихтиёр Эркин Воҳидовнинг қуйидаги сатрлари келди:

*Болаликда эшитганим,
Талай-талай эртақдан —
Ҳаёлимда бири маним,
Сира чиқмас юракдан.*

*Марҳумларнинг руҳи кўкда,
Доим учиб юрармиш.
Биз уларни кўрмасак-да,
Улар бизни кўрармиш.*

*Биз хайрли ишлар қилсак,
Шодон бўлар эмишлар.
Мабодо,
Биз ёмон бўлсак,
Нолон бўлар эмишлар.*

XXV

1996 йил. Қадимий Шаҳрисабзда катта тантана. Шаҳар ҳар қачонгидан ҳам тароватли. Ёпи келинчаклардай безанган. Чор тарафдан меҳмонлар оқиб келишмоқда. Буларнинг боиси — соҳибқирон Амир Темур билан боғлиқ. Меҳмонлар бир пайтлар Клавиҳони лол қолдирган Оқсаройни томоша қилиб, завқ-шавққа тўладилар. Нақшлар, кошнлар, мукарнаслар, ёзувлар — ҳаммаси улугъ санъат.

— Улуғвор обида! — дейди америкалик Андерис хоним, фангистонлик дугонаси Юстес хонимга.

— Одамлари ҳам дилкаш, маданиятли, — жавоб қилади Юстес хоним, — мен албатта юртимга бориб, бундай меҳмоннавоз кишилар тўғрисида дугоналаримга сўзлаб бераман, хотиралар ёзаман.

— Шаҳар расталарини айтинг, кенг дастурхонлари нознеъматга тўла. Ширин-шакар меваларни кўриб кўзинг қувонади, — дейди Андерис хоним.

Дарҳақиқат, чет эллик дугоналарнинг суҳбатларида айтилганидек, шаҳри Кешнинг бозорлари гавжум. Расталарда мевасабзавотлар сероб. Қадимий бинолар, мевалар, боғ-роғлар гўзал, латиф, жозибали кўринади. Ёшу кекса кишилар ҳам чумолидек ғимирлаб, дону ризқ йўлида қушлар каби ташиганларича бир-бирлари билан илиқ саломлашар, ҳол-аҳвол сўрашар, мусичадек ювош ўз ўлан-тўшаклари томон ошиқардилар.

Мезбонларнинг бундай хуш одати меҳмонларни беихтиёр мафтун этар, маҳаллий одамларнинг расм-русумларига ҳавасларни ортиб борарди.

Бир неча кун олдин, шаҳарнинг марказий майдонида улкан ҳайкал қад ростлади. Ҳайкал пойида майсаларга бурканиб ётган тепалик, тепалик атрофида ранг-баранг фавворалар, йўлаклар, ўтлоқлар ва гулзорлар.

Ҳайкал учун жой танлаш, уни ўрнатиш, ҳайкал теграсини ободонлаштириш нисбатан қисқа муддатда амалга оширилди. Архитекторлар кеча-кундуз ишладилар, лойиҳалаштирдилар, ҳар бир йўлак, ҳар бир бурчак дид билан қилинди. Энг муҳими, улуғ Соҳибқироннинг 660 йиллик тўйига атаб қилинаётган бу майдон ва ундаги барча қурилиш ишлари, қадимий обида Оқсаройга жуда мос тупди, гўё унинг жамолини янада очиб юборди. Бажарилган бунёдкорлик ишлари юқоридан келган раҳбар ходимларнинг ҳам таҳсинларига сазовор бўлди.

Ҳозир қадимий Шаҳрисабз байрам қиёфасида янада гўзаллашиб кетган. Одамлар оқими, одамларнинг қувончи чексиз. Бу табаррук гўша кекса нуронийлар, навқирон ёшлар, оналар, болалар, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, санъаткорлар ва чет эллик меҳмонлар билан гавжум. Улар зўр ҳаяжон ичида Оқсарой олдидаги оппоқ ҳарирга ўралган улкан ҳайкал томон оқиб келишмоқда. Оппоққина кийиниб олган фаришталардек кексалар бу улуғ кунга етиб келганликлари учун шукроналар айтиб, қўлларини дуога очмоқдалар.

Олис-олислардан шаҳар бўйлаб майингина мусиқа садоси таралиб турибди.

Одамлар ҳаяжон билан ўша томонга қаради. Гоҳ қўлларини баланд кўтариб, гоҳ кўксиларига қилиб, одамлар билан саламлашганча давлатимиз раҳбари майдонга кириб келяпти.

У киши тўғри ҳайкал олдида борди. Бошини баланд кўтариб, ҳайкалга қаради. Сўнг меҳр билан одамларга юзланди:

- Ассалому алайкум, қадрли юртдошлар!
- Ассалому алайкум, азиз шаҳрисабзликлар!
- Ассалому алайкум, муҳтарам меҳмонлар!

Бугун биз буюк бобомиз, улуғ саркарда, давлат арбоби Амир Темур Ҳазратларининг таббаррук 660 ёшларини катта эҳтиром билан нишонлаб турибмиз. У киши шундай деб, оқ мато ипини тортди. Оппоқ ҳарир мато сирғалиб тушиши билан Амир Темур сиймоси намоён бўлди.

Бошда тож. Чап ёнда шамшир. Ўнг қўл шамширга интилиб турибди. Шаҳдам қадамлари билан ўткир нигоҳини одамларга ташлаганча, “Адоват эмас, адолат енгади”, деяётгандай Оқсаройдан чиқиб келарди.

Шарифжон қалбини тўлдирган ифтихор билан шаҳарнинг марказий кўчаларидан кетиб бораркан, бирдан тўхтаб Соҳибқироннинг улуғвор сиймосига қаради. Ўзбек халқининг дунёга қанчалар буюк кишиларни етказиб берганлиги тўғрисида ўйлаб кетди: Амир Темури, Абу Райҳон Беруний, Ал Хоразмий, Ибн Сино, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Ҳаким ат-Термизий, Навоий, Улуғбек, Бобуршоҳ, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек.

Унинг хаёлида яна бошқа буюклар бўй кўрсатдилар. Қалби ғурурга тўлган Шарифжон шаҳар ҳокимияти биносига қадам қўйганида қуёш эндигина кўтарила бошлаган, мунаввар нурлар адл дарахтлар учи ўйнаётган эди.

1996-1999. Шаҳрисабз-Ҳазора

Адабий-бадний нашр

ЖАББОР ХАЛИЛ

ДОВУЛ

**Муҳаррир
Даврон РАЖАБ**

**Бадний муҳаррир
Баҳриддин БОЗОРОВ**

**Техник муҳаррир
Елена ДЕМЧЕНКО**

**Расмлар муаллифи
Даврон РАЖАБ**

**Мусахҳиҳ
Нилуфар ЖАББОРОВА**

**Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА**

ИБ № 41155

Босишга 12.09.2006 й.да рухсат этилди. Бичими 84х108 1/32.

Босма тобоғи 11,0. Шартли босма тобоғи 17,80.

Адади 1000 нусха. Букюртма № 213.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.